

DOKTORI (PHD) ÉRTEKEZÉS

FODOR JÓZSEF PÉTER

2022

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

Fodor József Péter

*Márai Sándor Jézus-képének irodalmi és társadalomfilozófiai
háttere*

Doktori (PhD) értekezés

Témavezetők: dr. Bazsányi Sándor, dr. Szénási Zoltán

Irodalomtudományi Doktori Iskola
Az iskola vezetője: dr. Hargittay Emil DSc.

Budapest

2022

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Fodor nagypapám nemes jellem és a jószívűség példája volt – nagyanyám nylonba kötötte az *Isteni színjátékot* és a Shakespeare-összest.

Hozzá tartozóimnak köszönöm az éveken át tartó türelmet és támogatást.

Antonio Sciacovellinek köszönöm azt a példaadó oktatói munkát, amivel elindított a kutatói pályán. Szávai Jánosnak köszönöm, hogy kiállt mellettem; Horváth Ivánnak, hogy bevezetett a kéziratári kutatás világába; Bazsányi Sándornak, hogy esélyt adott; Szénási Zoltánnak, hogy tanított és vezetett; Sipos Lajosnak, hogy ösztönzött és hitet adott.

Hálával gondolok a szombathelyi főiskola olasz tanszéknek oktatóira, akik – pótolva a gimnáziumi éveket –, beavattak az irodalom, a nyelvtan, az ismeretszerzés magasabb szintjének gyakorlatába, és lelkiismeretes, türelmes támogatásukkal alapot adtak ahhoz, hogy új irányt vegyen az életem egy, az önismeret vonatkozásban is sorsfordító életszakaszomban.

Hálás vagyok Orlovsky Gézának és Sárközy Péternek, hogy mentoráltak római tanulmányaim során, továbbá az ELTE reneszánsz képzésén tanító oktatóknak, hogy részt vehettem a *Pannóniai ének* szövegeit kutató csoport munkájában; Boros Gábornak a Spinoza-magyarításokért, Fodor Katalinnak azokért az életre szóló tanulságos élményekért és találkozásokért, amelyek a nyelvjárásgyűjtés nélkül nem jöhettek volna létre; Haader Leának, hogy a *Biblia Mediaevalis Hungarica* munkájában segédkezhettem és tanulhattam éveig régi magyar szövegek olvasását. Aleku Sztefkának a mindig kedves szolgálatkésztséget és a megértő beszélgetéseket. Radics Péternek a belém vetett bizalmát és a hasznos olvasmányokat.

Kollégáimnak és évfolyamtársaimnak köszönöm a felmérhetetlen segítséget, a toleranciát és a jókedvet.

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezető.....	6
Kétely: a létezés bizonyossága.....	6
A kutatás relevanciájának ismertetése.....	8
A korábbi szakirodalmi eredmények felülvizsgálata.....	11
A Márai-recepció kritikája.....	19
Az alkalmazott kutatásmódszertan.....	25
Kontextuális-kulturális narratológia.....	26
Diskurzuselemzés.....	30
Irodalmi szöveggenetika.....	32
Emlékezetkutatás.....	36
Márai Sándor vallásokról alkotott véleménye.....	47
A vészkorszak és a szovjet megszállás évei.....	49
Az emigráció kezdeti, olaszországi évei.....	65
Másfél évtized a keleti parton.....	82
Az olaszországi nyugdíjas évek.....	100
Az utolsó évtized a nyugati parton.....	115
Összegzés Márai Sándor vallásokról alkotott gondolatainak kronológiai ismertetéséről.....	121
Márai Sándor Jézus-képének háttérét adó társadalombírálat forrásai a <i>Keresztkérdés</i> című művének kéziratai alapján.....	130
A rádiódrama és a hangjáték műfaji jellemzői.....	132
A húzás módszere az alkotási folyamatban, mint a hangváltás lehetséges eszköze.....	140
A <i>Keresztkérdés</i> keletkezésének társadalmi körülményei.....	151
A <i>Keresztkérdés</i> meg nem jelentetésének körülményei.....	159
<i>Keresztkérdés</i> (műelemzés).....	163
Első kép: Sétálók.....	170
Második kép: Szakemberek.....	172
Harmadik kép: Doktorok.....	174
Negyedik kép: Farizeusok.....	179
Ötödik kép: Szenátorok.....	183
Hatodik kép: Jézus.....	185
Hetedik kép: Haldoklók.....	187
Összegzés a <i>Keresztkérdés</i> című hangjátékról.....	189
Márai Sándor Jézus-képe Az <i>Erősítő</i> című regényben.....	196
Könyvek: a szellemi szabadság emlékhelyei.....	198
Írónia az <i>Erősítő</i> című regényben.....	212

Az Erősítő dialógusainak társadalomlélektani háttere.....	226
Az Erősítő ironikus nyelvi fordulatai	233
Összegzés az <i>Erősítő</i> című regény vizsgálatának eredményeiről	242
Márai Sándor Jézus-képének hátterét adó társadalombírálat forrásai a <i>Harminc ezüstpénz</i> című művének kéziratai alapján	248
<i>Harminc ezüstpénz</i> világirodalmi forrásai.....	251
A <i>Harminc ezüstpénz</i> kéziratai.....	265
A tény	266
[1947] A <szin> [aláhúzott] táj	267
[1947] A <jó hír> [aláhúzott] légkör.....	269
Az alak.....	270
A jó hír	271
A vizsga.....	271
A tizenkettedik	272
[1947] <A vámszedő> Egy ember jegyzet [autográf javítás, aláhúzott]	274
[1947] <Az alku> Vacsora után [aláhúzott]	278
[1947] <Az éjszaka> Éjfél után [aláhúzott].....	283
Az árulás formái a huszadik század második felében Márai Sándor véleménye szerint.....	285
Összegzés a <i>Harminc ezüstpénz</i> című regény vizsgálatának eredményeiről.....	292
A kutatás eredményeinek összefoglalása	295
Bibliográfia.....	301
Kézirattári források.....	318
A kutatás összefoglalása.....	322
Summary of the research.....	323

Kétkedem, tehát vagyok.

Márai Sándor

(1947)

BEVEZETŐ

Kétely: a létezés bizonyossága

(Előszó)

„Vagyok »én« – ez biztos. Aztán van a »másik«, aki – helyettem, nevemben – él, beszél, cselekszik. Ha ez a »másik« egyszer teli szájjal, tüdőből kimondaná, amit »én« gondolok – Istenről, Hazáról, emberi kapcsolatokról –, mind a ketten, »én« is, a »másik« is, örültekházába vagy börtönbe jutnánk.”¹

„Dubito ergo sum, ott kezdődik az ember, mert nem elég ha gondolkozik, de kételkedik”² – olvasható Márai Sándor talán utolsó interjújában. E gondolatának első naplóbéli lejegyzése 1947 tavasza volt.³

Az író saját változó léthelyzetét, valláshoz és tudományhoz való viszonyát a további évtizedekben is Descartes történelmi kijelentését világirodalmi olvasmányai kontextusába helyezve próbálta nyelvi formába önteni. Világlátásában és egyben önpozicionálásában radikális fordulatot jelentett az 1959-es kaliforniai útja során meglátogatott pasadenai egyetem Technológiai Intézetének úrkutatási részlege. A csillagvizsgálók – mint „az új, racionális, világi kolostorok, ahol a tudós pogányok talán egy új vallásos világképet építenek egzakt ismeretből”⁴ – látogatása adott újabb lökést ahhoz, hogy a világegyetem emberi mértékkel felfoghatatlan matematikai adatai eljuttassák végső teológiai-filozófia állásfoglalásához: Credo quia

¹ MÁRAI Sándor, *A teljes napló 1964–1966* (Budapest: Helikon Kiadó, 2013), 279.; Vö. uo., 259.

² FURKÓ Zoltán, *Márai Sándor üzenete* (Budapest: Püski Kiadó, é. n.), 138.

³ MÁRAI Sándor, *A teljes napló 1947* (Budapest: Helikon Kiadó, 2007), 41.

A disszertáció többségében Márai Sándor *A teljes napló* sorozatcímen kiadott naplókézirataira hivatkozik, és a dolgozat számos olyan lábjegyzettel rendelkezik, amelyekben *A teljes naplók* köteteiből származó szöveghelyek egy adott témára vonatkozóan kronológiai sorrendben összegyűjtve szerepelnek. Az átláthatóság és a könnyebb befogadás érdekében a továbbiakban *A teljes naplókra* a kötetcímet és a kötetcímben szereplő időintervallumokat elhagyva a TN rövidítés használatos. Ezt dőlt formátumú, az adott évre vonatkozó időmegjelölés, tehát a kiadások időintervallumot jelölő címei helyett a konkrét évszám, azt pedig a normál formátumú oldalszám követi, mindhárom tag vesszővel elválasztva. *A teljes naplók* esetében egymást követő lábjegyzetekben nem alkalmazott az Uo. jelölés. Ha adott tárgykör szöveghelyeinek lelőhelye több évszám felsorolását teszi szükségessé, akkor az évek elválasztása pontosvesszővel történik. E „házi szabály” értelmében ennek a lábjegyzeti hivatkozásnak a rövidítése TN, 1947, 41.

⁴ TN, 1959, 51.; Lásd még TN, 1959, 72–74, 77–79.; TN, 1975, 321.; TN, 1977, 430.; TN, 1981, 337.

absurdum. „Tudniillik, van egy pont, ameddig el lehet jutni kételkedéssel, azon túl csak hinni lehet.”⁵ Az absurdum tárgya változott meg az elmúlt kétezer évben, Pál apostol óta.⁶

Az asztronómiai kutatások eredményeinek emberi léptékkel felfoghatatlan tér-idő viszonyai egy – a teológia tudományának Aquinói Szent Tamás által lefektetett doktrínája mentén – magasabb rendű tudomány tárgyaiként értelmeződnek. Olyan ismeretek a világról, amit az emberi értelem nem képes elgondolni, következésképpen empirikusan bizonyítani sem, mégis számos különböző tudományterület használatával e célra törekszik.⁷ Ezt nevezte a szerző a hit és a tudás között az értelem akarátának: „megismerni valamit – nem az Igazságot, ami sterilen nincs soha, hanem a valóságot, amelynek egy-egy részletét néha diagnosztizálni tudjuk.”⁸

Márainak az enciklopédisták gondolkodásához közel álló társadalombírálata és valláshoz való viszonya ellentmondásos, kifejezetten kinyilatkoztatás- és intézményellenes volt. Aggályait az emberek által – a kollektív tudatfejlődés során – alkotott (antropomorf) istenképek kinyilatkoztatásai, majd ezek dogmákká, valláspolitikává alakítása tekintetében fogalmazta meg. A kételkedés léhelyzetét a *művész* hiteles attitűdjének tartotta: a *győztesek* (a vallási és a világi hatalom) által írt történelemmagyarázatra adott reakcióként a fenntartásokkal teli igazságkeresésben (a tárgyilagosságra törekvő tényfeltárásban) és az embertársak felé irgalommal forduló attitűdben látta a kritikusan gondolkodó értelmiség társadalomformáló feladatát. A tudás örökös kutatásra motiváló kételye, a lezáratlanság végtelen lehetőségével számot vetett kíváncsi elme képezi fő tárgyát a történelmi témát feldolgozó és e kutatás vizsgálati körébe sorolt alkotásainak.

A *Keresztkérdés* című hangjáték (rádiódrama) 1966-os és 1978-as kéziratai, az *Erősítő* (1975) című regény szerzői kiadásban megjelent szövege és a *Harminc ezüstpénz* (1983) főleg kiadatlan kéziratoldalai között – a naplőbejegyzések kontextusában – szoros összefüggés van abban a tekintetben (is), hogy Márai Sándor katolikus vallással történt szakításának közel harminc évig tartó folyamatát dokumentáló irodalmi diskurzusként olvashatóak. Emellett tükrözik a katolikus egyház szellemi befolyásának nyugati világbeli, XVIII. századtól kezdődő (rohamos) csökkenését is.

⁵ FURKÓ, Márai Sándor..., 139.

⁶ Vö. Ernest RENAN, *A kereszténység eredetének története III.: Szent Pál*, ford. SALGÓ Ernő (Budapest: Dick Manó, 1928), 323.

⁷ AQUINÓI SZENT Tamás, *A teológia foglalatata: Első rész (Quaestio I–119.)*, ford. TUDÓS-TAKÁCS János (Budapest: Gede testrévek Bt., 2002), 17.

⁸ TN, 1973, 440.

A kutatás relevanciájának ismertetése

„Nem írok többé naplót. [áthúzott bejegyzés]

Mindenből elég volt.

Az irgalomnak is van határa.”⁹

E részben áthúzott gondolat éppen az áthúzással együtt mutat rá egy következetesnek értékelt élet emberi jellegéből adódó emocionális következetlenségeire, hiszen Márai Sándor e megingását követően még több mint harminc évig írt naplót.

A szerző kéziratai alapján készített *A teljes napló* című sorozat kiadása 2018-ban befejeződött. E kötetek számos eddig nem ismert adalékkal szolgálnak az életmű, de főleg az emigrációban töltött évek során írt műveinek elemzéséhez. Márai naplóbejegyzései alapján egy példaértékű, szuverén élet tárul az olvasó elé, azé az íróé, „aki nem akar többet mutatni, mint aki. És nem tud kevesebb lenni, mint aki.”¹⁰ Olyan ritka ember, „aki csak azt hiszi, és azt tagadja, amihez kedve vagy meggyőződése van.”¹¹

A szerző minden leírt sorának háttérében volt egy ezt a képet kihangsúlyozni kívánó önképképző motiváció. Erről az önkanonizációs törekvéséről Fried István többek között az álnévhasználat kontextusában végzett vizsgálatokat,¹² és a jelen dolgozat is egyetért e kutatás eredményeivel, továbbá megpróbálja további bizonyítékokkal is alátámasztani őket az önéletírás, mint cselekedet elmélete mentén.

Z. Varga Zoltán húsz évvel korábban írt tanulmánya ad fogódzót a Márai-féle öndefiníció kutatásához. Az irodalomtörténész arról számolt be,¹³ hogy a folyamatos önmeghatározás befolyásolja a személyiség önmagáról alkotott képét – kihat a személyiség cselekedeteire. Tehát az önéletírás cselekedetnek számít és kötelezettségvállalást jelent, mert a szerző belső indíttatásból tartja magát önmegfogalmazásához-önmeghatározásához: a mindennapjaiban is hasonlítani törekszik az általa eszményített önképhez. E kép megkonstruálásáról olvasható bővebben Rákai Orsolya tanulmányában is; az ő megfigyelése szerint nyugati modern jelenség, hogy megszűnt a vallás világleíró szerepének kizárólagos és a társadalom minden kommunikációs formája, rendszere számára végső érvet, értelmezési keretet biztosító

⁹ TN, 1957, 67.; Vö. TN, 1961, 169.

¹⁰ TN, 1982, 39.

¹¹ TN, 1982, 66.

¹² FRIED István, *Márai Sándor: A huszadik század koronatanúja* (Budapest: Athenaeum Kiadó, 2018), 117, 330–331, 338.

¹³ Z. VARGA Zoltán, „Az önéletírás-kutatások néhány aktuális elméleti kérdése: Az önéletírás definiálásának problémái, avagy létezik-e egyáltalán az önéletírás?”, *Helikon* 48, 3. sz. (2002): 247–257, 256.

relevanciája, ezért az önlegitimációs célú leírások abban érdekeltek, hogy önmagukat egyedül lehetséges, egyedül releváns választásként tüntessék fel.¹⁴ Elfogadva és továbbgondolva ezt a nézetet – Márai esetében kijelenthető, hogy egy általa megkonstruált önképet (nevezhető példaképnek) kívánt maga után hagyni, viszont nem állítható, hogy ez a személy ne fogadta volna el eltérő énértelmezések létezését, esetleg születését, amely toleranciakészség ennek az önképnek egy fontos aspektusa. A további kutatások talán segítenek az író és a magánember elválasztásának e rendkívül nehéz feladatában.

A naplók szépirodalmi szöveggént értelmezését Dobos István kezdeményezte egy 2020-as, lényeges kérdéseket generáló tanulmányában.¹⁵ A jelen kutatás eredményei azonban azt a következtetést engedik levonni, hogy megkülönböztetendők a Márai által kiadásra előkészített, tehát strukturált naplók – legyen bármi praktikus (anyagi) oka is ennek a szövegválogatásnak – és a kéziratban maradt, tehát *A teljes napló* megtévesztő cím alatt kiadott kéziratok. *Megtévesztő*, mert a két szövegváltozat együtt jelentheti a mennyiségi teljességet, hiszen Márai a kiadáselőkészítések során betoldásokkal is módosított korábbi jegyzetein. Az író életében megjelent naplók többletét jelentő eltérések feltárása igazán időigényes filológiai munka lenne, ezért e kutatás csak *A teljes napló* korpuszát használta. E kéziratban maradt naplószövegeket elsődlegesen nem szépirodalmi műként kezeli, sokkal inkább dokumentumként. Ennek további okai, hogy a kijelentések tényvonatkozását felfüggesztő imaginárius helyzet nem egyértelműen behatárolható, sőt a ténymegállapítások aránya messze meghaladja az írói képzelet alkotásait, továbbá ezek a kéziratok nem előre megtervezett formában kerülnek az olvasó elé, esztétikailag nem annyira strukturáltak, mint például egy regény vagy útikönyv (utóbbira mégis akad benne példa); számos esetben közelebb állnak a szerző köznapi beszédstílusához is. Ha ezek az írások az esztétikai jellemzők mentén kerülnek kategorizálásra, akkor leginkább Cs. Gyimesi Éva nem-irodalmi szövegekre vonatkozó meghatározása adhat értelmezési támpontot: „külső beszédhelyzetekhez kötöttek és elsősorban a tárgyyszerű, gyakorlatias közlést célozzák, a szövegegységek kombinációja logikai-szintaktikai szabályokat követ. Ezek a szabályok a szavak, mondatok, bekezdések stb. viszonyainak folyamatos rendezettségét biztosítják: az üzenet lineárisan kódolt, és ugyancsak lineárisan fogható fel. A szövegben szükségszerűen jelentkezik bizonyos jelfölösleg, de itt az ismétlődő elemek főleg tematikus-összekötő, folytonosságot fenntartó szerepet játszanak, például visszautalások (anaforák) formájában, és

¹⁴ RÁKAI Orsolya, „Sokarcú modernség és irodalomtörténet-írás”, *Helikon* 63, 3. (2017): 341–358, 343.

¹⁵ DOBOS István, „A teljes napló tanúságtétele”, *Forrás* 52, 3. sz. (2020): 20–43.

ismétlődésük során megőrzik eredeti jelentésüket.”¹⁶ E definíció (bizonyosan más egyéb meghatározás mellett¹⁷) megfeleltethető a naplónak, sőt Cs. Gyimesi irodalmi szövegre vonatkozó definíciója szerint „míg más szövegtípusok nagyobbrészt állandósult jelentéseket közvetítenek, vagy ha nem, akkor definiált, állandósítható jelentésekkel dolgoznak (lásd a tudományba bevezetett új fogalmak esetét), az irodalmi szöveg új, mindig egyedi kombinációhoz kötött, tehát származékos jelentések lehetőségeit jelöli ki. Ezek a többletjelentések a befogadó tudatában nem állapodnak meg, nem válnak statikussá, hanem lényegében a szöveg tengelye mentén történő visszakapcsolások eredményei: dinamikus viszonyok.”¹⁸ Ez utóbbi meghatározás figyelembevételével a differenciálást tovább nehezíti, hogy vannak olyan kéziratos szövegek, amelyek a szerzői kiadásban strukturált formában is olvashatóak. Tehát a hagyatékban maradt változat tekinthető jegyzetnek, szövegvariánsnak egy tervezett műhöz, ahogy a *Harminc ezüstpénz* kéziratai is – nem állítható, hogy nem képviselnek szépirodalmi és esztétikai értéket, egyediséget úgy, hogy világirodalmi művekből, sajtótermékekből stb. származó szövegdarabkákat is strukturálnak a szerző kritikai megjegyzései és az ebben fellelhető öndefiníciónak teret engedő szándéka szerint. Végül e megközelítési mód mellett érvként hozható fel az is, hogy a szerző által ki nem adott (napló)kéziratok dokumentumként kezelése korrelál a későbbiekben részletezett, Tóth Csilla által alkalmazott kutatási irányvonallal, ami nem a művek (erősen szubjektív és megosztó) esztétikai jellemzőire helyezi a hangsúlyt.

Márai kései műveinek közös vonása, hogy olyan emberekről szólnak, akik hatni tudtak a történelem folyamatára, mert – ahogy a szerző írta 1985-ben – „soha nem a többség számít, hanem mindig, minden időben csak az a nagyon kevés, aki más”.¹⁹ A középpontba állított személyek ilyen karakterrel rendelkeznek: a *Keresztkérdés* című rádiójáték dialógusainak díszletéül szolgáló keresztre feszített Jézus-test még kérdez, míg Giordano Bruno kivégzésének feldolgozásában, az *Erősítő* című regényben már csak egy közönyös Jézus-arc mered az

¹⁶ Cs. GYÍMESI Éva, „A világ nyelvszerűsége”, in *Teremtett világ: Rendhagyó bevezetés az irodalomba*, 61–92 (H. n.: Pátria Könyvek, 1992), 84.

¹⁷ A naplók tartalma és struktúrája olyan összetett és egyben szerteágazó, hogy akár Bahtyin utazási regényre vonatkozó definíciója és az útikönyv jellemzői is megfeleltethetők egyes részeinek: „A hős [Márai Sándor] itt olyan mozgó pont a térben, amelynek nincsenek lényeges jellemvonásai, és önmagában kevés ahhoz, hogy a regényíró [Márai Sándor] művészi érdeklődésének középpontjában álljon. Mozgása a térben – utazási, és részint kalandos viszontagságai (amelyek főként próbatételek) – lehetővé teszik, hogy a művész aprólékosan bemutassa a világ térbeli és társadalmi sokféleségét”. BAHTYIN, Mihail Mihajlovics, „A nevelődési regény és jelentősége a realizmus történetében”, in *A beszéd és valóság*, ford. OROSZ István, 419–478 (Budapest: Gondolat Kiadó, 1986), 421.

¹⁸ Cs. GYÍMESI, „A világ nyelvszerűsége”, 84–85.

¹⁹ TN, 1985, 275.; Lásd még TN, 1949, 88.; Vö. Ernest RENAN, *Jézus élete*, ford. Réz Pál (Budapest: Noran-Kiadó Kft., 2007), 414–415.

olvasóra, végül az évtizedekig érlelt *Harminc ezüstpénz* éppen kialakulóban lévő Jézus-képe válik el a tömegtől. A feltárt és feltárandó forrásokra támaszkodva a három mű kontextusában a kutatás megkísérli meghatározni azokat a legfontosabb *attitűdöket*, amelyek Márai szerint jellemzik azt a (leginkább művészi vénával rendelkező) személyt, aki *más* tud lenni, és önnön létezésével képes bírálni saját társadalmát.

A Márai-életműnek a keresztény irodalom fogalomkörében megkísérelt újraértelmezését és a fókuszba állított művek kiválasztását Szénási Zoltán keresztény művészetre adott fogalommeghatározása segítette, amely így hangzik: „[...] nem szükségszerűen kötött a liturgiához, lehet szakrális és profán művészet is, valamilyen módon azonban alkotásainak kérdésirányával az emberi lét lehetőségeire és az isteni Szó kutatására kell irányulnia.”²⁰

A kutatás annyiban szellemtörténeti alapokon nyugszik, hogy Márainak az ideológiák társadalomformáló hatásáról alkotott véleményét állítja a vizsgálat középpontjába. Célja viszont filológiai-textológiai kutatási módszerekkel feltárni Márai gondolkodásának alakulásában szerepet játszott és a három szépirodalmi alkotás munkafolyamataira hatást gyakorolt filozófiai-történelmi-társadalomtörténeti-irodalmi műveket, kutatási eredményeket. Továbbá megkeresni azokat szerzőket és a felsorolt típusokba tartozó befolyásoló tényezőket (olvasmányokat), amelyeket talán még maga a szerző sem ismert (fel), gyakorlati okokból nem ismerhetett, viszont e szövegek kérdésirányai – mint a korhangulat lenyomatai – egy érzékeny művész számára érezhetőek voltak. E forráskutatás alapján kívánja a dolgozat átláthatóvá tenni a vizsgálat alá sorolt művekben megjelenített Jézus-alak(ok) szellemtörténeti hátterét.

Végül hangsúlyozandó, hogy a dolgozat Márai igazságainak (véleményeinek) és azok forrásainak feltárását célozza, de nem érzi feladatának a világnézeti (vitás) kérdésekben való állásfoglalást; a témakör keretein belül próbál tárgyilagos lenni és minden oldalról megvilágítani egyes problémaköröket annak érdekében, hogy elemezhetővé tegyen polemikus kérdéseket és elősegítse a bizonyosan heterogén végkövetkeztetések levonását.

A korábbi szakirodalmi eredmények felülvizsgálata

A Márai-hagyatékban található szövegek vizsgálata során célként fogalmazódott meg továbbgondolni a prózai művekről már publikált tanulmányokat, amelyek a kéziratok Magyarországra érkezésének idején feltételezett kutatói lehetőségekhez mérten teljesnek

²⁰ SZÉNÁSI Zoltán, „Közelítés a katolikus irodalom problematikájához: Katolikus irodalom – keresztény poétika”, in *A szavak sokféleségétől a Szó egységéig* 19–55 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2011), 38.

mondhatók. E kutatási eredmények azonban a naplók eddig ismert (kiadott) kéziratainak megjelenését követően, továbbá az író kiadókkal váltott leveleit is figyelembe véve újabb, eddig nem ismert, vagy elhallgatott olyan jelentős adalékokkal bővíthetők, amelyek akár módosítani is képesek a szerzőről eddig kialakított/kialakult, leginkább a harmincas évekbeli munkáin és egy nemzetiöntudat-építő irodalompolitikán²¹ alapuló képet.

Jelentős kiegészítésnek tekinthető a *Harminc ezüstpénz* kéziratváltozatainak kontextusában az árulás lényegének és okának megválaszolása. Annak ellenére, hogy az ezredforduló éveiben, a Márai-kutatás első hullámában három átfogó tanulmány²² tárgyát képezte az esszéregény,²³ és további Márai-kutatók is foglalkoztak e bibliai történettel²⁴ – akik feltehetően mind tisztában voltak azzal, hogy Márai az áruló motivációit akarta feltárni a regény írása közben –, erre vonatkozóan részletes forráselemzés mégsem áll rendelkezésre.

Szigeti Jenő tanulmánya a *Harminc ezüstpénz* keletkezéstörténetéről Márai ismeretforrásainak naplói alapján történő felsorolása a lényegét tekintve nem szorul kiegészítésre; a naplókéziratok 2005-től indult kiadásának tartalma – ami megkönnyítette Márai írói módszerének még szélesebb körű megismerését: a második világháború után jellemzően történelmi témájú műveinek alkotó folyamataiba való bepillantást – sem színezhette tovább azt a képet, ami a tanulmányban előtűnik a regény megírásának harmincöt éves folyamatáról. Szigeti utolsó gondolatában bevallotta, hogy az esszéregény szempontjából a hagyatéék részletes feldolgozása a Márai-kutatás lényeges állomása lehet.

Lőrinczy Huba a saját átfogó értelmezéséhez is a teljességre törekedve gyűjtötte össze a naplókban olvasható információkat a regény keletkezési körülményeiről. Mindkét kutató ismerte a *Harminc ezüstpénz* kéziratait, de mintha azoknak csak keletkezési idejét érezték volna

²¹ TÓTH Csilla, *Küzdelem a polgári identitásért: Identitás és narratív technika Márai Sándor pályáján, 1930–1935* (Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2019), 22.

²² SZIGETI Jenő, „»Harminc ezüstpénz«: (A Biblia és egy Márai-regény)”, in „*Este nyolckor születtem...*”: *Hommage à Márai Sándor*, szerk. CZETTER Ibolya, LŐRINCZY Huba, 97–110 (Szombathely: Bár-könyvek, 2000).; Módosult címmel: SZIGETI Jenő, „A Harminc ezüstpénz: (A Napló híradása egy csaknem elfeledett Márai-regényről)”, in SZIGETI Jenő: *Palackposta Márai Sándortól*, 9–25 (Miskolc, Bíbor Kiadó, 2001).; LŐRINCZY Huba, „Esszébe ágyazott krízisregény: Márai Sándor: Harminc ezüstpénz”, *Forrás* 36, 10. sz. (2004): 62–73.; KAKUSZI B. Péter, „Az árulás motívuma Márai Sándor Harminc ezüstpénz című regényében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 109, 4–6. sz. (2005): 420–428.

²³ A *Harminc ezüstpénz* műfaji besorolásával kapcsolatos polémiák tekintetében [LŐRINCZY, „Esszébe ágyazott...”, 62–73.; OLASZ Sándor, „Köznapi fikció és műfajpoétikai nyitottság: Márai Sándor történelmi regényei”, *Tiszatáj* 58, 6. (2004): 65–72, 67, 70.; SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Márai Sándor* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991), 59, 140, 142.] (is) e sorok írója követi az író állásfoglalását, aki ismerte és nem egy esetben alkalmazta az *esszéregény* terminust, lesajnáló véleménnyel idősödő alkalmazóiról [TN, 1976, 316.], de a szóban forgó művel kapcsolatban is [TN, 1982, 15.].

²⁴ RÓNAY László, *Márai Sándor* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005), 646–661.; SZEGEDY-MASZÁK, *Márai...*, 59, 140–142.

fontosnak,²⁵ továbbá ismerhették a naplók kéziratait is, mégis csupán az *Ami a naplóból kimaradt* című kiadásokra támaszkodtak hivatkozásaikban.

Kakuszi B. Péter tanulmánya, a hasonló forrásanyag ismeretének lehetőségével a háttérben, szinte egy időben készült Lőrinczy tanulmányával, és bár a cím reménykeltő, az árulásról – mint Márai ihlető kérdésfeltevésének háttéréről – aránytalanul kevés szó esik benne.

E három figyelmes és magyarázó tanulmányon kívül Szegedy-Maszák Mihály az életművet átfogni szándékozó könyvében több esetben, az emigrációban írt Márai-műveket és az író hitbéli meggyőződését érintő kontextusban is említette a regényt.

A neves kutatók tollából származó felsorolt elemzések miatt a Jézus-kép társadalomfilozófiai és világirodalmi háttéréről folyó kutatásban eleinte nem szerepelt első helyen e Júdás-történet. A regény kéziratának a kiadással való összevetése során feltárt szövegeltérések mégis szükségessé tették egyes korábbi megállapítások kritikai átgondolását. Ezek mentén nem tartható tovább Kakuszi ama kijelentése, hogy „[a]z évtizedeken át írt és átírt, félretett, majd újra elővett regény formálásának, átírásának egyik oka éppen a többé-kevésbé rendszeresen olvasott Biblia különböző jelentésrétegeinek felismerésével való szembesülés.” Továbbá az sem, hogy az elsősorban Jézus alakjával és korával foglalkozó esszé tartalma egyértelműen vezethető vissza Ernest Renan *A kereszténység eredetének története* című hét kötetes sorozatára a történelmi adatok tekintetében – amit Márai az első szövegváltozat írásakor olvasott. A kéziratári kutatás rávilágított arra, hogy az 1947-es kézirat, bár nehezen olvasható, számos (feltehetően későbbi) autográf javítást tartalmaz, mégis hűen tükrözi, hogy a regény első része (az esszé) alig változott a további három évtized alatt. A regényről pedig nem lehet egyértelműen kijelenteni, hogy Jézus alakjával foglalkozik, mert Júdás feltételezett személy(iség)éről legalább annyit, ha nem többet ismer meg belőle az olvasó. A feltárt filológiai ismeretek fényében pontosításra szorul Kakuszi ama állítása is, „hogy Márai nem kötődik a kereszténység semelyik egyházának hittételekben rögzített tanításaihoz” sem. Bár a kutató jól látta, hogy Márai vallásokhoz való viszonya – e dolgozat álláspontja szerint inkább *e viszony deklarációja* –, negyven év alatt erősen módosult – szókimondóbbá vált, Kakuszi leegyszerűsítő állításának cáfolataként és egyben alátámasztásaként a disszertáció egy teljes fejezetben foglalkozik e különösen fontos témával, összegyűjtve Márai naplójegyzeteit hitbéli meggyőződésről. Ez a filológiai kutatás nem egy esetben (ön)ellentmondást is feltár(t), de nem oly módon, ahogy várható lenne: az évtizedek távlatában, hanem sokkal rövidebb időintervallumok között.

²⁵ LŐRINCZY, „Esszébe ágyazott...”, 62, 65.

A tárgykör jelentőségét mutatja Szegedy-Maszák könyve is, hiszen több esetben tért ki az író hitbéli meggyőződésének témájára. A monográfia leginkább tükrözi a – megjelenését követően napvilágra került szövegforrások alapján rekonstruálható – valóságot, mégis tartalmaz olyan általánosan megfogalmazott véleményeket, amelyek – éppen az említett források vizsgálatát követően – szintén pontosíthatók. Márai a nyugati társadalom történetében a kereszténységet lezárt fejezetként értékelte,²⁶ de nem a kereszténységtől távolodott el, nem a jézusi (irgalom-) filozófiától, nem a keresztény erkölcstől, hanem a katolikus dogmától és istenképtől – ebben a tekintetben elfogadható, hogy nem volt vallásos író,²⁷ és bár tényleg nem hitt a megváltásban,²⁸ mégsem mondható róla, hogy „hitetlen író” volt.²⁹ Látható, hogy a közel két évtizede végzett vizsgálatok – egyes szerzők bevallása szerint is további kutatásokat igényelnek.³⁰ A kutató anyag mennyiségére tekintettel (is) számos esetben – bár több nézőpontból – éppen csak bepillantást engednek a Jézushoz való viszony témájának meglehetősen rétegzett, vagyis Márai életében módosult és emiatt több ezer (kézirat)oldalt átfogó korpuszába. E felismerés vonta maga után, hogy a tervezettnél nagyobb terjedelemben fog szó esni a *Harminc ezüstpénz* című regényről, de a fő kutatási iránytól való eltérésnek (ha egyáltalán eltérés ez) leginkább két oka van azon kívül, hogy a műről készült eddigi nagyrészt keletkezéstörténetek éppen a regény kéziratának módosulását hagyták ki a kutatásból.

E disszertációt megelőző kutatások közül elsőként egyedül Szigeti tett említést arról, hogy az író merített egy a disszertáció hipotézise szerint az íróra nagy hatást gyakorolt brit író könyvéből: Hall Caine *Krisztus élete* című háromkötetes művében³¹ Ernest Renan és számos más, az őskereszténységet kutató szerző gondolatait (felül)vizsgálva fejtette ki véleményét, amelyek megváltoztatták Márai (mint közéleti személyiség) vallás(ok)hoz való viszonyá(nak olvasók elé tárásá)t. Hall Caine a sorozat első darabjának már az első fejezetében az istenképalkotás háttérét boncolgatta, ami – ismerve a *Harminc ezüstpénz* harmincéves történetét – Márait legmélyebben elgondolkodtatta: „a primitív ember lelkében, az Édenkertből való

²⁶ SZEGEDY-MASZÁK, *Márai...*, 21.

²⁷ Vö. uo., 31, 64, 98, 138.

²⁸ Uo., 166.

²⁹ Uo., 140.; Vö. uo., 101.

³⁰ SZIGETI, „»Harminc ezüstpénz«: (A biblia és...”, 110.; SZÁVAI János, *A kassai dóm: Közelítések Márai Sándorhoz* (Pozsony: Kalligram, 2008), 16, 234.; KAKUSZI, „Az árulás motívuma...”, 428.

³¹ Sir Thomas Henry Hall CAINE, *Life of Christ* (Collins, 1938); Thomas Henry HALL CAINE, *Krisztus élete*, ford. MÁTHÉ Elek, 3 köt. (Budapest: Renaissance, 1943); Erdős Károly többségében elmarasztaló kritikájában kiemeli, hogy a műben hiányos adatok a fantázia által történő összekapcsolása figyelhető meg. Hall Caine kételkedő, kicsinyeskedő, ellentéteket kiélező, csak megmagyarázott csodákat hitt el, kérdésessé tette a keresztény igazságokat, ami kérdésessé teszi az általa írt kötetek létjogosultságát. ERDŐS Károly, „Hall Caine: Krisztus élete című könyvéről. I. II.”, *Újszövetségi Füzetek* XI. füzet (1944): 1–15.

kiűzése keserű emlékével, Istent legnagyobb ellenségének tekintette. Hiszen Isten őt nem a paradicsomban, hanem a kísértés helyén telepítette le. Engedte, hogy az általa teremtett gonosz szellem áldozata legyen és ilyen módon Isten maga lett pusztulásának előidézője. / Mire vezet ez? Az Édenkert kapuinak bezárulása után az ember tudatlanságában és haragjában saját kezével készített isteneket alkot magának”,³² kielégítve szellemi igényeit.³³ Ahogy Renan a könyveiben,³⁴ úgy a brit szerző hívő keresztényként szintén a történeti Jézus alakjának vizsgálata során bírálta a vallási miszticizmust, filológiai és történészi módszerekkel kritizálta Jézus személyére két évezred alatt rárakódott legendák hitelességét. Tanulságos lehet a naplók kutatói számára, hogy a két irodalmi alkotás között feltárt számos kapcsolódás ellenére Márai alig említette Hall Caine könyvét³⁵ – továbbá Renan sorozatából is csak a *Jézus élete* című első kötetet, pedig a naplószövegek és *Harminc ezüstpénz* tartalmaznak azonosítható utalásokat a további hat kötet tartalmára, leginkább Pál apostol és Marcus Aurelius vonatkozásában.

A Jézus alakjának Márai-féle intertextuális exegézisét rejtő naplók nyújtanak meglehetősen jól felrajzolható lineáris képet arról, hogy az író három évtized alatt hogyan vált eretnek³⁶ gondolatai terén egyre szókimondóbbá akár a vallási érzékenységet sértő stilisztikai formát sem mellőzve. E változás feltárása okán készült fejezet a legfontosabb gondolatok citálásával kívánja alátámasztani Hall Caine könyvének hatását nemcsak a *Harminc ezüstpénz* születésére, de az író történelemfelfogására és világlátására, amit a már működő és formálódó (szigorodó) cenzúra miatt 1948-ban nem mondhatott el.

Egy másik ok, ami miatt a regény értelmezése a disszertáció célkitűzése lett, jellegetében inkább a textológiai forráskutatás területét érinti. Az a kérdés juttatta el a kutatást a *Harminc ezüstpénz* kéziratának áttekintése szükségességéhez, hogy miért maradt ki a *Jób ...és a könyve* című rádió- és televízió-előadásra szánt műveket összegyűjtő, 1982-ben megjelent kötetből a *Keresztkérdés* című hangjáték. Az író és kiadója között folyt levelezés áttekintése során derült fény arra a fontos tényre, hogy Márai 1982. február 22-én (is) levélben kérte ennek a keletkezését tekintve utolsó hangjátéknak kihagyását, arra hivatkozva, hogy hosszú ideje foglalkoztatja ez a téma, de többet lát benne egy rádiójátéknál.³⁷

³² HALL CAINE, *Krisztus...*, 1:48.; Lásd még *uo.*, 32–33, 39.

³³ *Uo.*, 1:52.

³⁴ RENAN, *Szent Pál...*, 180.; Ernest RENAN, *A kereszténység eredetének története IV.: Az antikrisztus*, ford. SALGÓ Ernő (Budapest: Dick Manó, 1928), 16, 54, 144.

³⁵ TN, 1947, 101.

³⁶ Márai szóhasználatában az eretnek olyan személy, akinek van véleménye. TN, 1949, 183.

³⁷ A levelezést lásd később. A dráma kutatási témaként való mellőzöttségének is feltételezett oka, hogy gyűjteményes kötetből szerzői utasításra kimaradt.

A levél felfedezése előtti hipotézis szerint a mű azért maradhatott ki a kötetből, mert sértheti az olvasók vallási meggyőződését (lásd egy korábbi tanulmányban³⁸), viszont a naplók olvasása során nyilvánvalóvá vált, hogy az idősödő író egyre nyíltabban fogalmazta meg bírálatait nemcsak kortársairól, hanem a világpolitika és az általa egyházi-vallási szemfényvesztésnek tartott miszticizmus elkeseredett propagandájával szemben is. A kiadó felé intézett kérése teljes mértékben alátámasztotta a korábbi feltevés kényszerű elvetését, és egyben magában foglalta a következő kérdést: hol írta meg Márai a groteszken realiztikus³⁹ *Keresztkérdés* (1966) témáit, mivel ő maga nem adott erre vonatkozó írásos támpontot.

Két mű jöhetett szóba a Jézus-képet tekintve. A vallást érintő társadalombírálatok kimondásának első művészi megfogalmazása a *Harminc ezüstpénz* (1947), ezt követően pedig Giordano Bruno halálának adaptációjában egyre nyilvánvalóbbá válik az *Erősítő* című regényben. A disszertáció ezért részletesen foglalkozik azzal, hogy a *Keresztkérdés* milyen formában van jelen a *Harminc ezüstpénz* 1947-es kéziratának (a megjelent szövegváltozatból) törölt részleteiben, továbbá Giordano Bruno halálának adaptációjában.

Végül a harmadik, már érintett ok, amiért a *Harminc ezüstpénz* ismét a „kutatások középpontjába” kerül(hetett), az a kéziratának változása a hidegháborús kultúrpolitika változása hatására: a világszintű *hidegárulás*⁴⁰ háttérének megértésére irányuló szándék okán. Az eddig közölt tanulmányok azt látszanak bizonyítani, hogy ismert volt Márainak a regény kiadásakor is (legtöbbször *A Garrenek műve* tisztázása során⁴¹) alkalmazott munkamódszere, a *húzás* mint a sokat emlegetett *hangváltás* technikája. Az okok között nem csupán a Márai-hangra kell gondolni, hanem a korszellem változása miatt átalakult irodalmi közegre is, amit a *Keresztkérdés* pontosan illusztrál: „Valami történt, a világban is, bennem is: megérkeztünk a hidrogénkorszakba, a kor »dramatikus«; formanyelve sem lehet többé a bőven-lágyan ömlő lírai monológ.”⁴² – írta 1956-ban. Mivel eddig még nem készült olyan kutatás, amely szövegváltozatokat vizsgálta volna annak érdekében, hogy választ találjon az árulás lehetséges

³⁸ FODOR József Péter, „Irónia Márai Sándor kései írásaiban”, in *Nyom-követés 3.: Tanulmánykötet*, szerk. BOLDOG-BERNÁD István, SZABÓ P. Katalin, SZUPERÁK Alexandra, 65–85 (Szabadka – Budapest: Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete, Doktoranduszok Országos Szövetsége, Irodalomtudományi Osztály, 2018), 74.

³⁹ Szigeti Jenő véleménye szerint „megrázóan morbid”. SZIGETI Jenő, „Márai verse és kiadatlan hangjátékai elé”, in *Palackposta Márai Sándortól*, szerk. VÁRNAI Aladár, 29–32 (Miskolc: Bíbor Kiadó, 2001), 30.

⁴⁰ „Október 22. Ma tíz éve az első hírek a magyar forradalomról. Ez volt a nap, amikor véget ért egy korszak, amit így neveztek: »hidegháború«. Ezt követően elkezdődött a hideg árulás korszaka: a hidegen kitervelt, végrehajtott árulások sorozata, Nyugaton és Keleten.” TN, 1966, 380.

⁴¹ TN, 1949, 302, 330.; TN, 1953, 287, 301.; TN, 1956, 364, 369, 378.; TN, 1957, 48.; TN, 1958, 116.; TN, 1959, 153.; TN, 1960, 267.

⁴² TN, 1956, 378.

okára/okaira, a húzás munkamódszeréről és a *Harminc ezüstpénz* kéziratáról külön fejezetekben lesz részletesen szó.

A szinte minden eddig írt kapcsolódó tanulmány által idézett, a regény végén olvasható *Jegyzet* szövegére szükséges hivatkozni akkor, ha az árulás problémakörére, mint az író személyes tapasztalataiból kiinduló értelmezésre kerül sor. Kakuszi úgy vélte, hogy az árulás oka a félreértés⁴³ a hazafias Júdás részéről Jézus irányába. E feltevés annyiban lehet helytálló a *modern Júdások* tekintetében, hogy nem ismerték a hódító hatalom igazi célját, a gyarmatosítást, így szívélyesen fogadták az új politikai berendezkedést, de Kakuszi nem erre utalt. Sőt azt írta, hogy Márai nem jutott tovább Renan álláspontjához.⁴⁴

Rónay László egy kevésbé következetes mondatot szentelt az árulás okának,⁴⁵ Szigeti és Lőrinczy pedig, akiknek kezében voltak a kéziratok és átlát(hat)ták módosításait, csupán az esszében megfogalmazott szerzői véleményeket citálták számos feltételezhető választ lebegtetve, ami Márai vitaindító szándékának ismeretében mégis pozitívum, mert a további kutatásra ösztönzően hatott. – Az író egy kortárs diszkurzív teret kívánt kialakítani; saját bevallása szerint azért írta a regényt, hogy vitatkozzanak vele. „Harmincöt év előtt még abban a reményben írtam ezt a könyvet, hogy vannak olvasók, akik hajlandók az áldozatra, és egyetértéssel vagy rosszallóan, de vitatkozni kezdenek a könyvvel. Lehetséges, hogy ma is van ilyen kivesző *species*, de már inkább csak a szemináriumokban.”⁴⁶

Elképzeltető, hogy negyven vagy inkább hetven évre volt szükség, hogy a regénnyel és a regényről kialakuljon ez a fajta diskurzus? Ennek előmozdítását elősegítendő a disszertáció külön alfejezetben részletezi Márai árulással kapcsolatos hipotéziseit, kategorizálva három árulástípust: 1. a magyar írók árulása, 2. a (nyugati) nagyhatalmak gazdasági érdekek mentén kis (közép-európai) államokon elkövetett árulása(i), 3. az enyhülésnek nevezett időszakról kezdődően Magyarországra látogató emigráns értelmiségiek árulása. Egységes jellemzője e típusoknak, hogy a szerző legmélyebb társadalmi tapasztalatát tükrözik: mindhárom az európai műveltség ellen elkövetett árulás.⁴⁷ Ez leginkább úgy írható le, hogy megszűnt a hűség

⁴³ KAKUSZI: „Az árulás motívuma...”, 423, 426, 427.

⁴⁴ Uo., 428.

⁴⁵ „De mert városi ember volt, és ismerte a pénz hatalmát, s nem volt »tiszta szívű«, hát elárulta.” RÓNAY (2005), *Márai Sándor*, 656.

⁴⁶ TN, 1983, 114.; Vö. LŐRINCZY, „Esszébe ágyazott...”, 70–71.

⁴⁷ Vö. TN, 1958, 163.

lehetősége, mert a (*Szép*) új világban⁴⁸ a diverzitástoleranciát feltételező⁴⁹ érzések (a szeretet, a tisztelet, a bizalom és a megbecsülés) nem érvényesek – nem érvényesíthetők.

A kutatás elméleti kiindulópontja, hogy az elemzés tárgyát képező művek tanulmányozhatók a Szénási Zoltán által megfogalmazott, a katolikus irodalom témáját első lépésben megközelíteni kívánó vizsgálati szempontból, vagyis a XX. század szellemi közegében tapasztalható *Istenről való beszéd* sokszínűsége felől. Ez a módszer segíthet kijelölni a teológia és a poétika dialógusa mentén létrejövő diszkurzív teret is,⁵⁰ és a fentiekből látható, hogy a már említett vallástörténeti munkák elég egyértelműen adnak iránymutatást erre vonatkozóan.

A diskurzuselemzés során kikerülhetlenné válik az író érintő, szubjektív teológiai problémák felvetése, amelyeknek tisztázása nélkül az értelmezés szellemi háttere nem választható fel. Ennek oka, hogy az *istenkép(alkotás)*⁵¹ témakörével az író saját bevallása szerint évtizedekig foglalkozott,⁵² legintenzívebben a hetvenes években: szinte mindennapos probléma volt számára megfogalmazni a vallás és az ember viszonyát. – Célként fogalmazódott meg a kutatás során az alkotás folyamatának ilyen irányú vizsgálata:⁵³ milyen szociális és művészeti hatások által alakult ki Máraiban a Jézus-kép és a hozzá kapcsolódó mondanivaló; milyen esztétikai jellemzők mentén és társadalmi változások hatására alakult át ez a kép az évtizedek során.

A kutatásra leginkább ösztönző, ellentmondásosnak tűnő, ezért kérdéseket felvető létértelmezését 1976-ban így vetette papírra: „Isten van vagy nincs, nem tudom. A vallások istenei degradálják az istenképzetet, emberarcú istent csinálnak egy Istenből, aki nem lehet emberi. Nem biztos, hogy vallási értelemben van Isten. De biztos, hogy mindenben – az emberben, a fűszálban, a csillagokban, a kőben – van valami isteni.”⁵⁴ – Az idézet segít megvilágítani, hogy a három szépirodalmi mű létrejöttét meghatározó lelki-gyakorlati és történelmi-irodalmi tapasztalat jellemzői és forrásai jelentik a kutatás tárgyát.

⁴⁸ Aldous Huxley (1894–1963) 1932-ben megjelent regényéről lásd: TN, 1959, 139, 141.; TN, 1970, 72–73, 75–76.; TN, 1977, 446–447.

⁴⁹ A közismert és bevett *tiszta* jelzőt a homogenitást érzékeltető konnotációja miatt nem tartom megfelelőnek – lásd például Rónay László előbb idézett gondolatát is. Továbbá a szóösszetétel eredményesen utal a környezet- és természetvédelem területein használt biodiverzitás terminusra, tehát egy, a Márai által is kihangsúlyozott egyetemesebb emberi felelősség tudatosításának szükségszerűségére.

⁵⁰ SZÉNÁSI, „Közelítés a katolikus irodalom problematikájához...”, 15, 49.

⁵¹ A megnevezés rendkívül leegyszerűsítő ebben a formában: történelmi távlatban tartalmazza az ember valláshoz való viszonyát, a vallás intézményes megnyilvánulásának viszonyát az emberhez/társadalomhoz.

⁵² MÁRAI Sándor levele ÚJVÁRY Sándornak (San Diego: 1982. február 22.), lelőhely: Magyar Tudományos Akadémia Levéltára – a továbbiakban MTA –, MS 5149/385.; MÁRAI Sándor levele ÚJVÁRY Sándornak (San Diego: 1982. március 11.), MTA, MS 5149/388.

⁵³ Vö. TÓTH Réka, *A szöveggenetika elmélete és gyakorlata*, Csokonai Könyvtár (Bibliotheca Studiorum Litterarium) 52. (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012), 132.

⁵⁴ TN, 1976, 371.; Vö. TN, 1944, 332.

Az árulás témája bár látszólag nem tartozik az istenkép születésének szűken vett témakörébe, mégis az esszéregény második részének mozgatója, és Márai szerint a keresztény istenkép születésének egyik legmeghatározóbb oka. Márai számára az indíték nem volt világos, ahogy hasonlóan értetlenül állt a szovjet hatalomátvételt követően az irodalmi életben társadalmitudat-formálóként fellépő egyes közeli íróársainak közéleti fellépése előtt. Jézus árulójának indítékait szociálpszichológiai kérdéseket feszegető csoport- és viselkedéslélektani szituációk alapján próbálta megfejteni a *Harminc ezüstpénz* 1947-es kéziratának oldalain úgy, hogy egyben reális és gyakorlati választ adott olyan csodának tartott eseményre, mint például a kenyérszaporítás.

A Márai-recepció kritikája

A Márai-életműnek a kereszténység intézményesülése és a keresztény kultúrkör kontextusában elkezdett vizsgálata képes lehet az író további recepcióját megfosztani az eddig kanonizált „polgári”, illetve „emigráns” író címszavaktól, és egyúttal végét jelentheti a sok esetben egyoldalú (irodalom)politikai indítékokból született értelmezéseknek. Tehát Tóth Csilla szavaival: lehetetlenné teszi az „irodalom, illetve az irodalomtörténet-írás nemzetépítő funkciójának”⁵⁵ árnyékában működő irodalomtudomány és zsurnalizmus által képződött Márai-képnek további politikai célú felhasználását a nemzeti identitás meghatározásáért folytatott küzdelemben.

E naiv-idealista kísérlet célja lezárni egyrészt az 1989-től a magyar társadalmpolitikai diskurzusban szocializációs modellként értelmezett, polgári értékrenden-életmodellen alapuló kanonizációt, másrészt egy a XIX. század első harmadától a magyar szellemi életben Herder történetiszemléletének befolyása alatt született (modern) kultúraszemléletet is „(különös tekintettel az olyan fogalmakra, mint az eredetiség, a nemzeti génusz, az emberi élet analógiájára elképzelt nemzeti fejlődés vagy az emberiségnek a nemzetek egyedi fejlődési útjai összességében manifesztálódó tökéletesedési folyamata)”,⁵⁶ amelyben az irodalom a politikai nyilvánosság terében kapott leginkább fórumot.⁵⁷

A korszakváltást a posztmodern fogalom névadója, Arnold Toynbee véleménye mentén érdemes megközelíteni. A vallási pluralizmust elfogadó történész szerint a modern ideológiák,

⁵⁵ TÓTH, *Küzdelem a polgári identitásért...*, 11.

⁵⁶ RÁKAI, „Sokarcú modernség...”, 346.

⁵⁷ Vö. SZÉNÁSI Zoltán, „Népnemzeti tradicionalizmusból konzervatív kritika”, *Helikon* 63, 3. (2017): 407–417, 410.

tehát a kommunizmus, a nacionalizmus, a liberalizmus vallásként funkcionáltak a nyugati társadalmakban.⁵⁸ Márai vallásokról alkotott véleményének tisztázására ad lehetőséget ez az állítás, mert az író a politikai tér részeként kezelte a vallást. A különböző életszakaszaiban tapasztaltakból eredeztethető művészi korszakaiban lejegyzett állásfoglalásaival támasztható alá, hogy minden egyoldalú, szélsőséges eszmét elutasított, és még a liberalizmus politikai eszmerendszerét sem vélte alkalmasnak a tömegtársadalom megszervezésére.⁵⁹ Inkább hajlott egy tudós-értelmiségi arisztokrácia vezető réteggé válásának a döntéshozatalt tekintve kevésbé demokratikus, idealisztikus/utópisztikus államszerveződése felé.⁶⁰

Márai feldolgozta Benedetto Croce liberális és kevésbé liberális demokráciáról alkotott elméletét is annak érdekében, hogy elgondolhassa saját optimálisnak vélt rendszerét. Croce esszéjének a kutatás irányára nézve lényeges gondolatai a kétféle demokrácia jellemzőiben fogalmazódtak meg. A filozófus szerint, amikor a demokrácia szemben áll a liberalizmussal, „a külsőségek és a mechanikus egyenlőségeszme imádatában akarva-nemakarva az autoritarizmus, a megmerevedés és a *túlvilág-hit* felé sodródik; egyszóval amennyiben a demokrácia szocializmus vagy szocializmust tartalmaz.”⁶¹ Mély politológiai-politikatörténeti ismeretek lennének szükségesek ahhoz, hogy a gondolat második részét pontosan kifejtse a disszertáció, de jelen esetben nem ez a cél. Sokkal inkább Márai világnézete rétegzettségére és annak elméleti forrásaira való rávilágítás. Folytatva Croce liberalizmusról írt gondolatainak Máraira gyakorolt befolyásoló sorait: „A liberalizmus számára – amely lényegénél fogva ellensége a mechanikus egyenlőség-elgondolásnak – a szabadság egy gladstonei mondás értelmében nem a demokráciához, hanem az igazi arisztokrácia megteremtéséhez vezető út; az életképes és igazi arisztokrácia azonban nem zárt kaszt, hanem nyílt [sic], befogadásra kész elit, amely szilárd a csőcselékkel szemben, de örömet tárja ki kapuit annak, aki az ő szintjére felemelkedik.”⁶² – De a hatalomra törekvő természetes emberi vágy miatt a korrupció ez esetben is kísérő jelenséggé válhat – vélte Toynbee.⁶³ Ennek megakadályozását ő az önkritikus értelmiségi elit döntéshozó rétegében vélte megtalálni. A kései Márainak az a tapasztalaton alapuló nézőpontja, hogy a tömegtársadalom tagjainak nagy része nem érez indíttatást, igényt a morális és szellemi fejlődésre; kritikusan szemlélte az emberiség minden tagjának

⁵⁸ Arnold J. TOYNBEE és Daisaku IKEDA, *Válaszd az életet, Párbeszéd*, szerk. L. GAGE Richard, ford. LISSZAUER Zoltán (Budapest: Gondolat Kiadó, 1992), 244–246.; Vö. TN, 1967, 105.

⁵⁹ TN, 1981, 287.

⁶⁰ A meritokrácia fogalmát lásd TOYNBEE és IKEDA, *Válaszd az életet...*, 186.

⁶¹ Benedetto CROCE, „A szabadság hitvallása”, in *Történelem és szabadság*, 31–44 (Budapest: Századunk, 1940), 37. (Kiemelés F. J. P.-tól.)

⁶² Uo., 38.

⁶³ TOYNBEE és IKEDA, *Válaszd az életet...*, 177.

egyenlőségére alapozott, a műveltségi színvonal emelését szem előtt tartó államberendezkedést, mert látnia kellett, hogy az egyenlőség színvonalcsökkenést eredményez: a kiválóak véleményének érvényesülési lehetősége csekély a közepszerűek hangzavarában.⁶⁴ „Az igazi demokrácia értelme, hogy olyan társadalmi rendet teremtsen, amelyen belül a kiváló meg tudja mutatni értékeit, és nem esik a selejtek áldozatául. [...] Nem lehet megbocsátani ennek a ganéjnak, amely az értékrendszert lerombolta, és nyilas, majd kommunista rablásba kezdett...”⁶⁵ – írta haraggal ’58-ban. A hatvanas évek közepén már érezhető volt a bomlás hosszú távú hatása is: „Nem múlik el hét, amikor ne érkezne levél Európából, amely bizonyítja, hogy a kapzsi és cinikus tiszteletlenség teljesen átfertőzte Európát; éppen az pusztult ki ott, ami az értelme volt, tehát az »arisztokratikus«, az emberien előkelő.”⁶⁶

Márai, mint az elitista esztétika képviselője,⁶⁷ a művészek számára a meritokráciát vélte gyümölcsözőnek: „a művész csak az arisztokrata társadalomban tud humánus lenni – akkor módja van tiltakozni és különbözni. A demokráciában kénytelen hasonlítani, és akkor megszűnik művész lenni.”⁶⁸ – fogalmazott 1970-ben. Kisebbit eltéréssel egy évvel később folytatta a gondolatmenetét: „Humanista demokrácia – amely megvédi az egyén természeti és szellemi szabadságjogait –, ez lenne az eszmény. De ez preatomisztikus eszmény.”⁶⁹ Kiemelendő, hogy a Márai-féle arisztokratikus elgondolás nem azonos a (tőke- és földbirtokalapú) hierarchikus társadalomberendezkedéssel, amit egy 1972-ben írt bejegyzésében ítélt el: „A Mindszenty-prédikációt hallgatom a rádióból, és erősen megérint a tiltakozás, amit ez a beszéd kivált bennem: ez az ember képviseli ma azt a hierarchikus Magyarországot, aminek visszatértét nem kívánom. Ez a papi frázisokba takart úri Magyarország hangja – az emberi Magyarország nem valósulhat meg, amíg ez a hang

⁶⁴ E gondolat RENAN, *Szent Pál...*, 230. és Johann Peter ECKERMANN, *Beszélgetések Goethével*, ford. GYÖRFFY Miklós (H. n.: Magyar Helikon, 1973), (1831. március 22.), 536. oldalán is olvasható: „mi más volna a barbárság ismérve, ha nem az, hogy nem ismerik el a kiválót?” – mondta Goethe. Mivel Márai németül olvasta Eckermann könyvét, ezért a dolgozat Johann Peter ECKERMANN, *Gespräche mit Goethe in den letzten Jahren seines Lebens* (Berlin: Deutscher Klassiker Verlag, 2011) teljesnek ható, közel 1400 oldal terjedelmű, kommentárokkal bővített kiadást kívánta hivatkozási alapnak tekinteni abban az esetben, ha a beszélgetésekből nem idéz. (Idézés esetén a Györffy Miklós fordítását emeli a disszertációba – a befogadást megkönnyítendő.) E német kiadás a magyarral való összevetése során viszont kiderült, hogy a német nem teljes: már az első hivatkozandó szöveghely, az 1824. január 4-i esetében is elég terjedelmes bejegyzés hiányzik, ezért a továbbiakban a dolgozat eltekint a (házi könyvtárban meglévő és tanulságos) német nyelvű kiadástól, és csak a magyart használja – e felismerés okán minden esetben a pontos évszám megadásával.

⁶⁵ TN, 1958, 140–141. Lásd még TN, 1959, 259.; TN, 1960, 357, 372–373.; TN, 1962, 259.; TN, 1976, 332.; Vö. TN, 1979, 172.

⁶⁶ TN, 1964, 79.

⁶⁷ SZÁVAI, *A kassai dóm...*, 44.

⁶⁸ TN, 1970, 12.

⁶⁹ TN, 1971, 130.

megszólal.”⁷⁰ A kulcsszó ismét az „emberi”. Márainak erről a – például Féja Géza *Szabadcsapat* című *Életregényében*⁷¹ bemutatott – társadalomról megfogalmazott bírálata azt az antropológiai művészetfelfogást mutatja, hogy az ember a művészet létrehozásának képességében különbözik a nem emberitől (nonhumánoktól). Humanizmusfelfogása esztétikai kontextusának alap gondolata, hogy a művészet által emelkedett ki az ember az állati létből, ami szintén Toynbee felfogásával rokonítható.⁷²

A fogalmak temporális jelentésmódosulása miatt, azokat kontextusba helyezve kirajzolódik, hogy az író egy keresztény erkölcsi hagyományon alapuló, urbánus (eszmecesterét preferáló), a nacionalizmust mint kirekesztő ideológiát elvető, de a XIX. század első felének sokszínűséget toleráló eszméje szerint a nemzetek egymás mellett élését egy európai kulturális egységben támogató, a James Joyce-féle progresszív-rendbontó (a lineáris kronológiát megbontó) irodalmi hatásoktól tartózkodó, a világirodalom antik klasszikusaihoz visszanyúló, így modern tradicionalistának nevezhető művészet szemléletet *próbált* képviselni a konzervatívizmus manheimi értelmében, mert kései művei a nyugati műveltségre vonatkozóan azt a véleményét tükrözik, hogy a múlt tartalmazza mindazt, amiből a jelen és a jövő kialakul.⁷³ Ez a múlt a görög-római kultúra, az „emberiség egyik legnagyobb műveltségi kísérlete”⁷⁴ és annak folytatója, a már említett XVIII. század, az empirikus tudományok intézményesülésének kora.⁷⁵

Márai művészetének politikáról (és vallásról) történő (kérdéseket felvetően ellentmondásos) leválasztási kísérlete az író minden politikai formációval szemben kételyt tükröző gondolatmenetén alapul, amit 1972-ben és 1974-ben (Flaubert után⁷⁶) fogalmazott meg: „Az írónak nincs világnézeti, felekezeti címkéje. Lehet anarchista vagy arisztokrata, vagy polgári, csak »baloldali« nem lehet.”⁷⁷ „[...] az író nem lehet vallásos, sem hazafias, sem szocialista – ezeket az illúziókat leírja, mert az embereknek szükségük van vallásra, hazafiságra és szocializmusra, de nem azonosíthatja magát egyetlen ilyen illúzióval sem.”⁷⁸ E kijelentésekben

⁷⁰ TN, 1972, 263.; Mindszenty Józsefről írt naplójegyzeteket lásd még TN, 1967, 125.; TN, 1971, 134.; TN, 1972, 262.; TN, 1975, 169–170, 210–211.

⁷¹ FÉJA Géza, *Szabadcsapat* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1965).

⁷² Arnold J. TOYNBEE, „A történelem felgyorsulása”, in *Válogatott tanulmányok*, ford. MESTERHÁZI Márton, 221–248 (Budapest: Gondolat Kiadó, 1971), 224.; Vö. NEMES Z. MÁRIÓ, „Ember, embertelen és ember utáni”, *Helikon* 64, 4. (2018): 375–393, 381, 392.

⁷³ MANNHEIM Károly, *A konzervatívizmus*, ford. KISS Endre, A társadalomtudomány klasszikusai 1 (Budapest: Cserépfalvi Kiadó, 1994), 77.

⁷⁴ MÁRAI Sándor, *Harminc ezüstpénz* (Budapest: Helikon Kiadó, 2011), 26.

⁷⁵ Lásd Goethe tanácsát a görög drámák tanulmányozásának jelentőségéről ECKERMANN, *Beszélgések Goethével* (1827. április 1., 1827. május 3.), 253, 271.

⁷⁶ TN, 1975, 194.

⁷⁷ TN, 1972, 239.

⁷⁸ TN, 1974, 122. E gondolatot szintén Croce hatását tükrözi: Vö. Benedetto CROCE, *Az esztétika alapelemei*, ford. FARKAS Zoltán (Budapest: Franklin-Társulat, 1917), 26, 72. Mégis inkább egy korábban élt gondolkodó,

(is) ellentmondásba ütközött (korábbi és későbbi) önmagával, hiszen az író is ember, vagyis szüksége van vallásra, házára. – Ismét az öndefiníció problémájába ütközik az elemző, ha elolvassa az író hatvanas évek végén (tehát néhány évvel a fenti gondolatoknál korábban) tett két bejegyzését, amelyek arról szólnak, hogy a világhelyzet okozta társadalmi változások nem teszik lehetővé Márai számára a baloldaliság felvállalását,⁷⁹ mert – osztva George Orwell véleményét – „»a baloldali értelmiség megszűnt keresztény lenni, de ugyanakkor nem lett humanista«”, csupán morális kétszínűség tapasztalható (a nyugati világban).⁸⁰ A panasz tárgya nem csupán politikai célzatú, sőt, mélyén a keresztény erkölcs hiányának érzete húzódik. E hiányt az író az egyik reggeli, szokásos bibliaolvasás után így fejezte ki 1975-ben: „Szégyenkezés, hogy még mindig szükségem van néha a »vallás«-ra.”⁸¹

A disszertáció felépítése megpróbálja kronológiai sorrendben követni Márai vallásokhoz való viszonyának deklarációját a *Röpirat a nemzetnevelés ügyében* (1942) című műtől, vagyis a második világháború éveitől kezdődően a *Harminc ezüstpénz*, a *Mennyből az angyal*, a *Keresztkérdés*, az *Erősítő* című művek mentén. Nem tér ki a disszertáció az író 1942 előtt megfogalmazott gondolataira egyrészt a terjedelmi korlátok miatt, másrészt az ilyen irányú kutatás nem nélkülözhetné az író eddig csak gyűjteményes kötetekben közzé tett és válogatás szintjén rendszerezett folyóiratokban megjelent írásait.

A dolgozat kronologikus szerkezeti felépítését a *Harminc ezüstpénz* keletkezésének körülményei nehezítik és számos esetben módosítják, mégis elmondható, hogy a mű változó tartalmú kéziratai szintén egy kronologikus képet adnak Márai vallási nézeteinek nyilvánosságra hozatalára vonatkozó gondolkodásáról és egyben művészi technikájának változásáról is. E kérdéses műalkotások elemzéséhez támpontként a már említett magyar és világirodalmi horizonthoz való viszonyuk feltárását tekinti feladatának a kutatás.

Hall Caine könyvének példája bizonyítja, hogy a naplókban fellelhető forrásmunkák csupán részleges feldolgozásra adnak lehetőséget. Bár a kutatandó korpusz méretei így is szétfeszítik egy disszertáció kereteit, mégis bepillantást engednek azokba a Márai által létrehozott szépirodalmi alkotásokba, amelyek – teopoétikai következtetései nem egyeznek a katolikus

---

Goethe, Márai leggyakoribb *társalgópartnerének* nyoma fedezhető fel ebben az ítéletben: TN, 1983, 172.; ECKERMANN, *Beszélgétek Goethével* (1832. március közepe.), 562–563.; Vö. TN, 1971, 189.

⁷⁹ TN, 1969, 319.

⁸⁰ TN, 1968, 259.

⁸¹ TN, 1975, 166.

dogmatikával – illeszkednek Szénási Zoltánnak a keresztény hagyomány és a modernség kapcsolatát összegző gondolatához, miszerint „esztétikai értelemben is érvényes művek akkor születnek, amikor az adott műalkotás vagy életmű teológiai értelemben provokatív, de legalábbis innovatív, saját korának hittani szemléletét meghaladó teopoétikai olvasatokra nyit lehetőséget.”⁸²

---

⁸² SZÉNÁSI Zoltán, „De infima doctrina”, In, *Örökkék ég alatt: Tanulmányok*, 7–15 (Szombathely: Savaria University Press, 2016), 12.

AZ ALKALMAZOTT KUTATÁSMÓDSZERTAN

„Egyike az íróknak, akik embernek több voltak, mint írónak –
s ezek mindig naplóikban a legteljesebbek.”⁸³

A *Bevezető* arra kívánta ráirányítani a figyelmet, hogy a Jézus-kép háttérének kutatása interdiszciplináris megközelítési módot tesz szükségessé. Alátámasztani látszik ezt továbbá az a tény, hogy maga a szerző sem csupán szépirodalommal foglalkozott: témája minden esetben az ember és annak viselkedése volt. Márai nem egy esetben említette azt a nézőpontját, hogy (például utazásai során) a tájak, a városok minden esetben csak az emberi viszonyok-körülmények, a társas élet távlatában érdekelték.⁸⁴

A tudományközi módszer alkalmazásának másik legnyilvánvalóbb oka a naplók tartalmi felépítése: nehéz olyan tudományterületet mondani, ami nem került Márai érdeklődésének fókuszába – de ez egy író esetében talán természetesnek, sőt elvártnak is mondható. Van végül egy harmadik, Márai személyén és alkotásmódszere gyakorlatán kívüli ok, amiért az interdiszciplinaritás jelenti az elemzések releváns módját.

A közel évszázados jeget megtörve Tóth Csilla a XXI. század második évtizedének végén helyesen adott választ arra a kérdésre, hogy a Márai-művekről alkotott ítéletek mi okból osztanak és oszlanak meg szakmai körökben és körökben (is), Szávai János szavaival „a szólamok a túlzó rajongástól a kényszeredett lekezelésig terjednek.”⁸⁵ Tóth véleménye szerint az életmű „jó része a tömegkultúra és a magas irodalom közötti helyet foglalja el.”⁸⁶ „Ha pedig szigorúan az esztétikai értékeket érvényesítő olvasat mellett tartunk ki, akkor az életmű jó része süllyesztőbe kerül. Az ellentmondás az esztétikai és a társadalmi funkció egymásra vonatkoztatásával oldható fel.”⁸⁷

---

⁸³ TN, 1955, 299.

⁸⁴ „engem csak ember érdekel, mindig és örökké az európai ember. [...] akinek élménye a kultúra volt.” TN, 1944, 259.

⁸⁵ SZÁVAI, *A kassai dóm...*, 14.

⁸⁶ TÓTH, *Küzdelem a polgári identitásért...*, 12.

⁸⁷ Uo., 19.

Kontextuális-kulturális narratológia

A kultúrtörténeti irányultságú kontextuális narratológia – mint nem a művek esztétikai értékét vagy kanonikus státuszát figyelő irodalomelméleti módszer – olyan művekre is alkalmazható, amelyek nem tartoznak esztétikai szempontból egy életmű legjobb alkotásai közé. Módszertana alkalmas egy hiteles (nem egyoldalú kultúrpolitikai érdekeket képviselő) szerzői kép kialakítására, továbbá szociálpszichológiai, kultúrtörténeti vagy -kritikai szempontú vizsgálatok alapját jelentheti, abban a vonatkozásban, hogy a fikciós műnek aktív kognitív erőt tulajdonít.⁸⁸

Tóth Csilla a harmincas években készült Márai-alkotások társadalom-, mentalitás- és politikátörténeti hátterét bemutatva irányította a kutatók figyelmét arra, hogy az író e „művei a polgári identitás válságára adott reakcióként vizsgálhatók.”⁸⁹ A Márai-naplók műelemző részei egyértelműen rávilágítanak az író széleskörű irodalomesztétikai ismereteire és önmagával szemben is kritikus attitűdjére, aminek kontextusában rajzolódik ki az író ama törekvése, hogy megtalálja azt a módszert és hangot, amivel el tudja mondani korának társadalmi problémáit. A Márai-írások a két világháború között is a városi társadalom mindennapi problémáival foglalkoztak, és kulturális-társadalmi beágyazottságuk révén megteremtettek egy nyitottabb polgárság-, illetve középosztály-diskurzust, hozzájárulva a polgár és a középosztály fogalmainak átértelmezéséhez.

Az emigrációban töltött évtizedek hasonló jellegű feladat elé állították az írókat. Értelmiségiként meg kellett találnia és fogalmaznia szerepét és feladatát a kapitalizmus és kommunizmus szorításában, ahogy korábban, a Horthy Miklós nevével fémjelzett politikai időszakban a szélsőjobb és a szélsőbal közé, defenzívába kényszerült (a középkori itáliai városállamok gyakorlata értelmében műértő és művészetpártoló értelmiségi) polgár feladatát és életkereteit volt szükséges definiálni. Már abban az időben „közvetett módon szembe száll [sic] a származás, a vallás identitáskategóriáit hangsúlyozó, az állampolgárok megkülönböztetésére irányuló korabeli felfogással”⁹⁰ – írta Tóth Csilla. Ezt a népnevelő tevékenységnek nevezhető munkát – aminek címében is legmegfelelőbb példája a *Röpirat a nemzetnevelés ügyében* –, külföldön is heti rendszerességgel folytatta a Szabad Európa Rádió alkalmazottjaként. Nem mulasztott el alkalmat, ha ráirányíthatta a figyelmet az égető szociális problémákra, sőt

⁸⁸ TÓTH Csilla, „Kontextuális-kulturális narratológia és funkció-történet”, *Helikon* 60, 2. sz. (2014): 155–180, 160–161.

⁸⁹ TÓTH, *Küzdelem a polgári identitásért...*, 10.

⁹⁰ Uo., 128.

kimondható, hogy minden esetben valamilyen formában a hatalommal való visszaélés, a politikai elnyomás ellen szólalt fel.

Az író saját bevallása szerint mindig ugyanazt a témát járta körül más-más aspektusban. E gondolat Márai szerint Marcel Proust-tól (1871–1922) származik, „aki azt hitte, a művész, az író igazában mindig egy témán dolgozik, mindig ugyanazt a könyvet írja, azt a témát festi... Ő változik, a téma és a műfaj, amely csak az övé, nem.”⁹¹ A művészi öndefiníció problémája egyes írói korszakaiban vissza-visszatért, de más-más évtizedekből származó idézetek bizonyítják, hogy az ideológiákról alkotott véleménye nem módosult: „Miért »ír« egy ember? Valamit el akar mondani az embereknek – de mit? Néha azt hiszem ezt: tiltakozni és lázadni kell, mihelyst valaki vagy valakik az élet eleven, természetes rendjéből Rendszert akarnak csinálni. Ezt akartam elmondani, amikor »írtam«; mindegy, hogy mit és miről. Ez volt az én »témám«, mondanivalóm. Mások másról írnak, de minden írónak van témája, ami csak az övé, és örökké arról beszél, százféle változatban.”⁹² A fenti, 1967-es bejegyzés már (a két világháború közötti magyar viszonyokhoz hasonló világtendenciák ismeretében) egy átfogóbb megfogalmazása annak, amit 1944-ben mondanivalójáról és írói küldetésstudatáról írt: „Ritkán adja meg a sors az írónak, hogy egy nagy témát, melyhez legszemélyesebb köze van, a valóságban is megélhet, végigélhet, végső kifejeletében is megismerhet. Ezt az osztályt, a magyar polgárságot, melynek életformájába beleszülettem, láttam, megismertem, minden vonatkozásában, gyökeréig megvizsgáltam; s most látom szétesni az egészet. Ezt a szétesési folyamatot megírni: talán életem egyetlen, igazi írói feladata. Megírni az elmúlt huszonöt esztendő bomlási folyamatát. A finom szűrőket, melyeken átszűrtek, hivatalosan és nem hivatalosan, minden igazi tehetséget. Ahogy megszelídítettek, megfélemlítettek, domesztikáltak minden versenyképes egyéniséget. Ahogy elkezdettek jelvényesdit, törzsasztalosdit, világnézetesdit játszani. S ahogy az egészből vad rablókaland lett és a teljes pusztulás.”⁹³

A '70-es években, az újjáépítést követően mintha a polgárság időszakos regenerálódását érzekelte volna nyugaton: „Ebben a században egyetlen igazi, valóságos forradalom valósult meg: a polgári, az ipari, az ipari, a szabad vállalkozás forradalma, amely a munkásból fogyasztót csinált, felemelete a tömegeket a polgári életformába. Minden más »forradalmi kísérlet« –

⁹¹ TN, 1957, 52.

⁹² TN, 1967, 115.; Vö. uo., 10, 217.; Lásd még TN, 1960, 295.; Vö. TN, 1972, 250

⁹³ TN, 1944, 284.; Lásd még TN, 1962, 211–212.; TN, 1974, 69.

szocializmus, kommunizmus, fasizmus, marxizmus – retrográd volt, fonákul reakciós. A polgár adta a legtöbbet a tömegeknek: egy életformát, amely emberhez méltó.”⁹⁴

Bár a témája, saját vallomásai szerint mindig ugyanaz volt, az ehhez szükséges hangon változtatni akart. Az író élete alkonyán elutasító választ adott arra az őt már a harmincas évektől foglalkoztató kérdésre, hogy képes-e az irodalom morális fejlődést elérni a XX. század tömegtársadalmában. A század második felében évtizedekig e kérdésre adható optimista és a pesszimista válasz között őrlődve alkotott – egyre kritikusabban – egy olyan „világban, amelyben [...] nem az érték determinálja a sikert, hanem a siker dönti el az értéket!”,⁹⁵ Susan Sontag szavaival „aminthogy minden modern szerző kísértést érez, hogy felhagyjon az írással, akár a középszerű közönség, akár a túl könnyű siker miatt.”⁹⁶

A Márai-recepció történetére vonatkozóan Tóth Csilla sajnálatosnak vélte, hogy a kilencvenes évek elején a szerző képét nem elsősorban művei alakították ki, hanem kritikusok, politikusok, újságírók és irodalomtörténészek, mind a rendszerváltás társadalmi, kulturális, politikai igényének megfelelően. Sajnálatos, hogy ekkor könyvei elsősorban (egy szélesebb társadalmi körben) nem morális/etikai, sem pedig esztétika értékük alapján ítéltettek meg; sokkal inkább váltak az akkori politikai célok mentén szocializációs modellé. E folyamatban, ahol „a rekontextualizáció hiánya, a polgár fogalmának történetetlen használata, a művek, műrészletek általános politikai, közéleti használata”⁹⁷ volt a jellemző, domborodik ki leginkább az *Egy polgár vallomásai* mint etikai állásfoglalás valóságos és reménytelen aktualitásvesztése. Márai írásaiban 1944-től folyamatosan hangsúlyt kapott az a véleménye, hogy Magyarországon a Horthy-korszak – ahol „a nemzet nagyobb közössége és (a valóban létező) polgár egymást kizáró fogalmakként tűntek fel”⁹⁸ –, valamint az akkor még nem teljes szovjet politikai megszállás olyan mély generációs törést okoz majd, ami miatt nem marad, és a jövőben nem alakulhat ki polgári középosztály, mert hiányzik a műveltségi háttér – ami egyben a demokrácia gyakorlatának tapasztalatát is feltételezi.⁹⁹ Esetleg maradnak rendszerkritikus, *művelt egyének* tágabb szellemi-társadalmi közeg nélkül. Ilyen helyzetben lévő személyiségek a disszertáció kutatási tárgyát képező mindhárom történet főszereplői is (Jézus, Júdás, Giordano Bruno), akik a közvetlen környezetük hatására bekövetkező identitásvesztésük folyamatában

⁹⁴ TN, 1976, 380.

⁹⁵ TN, 1949, 424.; Vö. 1953, 240.; TN, 1959, 163.

⁹⁶ Susan SONTAG, „Artaud megközelítése”, in *A Szaturnusz jegyében*, ford. LÁZÁR Júlia, 21–82 (Budapest: Cartaphilus Kiadó, 2002), 62.; Vö. Márai létérzékelésével: „az írók kevesebbek ma, mint a férgek; szavuk morális jelentősége egyenlő a semmivel.” MÁRAI Sándor, „Európa elrablása”, in *Európa elrablása, Röpírat a nemzetnevelés ügyében*, 5–126 (Budapest: Helikon Kiadó, 2008), 17.; Lásd még TN, 1948, 211.

⁹⁷ TÓTH, *Küzdelem a polgári identitásért...*, 22.

⁹⁸ Uo., 91.

⁹⁹ TN, 1953, 315, 381–382.

reprezentálódnak, így a szociálpszichológiai megközelítés segítheti Márai szociográfiai (elsődlegesen tömegbefolyásolás) témájú írásainak értelmezését.

A művek valós esztétikai értéke és társadalmi-kulturális jelentősége között feszülő ellentét feloldhatónak tűnik a funkciótörténet és a kontextuális-kulturális narratológia módszereinek és szemléletmódjának alkalmazásával. Az alkotások kulturális és társadalmi kontextusba helyezése a keletkezési körülményeik feltárása (és fordítva) miatt szükségesek. A *Harminc ezüstpénz* és a *Keresztkérdés* kézirataira fókuszáló kontextualista megközelítés az irodalmi művet nem mint önmagában álló tárgyat, hanem mint egy társadalomba ágyazott irodalmi folyamatot vizsgálja. Az *Erősítő* viszont – megjelenése tényével – tekinthető egy arra vonatkozó írói kísérletnek, hogy a könyv képes-e bomlasztóként hatni az erőszakrendszerekre. A *Föld, föld!...* (1972) korabeli magyarországi fogadtatásának befogadtörténeti tapasztalata¹⁰⁰ látványosan lendített a regény elkészítésén, még úgy is, hogy az író tisztában volt a kortárs irodalmi és társadalmi közeg adta érvényesülési lehetőségek csekély mértékével.

A kutatás alátámasztani látszik Szegedy-Maszák Mihály véleményét, miszerint az emigrációban társadalmi beágyazottságról alig beszélhetünk: a száműzetésben élt írók művei kissé légüres térben keletkeztek, ezért visszakerülésük a magyar irodalomba, illetve párbeszédük a Magyarországon íródott művekkel nem könnyű.¹⁰¹ Szávai Jánosnak e tendenciáról írt tapasztalata az, hogy Márai a magyar irodalmi „közegben csak mintegy közvetetten volt jelen.”¹⁰²

Az író saját külföldi helyzetét a múltó idővel egyre reménytelenebbnek látta: „a 2000 magyar olvasó minden évvel fogy, a halálozás természetes arányszámának törvénye szerint minden évben száz-kétszáz olvasóval kevesebb marad az idegen világban: s a második nemzedék, a gyermekek már nem olvasnak magyarul. Igaz, addig mi, külföldi magyar írók is kihalunk. Marad a magyar irodalom otthoni sorsa. Ez nem reménytelen, de mi, emigráns írók, már aligha kapcsolhatunk valaha ehhez az irodalomhoz.”¹⁰³ „Valószínű, hogy én meghalok, mielőtt még egyszer hazajutnék Magyarországra. És valószínű, hogy az életművem is megöregszik, mielőtt hazajuthatna Magyarországra. Ez a nagy fájdalom – amikor az ember életműve nem otthon öregszik.”¹⁰⁴ Milan Kundera érzékletesen és pontosan fogalmazta meg a száműzetésben élő művészek léhelyzetét: „megfosztották természetes közönségétől, megfosztották a normális

¹⁰⁰ TN, 1973, 474–475.

¹⁰¹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, „A hontalanság irodalma”, in *Újraértelmezések*, 151–174 (Budapest: Krónika Nova, 2000), 160.

¹⁰² SZÁVAI, *A kassai dóm...*, 13.

¹⁰³ TN, 1955, 194.

¹⁰⁴ TN, 1958, 150.

irodalmi élettel való kapcsolatától, immár nem játszhat szerepet a maga korában, vagyis nem tömörítheti maga köré az olvasók közösségét, híveit és a szakértőket, nem teremthet iskolát, nem hathat más írókra.”¹⁰⁵

A disszertáció a publikált szövegek vizsgálata mellett, azok szövegváltozatainak és az írói munkafolyamatot dokumentáló kéziratoknak, továbbá a művek megjelenése körülményeinek, így a kiadók munkájának, végül leginkább Márai tudatosan formált hagyatékának figyelembe vételével készült. Az író döntött úgy életének utolsó éveiben a hajóládákat rendezgetve, hogy nem semmisíti meg a szövegvariánsokat, ezzel téve egyértelművé, hogy azok is az életmű részét képezik (amiket társadalmi és pénzügyi okokból nem lehetett, vagy nem volt még idősebb nyilvánosságra hozni), hasonlóan a naplók az író életében nyilvánosságot nem kaptak, e kutatás szempontjából viszont a válogatásban megjelentekhez képest több adalékkal szolgáló oldalaihoz.

Diskurzuselemzés

A diskurzuselemzés Terrell Carver szerint „nem az *igazságot magát* keresi, hanem inkább arra kíváncsi: *ki állítja magáról, hogy az igazság birtokában van*, és állítását hogyan próbálja meg nyílt vagy rejtett hatalmi narratívákkal igazolni.”¹⁰⁶ Ez a kutatási módszer megfelelő eszköz az irodalmi szövegek szociálisvalóság-teremtő funkciójának vizsgálatához. A társadalom résztvevői, legyenek azok egyének (művészek) vagy csoportok, a nyelv segítségével a saját igazságukat jelenítve meg, egy szubjektív igazságot közvetítenek a nyelv által, ezzel képesek társadalmi-hatalmi relációkat kialakítani. A disszertáció vonatkozásában Márai igazságait tükröző, a naplóiban elhintett információmorzsák feltárását jelenti. A napló a tartalomelemzés során műértelmező funkciót kap azáltal, hogy a szépirodalmi mű rejtett tartalmát képes rekonstruálni. A genette-i transztextualitás terminológiáján alapuló narratológiai elemzést alkalmazva vizsgálható továbbá a művek irodalmi (az elemzést tárgyát jelentő szövegek további szövegekkel való kapcsolatának) és irodalmon túli (a társadalmi beágyazottságuknak) összefüggései, amelyeknek kohézióját a már említett egyéni szerepvállalás társadalmi hatása adja meg.

¹⁰⁵ Milan KUNDERA, *A regény művészete*, ford. RÉZ Pál (Budapest: Európa Könyvkiadó, 2008), 73.

¹⁰⁶ Terrell CARVER, „Diskurzuselemzés és a »nyelvi fordulat«”, *Politikatudományi Szemle* 13, 4. sz. (2004): 143–148, 146.

A narráció vizsgálata elsősorban a párbeszédre fókuszálva ad képet Márai művészi kísérletezéséről, és az oly sokat emlegetett Márai-hang¹⁰⁷ megváltoz(tat)ásának lehetséges módjairól. A szerző kései korszakában írt prózai műveinek legjellemzőbb vonása, a korai éveiben használt monológforma felbontása, a dialógusba rejtett írói vélemények szembesítése társadalmi-politikai-ideológiai diskurzusokkal. E műrészek nemcsak Márai véleményeit ütköztetik egymással mint kérdésekre választ kereső írói eljárás,¹⁰⁸ hanem sokkal inkább a műbe épített további (teológiai, politológiai, filozófiai, szociológiai) szövegekkel folytatott párbeszédnek tekinthetők. E módszer alkalmazása segít megérteni a *Harminc ezüstpénz* végző szövegváltozatában már nem olvasható, de a kéziratban fennmaradt számos értelmezést megengedő polifón párbeszédet Máté és Júdás, Annás és Júdás között. Az intertextuális elemzés rávilágíthat arra, hogy a naplók témái milyen formában jelennek meg a két egymást követő szövegváltozat között módosulást előidéző (átírás, újraírás) munkafolyamatban. A kiadásból kihagyott részeknek (paratextusoknak¹⁰⁹) nem esztétikai szempontból, sokkal inkább a Jézus-kép feltárásában és esetleges módosulásában van jelentősége.

A diskurzuselemzés módszere és Mihail Bahtyin dialóguselmélete mentén végzett vizsgálatok az előzőekhez hasonló módon alkalmazandók a dráma esetében is, aminek struktúrája emlékeztet Márai *Béke Ithakában* (1952) című prózai művére. Ebben a szereplők ugyanarról a témáról mondják el tapasztalatikat, mégis különböző megközelítésből. A hangjáték is e módszer mentén az orvosi, politikai és munkásréteg diskurzusokból kiemelt nyelvi terminusok irodalmi feldolgozásának tekinthető.¹¹⁰

Az *Erősítő* esetében szintén széles értelmezési keretet igényelnek a szerzetesek pápai enciklikák tematikáit is tükröző esti társalgásai, valamint Bellarmino bíboros és Giordano Bruno párbeszéde. Nem kisebb jelentőséggel bír a kivégzés előtti utolsó éjszaka tömlöcbeli jelenetének szemiotikai aspektusa sem – a kihallgatással kezdődően Bruno haláláig némasággal tiltakozik az erősítő agítálása ellen,¹¹¹ és ezzel a már évek óta cipelt *keresztjét* vette vállára utolsó útján.

¹⁰⁷ Átfogó tanulmányt írt a hangváltás témájában a stílusjellemzőket vizsgáló KULCSÁR SZABÓ Ernő, „A próza hangja. Kérdések a Márai-dallam körül: (A nem-szemantikai elemek hatásformái Márai prózáírásában)”, *Irodalomtörténet* 101, 1. sz. (2020): 20–39.

¹⁰⁸ Vö. LŐRINCZY, „Esszébe ágyazott...”, 70–71.

¹⁰⁹ Gérard GENETTE, „Transztextualitás”, ford. BURJÁN MÓNika, *Helikon* 42, 1–2. sz. (1996): 82–90, 84–85.

¹¹⁰ Wolfgang HALLET, „Az intertextualitás mint a kultúratudományos irodalomtudomány módszertani alapvetése”, *Helikon* 60, 2. sz. (2014): 206–225, 214.

¹¹¹ Vö. RENAN, *Jézus...*, 370.; A hallgatás magyarázatát lásd: TN, 1953, 340.; TN, 1954, 169.; TN, 1955, 248, 250, 377.; TN, 1957, 75.; TN, 1959, 175.; TN, 1960, 365.; TN, 1964, 148.; TN, 1966, 324–325.; TN, 1971, 155, 162.; TN, 1985, 303.

Irodalmi szöveggenetika

Szávai Jánosnak az volt véleménye 2008-ban, hogy Márai Sándor történelmi és történetfilozófiai forrásainak genetikus megközelítése kevésbé lényeges. Mivel azonban az „egymástól elütő vagy egymásnak ellentmondó elemekből”¹¹² felépített egyes Márai-felfogások az *Egy polgár vallomásaitól* eltérően a naplókban kevésbé koherensek, ezért ezek feltérképezéséhez segít(het) hozzá a szöveggenetika módszere.

Márai munkái esetében a kéziratkutatás még nem mutatta meg igazi jelentőségét. Kevés szó esett eddig arról, hogy a hagyatékában az utókorra írói szándékot egyértelműen megállapítható módon maradtak a publikált műveknél terjedelmesebb szövegapparátussal rendelkező szövegváltozatok, amelyek lehetőséget kínálnak a megjelent művek értelmezése során felmerült kérdések megválaszolásához.¹¹³ E kutatási irány valószínű eredményességét látszik alátámasztani Tóth Réka véleménye is: a kontextuális, a szerző és kora iránti érdeklődésnek megfelelően a kézirat felértékelődik, mint konkrét, tudományos módszerekkel feldolgozható információforrás.¹¹⁴ – A Jézus-kép Márai féle adaptációjának megértésében e szövegforrásoknak van a legnagyobb szerepük. E feltételezést támasztja alá Márainak egy 1950-ben írt naplójegyzete: „Mint posztumusz könyvet, mindenképpen meg akarom még írni a »Nevem Jézus«-t.”¹¹⁵ E címmel nem készült alkotás, de feltételezhető, hogy ebben akarta Jézust a mítoszok előtti valóságában ábrázolni. Nem mellőzhető az a megállapítás sem, hogy egy ilyen tematikájú műnek az író halála utáni megjelenése egyezik a *Keresztkérdés* sorsával.

A továbbiakban idézetekkel szemléltetve válnak elérhetővé az olvasó számára a *Harminc ezüstpénz* 1947-es változatának Jézus közvetlen környezetét, társas kapcsolatait szemléltető részei, amelyek az *ultima manus*nak tekintett 1983-as változathoz hiányoznak. A társadalom peremén élőkről írtakat Márai törölte a *Keresztkérdés* 1966-os, első szövegváltozatából is, ami szintén nem olvasható nyomtatásban, mert a kiadott szöveg az 1978-as változatot követi. A hűzások kétségtelenül összefüggnek az *Erősítő* megjelenése körül, az író és az egyház tagjai között keletkezett leginkább nézeteltérésnek nevezhető konfliktussal is. Újváry Sándor Márainak írt 1982. március 3-i levelében kérte az *Erősítő* kiadásának jogát. Ekkor említette Újváry, hogy a regény előzőleg az író „kiadásában jelent meg, mert nem akart a papok

¹¹² SZÁVAI, *A kassai dóm...*, 175.

¹¹³ „A naplókészíratokért talán kár lenne, ha elkallódnának – nem a tartalmuk, de a tény mond valamit erről az időről – igaz, kinek?...” TN, 1981, 246.

¹¹⁴ TÓTH, *A szöveggenetika elmélete...*, 52.

¹¹⁵ TN, 1950, 23.; Lásd még TN, 1951, 362.; TN, 1947, 248–249.

kívánságával szembe szálni”¹¹⁶ (sic). E levélen kívül alig sikerült hiteles szövegforrást találni erről, de a kapcsolódó naplóbejegyzések¹¹⁷ és a szerzői kiadás ténye (a kiadó nem kívánta feltüntetni nevét az *Erősítő* kiadójaként, csupán a nyomdát biztosította¹¹⁸) elég bizonyítéknak tűnik arra vonatkozóan, hogy a vallási szervezetek bírálata kényes téma volt a magyar emigrációs könyvkiadás berkein belül is – még akkor is, ha a parabola (látszólag) elsősorban a szovjet kommunizmus diktatórikus rendszerét (de nem kizárólag azt) tette meg kritikája tárgyának.

Látható, hogy a „kézirat önálló kutatási tárggyá válik, de nem önmagában: jelentőségét a műtől nyeri, értékét-érdekességét mindig a végső szövegváltozathoz [...] való viszonya határozza meg.”¹¹⁹ Ez a szövegállapot „[n]élkülözhetetlen segédeszköz a továbbhagyományozásra alkalmasnak tartott szöveg rekonstrukciójához.”¹²⁰ A források rendszerezése tekintetében szintén Tóth Réka tanácsait követi a dolgozat, ezért a kiadást megért szövegváltozatokat tekinti viszonyítási pontnak, de a *leghitelesebb* szövegnek a hagyatékban maradt kéziratokat tekinti, mert a kiadások és a hagyatékban található, időrendben utolsó szövegváltozatok nem minden esetben mutatnak egyezést, tehát kell lennie egy köztes állapotot tükröző változatnak, amit Márai a kefelevonatok példányának nevezett. Ennek, ha nem vezett el, a kiadónál kell lennie, bár még az is elképzelhető, hogy a hagyatékban kallódik, hiszen a hajóláda tartalmát még az irodalmi szakma sem ismeri teljesen. Ennek fő oka, hogy hivatalosan nem katalogizálható a Petőfi Irodalmi Múzeum nyilvános állománya számára.

A *Harminc ezüstpénz* hagyatékban maradt 1947-es szövegváltozata nem tekinthető befejezetlen munkapéldánynak, sokkal inkább egy szerzői szövegvariánsnak, és hasonló a helyzet a *Keresztkérdés* 1966-os szövegváltozataival is. Ez az állítás azzal támasztható alá, hogy az első változatok csak azért nem kerültek kiadásra, mert Márai akarata ellenére nem tudta megírásuk után közvetlenül kiadatni őket.¹²¹ A regényt a szovjet hatalomátvételt követő államosítás, a hangjátékot pedig a további oldalakon részletesen kifejtett kapitalista érdekek

¹¹⁶ ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak (München: 1982. március 3.), lelőhely: Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum – továbbiakban PIM –, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.) Az író hagyatékát a Petőfi Irodalmi Múzeumban helyezte letétbe a torontói Vörösváry Kiadó, így kéziratok állományba vétele Magyarországon nem történt meg.

¹¹⁷ TN, 1975, 287.

¹¹⁸ TN, 1976, 340–341.; Lásd még VÖRÖSVÁRY István levele MÁRAI Sándornak (Toronto: 1975. december 18.), PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.

VÖRÖSVÁRY István levele MÁRAI Sándornak (Toronto: 1976. március 8.), PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.
MÁRAI Sándor levele ÚJVÁRY Sándornak (Salerno: 1976. augusztus. 31.), MTA, MS 5149/306.

¹¹⁹ TÓTH, A *szöveggenetika elmélete...*, 58–59.

¹²⁰ Uo., 59.

¹²¹ TN, 1949, 98, 145, 190.; TN, 1950, 70.; TN, 1968, 229.; TN, 1970, 50.

miatt. A regény 1947-es kéziratában a gépelt szövegrészek egy késznek¹²² tekinthető műalkotást adnak ki, ami évek múlva vált ismét munkapéldánnyá az *Erősítő* kapcsán említett vallási érzékenység, valamint a szerző későbbi elégedetlensége miatt. Az elégedetlenség okaként az említett Márai-dallam megváltoztatását lehet említeni, amiről a későbbiekben a disszertáció a naplók alapján rekonstruálja az író véleményének alakulását.

A regény és a dráma szövegváltozatai teljes értékű műként funkcionálva képezhetik kritikai kiadás tárgyát. A disszertáció a '47-es művet – a többletet jelentő szövegrészek idézése által – kínálja olvasásra, amiből a húzások során a '83-as kiadás létrejött. Képet ad egy '82-ben, de sokkal inkább '89-ben lezárt folyamatról. Azért az író halálával zárult le a kézirat(ok) formálódása, mert azok az évek is beletartoznak e folyamatba, amelyekben az író nem változtatott rajtuk. Ezt hangsúlyozni kell abban a már említett értelemben, hogy nem törölte őket hagyatékából, mert egy fizikai megsemmisítés (a kiadott változat vonatkozásában) legalább annyira tekinthető változtatásnak, mint az egyes oldalak áthúzása.

A *Keresztkérdés* kéziratái esetében nagyon hasonló a helyzet, mert a két mű húzott részeinek témája is közel azonos. (Például Mária Magdolna személyének és szerepének megítélése tekintetében.) A dolgozat megkísérel a szerzői jog előírásainak tiszteletben tartásával minél több (a Jézus-képet érintő) idézetet hozni egyrészt a *Keresztkérdés*ről készült, egy genetikussal jellegét formáló fejezetben, másrészt a regényben megjelenített Júdás-képpel és az árulás témájával összefüggésben a *Harminc ezüstpénz* elemzésében.

Márai írásmódszerét és vallásbírálatait dokumentáló naplók és jegyzetek a két szépirodalmi alkotás áthallásos egyezése miatt tekinthetők a művek egy esetleges (bár az érdeklődés hiánya miatt kevésbé aktuális és lehetséges) genetikussal kiadásához adalékként szolgáló előszövegnek is.¹²³ A naplók jegyzetfüzetként szolgálhatnak,¹²⁴ hiszen Márai nem minden kéziratát őrizte meg. Képet adnak az alkotásokról koncepció, felépítés, források, jegyzetek, címlisták tekintetében. Azt viszont célszerű szem előtt tartani e szövegek felhasználása során, hogy maga a napló is (részben szépirodalmi) konstrukció: a tudatos öndefiníció eszköze volt. Igaz, hogy Sipos Balázs és Z. Varga Zoltán is végzett kutatásokat Márai negyvenes évekbéli naplóiról,¹²⁵

¹²² Márai 1948-ban befejezettnek tekintette a művet: TN, 1948, 89.; Lásd még TN, 1954, 83.

¹²³ „Ezek a kéziratok, amelyek életrajzi és irodalmi szempontból egyaránt rendkívül értékes információkat tartalmaznak, sokszor csak az író halála után, az életmű rangjának köszönhetően nyerték el az irodalmi mű státuszát.” Pierre-Marc DE BIASI, „Horizontális kiadás, vertikális kiadás: A genetikussal kiadások tipológiai vázlata (A francia nyelvterület, 1980–1995)”, ford. LŐRINSZKY Ildikó, *Helikon* 44, 4. sz. (1998): 414–441, 434.

¹²⁴ Vö. DE BIASI, „Horizontális kiadás...”, 436.

¹²⁵ SIPOS Balázs, „»Az igazi történelmi élmény.« A naplóíró Márai Sándor és az 1945–1948-as évek ábrázolásai”, *Múltunk* 62, 1. (2017): 159–186.; Z. VARGA Zoltán, „Önéletírás és újraírás: Történelmi események reprezentációja Márai Sándor 1943–1944 és 1945–1946-os naplóiban és a Föld, föld!...-ben”, *Literatura* 32, 4. sz. (2011): 341–356.

mégis további tanulmány(ok) témájává válhat(na) a szerzőnek a naplóírás céljáról, módszeréről nyilvánosság elé viteléről és öszintességéről vallott nézeteinek kronologikus módosulása.¹²⁶

A disszertáció nem a szépirodalmi szöveg(ek) helyreállítására törekszik, hanem a szövegszületés fázisainak már említett társadalmi beágyazottságát próbálja megvilágítani a Jézus-kép felől. Ehhez a szöveget körülvevő epitextus – jegyzetek, levelek, naplók és a kiadásokban nem olvasható szövegdarabok – magyarázatát kívánja nyújtani, amelyek egy releváns képet adnak Márai írói módszerének változásáról a huszadik század második felének világproblémái tükrében. – E kéziratok (genetikus) kiadása nem elképzelhetetlen, bár nagyon is kétséges, és a disszertációnak sem elsődleges célja ennek szövegszintű előkészítése. Csupán arra vállalkozhat, hogy felhívja a figyelmet a Márai-hagyaték rejtett értékeire úgy, hogy alapvetően a tartalomra koncentrálna gyűjt adatokat a Jézus-kép vizsgálatához, aminek eredményei esetleg a hálózati szövegkiadás területén engednek nagyobb teret a genetikus elv megvalósításához. A témakört érintő írásrétegeket feltérképezve – tehát egy genetikus dosszié elkészítésével¹²⁷ –, a dolgozat alapja, de legalábbis adaléka lehet egy olyan jellegű kiadásnak, amiről Pierre-Marc de Biasi a dossziékészítés módszerét tárgyalva kifejtette átfogó véleményét.¹²⁸

A kéziratok értelmezése lehetővé teszi az írói munkára irányuló szorosabb rálátást, vagyis a művek genezisének. A szöveggenetikai iskola képviselőinek véleményét osztva, a dolgozat sem tulajdonít kivételes státuszt a végleges (kiadott) szövegeknek leginkább a következők miatt: a Jézus-kép feltárásának érdekében készült keletkezéstörténet modellezése egy vertikális (az alkotáslogikai lépéseket rekonstruálni kívánó) vizsgálat alkalmazását tette szükségessé, aminek eredményeiből feltételezhető, hogy a *Harminc ezüstpénz* kék tollal készült autográf javításai az

¹²⁶ TN, 1946, 226.; TN, 1947, 187, 241.; TN, 1948, 85, 301, 302, 405.; TN, 1954, 98.; TN, 1955, 299.; TN, 1957, 55, 67.; TN, 1958, 169, 175.; TN, 1963, 366.; TN, 1971, 178, 181.; TN, 1975, 224.; TN, 1977, 464.; TN, 1982, 60.

¹²⁷ „A szöveggenetikus kiindulási pontja a genetikus dosszié, amelyet a szerzői szövegforrásokból állít össze a maga előre meghatározott szempontjai szerint (egy mű vagy csak a mű egy részlete keletkezésének vizsgálata; a keletkezés teljes folyamatának vagy csak bizonyos összetevőinek a vizsgálata).” TÓTH, *A szöveggenetika elmélete...*, 74.

¹²⁸ „Ahhoz, hogy a kiadásra szánt kötetben az írói munka során felhalmozott kéziratokat a megfelelő sorrendbe tudjuk állítani, rendkívül alaposan tanulmányoznunk kell a külső információforrásokat: a levelek, a visszaemlékezések, a korabeli dokumentumok segítségével megismerhetjük azt a személyes élethelyzetet, társadalmi, irodalmi stb. kontextust, amelyben az adott írás született, és keltezni tudjuk a kéziratokat. Ugyanígy minden egyes kéziratoldalt külön-külön elemeznünk kell, hogy lépésről lépésre rekonstruálni tudjuk az írói munka folyamatát; meg kell találnunk a kulcsot, amelynek segítségével minden egyes darabot a helyére illeszthetünk (...) Ezután még további hosszas munka vár a kiadóra: jegyzetek vagy függelék formájában hozzáférhetővé kell tennie a fontosabb forrásokat, a kéziratban fellelhető intertextuális kapcsolatokat, fel kell tüntetnie a legjelentősebb egyezéseket az előszöveg különböző fázisai és a végleges szöveg, illetve az életmű egyéb darabjai (korábban kiadott művek, illetve korábban írt művek kéziratai; későbbi tervek, írárok) között, nem szólva azokról a történelmi és enciklopédikus ismeretekről, amelyeket minden kiadásnak tartalmaznia kell, hogy az olvasó értelmezni tudja a homályos vagy ma már nehezen visszakereshető utalásokat.” DE BIASI, „Horizontális kiadás...”, 420.

ötvenes évek elején íródtak, amit úgy lehetne bizonyítani, hogy az adott évek naplókézirataival vetnénk össze egyrészt grafológiai jellemzőit, másrészt a használt íróeszközt. Az autográf bejegyzések már tükrözik a későbbi évtizedekben készült gépelt oldalak eltéréseit a '47-eshez képest, amelyek alapjai a 80-as évek elején a kiadó számára teljes terjedelmében legépelte regényszövegnek. A szövegváltozatok egyrészt megmutatják Márainak a húzás és a Márai-hang elvetése mentén módosult írástechnikáját, másrészt az árulás indítékáról alkotott véleményének változását. Kihangsúlyozandó azonban, hogy a kéziratok egyértelműen alátámasztják, hogy Jézusról és működéséről alkotott véleménye már a háború utolsó éveiben kialakult és lényegét tekintve nem változott. E véleménye nyilvánosságra hozataláról viszont hű képet adnak a kéziratok.

E *hiteles* szerzőkép feltárásában és lejegyzésében segíthet – a kontextuális narratológia módszerét kiegészítve – a kéziratokat vizsgáló szövegkritika, mint a szövegek „minél hitelesebb formában való hagyományozódását biztosító filológiai tevékenység”.¹²⁹

Emlékezetkutatás

E megközelítési módot elsősorban az *Erősítő* elemzése tette szükségessé. Alapja a történelmi regény, valamint az önéletírás definíciói mentén elsősorban a személyes történelem elbeszélhetőségét tárgyaló máig formálódó szakirodalom, így elsősorban Hyden White, Gyáni Gábor, Pierre Nora és Z. Varga Zoltán fikció és igazság kérdéskörében végzett kutatásai.

A vizsgálat újhistorista iránya szükségessé teszi feltérképezni az említett Márai-művek világirodalmi és társadalomtudományi forrásait, kimutatva, hogy minden „irodalmi szöveg elválaszthatatlanul összekapcsolódik más szövegek, diszkurzív gyakorlatok előállításával és áramlásával.”¹³⁰ Márainak a New York-i Public Library-ről megfogalmazott alábbi gondolata hűen tükrözi az európai kultúrának e legfőbb vonását. „A csend, amelyben évezredes vita folyik, állandósult, időtlen és térfölötti társalgás, millió és millió ember örök vitája, ami némán is kihangzik a könyvekből, a polcokról.”¹³¹ E dialogikusságra Szávai János is felhívta a figyelmet Márai műveinek kontextusában,¹³² ezért a kutatás lényeges része az életmű ismeretében végezhető forrásszelekció. Az írás és az olvasás folyamatának szerzőre

¹²⁹ TÓTH, *A szöveggenetika elmélete...*, 59.

¹³⁰ KISS Attila Attila, „Hatalom, szubjektum, genealógia: az irodalom kulturális poétikája az újhistorizmusban”, *Helikon* 44, 1–2. sz. (1998): 3–10, 5.

¹³¹ TN, 1970, 72.

¹³² SZÁVAI, *A kassai dóm...*, 28.

vonatkoztatott kutatási módszerét Tsivia Frank Wygoda intertextuális archeológiának nevezte, aminek egyik része a genetikus szövegkutatás, mint a szövegköziség szövegalkító, tehát a műkeletkezésre gyakorolt hatásának vizsgálata,¹³³ a másik a szerző olvasmányainak alkotásaiba történő értelmező beépítése: a hermeneutika.

A munkafolyamat eredménye például a *Rómában történt valami* (1971) *Jegyzete*, amiben Márai kifejtette, hogy milyen sokat köszönhet az antik történetíróknak.¹³⁴ E szálon elindulva szembeötlő Plutarkhosz, Tacitus és Suetonius hatása a *Harminc ezüstpénz* utolsó fejezetében, ami a történelmi személyeket a társadalmi hálózataik-viselkedésük által hozza emberi-családi közelségbe. A döntéshozók mindennapi problémáinak a széles társadalomra gyakorolt hatását ismertette a szerző. Ugyanígy az *Erősítőben* és a *Keresztkérdésben* a nagybetűs történelem háttérében zajló társas és mentális folyamatokra helyezte a hangsúlyt. – A *Harminc ezüstpénzben* megjelenített Jézus-kép részletes feltárása miatt vizsgálat tárgyát képezik továbbá a Hall Caine és Ernest Renan munkáiból átvett – társadalmi törésvonalakra, vallási-politikai-ideológiai érdekek ütközőpontjaira koncentráló – egyházbírálatok és a bibliai szövegek kanonizációjával kapcsolatos vélemények is.

A forrásszövegek felkutatásának folyamatában a kiadott naplókéziratok segítenek eligazodni, amelyek kirajzolják az egyes művek keletkezéstörténetét úgy, hogy rávilágítanak a születő szépirodalmi szövegek világirodalmi hagyományba való beágyazottságára. A keletkezéstörténet elméleti háttérének feltárása és a hagyatékban maradt szövegváltozatok eltéréseit vizsgáló textológiai-filológiai kutatás kéz a kézben járva rekonstruálhatja azt a *folyamatot*,¹³⁵ „amikor a »teremtő elme« esztétikai tárgyá sűríti, és művészi befogadóképességén keresztül totalitásukban képezi le a társadalmi energiákat.”¹³⁶ Márainak a *Föld, föld...!*-del kapcsolatos tervei szerint feljegyzéseket kell írni „arról, ami »állandó« volt a században, miközben minden változott.”¹³⁷

¹³³ Tsivia FRANK WYGODA, „Intertextuality, Hermeneutics and Textual Genetics: Edmond Jabès’ The Book of Questions”, *Electronic Journal of the European Forum at the Hebrew University of Jerusalem*, Working Paper 152. (2016): 1–35, 5.

¹³⁴ MÁRAI Sándor, „Rómában történt valami”, in *Történelmi regények I.*, szerk. LÁNG Rózsa, 6–172 (Budapest: Helikon Kiadó, 2002), 167–172.

¹³⁵ Stephen Greenblatt véleménye szerint nem lehet pillanatról beszélni. Ennek egy releváns bizonyítéka a *Harminc ezüstpénz*, hiszen közel negyven évig készült. Márai azokban az években is, amikor nem írt hozzá és nem törölt belőle, foglalkozott a témával: olvasott hozzá, gondolkozott róla, drámai műfajba ültette át egyes részeit, és e kutatás egyik célja „feltérképezni minden olyan mozgatóerőt, társadalmi energiát, amelynek viszonyrendszerében a nyomokat hordozó szöveg működött.” KISS, „Hatalom, szubjektum, genealógia...”, 6.

¹³⁶ Uo., 6.

¹³⁷ TN 1958, 117.; Vö. uo., 175.; TN 1959, 158.; Lásd még „De már hiába írok, nyomorékot csináltak belőlem, belém fojtották a hangot, nincs hol és kinek beszélnem. / Ez nem »harag«. Valami más: mint a szemoperált, amikor leveszik a kötést. Egy ideig sötétben élt... és akkor jobban »látott«, nem a világot, hanem azt, ami öbenne a világ. Ilyen operáció előtti »sötétben« éltem ezekben az években, Amerikában. Most néha egy

A kéziratári szövegváltozatok (variánsok) alapján adható műértelmezés mindhárom alkotás mélyebb megértését elősegíti, mégis leginkább a rádiójáték tömör stílusának a másik két mű kontextusában végzett kibontásához járul hozzá. E variánsokat a publikált művel legalább egyenértékű olyan változatoknak tekinti a kutatás, amelyek lehetőséget adnak új olvasásmód(ok)ra. A *Keresztkérdés* (1966) és az *Erősítő* esetében említést érdemel továbbá, hogy másolatokkal is számolnia kell a kutatóknak, mert az író indigó használatával gépelt, majd autográf technikával pótolta az írógép képességeit meghaladó írásjeleket.

A *Keresztkérdés* 1996-os megjelentése óta Szigeti Jenő rövid ismertetésén¹³⁸ kívül nem volt részletes elemzés tárgya, ezért a másik két műtől eltérően elsőként kap mélyreható értelmezői figyelmet. Mindhárom alkotás ideológiakritikán alapul, de a dráma támasztja alá leginkább Louis Althussernek Kiss Attila Attila tolmácsolásában olvasható véleményét: „Az ideológia Althusser számára olyan reprezentációk rendszere, amely meghatározza a szubjektum viszonyát a valósághoz és a társadalmi fennálláshoz. Ezek a reprezentációk működnek azokban a társadalmi gyakorlatokban, amelyek lehetővé teszik a szubjektum önreflexióját, melyekből önazonosság internalizálható. Az ideológia megszólításon, *interpelláción* keresztül rögzíti előre meghatározott helyzetekbe a szubjektumot, aki az ideológiai csatornákon felkínált identitást tévesen önmagáénak ismeri fel.”¹³⁹

Közel évtizeddel később, a nem csupán a hatalom természetével és társadalmi beágyazottságával foglalkozó *Erősítő* már időben Michel Foucault és Althusser után, az újhistoristákat foglalkoztató egyik központi problémának, az ideológiával szembeni ellenszegülésnek kérdését tárgyalta.¹⁴⁰ Nem ismert arra vonatkozóan bizonyíték, hogy Márai ismerte-e a két szerző írásait, de az nyilvánvaló, hogy a szépirodalmi szöveghez fűzött *Jegyzet* által befolyásolni akarta azt, hogy milyen módon történjen meg a mű az olvasóban. Uralni akarta a szöveg jelentését – ami feltételez egy, az *Erősítő*ben fellelhető, Márai által cinkosságnak nevezett kortársiasságot egyrészt, másrészt e jegyzetek oka a jövő nemzedék felé tett gesztus abban a félelemben, hogy a történelmet (tehát azt, amit megtörténtnek vél egy adott társadalom) átértelmezik (meghamisítják). E konkrét történelmi kontextusba kényszerítés következménye egy szelektív olvasat, hiszen szűkíti a befogadó műértési lehetőségeit. Márai újságírói megismerésvágyát tükrözi a parabola értelmezésének szépirodalmi szövegbe illesztése. A szubjektív tapasztalatból megkonstruált társadalmi légkör annak az újhistorista

---

pillanatra tisztábban látok. Mit? Az áruelést?” TN, 1963, 400.; „Nem az érdekes, ami változott, hanem az, ami 150 évben sem változott itt, állandó maradt.” TN, 1969, 361.

¹³⁸ SZIGETI, „Márai verse...”.

¹³⁹ KISS, „Hatalom, szubjektum, genealógia...”, 8.

¹⁴⁰ Uo., 9.; Lásd Márai szolidaritását Althusserrel: TN, 1975, 255

módszertani tendenciának a része, amit Szőnyi György Endre a következőképpen jellemzett: „[a]z eszmetörténetnek az irodalomtudományba való befogadását az a feltevés motiválta, hogy a történelem megismerhető, s hogy az irodalom a történelmi realitást tükrözi. [...] Az ilyen egybevetés, mondják az újhistorikusok, mindenképpen a mű elszegényítéséhez, ellaposításához vezet, mintegy elejét veszi további értelmezéseknek. Bár nem tudatosan, de le is kezeli az irodalmat, feltételezve, hogy a műalkotás egyfajta tükörként egy nála fontosabb és valóságosabb dolog reflexiója csupán.”¹⁴¹

Márai számára az ötvenes-hatvanas évek különösen nehéz volt a nagyvárosi életbe való beilleszkedés és egyben e társadalmi közeg művészi megértése és feldolgozása tekintetében. A kapitalizmus New Yorkban fokozottan érezhető elidegenítő hatása elől a könyvtárak jelentettek számára menedéket¹⁴² – majd a hetvenes években már Olaszországban is: „Mint az egyiptomi királysírokban. Itt nyugszik egy műveltség.”¹⁴³ – írta a nápolyi könyvtárról. A társadalmi behatás és a mély lelki tapasztalat az okai annak, hogy elutasította a művészi struktúrák önmagukban való vizsgálatának egyre szélesebb térnyerését. E jegyzetek nemcsak feljogosítják, de szinte megkövetelik az elemzőtől, hogy a művek történelmi értelmezésébe bevonják a szerző személyét és élettapasztalatait is.

Az újhistorikusok műveiből sem hiányzik a politika, a társadalmi aspektus, sőt a történelem, a társadalmi és a politikai élet kifejezetten a hatalmi viszonyokért folytatott küzdelemként való felfogása; Márai így talált rá Giordano Brunora, Jézusra és Júdásra akkor, amikor arra kereste a választ, hogy mi oka lehetett író társainak például üdvözítő versekkel köszönteni a hatvanéves Rákosi Mátyást (1952) és pár évvel korábban a hetvenéves Sztálint (1949). A jegyzetek hívják fel az utókor figyelmét az árulókra, akik kilétéről Márai a már említett, de talán a szépirodalom kategóriájába nem (Márai szerint biztos nem) sorolható versekből szerzett tudomást – bár ’48 előtt személyes élményei is voltak. A hasonló társadalmi-politikai események hatásai elsősorban naplóból ismerhetők meg, amelyek a szépirodalmi szövegekben megkonstruált dialógusaiban és a szóban forgó jegyzetekben köszönnek vissza (vagy fordítva), ezért a műértelmezés nem hagyhatja figyelmen kívül az önéletrajzi szálát a műértelmezés során – sokat veszítene az irodalomtörténet Máraiból, ha elhanyagolná az effajta intertextualitásban rejlő értelmezői lehetőségeket.¹⁴⁴

¹⁴¹ SZŐNYI György Endre, „Az »újhistorizmus« és a mai amerikai Shakespeare-kutatás”, *Helikon* 44, 1–2. sz. (1998): 11–33, 16.

¹⁴² TN, 1954, 85.; TN, 1960, 369, 373.; TN, 1961, 53–54.; TN, 1963, 364.; TN, 1964, 9, 13, 19, 22, 34, 84.; TN, 1965, 263.; TN, 1968, 158.; TN, 1970, 72.; TN, 1971, 144, 161.; TN, 1975, 166, 288, 292.; TN, 1979, 81.

¹⁴³ TN, 1974, 130.

¹⁴⁴ Vö. BABITS Mihály, „Goethe”, in *Összegyűjtött munkái III.: Ezüstkor: Tanulmányok*, 267–271 (Budapest: Athenaeum, 1938), 269.

Az egész kutatásra jellemző egy ellentmondásfeltáró és egyben a kontextusból kiragadott gondolatok félrevezető voltát bizonyító tendencia. Az önkanonizáció és a reális életkeretek összeütközéséből származó, látszólag önellentmondást tükröző gondolatmenetek magyarázatára megfelelő példa Márainak egy 1963-as bejegyzése értelmezése: „Csak az érdekel, amit az ember alkot, a műve. A többi magányügy, számomra közömbös.”¹⁴⁵ A későbbiekben (az írók személyes kapcsolatainak, főleg magánéletének bulvárba illő kutatása kapcsán) még kritikaként visszatért a műnek az író személyéről történő leválasztása. Ez az ellentmondás úgy oldható fel, hogy a leválasztás nem a művész társadalomban betöltött helyéről és a közügyekben vállalt szerepéről történik, hanem eltávolítása a belső éntől, ahogy az idézett sor kontextusában olvasható: az író *természetétől* való leválasztás. Lényeges e vonatkozásban Márai kapcsolódó ítélete egyes írókról, akiket úgy jellemezett, hogy több voltak az írásaiknál. Márai ekkor is az írók társadalmi szerepvállalására gondolt, nem pedig a magánéletükre.

Összességében tényként fogadható el, hogy Márai a szövegalkotó kulturális rendszer írásbefolyásoló jellemzőinek bevonását végezte akkor, amikor a jegyzetek írásával a saját élettapasztalatra utalt; párhuzamot vont a régmúlt eseményeivel, segítve az olvasót az irodalmi mű háttérében lévő ismeretanyag átgondolásában. Nem tagadható az sem, hogy az író ezzel az olvasóra erőltetett szemellenzővel ráerősített az újhistorista vizsgálat jellemzőjére.¹⁴⁶

A disszertáció hipotézise szerint Júdás (és Márai író társai) áruulásának indítéka alapvetően a hatalomvágy, ezért nem meglepő Márai vonzódása az újhistorizmus módszeréhez. Márai Júdás-képével kapcsolatos jelentős állításnak alátámasztására szolgál az alábbi idézet, ami teljes mértékben tükrözi a kutatás által feltárt problémákat és azokra adott válaszok jellegét: „Aki vonakodik elfogadni a hatalomra való törekvést mint az emberi lét eszenciáját, annak az újhistorizmussal is [és Márai Sándorral is – F. J. P.] gondjai lesznek. A szöveg feletti hatalom elnyeréséért drága árat kell fizetni, hiszen így feláldozzuk a szöveg potenciális hatalmát, hogy új élményeket nyújtson. [...] a »tudományos kritika« tehát nem »tudást« ismer fel a szövegben, hanem magát az ideológiát. Az újhistorizmus a felismerés kritikája: ismét megtudjuk, amit már korábban is tudtunk. Olyan kritikai irányzat, amely szisztematikusan megfosztja a szöveget

¹⁴⁵ TN, 1963, 336.; Lásd még például egy O’Niell életrajzról: TN, 1962, 245–246.; „Az ember semmi. Csak a műve számít.” TN, 1964, 80.; „ha tudni akarunk valamit egy íróról, a választ műveiben kell keresni, nem az életében. Az író igazi élete a műve.” TN, 1970, 28.; „csak az a fontos, mit mond ma, százötven év után, nekem, itt a szobában.” TN, 1974, 8.; Lásd még TN, 1974, 70.; „az »életrajzírók«, akik lerágják a híres tetemről a rostokat.” TN, 1977, 453.; Lásd még TN, 1983, 179

¹⁴⁶ „hajlamos csak azokat a kulturális kapcsolódási pontokat, referenciákat feltárni, amelyek illeszkednek a szubverzióra, antagonizmusra, politikai feszültségekre figyelmező gördülékeny olvasatba.” KISS, „Hatalom, szubjektum, genealógia...”, 10.

annak meglepetést okozó képességétől”,¹⁴⁷ de ezzel együtt arra irányítja rá a figyelmet, hogy *az ember csak azt tanulja a történelemből, hogy nem tanul belőle semmit* – írta Márai 1947-ben.¹⁴⁸ (1974-ben pontosította ezt a gondolatot: „A történelemből annyit tanultunk, hogy nem a veszély számít, hanem a kényelmetlenség.”¹⁴⁹) És mi köze mindennek (a) Júdás(ok)hoz? Az, hogy az árulás oka minden időben az emberi természet egyik legfőbb vonása: a halál utáni *lét* feletti kontroll, a név fennmaradásának hiú-göggös-egoista igénye, a nyom hagyása a társadalmi emlékezetben és a történelem idővonalán, amiről nemcsak a Jézus-esszében esett szó.

A Márai által feldolgozott történelmi témák esetében ismeretesek a végső tragédiák, viszont az oda tartó folyamat részletei nem. Az apró összetevők kidolgozásában játszik jelentős szerepet az írói képzelőerő, ami választ kínál például arra, hogy mit gondolt Giordano Bruno a kivégzése éjjelén, vagy arra, hogy Júdás miként vélekedett Jézusról, a körülötte élő nőkről, az intézményes művelődés híján levő tizenegyről és nem utolsósorban saját szerepéről. E személyközi viszonyok művészi kifejezéséről írta Márai, hogy az igazi történelem legtöbbször láthatatlan, történik abban a legtöbbször *névtelen* egyénben,¹⁵⁰ aki volt, és aki lesz, az érzéseiben, a gondolataiban.¹⁵¹ Az árulás okának feldolgozását tükrözi továbbá az egy évvel később lejegyzett (1948), szintén önmagára reflektáló gondolata: „Nem azt kell feljegyezni, ami történt; ez olvasható minden korszerű újság köteteiben. Feljegyezni, miért történt az, ami történt? Ez lenne a feladat.”¹⁵² A miéltre adható választ pedig az embernek önmagában kell keresnie, és ez határozta meg elsősorban Márai kései művészetét: „Már nem a világ érdek, csak a viszonyom a világhoz.”¹⁵³ – írta két évvel később, majd az ötvenes évek közepén ismét: „Az élet (és az írás) nagy »cselekménye« nem az, ami velünk történt a világban, hanem az, amit a világ bennünk megmozgat.”¹⁵⁴ „A »történés« mindig az egyes ember cselekedete” – írta 1958-ban,¹⁵⁵ és a *Rómában történt valami* írása közben szintén e cél motiválta: „Egészen közel menni, ahhoz, ami a »történt« mögött – egyidejűen – mindig van.”¹⁵⁶ „Suetonius úgy pletykál

¹⁴⁷ BERNÁTH András, „Az újhistorizmus bírálata, avagy mi az etika mércéje Shakespeare-nél és mai kritikusaival?”, *Helikon* 44, 1–2. sz. (1998): 183–193, 187.

¹⁴⁸ „A történelem legfőbb tanulsága szerinte is [Aldous Huxley] az, hogy az emberek soha nem vonták le a tanulságokat a történelemből.” TN, 1947, 94.; TN, 1948, 145; E véleményt osztotta húsz évvel később megjelent tanulmányában Arnold Toynbee is. TOYNBEE Arnold, „Acceleration in Human History”, in *Change and Habit, The Challenge of Our Time*, 22–44 (Oxford: Oneworld Publications Ltd., 1992), 44.; Vö. TN, 1967, 103–104, 105.

¹⁴⁹ TN, 1974, 105.; Lásd még TN, 1949, 325.; TN, 1972, 320.; Vö. „jóravaló restség” MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 19.

¹⁵⁰ TN, 1950, 47.

¹⁵¹ TN, 1947, 165.

¹⁵² TN, 1948, 166.; TN, 1950, 194.

¹⁵³ TN, 1950, 81.

¹⁵⁴ TN, 1954, 98.

¹⁵⁵ TN, 1958, 197–198.

¹⁵⁶ TN, 1956, 393.

a Cézárokról, mint egy hollywoodi filmújságíró: »mindent tud« róluk, ki, mikor, kivel és mikor... Igaza van, ez a »történelem«.”¹⁵⁷

Az irodalmi művek a szubjektív múlt valóságát tükrözve a többértelműség gyökereit hordozzák: narratológiai szempontból a szereplők (és nem egy történetíró) szemszögéből mutatják be a történelmi eseményt, tehát ha nem tanúságtétel-irodalomról van szó (ami szintén szubjektív múltleírás), akkor egy művész beleélőképessége és képzelőereje által. Wappel Mónika 1998-ban megjelent írása szinte szóról szóra rokonítható Márai – az imént idézetekkel alátámasztott – írástechnikai kísérletéről vallott gondolataival a kétféle történelemről: van „a történelem^a (azaz: ami történt) és a történelem^b (kísérlet annak elmondására, ami történt)”.¹⁵⁸ Márai úgy vélekedett az irodalomról, mint a gondolat érzékelhetőségének lehetőségéről: „Nem arról kell írnom, ami történt, hanem ami közbül és igazában történt.”¹⁵⁹ – írta 1949-ben új hangját keresve. A későbbiekben már nem csak a saját feladatának tekintette ezt a munkát: „az irodalomnak nem feladata leírni azt, ami az emberekkel történt – ezt a riporter is tudja –, hanem az a feladata, hogy leírja, mi történt az emberekben, amikor történt velük valami”.¹⁶⁰ Írói példaképeket is állított maga elé ennek véghezviteléhez: „nem akarok úgy elmenni, hogy elébb el ne mondjam... Mint az írók. Mint Pepys, Montaigne... Elmondani, nem azt, ami »történt«, hanem azt, ami bennünk »történt«.”¹⁶¹

Márai kései írói korszakának az újhistorizmussal való kapcsolatát elsősorban a világpolitikai eseményekre adott magyarázatainak szépirodalmi szövegbe illesztése jelenti. A műveket megelőző vagy követő *Jegyzet* aktualizálja a történelmi témát, rávilágítva a történelem ismétlődéseire és párhuzamaira. Megindokolja a szépirodalmi alkotások társadalomformáló szerepének létjogosultságát, születésük körülményei mentén a kérdésfelvetéseik, figyelemirányítási szándékuk didaktikus oldalát. E jegyzetek tekinthetők – Z. Varga Zoltán megfogalmazása mentén – a „történelmi események olyan refigurációinak, melyek képesek új összefüggések feltárására, artikulálására, az ekként felmutatott igazságok pedig olvasatokon, adaptációkon, az oktatáson, nyilvános vagy privát kulturális gyakorlatokon keresztül próbálnak hatni a történelem elgondolásának társadalmi diskurzusaira.”¹⁶² A huszadik századi eseményre

¹⁵⁷ TN, 1961, 114.

¹⁵⁸ WAPPEL MÓNIKA, „Hawthorn a kortárs irodalmi vitákról”, *Helikon* 44, 1–2. sz. (1998): 194–200, 198. Igaz, hogy Márai elég jól ismerte Nathaniel Hawthorn (1804–1864) műveit (TN, 1960, 299, 303, 314, 316, 394.; TN 1961, 10, 33, 115.; TN, 1962, 212, 220.; TN, 1965, 184, 192.; TN, 1968, 241, 246.; TN, 1971, 162.; TN, 1972, 290.; TN, 1985, 269.), mégis elvetendő az az elképzelés, hogy tőle kölcsönözte volna ezt a művészetfilozófiát.

¹⁵⁹ TN, 1949, 16.

¹⁶⁰ TN, 1965, 166.; Lásd még TN, 1977, 425, 428.

¹⁶¹ TN, 1977, 429.; Vö. uo., 468.; Lásd még TN, 1979, 104.; Vö. uo., 114, 116.

¹⁶² Z. VARGA Zoltán, „Előszó”, in *Önéletírás és fikció között: történelmi történetek: 20. századi történelmi és társadalmi traumák irodalmi és önéletrajzi reprezentációi*, 9–12 (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2019), 10.

utaló jegyzet és a régmúltat idéző főszöveg együttese adja a művet, ami így a fikció és az önéletrajz közt ingadozik. Az autobiografikus paratextusoknak egyedi jelleget ad az, hogy a szépirodalmi mű részét képezik,¹⁶³ és az olvasónak – leginkább a dialógusokban ütköztetett ideológiai pozíciók pluralitása között – segítenek meglegelni a Márai szerint helyes álláspontot.

A *Jegyzeteknek* a XX. század traumáira való rávilágítása, didaktikus jelenre alkalmazása miatt, a feledés ellenében a kritikus emlékezet kialakításában van fontos szerepe. E kritikus gondolkodás elsajátítása miatt nőtt meg az önéletrajzi műfajok jelentősége, amelyekre „immár nem csupán a [nagyreszt politikai-gazdasági hatalom megszerzéséről és megtartásáról szóló] nagybetűs Történelem kultúr- és művelődéstörténeti mellékleteként”¹⁶⁴ kell gondolni. A történelem megismerésének sokkal inkább kell szólnia a hatalom mindennapi életre gyakorolt hatásáról úgy, hogy kerüli a háborúk és az uralkodók történetét, de feltételezi azok ismeretét, tehát az önéletrajzi mű hatására irányul személyes-olvasói figyelem a lexikon adatai felé.

A sokrétű tapasztalatok miatt érdemes kísérletet tenni annak értelmezésére, hogy mi a XX. század univerzális szociális befolyásoló tényezője, ami mentén értelmezhetők a kérdéses művek. Válaszként a technikai és hírközlési fejlődés említhető, ami lehetővé tette a világméretű (tömeg)háborút; az egyén és a társadalom kapcsolatának átformálódását hozó szociális változást. E változás kiváltó oka az *emlékezetpolitika*: az ideológia szolgálatába állított történet szelekció gondolkodást befolyásoló, egyoldalú tálalása fogalomkiszajátítások által, vagyis a többszemponú megközelítés kritikai igényének, az okkereső kíváncsiságnak feled(tet)ése kész válaszok szolgáltatásával, amelyek a háborúk, a megkülönböztetés történelmi ismétlődését hordozzák. Az emlékezetpoétika az emlékezetpolitikára adott reflexió, a személyes átélés lehetőségét szándékozik adni; a *Miért történt?* kérdésre választ keresve mutatja be, mi történik az emberekben, miközben történik velük *valami* (szörnyű): „A történelmi tapasztalat elevenné, jelenvalóvá tétele az olvasás, a befogadás esztétikai tapasztalatában tud kiteljesedni, aminek sajátos igazságigénye egyúttal alternatívát kínálhat a történelmi igazság fogalmának politikai-ideológiai kiszajátításaival, manipulációival szemben.” – írta Z. Varga Zoltán,¹⁶⁵ aki e kontextusban említette Márai naplóját is; az 1943–1944-es kötet csak kezdete egy a magyar irodalomban egyedülálló tanúságtételnek, ami egy, a hidegháború – 1956 után „hidegárulás” – időszakát hónapról hónapra világméretű összefüggéseiben átlátni képes, tárgyilagosságra törekvő, egyetemesen, bár nem ellentmondásmentesen gondolkodó, a

¹⁶³ Vö. Anne HERSCHBERG-PIERROT, „Proust feljegyzései”, ford. TÓTH Réka, *Helikon* 44, 4. sz. (1998): 442–461, 442–443.

¹⁶⁴ Z. VARGA, „Előszó”, 9.

¹⁶⁵ Uo., 10.

nyelvébe bezárt, mégis világszínvonalú, reneszánsz humanista erkölcsű, nemzetközi újságíró szemszögéből íródott, aki a megélt eseményeken túl megpróbálta kiszűrni a manipulált sajtóhírekből a valóságot; dokumentálta egy hazugsággal teli, az atomháború küszöbén álló világ és emberiség nem egy esetben utolsó napjainak vélt időszakát.

Fel kell hívni a figyelmet arra a szomorú tényre, hogy még a klasszikus humanista műveltséget preferáló, és kezdetben e reflexió nagyközönség számára fogyaszthatóvá tételének hatékonyságában bízó Márai sem adott kielégítő alternatívát arra, hogy mit kellett volna tennie az országot vezetni látszó, a két világháború között a nemzettest romjain nyereszkedő és felemelkedő, így a társadalom többi rétegének negatív morális példát nyújtó urizáló álnemeseknek a hanyatló (angol, francia) gyarmatbirodalmak és a gyarmatosító szovjetek között egy önbecsülésében megtört nemzet irányítása során. A kommunisták tudták mit akarnak,¹⁶⁶ és volt egy rövid időszak 1945-ben, amikor Márai sem ellenezte túlságosan ezt az irányt, igaz, tisztában volt az ideológiájukban rejlő *kultusz* veszélyeivel.¹⁶⁷

A szépirodalmi alkotások társadalmi kontextusának vizsgálata egyértelműen rámutatott arra az írói állásfoglalásra, hogy a vallás funkcióját és véleményformáló módszereit tekintve politika.¹⁶⁸ Ennek alátámasztásául Márai az *Erősítő* jegyzeteiben Alexander Dubček szavait idézte, illetve az ír polgárháborús-nemzeti helyzetet említette. A *Keresztkérdés* esetében az utolsó szín egyértelmű állásfoglalást nyilvánított ki Jézusról mint politikai elítéltről, a *Harminc ezüstpénz* pedig több esetben utalt arra, hogy Jézus körül szerveződött mozgalom rendőri ügy volt, és mint ilyen, a zsidó nemzet megmaradására jelentett veszélyt a kortársak szemében.

E módszertani és szakirodalmi *Bevezető* rá kívánt világítani arra, hogy a kutatás fő tárgyát jelentő három Márai-alkotás értelmezése során – a szerző naplójának bevonásával – történeti szempontokat erősen érvényesítő, de összességében interdiszciplináris módszerekkel kíván élni. Az alkotások szellemi hátterét rekonstruáló naplószöveg által követhetővé válnak a művek keletkezésének folyamatai. A tizennyolc kötetnyi napló – Márainak a saját identitása megőrzésért folytatott harca mementójaként – több mint fele irodalomkritikai reflexió,

---

¹⁶⁶ FÉJA Géza, *Lapszélre* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982), 144.

¹⁶⁷ Vö. Márai évtizedeket késett kritikájával: TN, 1968, 160–161.

¹⁶⁸ Vö. Goethe 1827. január 3-i kritikájával a (szellemi) szabadságukat vállalni gyenge, korlátolt és elsötétedett elmékről. ECKERMANN, *Beszélgések Goethével*, 205.

komparatív véleményalkotás.¹⁶⁹ Az író szubjektív, mégis egyedülálló módon ismerte és látta át összefüggéseiben a világirodalmat, nemcsak az elmúlt századokét, hanem kortárs viszonylatban is – végigolvasva e reflexiókat az olvasó kulcsot kap a Márai-művek értelmezéséhez. Kései írásainak részletes vizsgálata során pedig feltárulhat az, hogy a naplókban követhető olvasmányait miképpen használta fel az alkotás folyamatában.

A genetikus-intertextuális szövegkutatás archeológusai számára a naplók jelentik az író Budapest ostroma alatt elpusztult, jegyzetekkel ellátott könyvgyűjteménye (mintegy ötezer kötet¹⁷⁰) helyébe lépő, virtuálisan rekonstruálható könyvtárának forrását. Az évtizedek alatt Nápolyban, New Yorkban, Salernóban, San Diegóban kölcsonzött, az író utolsó éveiben magyar kiadótól származott, Márai által olvasójegyszerűen rendszeresen dokumentált források lekövethető szöveghálózatának adatállományát.¹⁷¹ A napló révén feltérképezhető továbbá a szerző és a társadalmi környezet interakciója úgy, hogy a tömegmédiából (újság, rádió, televízió) származó információkra adott reflexiói válnak a kutatás tárgyává. Erre vonatkozóan számos példát hoz a dolgozat a valláskritikáról írt fejezetben.

Az eddigi tapasztalatok alapján úgy tűnik – már a kutatás e kezdeti időszakában is –, hogy Márai szépirodalmi alkotásaiban fellelhető endogenetikus (ihletettségéből származó nóvum) források elenyésző mértékűek ahhoz képest, amit egyes műveihez exogenetikus csatornákból (a világirodalmi személyek gondolatai, illetve a teológiai, tudományos, művészeti, társadalmi, politikai diskurzusok) emelt be a szövegekbe.¹⁷²

A disszertáció elkészítésének e sorok írója számára legérdekesebb munkafolyamata *A teljes naplók* név- és tárgyjegyzékszerű jegyzetelése volt, ami a jövőben megkönnyíteni hivatott további tanulmányok elkészítését. A dolgozatba illesztett névmutatószerű hivatkozások a teljesség igényével íródtak, viszont két egymásnak ellentmondani látszó okból mégsem mondható teljesnek: 1. elektronikus formátum, tehát szövegkereső nélkül készültek, ami az emberi tényező miatt adhat okot kételkedésre a teljességet illetően. 2. az elektronikus keresés sem lehetett volna teljes, mert Márai egy adott témában nem csak név szerint említett szerzőket, tehát más kulcsszavak használatát tenné szükségessé a kutatás, de e módszer ismét az emberi tényező miatt adhat okot kételkedésre a teljesség elérésében. A legmegbízhatóbb módszer az

¹⁶⁹ „nincs kritikus, aki tanácsot tud adni az írónak hogyan írjon; a jó kritikus az, aki megtanítja az olvasót olvasni. Ilyen kritikus ma nincs.” TN, 1980, 191, 193.; „Ahol nincs társadalmi kritika, miért legyen regénykritika?” TN, 1984, 214.; Lásd még TN, 1983, 131–132, 138.

¹⁷⁰ TN, 1944, 227.; TN, 1945, 176, 189, 191.

¹⁷¹ Vö. „An intertextual ecosystem”. Dirk VAN HULLE, „Exogenetic Digital Editing and Enactive Cognition”, in Dirk VAN HULLE, *Digital Scholarly Editing: Theories and Practices*, 107–118 (JSTORE–Open Book Publishers: hozzáférés: 2021.02.03., <https://www.jstor.org/stable/j.ctt1fzh6v.10>), 109, 114–115.

¹⁷² Vö. TN, 1966, 323. „A legnagyobb meglepetés: az öreg ember megérti, hogy hosszú életében soha egyetlen önálló gondolata, eredeti ötlete nem volt.”

értelmező olvasás, mert az író gondolatai számos esetben kapcsolhatók egy, akár évekkel korábban írt, történelmi-irodalmi személyhez köthető bejegyzéséhez.

A tárgyjegyzék elkészítése ennél még bonyolultabb, hiszen kulcsszavaihoz szükséges ismerni az életművet, és nem utolsósorban a kutatás szempontjából alapvető témaköröket. Így készült a teljességre törekedve forráskutatás például a „Gondolkodom, tehát vagyok.” tárgyában, de a disszertáció további részében olvasható *vallás, árulás, Ige* (logosz) és a *húzás* művészi technikájának témakörében, továbbá e tematikákhoz kapcsolódó személyek és könyvek szöveghelyeiről is.

E munkamódszer nem titkoltan kíván rámutatni arra, hogy *A teljes napló* sorozatának e hiányosságai bizonyosan hozzájárulnak ahhoz, hogy – nehezen kezelhető volta miatt – még szakmai körökben sem mondható túl olvasottnak. De e hiányosságok csak abban az esetben említhetők, ha a kötetek kritikai kiadásnak tekintendők. Ha viszont népszerű kiadásként funkcionálnak, akkor elég kihangsúlyozni, hogy még az elkészített jegyzetapparátus mellett is elveszik az információk többsége a végtelen és zavaros adattengert tartalmazó kötetek felületes halmazában.

MÁRAI SÁNDOR VALLÁSOKRÓL ALKOTOTT VÉLEMÉNYE

„Add meg nekem mindennapi oldalamat.”¹⁷³

Márai Sándor transzcendensről és teológiáról alkotott véleménye a teljes életrajzának vonatkozásában nem egységes. Az író életműve mélyebben gyökerezik egy sajátos kereszténységfelfogásban, mint a másik két, az íróra ragasztott jelző: a „polgári” és az „emigráns” tekintetében, mert ezek a kereszténységből, európai szocializációjának etikai kódexéből származnak.

A modernség – Szénási Zoltán véleménye szerint – e több mint kétezer éves „hagyomány örököse maradt, mert [...] továbbvitte azt a teleologikus, linearizált történelemszemléletet, mely a kereszténység felfogását is jellemzi.”¹⁷⁴ A polgárság étosza, azon túl, hogy a vallási tradicionalizmus több száz évvel korábban felállított tartópillérén nyugszik, e pilléren felemelkedve jutott el a szellemi és anyagi függetlenséghez, a szabadsághoz és a felvilágosodás eszméjéhez. Az európai kulturális tradíciókhoz való ragaszkodása ellenére (vagy éppen ezért, tehát az antik görög irodalmi hagyomány folytatójaként) a disszertáció tartózkodik attól, hogy Márait keresztény, illetve katolikus írónak címkézze. Ez részben sajátos és ingadozó vallástalansága (de nem ateizmusa) miatt sem lehetséges, másrészt ő maga fogalmazta meg az *Erősítőben* (is),¹⁷⁵ hogy egy író, aki vallási témakörből merít ihletet, még nem biztos, hogy vallásos is. Csak emberek vannak, akik hivatásuk vagy munkájuk mellett valamilyen hitben élnek, és ez lehet, hogy tükröződik napi tevékenységükön, munkásságukon, de ez nem törvényszerű. Az irodalom és a vallás esztétikai szétválasztásának konzekvenciáját bizonyítja két hetvenes évekbeli naplóidézete is. Ezek a negyvenes évek kontextusában megmutatják azt a stílusváltozást, ami Márai társadalombírálatának közlésmódját jellemzi, miközben tükrözik az író esztétikáról vallott következetes gondolatait is: „Nincs »vallásos irodalom«. Csak rossz irodalom van, amely azzal kendőzi a póreségét, hogy »vallásos«. Ha rövid a kardod, told meg egy szemforgató fohással.”¹⁷⁶ „De nincs különbség a pornográfia és az úgynevezett vallásos irodalom között sem. Az író, aki nyálcsorgató modorban kéjesen, kifordult szemmel mesélni, milyen viszonyban van Istennel, éppen úgy pornográf, mint a *Fanny Hill* írója.”¹⁷⁷

¹⁷³ TN, 1975, 224.

¹⁷⁴ SZÉNÁSI, „Közelítés a katolikus irodalom problematikájához...”, 21.

¹⁷⁵ MÁRAI Sándor, *Erősítő* (Salerno: az író kiadása, 1975), 50.

¹⁷⁶ TN, 1975, 233.

¹⁷⁷ TN, 1978, 31.

Márai egyes írásai témájukat tekintve és irodalmi hagyományba illeszkedésük okán mégis kerülhetnek a katolikus irodalommal kapcsolatos vizsgálódások fókuszába. Az író(k) egy-egy eszme mellett történő beskatulyázásának ellenében tanulságos és megfontolandó az, ahogy Márai transzcendens utáni hiányérzetét nemcsak cselekedetekkel (templomlátogatások), de nyíltan, szóban is kifejezte 1975-ben írt vallomásában, miszerint szégyelli, de néha szüksége van a vallásra,¹⁷⁸ illetve – a nacionalizmus ideológiáját bírálva – számos esetben említette, hogy művészként igazi hazája a magyar nyelv.¹⁷⁹

Világnézetére vonatkozóan egy kései (1973) összegzése általánosítható egész életére: „Minden ami »jobboldali, konzervatív«, alkatilag éppen olyan idegen és ellenszenves számomra, mint a »baloldali, haladó, szocialista«. Ha mindenáron címkét kell ragasztani valakire, én csak ezt vállalom: »Baloldali konzervatív«. Mindent őrzök a múltból, ami eleven és szerves tartozéka az életnek, mindent gyűlölök, ami ornamentum, kapzsi önzés, mesterségesen konzervált privilégium. »Haza«, »vallás«, »nemzet«, ezek a fogalmak »jobboldali«, tehát mesterséges értelmükben éppen úgy ellenségesek számomra, mint a »haladó, osztály nélküli, szocialista«. »Haza« csak egy van, az anyanyelv”.¹⁸⁰

A kutatás célja gazdagítani a katolikus magyar irodalommal foglalkozó tudományos eredményeket úgy, hogy Márai Jézusról alkotott véleményei mentén megpróbál választ adni arra az összetett kérdésre, hogy mit értett Márai vallás alatt; hogyan értelmezte a hit, az egyház, a vallás, a kereszténység fogalmait. A dolgozat, a fogalommeghatározásokat árnyaltabbá és pontosabbá téve, bizonyítani kívánja, hogy az egyház leginkább egy katolikus dogmákon alapuló (hatalmi) intézményrendszer volt Márai szemében; véleménye alapvetően mégis megegyezett Sík Sándoréval abban, hogy a katolicizmus egyetemessége okán azonos a korabeli kereszténységgel, ami nem az egyházi dogmákon alapszik, hanem egy életforma.¹⁸¹ E véleményegyezés azonban kiegészítésre szorul, mert Márai, Síkkal ellentétben, ebbe az életformába egyre kevésbé kívánta belekeverni az istenélményt. A Babits-féle megállapítás állt hozzá a legközelebb: a katolicizmus maga az általános vallás, emberi mértékkel létrehozott erkölcsi szabályrendszer,¹⁸² viszont a hit Márai számára egy kételyektől sem mentes, az évtizedek alatt egyre inkább panteista alapokra helyeződő – többek között goethei¹⁸³ – meggyőződés, hogy mindent, ami körülveszi az embert, átjár a végtelen isteni körforgás.

¹⁷⁸ TN, 1975, 166.

¹⁷⁹ MÁRAI, „Európa elrablása”, 99.; Vö. TN, 1975, 384. TN, 1980, 211.; TN, 1981, 309.

¹⁸⁰ TN, 1973, 497–498.; Vö. TN, 1981, 338.

¹⁸¹ Sík Sándor, „A katolikus irodalom problémájához: Egyetemesség és forma”, *Vigilia* 1, 2. sz. (1935): 9–30, 15.

¹⁸² BABITS Mihály, „Könyvről könyvre”, *Nyugat* 17–18. sz. (1933): 252–254.

¹⁸³ ECKERMANN, *Beszélgések Goethével* (1827. október 8.), 319.

E gondolat naplóbeli kimondása közel negyven éves történetének rekonstruálását tűzte céljául e fejezet. A kronológiát követve veszi sorra *A teljes naplók* katolikus vallást érintő bejegyzéseit. A szöveganyag gazdagsága miatt próbál azonos gondolatokat csupán a forrás megadásával jelezni, az ismétlések elkerülése miatt néhány fontosabb (egy-egy szépirodalmi alkotáshoz kapcsolódó) megállapítás pedig a későbbi fejezetekben kerül említésre. Ezen túlmenően – elkerülve a szimpla felsorolás következtelen alkalmazását – felhívja a figyelmet a szerző véleményének feltehető származási helyére: egy-egy filozófus, történész, író egyező, de akár századokkal korábbi gondolataira. A fejezet strukturálása az író vándorlásának helyszíneihez kötve készült, mert úgy tűnt, hogy egyes életvitelszerűen ismert városok és országok szociális jellemzői erősen hatottak véleményének stílusára: általánosan elmondható, hogy sokszínűbbé tették az ismételt gondolatok megformálását.

A naplók által az olvasó elé táruló *ellentmondásos* kép egyik és talán legfőbb oka az író *hangulatváltozásai* következtében módosuló véleménye – tanulságos figyelni a depressziós időszakok hullámzásait, amelyek egész könnyen követhetőek például az évszakok, a bezártságérzés és a világ(politiká)ban történt események függvényében.

A vészkorszak és a szovjet megszállás évei

„*Ulysses és Krisztus, a két embertípus, akikből az európai ember összeállott.*”¹⁸⁴

A kutatás az egyházi hatalommal szembeni ellenérzés megfogalmazásának vizsgálatát az 1942-es évvel kezdi: ekkor jelent meg a *Röpirat a nemzetnevelés ügyében*, amelynek sarkalatos pontja az irodalom megosztottsága a politika és a vallás, illetve a gazdasági érdekek mentén. Ezekben az években ontológiai, tehát létértelmező témákkal a szerző alig foglalkozott, de a *Röpirat* már tartalmaz a néphagyományból eredő misztikum elutasítására vonatkozó megjegyzéseket.

Általában megfigyelhető, hogy a társadalmi megosztottság kontextusában – legyen az a tudomány és a hit, a kommunizmus és a kapitalizmus, a nacionalizmus és az egységes Európa, egyén és tömeg kettősége – esett szó a vallásról, mint a gondolatszabadságot korlátozó politikai eszközről. Márai esetében nem választható el a (kirekesztésen alapuló) vallás kritikája a (nemzeti hiúság veszélyére figyelmeztető¹⁸⁵) nacionalizmuselleneségtől. A közösség

¹⁸⁴ TN, 1947, 56.

¹⁸⁵ MÁRAI Sándor, „Röpirat a nemzetnevelés ügyében”, in *Európa elrablása, Röpirat a nemzetnevelés ügyében*,

érdekeinek alárendelt egyéni érdekek mentén a két ideológia összejátszása került kritikája középpontjába.

A *Röpirat* tükrözi a két világháború között Magyarországon tapasztalt közállapotokról alkotott véleményét: „Nemzeties vagy valláserkölcsei mezbe öltözött igénytelenségek burjánzását látjuk az egyik oldalon, s a másik parton a meztelen üzleti érdekek által megteremtett és feltálat közhelyirodalmat vagy tetszetős, de művészet igazi igénye és erkölce nélkül írott, rendezett, színpadra vagy filmvászonra alkalmatlan ponyvát.”¹⁸⁶ Márai jól látta, hogy a fogyasztói tömegtársadalom irányítása tartja össze és életben azokat az erőket, amelyek a nemzettudat kiválóságát és felsőbbrendűséget hirdető ideológiája mentén uralkodnak. Véleménye szerint a társadalmi kohézió előmozdításához elégnek kellene lennie annak a kollektív tudatnak, hogy a nemzet minden erejével a kereszténység és Európa védelmében tevékenykedett. Példaképeket kellene állítani: Szent Istvánt, IV. Bélát, Könyves Kálmánt; olvasni kellene Pázmány Péter, Bessenyei György, Zrínyi Miklós műveit, akik mértéktartásra, hivatásérzésre, rangérzetre, önismeretre nevelhetnek a destruáló önimádat ellenében.¹⁸⁷ A „keresztény kultúra egyértelmű az európai műveltséggel és hivatásérzéssel. A keresztény műveltség eszméinek és törvényeinek pusztulása egyértelmű lenne az ismert európai világkép pusztulásával. »A kereszténység ma is, a tömegek korában is kultúránk lényege.«”¹⁸⁸ – írta a negyvenes évek elején. Az olcsó szórakoztatást nyújtó cikkeket a keresztény kultúrába vertikálisan betörő barbárságnak tekintette már ekkor is,¹⁸⁹ de később sem változtak a *Röpirat*ban kifejtett nézetei a (reneszánsz kori értelemben) humanistáknak tartott értelmiségiekkel szemben ellenérzést tápláló tömegtársadalomról és annak támogatóiról.¹⁹⁰

Kritikájának kulcsgondolata, hogy az intézmények az egyénnél jobban vélik tudni azt, hogy mi a jó az egyes embernek – nem kellett sok idő ahhoz, hogy ráébredjen, ez jellemző is volt a társadalom nagy részét kitevő, tömegbe tagozódott emberre. A *Röpirat* utolsó oldalai még optimizmust tükröznek, viszont öt év múlva,¹⁹¹ az *Európa elrablása* című útirajzában már a teljes pesszimizmus olvasható.

A háború Magyarországot végzetesen érintő utolsó évei Márait egyre inkább eltávolították a

---

127–214 (Budapest: Helikon Kiadó, 2008), 188–189.

¹⁸⁶ MÁRAI, „Röpirat...”, 196.

¹⁸⁷ Uo., 191.

¹⁸⁸ Uo., 192.

¹⁸⁹ Uo., 190–192.

¹⁹⁰ Uo., 183–184.

¹⁹¹ A változás időszakáról lásd KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, „A liberális demokrácia »forradalma«: Márai Sándor”, in *A változás kultúrája: Régiók és mozgásterek*, szerk. BERSZÁN István, A Nyelv és kultúra a változó régióban című VII. Hungarológiai Kongresszus interdiszciplináris szimpóziuma, Kolozsvár, 2011. aug. 26–27., 13–47 (Kolozsvár: Bolyai Társaság–Egyetemi Műhely Kiadó, 2013), 13–37.

magyar társadalom minden rétegétől: „Az ember s műve is egy társadalom terméke és következménye. De van egy lehetőség, amikor a művész áttöri e természetes feltételek torlaszait, mikor társadalmon túl, attól függetlenül alkotja meg művét; ez a többlet szuverén.”¹⁹² – vetette papírra Bahtyin¹⁹³ az *Erősítő* egyik központi gondolatát a regény megírása előtt közel harminc évvel. „Minden magyar szellemi ember 1944. március 19-én [...] kénytelen volt emigrációba vonulni. Én is. Most, esztendő múltán, sokan idejét látták annak, hogy ebből az emigrációból hazatérjenek Magyarországra. Én nem látok semmiféle okot arra, hogy hazatérjek az emigrációból – nincs hová hazatérni. [...] szellemi szabadság nélkül nem vagyok hajlandó otthonnak fogadni el Magyarországot.”¹⁹⁴ Az író a második világháborút követően látta be, hogy az individualizmus eszméje mentén tett társadalomformáló irodalmi kísérletei nem jártak sikerrel. „A tömegek nem akarják a szabadságot.”¹⁹⁵ Ami ennél is személyesebben érintette, az annak a felismerése, hogy egyre nehezebb volt kortárs orientálódási pontot találnia, ami mentén művészként kiteljesedhetett. Eleinte ezt a célt szolgálta „az állandó törekvés a szabadság felé, ami már egyféle szabadulást jelent.”¹⁹⁶

A nacionalizmus ellen fellépő kommunista megtorlás előjeleinek vallási párhuzamait Márai Arnold J. Toynbeeval közel egy időben megfogalmazta: „Személyi adataim kérdezik, többek között ezt: »Melyik párthoz tartozik?« S mikor megvallom, hogy egyik pártnak sem vagyok tagja, a gépíró nő csodálkozva néz rám. Mintha azt mondanám: »Ateista vagyok, felekezet nélküli.« Ma egy éve azt firtatták hasonló helyzetben: »Mi a vallása?« [...] A Párt ma az, ami esztendő előtt a vallási felekezet volt.”¹⁹⁷ Márai 1945 végén a korabeli magyar társadalom vallási jellegéről adott egy kíméletlen képet, ami mintegy megokolja a disszertációban elemzett három alkotás születését. A háborús tapasztalat végkövetkeztetésének jelentősége és későbbi kitágítása miatt nem lehet eltekinteni idézésétől: „Talán legnagyobb meglepetésem ez évekből, hogy megtudtam: Magyarország nem keresztény ország [...] nem lett soha kereszténnyé. [...] a nemzet egésze, nemzeti életének legmélyebb reflexeiben nem keresztény, úgy, mint ahogy a svéd, dán, finn, angol, francia vagy olasz »keresztény«... A kereszténység két alaptételre épül fel: »Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat« és: »Az én országom nem e világból való.« A

¹⁹² TN, 1945, 278.

¹⁹³ Mihail Mihajlovics BAHTYIN, „Nyelv, osztály, ideológia”, in *A beszéd és valóság*, ford. OROSZ István, 115–192 (Budapest: Gondolat Kiadó, 1986), 155–156.

¹⁹⁴ TN, 1945, 356.; Lásd még TN, 1948, 204.; E művészi magatartásról bővebben lásd még ZOLTÁN Gábor, *Szép versek 1944: Abszurd antológia* (Budapest: Kalligram, 2020), 27–28.

¹⁹⁵ TN, 1949, 74.; Lásd még TN, 1948, 162–163.; TN, 1950, 103.; TN, 1951, 418. TN, 1952, 156. TN, 1960, 369–370.; TN, 1961, 100–101.

¹⁹⁶ TN, 1952, 168.

¹⁹⁷ TN, 1945, 359.; A modern-pogány vallásháborúról szóló elméletét lásd még TN, 1948, 76, 96, 221.; TN, 1955, 252, 282.

magyarság ezt a két tételt soha nem tudta igazán szívével megtanulni. [...] egy keresztény ország lakossága döntő pillanatokban többségében valahogyan keresztényien viselkedik, tehát az emberi szolidaritás, a humánus, a részvét szellemében cselekszik, mint az elmúlt évek nehéz vizsgálói megmutatták. Magyarország a legnehezebb kérdésekben és órákban nem viselkedett keresztényien, önmagával szemben sem, másokkal szemben sem. [...] Pogány és barbár nép maradtunk, cilinderrel a fejünkön és feszülettel a kezünkben. [...] A szellemi vezetők nagy feladata lenne, hogy a politikától s mindenféle dogmatizmustól, felekezeti monomániától függetlenül kereszténységre tanítsák ezt a nemzetet, igazi keresztényt neveljenek belőle [...] Egy vallási pátoztól mentes kereszténységre gondolok, tehát a valóságosra.”¹⁹⁸

Márai Európa-elfogultsága nem tárgya e dolgozatnak, de a mérleg nyelvének egyensúlyba hozása és a kései Márai gondolataival összefüggésben érdemes megjegyezni, hogy ebben az időszakban az írónak még kevés és bizonytalan ismeretei voltak (vagy figyelmét elkerülte a diskurzus) a főleg angolszász és spanyol világ évszázadok óta tartó gyarmati tevékenységének népeket elnyomó és kizsákmányoló álkeresztényeiről.¹⁹⁹ A valóságra történt ráeszmélés követésének egyik releváns módja lehetne a szerző Winston Churchillről alkotott véleményének csokorba gyűjtése.²⁰⁰

Kíméletlen és tisztánlátó véleményét a (szintén) *sosem volt keresztény Európáról* 1979 nyarán Habsburg Ottó könyvét (*Jalta, és ami utána következett*, Újváry „Griff” Kiadó, 1979.) méltatva írta le.²⁰¹ A keresztény Európa-illúzióknak a továbbélése és a világszintű változások kontextusában firtatta a kontinens jövőjét: „hogyan lehet egy európai konföderációt elképzelni, amelynek szelleme keresztény – tehát egy kétezer év előtti judeo-krisztian védjeggyel címkézett proletárforradalom maradéka. [...] Ha egyáltalán van képlet, amely az »Európa« fogalomba illik, nem lehet más, csak a humanizmus és demokrácia. Ezek is illúziók – mint a hazafiság és a vallás –, de legalább emberközeli illúziók. Nincs más menekvés, csak az egyén.”²⁰²

A Leányfalun töltött ostromidőszakban elkezdődik Márainak egy új írói korszaka. E korszaknak előszele részben *A nővér* című regény (orvos)tudomány és hit tárgyában írt válaszkereső története, de a fordulópontot mindenképpen a *Harminc ezüstpénz* terve jelentette. A társadalmi-vallási változások egyénre gyakorolt hatását a korabeli, főleg akkor kiad(hat)atlan

¹⁹⁸ TN, 1945, 329–330.; Lásd még TN, 1946, 89, 94, 190–191.; Vö. TN, 1948, 125.; TN, 1950, 189.; Vö. ZOLTÁN, *Szép versek 1944...*, 193–195.

¹⁹⁹ Márai mindig kéznél lévő olvasmányában, Eckermann Goethével folytatott beszélgetéseinek 1829. szeptember 1-i bejegyzésében már fellelhető a rabszolgatartó gyarmatbirodalmak kritikája. ECKERMANN, *Beszélgetések Goethével*, 429.; Lásd még Márai amerikai tapasztalatait és olvasmányait: TN, 1959, 132.; Vö. 1979, 140.; TN, 1981, 293.; TN, 1982, 51–52.; TN, 1983, 181–182.

²⁰⁰ Lásd például TN, 1946, 246.

²⁰¹ TN, 1979, 124–126, 128.

²⁰² TN, 1979, 125–126.

naplói kívül az *Európa elrablása* (1946–47) című írásában is megfogalmazta: így például Rómában, a Szent Péter bazilikában elmélkedett az Isten házának nevezett egyházi-emberi palota pompájáról.²⁰³ Bírálta a „nemzeti Egyházak” és a nemzeti kormányok kooperációját, amit a vallási intézmények (hitel)veszté(sé)nek látott. Úgy vélte, hogy most is „első idő” következik – a nemzeti egyházak fölé kell emelkednie a világegyháznak, „amely a kereszténységnek új, forradalmi töltést ad”.²⁰⁴

Az író tisztában volt azzal, hogy írói identitásának alapja a nemzetközösségben való lét, ezért is idegenkedett a végsőkig (a személyes és családja biztonságát fenyegető jelekig) az ország elhagyásától.²⁰⁵ Úgy érezte, hogy a nemzet szót „eladták, bepizskolták”²⁰⁶ a Horthyék által legitimált úrhatnám, műveletlen és kapzsi magyar dzsentrik, akik a feudalizmus jegyében elmulasztották Magyarországot beépíteni az európai demokráciába.²⁰⁷ Az évek óta tartó tisztességtelenség újabb begyűrűzése láttán így fohászodott a *költő*: „Elmenni innen. Égi erők segítsetek. [...] Mozgassatok! Sodorjatok! [...] Nem akarok ebben az országban élni, sem meghalni. Túl aljas minden, s túlságosan fáj.”²⁰⁸ Ez az 1946-ból származó kétségbeesett felkiáltása tekinthető egy ráeszmélésnek; tudatosítása annak, hogy az évtizedes népnevelő próbálkozásai hiábavalóak voltak. A következő évben már beletörődőbb volt: „az idő megedzett, a nyilas idő, s ami utána következett: már nem tudok felindulni. Ez az utazás mégis »elindított bennem valamit«: a teljes közöny lelki folyamatát.”²⁰⁹ A közömbösnek vélt világ²¹⁰ felé mutatni kívánt *közöny* ezt követően haláláig túlélési stratégiájának kulcsfontosságú, filozófiai értelmű gyakorlatává vált.²¹¹ A Jézus-kép szempontjából leginkább Giordano Bruno máglyahalála leírásában kap majd jelentőséget, és e vonatkozásában értelmezésre is szorul. Márai közönye egy reménytelen beletörődés az őt körülvevő szellemi igénytelenség és rosszakarat terjedésébe,

²⁰³ MÁRAI, „Európa elrablása”, 53.

²⁰⁴ Uo., 59.

²⁰⁵ TN, 1948, 212, 217, 248, 267.

²⁰⁶ TN, 1946, 143.; Vö. uo., 244. „Mi a nemzet? Néhány vers, kép, zeneszám, egy szerelő ügyes kézimunkája, a gondolat, amely eszébe jut valakinek...”

²⁰⁷ TN, 1946, 196.; Lásd még TN, 1947, 31.

²⁰⁸ TN, 1946, 214–215.

²⁰⁹ TN, 1947, 39.

²¹⁰ TN, 1949, 214, 250.; TN, 1953, 302, 338.; TN, 1955, 231.; TN, 1959, 207.; TN, 1961, 80, 161.; TN, 1962, 263.; TN, 1964, 50.; TN, 1968, 183, 239.; TN, 1976, 307.; TN, 1983, 162.

²¹¹ „Ezt a haragot, ami néha feltódul bennem a szerencsétlen magyar társadalom jobb- és baloldali förtelmességeivel szemben, le kell küzdeni, közönnnyel. Ilyen a világ. Ilyenek az emberek. Ilyen az otthon.” TN, 1950, 54.; Lásd még TN, 1944, 193, 253.; TN, 1945, 90, 118.; TN, 1946, 74.; TN, 1947, 126, 127, 162, 172–177, 191, 244, 293.; TN, 1948, 26, 319.; TN, 1949, 72, 196, 262, 264, 314, 399.; TN, 1950, 159, 238–239, 243, 253.; TN, 1951, 274, 322, 344.; TN, 1952, 48. TN, 1953, 235, 326.; TN, 1954, 80, 100, 111, 173.; TN, 1955, 204, 205, 210.; TN, 1956, 356, 357, 411, 428.; TN, 1957, 8.; TN, 1958, 129, 160, 195.; TN, 1959, 229, 241.; TN, 1960, 271, 378.; TN, 1961, 7, 11, 72, 80, 90, 93. TN, 1962, 197, 201, 248.; TN, 1963, 370, 392.; TN, 1966, 407.; TN, 1968, 223, 260.; TN, 1969, 312, 317.; TN, 1970, 105.; TN, 1971, 168, 205.; TN, 1972, 333.; TN, 1973, 517.; TN, 1976, 411.; TN, 1978, 38, 49.; TN, 1979, 115, 171.; TN, 1981, 248, 293, 346.; TN, 1982, 72, 77.; TN, 1983, 158, 168, TN, 1984, 196.; TN, 1985, 264.; TN, 1986, 329–330.

de nem érdektelenség embertársai egyéni sorsa iránt, és nem belenyugvás az árulásba és a kegyetlenkedésbe: „Az irgalom közöny nélkül csak idegállapot, és a közönyösség, ha nem enyhíti irgalom, embertelen magatartás. A kettő együtt, emberi, talán isteni.”²¹² – írta Máté és Júdás regénybeli párbeszédének alkotása közben.

Budapest ostromát követően Márai azt érezte, hogy a lakosság nagy része fél a beláthatatlan jövőtől, aminek függvényében mégis pozicionálni próbálta magát. Ez a *légkör* szolgáltatta a *Harminc ezüstpénz* társadalmi alaphangulatát mint személyes élményt: „Minden, amit a »Harminc ezüstpénz«-hez most olvasok, meggyőz arról, hogy az a világvége-hangulat, amely most is uralkodó az occidentális világban, nem más, mint egy műveltség alkonyi pillanatának természetes szorongása. Mikor Krisztust várták, akkor is azt hitte a nép, hogy közel a világvége [...] Ma így szorong az atomvilág küszöbén az occidentális ember; a keresztény műveltség alkonyi pillanatában”.²¹³ E műveltség európai végének egyik részeként tekintett a polgári osztály leáldozására, ami – véleménye szerint osztályérdekből – nem tudta felszabadítani a magyar nép egészét. Ebben saját magát is hibásnak érezte.²¹⁴

Márait Magyarország szovjetizálásának kezdeti éveiben szerzett társadalmi tapasztalatai indították el a vallási témájú művek alkotása felé. Ebben az útkereső, átalakulásban lévő környezetben próbálta magát mint író és embert elhelyezni: öngazolást és válaszokat keresett a világirodalomban is.²¹⁵ A vallások elhalásának témakörében évtizedeken át visszatérő Gide-idézet már 1946-ban papírra került: „A vallások elhalnak, a templomok megmaradnak. [...] De aki feltétlenül keresi az Istent, végül is máshol keresi. A fiatal Gide-nek volt igaza, aki ezt tanácsolta: »Ne képzeld, Nathaneel, hogy Istent másutt is megtalálhatod, mint mindenütt.»²¹⁶ Már ekkor megállapította, hogy a fizikai terminusra alapozott transzcendencia emberi értelemmel megfoghatatlan lényege – az energia: „Egy napon a személyes lélek is átalakul világerővé. Ebben hiszek.”²¹⁷ Ugyanezen a spirituális irányvonalon haladva hitt a tudat gyógyító képességében (az ima által), ami a Jézus-kép egyik kulcsfogalma lesz: „Az ember lehet hívó, anélkül hogy vallásos lenne, s az embernek lehet köze Istenhez, akkor is, ha

²¹² TN, 1947, 227–228.; Lásd még Kol. 3: 12–17.

²¹³ TN, 1947, 46.

²¹⁴ TN, 1948, 216.

²¹⁵ A fejezet eltekint azoktól a *Harminc ezüstpénz* keletkezéséről, így a vallási és Jézus-témát érintő naplóbejegyzések többségétől, amelyek olvashatók a *Bevezető*ben említett irodalomtörténetes tanulmányjaiban. A Jézusról írt vélemények a regény esszé részében olvashatók, ezért a mű kéziratának elemzését tartalmazó fejezetben részletesen lesz szó róluk. Ezen kívül a későbbi évtizedekben írt naplóbejegyzések sok esetben ismétlik a negyvenes évek végén írtakat, így lehetőséget adnak arra, hogy a vallástörténeti művek kontextusában váljon vizsgálhatóvá a szerző Jézus-képe.

²¹⁶ MÁRAI, „Európa elrablása”, 120.; TN, 1957, 30.; TN, 1982, 16.

²¹⁷ TN, 1946, 173.

értelmével istentelen.”²¹⁸

Márai Jézus-képéhez köthetőek Magyarország elhagyását közvetlenül megelőző haragos gondolatai is: „Nem »vetek meg« semmit és senkit. Csak nézem, mint a parazitákat. [...] Akinek nincs bátorsága a szabadsághoz, pusztuljon el. / Igaz, van egy szabadság, amelyhez nagy bátorság kell: a szegénység szabadsága.”²¹⁹ Az író az apostolokat bátor embereknek tartotta, mert vállalták a szegénységet, de elsősorban azért, mert képesek voltak kilépni a család biztonságot adó légköréből, sőt akkor is kitartottak Jézus mellett, amikor a család értetlenül nézett rájuk. Márai visszatérő véleménye szerint Jézusnak ki kellett lépnie családjá zárt közösségéből,²²⁰ mert kimondani olyan reformgondolatokat, hogy ő meghasonlást támaszt fiú és apja, leány és anyja között²²¹ csak szabadságban lehet. „Minden másfajta létezés csak sorvadás.”²²²

A tudomány és hit kettősségének *Erősítő*ben kifejtett témája is tovább foglalkoztatta a negyvenes évek végén: „A világ emberibb volt, mikor – a régi, keleti kultúrákban – az emberek nemcsak agyukkal és műszereikkel, hanem szívükkel is kémlelték a végtelent és az anyagot.”²²³ A mesés kelet helyett a „ködös balkáni nagyvárosiasság” Budapestjén az író úgy érezte, „[m]indaz, ami történt, nem gyógyítható”²²⁴ – a hatósági támogatással éppen alapjaiban megzilárduló új vallással semmiképp. „Minden vallásalapítás rendőri felügyelet alatt kezdődik.”²²⁵ – vont párhuzamot Ernest Renan és Hall Caine könyveinek tartalma és saját mindennapjai között.

Számos további történelmi-vallási témájú könyvet olvasott ekkor; bevallotta, hogy mindennap úgy olvassa a Bibliát mint a történelmet,²²⁶ „aprólékosan és figyelmesen”.²²⁷ Ekkor került kezébe a „korunkbeli Szent Szöveg” is,²²⁸ aminek szépirodalmi-kritikai feldolgozása az *Erősítő*, mint a szerző szocializációs hatásokról alkotott nézeteinek foglalata. „A két Szentírást olvasom, párhuzamosan: a régit, az igazit s az újat, A Szovjetunió Kommunista Pártjának Története címűt. Az első türelmesebb. Mindkettő szent könyv, s az utóbbit ma éppen úgy

²¹⁸ TN, 1946, 225–226.

²¹⁹ TN, 1948, 207.; Vö. a nápolyi beszélgetését Benedetto Croceval: TN, 1949, 74. „A tömegek nem akarják a szabadságot.”

²²⁰ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 56, 94, 97–98, 101–102.

²²¹ Mt. 10: 34–42.; Vö. Joseph KLAUSNER, *Jézus és kora*, ford. Dr. HALMI István és Dr. KOLBEN György (Budapest: Káldor György Könyvkiadóvállalata, 1946), 60.

²²² TN, 1948, 207.; Vö. HALL CAINE, *Krisztus...*, 2:281.

²²³ MÁRAI, „Európa elrablása”, 120–121.

²²⁴ TN, 1947, 25.

²²⁵ Vö. TN, 1947, 36.

²²⁶ TN, 1947, 56.

²²⁷ TN, 1947, 185.

²²⁸ TN, 1979, 148.

magolják a hívők, mint a katekizmust.”²²⁹ „[R]ögtön, az olvasmány elején beleütközöm valamibe, amivel nem érthetek egyet: a beszámoló tagadja a »nagy egyéniségek« történelem- és társadalomformáló erejét. A marxista materializmus szerint a társadalom teremti meg a nagy egyéniségeket, nem a nagy egyéniségek alakítják a társadalmat.”²³⁰ A Márai-féle egyéniségfogalom egy jelentős aspektusa a Jézus-kép megértésének. Segítséget nyújt ehhez Jacob Burckhardt (1818–1897), aki az egyéniségek személyiségjellemzőinek domináns jegyeit a történelmi nagyság(ok)ról szóló elmélkedésében Márai későbbi véleményével azonos módon írta le: „Egyszerinek és pótolhatatlannak csak a rendkívüli intellektuális vagy erkölcsi *erővel* megáldott embereket tekintjük, akinek tettei valami *általánosra*, tehát egész népekre vagy egész kultúrákra, sőt az egész emberiségre irányultak.”²³¹

Giordano Bruno történetébe ágyazott, a máglya körül ordító tömeg középpontjában a Jézus-féle áldozati halál e marxista „hittétel” állítását cáfoló bizonyíték, hiszen sem Jézus, sem Bruno fiatalkori környezete nem adott lehetőséget arra, hogy lázadók legyenek. A személyiségük születésüktől lázadó volt, nem a társadalom termelte ki őket – vélte Márai. Úgy gondolta továbbá, hogy a humanizmus jegyében folyó küzdelemben, a többségi hatalommal szemben „első fokon, az agressziós síkon, a humanista mindig elveszti ezt a pert. Szókratész és Jézus nyertek a felsőbb fokon, mert az első fórumnál vesztek. De az újkori humanista nem hajlandó másképpen vitatkozni, mint lángszórával a kezében.”²³² Márai az utolsó mondatban arról beszélt, hogy ez az egyáltalán nem humanitárius cselekedet mutat rá a kereszténység és a humanizmus modern kori elszakadására, ami nemcsak az emberközi viszonyok távlatában jár beláthatatlan következményekkel, de az emberi cselekedetek környezetkárosító, tehát lélettérmboló folyamatában is.

Az írónak az volt a véleménye, hogy a kereszténység tanításától „sem lettek – a történelmi gyakorlatban – kevésbé szertelenek és kegyetlenek a népek [...] De a princípium, melynek jegyében megkísérelték az emberi életformák építését, az Igazság princípiuma volt. A kivétel mindig gyarló volt, mégis, a különbség a »fogat fogért, szemet szemért« és a »szeresd felebarátodat, mint tenmagadat«, s az »aki téged jobbról üt meg, annak tartsd oda a bal arcodat«: lényeges.”²³³ E tanítások jegyében fogant meg az a felsőbb fok – Hall Caine szerint az emberi

²²⁹ TN, 1947, 173.

²³⁰ TN, 1947, 147.

²³¹ Jacob BURCKHARDT, „Az egyén és az általános: a történelmi nagyság”, in *Világtörténelmi elmélkedések: Bevezetés a történelem tanulmányozásába*, ford. BÁTHORI Csaba és HIDAS Zoltán, 209–244 (Budapest: Atlantisz Kiadó, 2001), 211.

²³² TN, 1947, 179.

²³³ TN, 1947, 185.

lélek fejlődésének egy magasabb lépcsőfokán²³⁴ –, egy kollektív eszmélés az időtlen erkölcsi igazságra, ami ösztönzést adott a morális fejlődéshez, és ami a kortársak szemében hatósági ügy is volt. Politikai hatása miatt a változás eléréséhez szükség volt a hitre, „hogyan egy korhadott világ társadalmi, gazdasági, erkölcsi intézményeit robbantani tudják.”²³⁵

A *Harminc ezüstpénz* írása új ismeretekkel bővítették Márai addig sem csekély tudását. Úgy gondolta, hogy a kereszténység elterjedésének évszázados folyamatát gyorsította és elősegítette, hogy eleinte a görög-római műveltség maradványai megtagadták.²³⁶ A két párhuzamba állított korszak között egy nagyon fontos különbséget látott: míg kétezer évvel ezelőtt kialakult egy morális példakép leginkább Pál apostol tevékenysége folytán (Márai Pálnak tulajdonította a keresztény vallás megalapítását), addig a huszadik század közepén „[c]sak romok maradtak [...] Mindenekfölött morális romok. Hit, erkölcs, törvény, embernek emberhez és Istenhez viszonya, minden romos, széthulló”.²³⁷ A tömeg általános mozgatója a tunyaság, a félelem és a babona, amit kihasznál keleten a politikai vallás, nyugaton a sport és az üzlet, délen az egyház – írta 1949-ben.²³⁸ Márai a példaértékű személyek és a bolsevizmussal versenyképes korszak hiányáról,²³⁹ a fiatalság konkrét cél nélküli lázadásáról legtöbbit az Egyesült Államokban töltött évek alatt ejtett szót, és a nagyon kevés kortárs példaképek közül csak Mohandász Karamcsand Gandhi (1869–1948) tevékenységéről nyilatkozott elismerően.²⁴⁰

A magyar politikai-vallási viszonyok lehetetlenségéről fogalmazott '47-es véleménye hűen tükrözik évtizedes tapasztalatait: „Nem akarok »keresztény demokráciát«, melyről bizonyosan tudom, hogy rövidesen nem lenne keresztény, sem demokrata, hanem felsorakoznának a zászló mögött a legdurvább ellenforradalom tömegei. [...] Én, személy szerint nem tarthatok a szocializmussal: túlságosan köt származásom, múltam, nevem, amely cégér is, nem viselhetem el a vádat, hogy »elárultam osztályom és műveltségem« stb. Ezért magányos maradok”.²⁴¹ Ez a nagy (történelemalakító) egyéniségek magányossága, ami még a hegeli gondolatot követi. Véleményének meggingathatatlan szilárdsága miatt (a keresztény demokráciáról 1971-ben és 1973-ban ugyanígy vélekedett, amikor Olaszországban látta megvalósulni egy maffia-pártnak

²³⁴ HALL CAINE, *Krisztus...*, 1:10.

²³⁵ TN, 1950, 51.

²³⁶ TN, 1947, 48.; Lásd még RENAN, *Szent Pál...*, 106, 124.; RENAN, *Az antikrisztus...*, 139.; Ernest RENAN, *A kereszténység eredetének története VI.: A keresztény egyház*, ford. SALGÓ Ernő (Budapest: Dick Manó, 1928), 219–220.; Ernest RENAN, *A kereszténység eredetének története VII.: Marcus-Aurelius és az antik világ vége*, ford. SALGÓ Ernő (Budapest: Dick Manó, 1928), 308.

²³⁷ TN, 1947, 51.

²³⁸ TN, 1949, 222.

²³⁹ TN, 1948, 93–94, 96–97, 169, 243.

²⁴⁰ TN, 1947, 93.; TN, 1959, 148.; TN, 1961, 76, 129.; TN, 1962, 261.; TN, 1965, 179.

²⁴¹ TN, 1947, 68–69.; Folytatás uo., 71, 307.

nevezett politikai csoport uralma alatt²⁴²) tisztában volt azzal, hogy mit kockáztat: „Egyre sűrűbb, mélyebb a veszély, amelyben élek. Egyre nyugodtabb leszek. Néha már olyan nyugodt vagyok, mint a régi papok és eretnekek. Valami messzi, távoli cél biztonsága éltet.”²⁴³ Teljes bizonyossággal kijelenthető, hogy ez az idézet egy pózt tükröz, aminek a valósághoz annyi köze van, hogy a társadalom felé próbálta közvetíteni.

A hasonlat rámutat a folyamatos veszteségek és presztízscsökkenés során egyre nagyobb jelentőséggel bíró példaképállításra. Márainak nem volt nehéz dolga kitaszított, szabad szellemű írókat találnia az irodalomtörténet idővonalán. „Ha valaki igazán keresztény, végzetesen és alkatilag az, nem végezheti másképp, csak ellenzékben – össze kell ütköznie a keresztény egyházakkal. Nem véletlen, hogy Goethe utolsó pillanatig pogány maradt, és Tolsztojt nem akarta eltemetni az ortodox egyház.”²⁴⁴ Nagyon jelentős e bejegyzés, mert az első gondolatok egyike arról, hogy az egyház nem keresztény módon működik. Az ítélet 1968-ban kap ismét helyet a naplóban egyetemes formában, a világban zajló társadalmi tendenciák megtapasztalását követően: „Ma nincsenek már keresztények.”²⁴⁵

A hatalom (és anyagi javak) birtoklását a kereszténység filozófiájával ellentétes cselekedetnek tartotta – hasonlóan Szent Ferenc véleményéhez. Renan gondolatát követi Márainak az a meglátása, ami szerint „a költők és a szentek [Jézust és Ferencet e csoportokba sorolta] feladata, hogy magasra nyúljanak, lehetetlent követeljenek az emberektől; s amit az emberek a lehetetlen posztulátumából aztán félszegen és tökéletlenül, emberi módon megvalósítanak, az a fejlődés.”²⁴⁶ Goethe szerint ez a „keresztény vallás [...], amelyhez a hanyatló és szenvedő emberiség időről időre fel-felküzdötte magát”²⁴⁷

Márai belső emigrációjának oka, hogy nem tudott közösséget vállalni azzal az újjáépítés jelmezébe bújtatott politikai folyamattal, ami az „erkölcs fikciói”-nak²⁴⁸ felhasználásával „a vallás jelmezébe csomagolják a legolcsóbb nacionalizmus varázsigéit. Életveszélyes játék, amit a magyar társadalom – mohón – elkezdett”²⁴⁹ ezért „megérdemli, hogy idomítói természete szerint bánjanak vele.”²⁵⁰ Arról, ami Magyarországon kezdődött a következőket írta egy írói programba szöve: „Másra szerződtem, magammal, Istennel, a világgal, a társadalommal is... Nem arra szerződtem, hogy a változó időben változó világnézetek és koreszmék szószólója

²⁴² „Politikai pártnak nincs, nem is lehet felekezete.” TN, 1971, 130.; TN, 1973, 439.

²⁴³ TN, 1948, 201.; Vö. uo., 215.

²⁴⁴ TN, 1947, 222.

²⁴⁵ TN, 1968, 252–253.

²⁴⁶ TN, 1947, 264.; Lásd még TN, 1944, 332.; TN, 1947, 53.; Vö. RENAN, *Jézus...*, 255. ; TN, 1959, 134.

²⁴⁷ ECKERMANN, *Beszélgetések Goethével* (1829. február 4.), 376.

²⁴⁸ TN, 1948, 79.

²⁴⁹ TN, 1947, 221.

²⁵⁰ TN, 1947, 189.

legyek. Arra szerződtem, hogy magyar nyelven feljegyezzem, amit az életben látok, amit az emberekről és az emberfelettről gondolok. E szerződés elöl nem lehet »emigrálni.«²⁵¹

A szovjetizálás kezdeti időszakából egy Márainál ritka, politikai világnézetére utaló bejegyzés is olvasható: „Nem lehetek kommunista, mert baloldali ember vagyok; mindig az voltam; a hivatásos és szakmaszerű baloldaliaknak soha nem voltam »eléggé« az, de a magyar társadalom egésze számára mindig gyanúsán az voltam; ma is az vagyok; számomra minden jobboldaliság, ami elnyomás, szellemi szabadság elfojtása; minden elárulása a szocializmusnak, ami nem tiszteli az egyént.»²⁵² Nem látta jobb megoldásnak a gyarmatosítók tevékenységénél a katolicizmus politikai erővé válását sem: „Az Egyház nagy történelmi erő és Magyarországon a nemzeti erők utolsó intézményes megnyilatkozása. Tegnap mondotta valaki: »Egyetlen férfi van az országban, s az is szoknyát visel...« Mégsem kívánom, hogy az egyház erkölcsi ereje valaha is politikai erővé alakuljon át Magyarországon; a slepp, melyet maga után húz, sok port és piszkot kavarr fel...»²⁵³

Az író 1947–1948 fordulóján továbbra is a példakép hiányában látta a társadalmi problémák gyökerét. Jeremiás prófétát – aki Jeruzsálem lakosai ellen jövendölt, és akit a nép hazaárulással vádolt, ezért csak nehezen tudott megmenekülni²⁵⁴ – példaértékű személynek tartotta, mert „[a] maga idejében úgy hatott, mint ma egy jó publicista. Ostorozott, számon kért, fenyegetőzött.»²⁵⁵ Felhívta a figyelmet arra, hogy az ember legfőbb hajlama istenek, szellemi vezetők teremtése. Feltette a Márai számára oly aktuális kérdést: „Vajon csinálhat-e magának az ember isteneket? Bizony azok nem istenek.»²⁵⁶ A *Harminc ezüstpénz* e vitára készítő burkolt mottója Pál apostol személyét érinti leginkább, aki – Márai véleménye szerint – Jézust az emberi emlékezetben isteni rangra emelte: „Ő volt az első ember a világon, akinek a kereszténységről tudata volt. A többiek – Jézus, a hívők, az apostolok – csak vágytak erre és szenvedtek e vágy miatt. Pál már tudta.»²⁵⁷ A regény e sarkalatos aspektusa 1950 tavaszán került ismét az író figyelmének

²⁵¹ TN, 1947, 293.

²⁵² TN, 1948, 18. Márai nacionalistaéltelő bejegyzéseinek többsége a Horthy Miklós nevével fémjelzett politikai éra társadalmi jellemzőivel összefüggésben íródott, ezért e lábjegyzet e kulcsszavak mentén gyűjtötte össze az író gondolatait: TN, 1945, 207.; TN, 1946, 143, 196, 244.; TN, 1947, 93, 221.; TN, 1948, 88, 203.; TN, 1949, 197, 244, 316.; TN, 1950, 50, 208.; TN, 1955, 243.; TN, 1956, 408.; TN, 1957, 101.; TN, 1959, 144–145.; 1960, 276.; TN, 1961, 23.; TN, 1963, 330.; TN, 1967, 15, 41, 105.; TN, 1971, 132.; TN, 1972, 302, 304.; TN, 1973, 383–384, 395.; TN, 1974, 123.; TN, 1975, 169–170.; TN, 1976, 370, 373.; TN, 1981, 310, 336.; TN, 1982, 69.; TN, 1983, 128, 165.; TN, 1984, 205, 218, 253.; TN, 1985, 264.; MÁRAI, „Európa elrablása”, 119.

²⁵³ TN, 1948, 193.; Lásd még uo., 23, 420, 422–423.

²⁵⁴ HALL CAINE, *Krisztus...*, 1:226.

²⁵⁵ TN, 1947, 296.

²⁵⁶ TN, 1947, 297.; Jer. 16: 20.

²⁵⁷ TN, 1948, 63.; Lásd még Pál apostolról szóló feljegyzéseket: TN, 1948, 49, 408, 417.; TN, 1950, 162.; TN, 1953, 308.; TN, 1955, 205, 210, 219, 226, 227, 281.; TN, 1956, 357, 380, 397, 411, 420.; TN, 1957, 29, 64.; TN, 1959: 75, 160.; TN, 1961, 7, 171.; TN, 1963, 420.; TN, 1969, 287–288, 312, 327.; TN, 1975, 195, 213, 255, 578.; TN, 1976, 380.; TN, 1981, 320.; TN, 1982, 61.; TN, 1985, 278.

középpontjába, mert ekkor talált rá a *Tibeti halottaskönyv*ben állításának igazolásaképpen az alábbi idézetre: „Az istenségek sem valahonnan máshonnan jöttek: öröktől fogva léteznek benned, a tudásod és képességeid formálták őket.”²⁵⁸ Úgy tűnik, hogy minél többet olvasott a témához, annál kevésbé érezte késznek a szöveget. Az évek során megismert új információforrások nem lendületet adtak az alkotáshoz, inkább elbizonytalaníthatták az addig írtak minőségét illetően – talán éppen a nóvum tekintetében. 1947 első hónapjaiban kezdte írni a regényt, egy időben Joseph Klausner 1946 őszén *Jézus és kora* címmel magyarul megjelent könyvének olvasásával. Bár Márai elismerő kritikát fogalmazott meg a véleménye szerint elfogult szerző történelmi tájékozottságáról²⁵⁹ – aki bevallotta Renan történelmi adatok tekintetében pontatlan könyvét szándékozott kiegészíteni –, a feldolgozandó anyag egyezése miatt az év elején még a magyar könyvpiacra író Márai bizonyosan elgondolkodott azon, hogy miben tud mást nyújtani az olvasónak Klausner könyvén és az abban felsorolt Jézus-képeken túl – látva a két mű forrásanyagának és felépítésének, sőt lényeges kérdésekben álláspontjaik hasonlóságát, a kiadás piaci szempontból nem lett volna sikeresnek mondható vállalkozás, ha Márai nem fókuszál Júdás indítékára.²⁶⁰ 1950 nyarán nem is tett említést a *Harminc ezüstpénz*ről kiadandó kéziratként.²⁶¹ A szerző évtizedekig próbált közelebb kerülni a történelmi igazsághoz, de egyértelmű tényeket alig tudott kijelenteni Jézus alakjáról, ezért érezte úgy, hogy vitára készítő könyvnek kell lennie a *Harminc ezüstpénz*nek. Úgy közeledett hozzá, mint a festő, Lorenzo Lotto, akinek például *Cristo portacroce* (1526) című „vásznán megjelenik az Emberi Arc, amely már nem eszményi, hanem egy külvárosi fényképész retusálatlan munkájának valóságára is emlékeztet, anyakönyvi és rendőri láttelelet... – s ugyanakkor vízió!”²⁶²

Egy évig tartó rendszeres olvasást követően 1948-ban fejezte be a teljes Bibliát:²⁶³ „Az Ószövetség világ a világban, s aki »kritikai« szemmel olvassa, megbecsülhetetlen értékes »puskák«-t kap a világirodalomhoz és az emberi történelemhez.”²⁶⁴ „Az irodalom rejtélyes erő. A Szentírást írták költők, államférfiak, politikusok, tudósok, vajákosok, szentek, misztikusok,

²⁵⁸ TN, 1950, 121, 450.; *Tibeti Halottaskönyv: Bar-do thos-sgrol*, szerk. GÁLVÖLGYI Judit, ford. Dr. HETÉNYI Ernő (Budapest: Háttér Kiadó, 1991), 187.; Vö. egy későbbi fordítással: „A buddha-alakok sem kívülről származnak, hanem saját értelmű időtlen valóságteremtő erőinek megnyilvánulásai.” *Tibeti Halottaskönyv: A bardó útmutatás nagykönyve*, ford. AGÓCS Tamás (H. n.: Cartaphilus Könyvkiadó, 2009), 93.

²⁵⁹ TN, 1947, 28, 45.

²⁶⁰ E megközelítésben mindenképpen újításnak mondható a *Harminc ezüstpénz*, és ellent is mond Klausner Júdásról alkotott véleményének: KLAUSNER, *Jézus és kora*, 278–279.; Vö. „Nincs nagy »kedvem« hozzá, de most már befejezem a »Harminc ezüstpénz«-t.” TN, 1947, 118.

²⁶¹ TN, 1950, 187.

²⁶² TN, 1949, 393.

²⁶³ TN, 1948, 90.

²⁶⁴ TN, 1948, 7.

szervezők... de az egészből műfaj lett, valamilyen formai, sajátos, egyedül való műfaj. Az ószövetségi és újszövetségi prózának ritmusa van, mint egy eposznak. Műfaj és ritmus nélkül nincs emberi közlés.”²⁶⁵ Az olvasmányélményeket követően érezhető a naplón, hogy Jézusról alkotott véleménye bizonytalanságában vált kidolgozottabbá: „Nem tudom, Jézus Krisztus Isten volt-e, de bizonyos, hogy zseni volt; senki előtte és utána nem tudott annyit az emberről, mint ő. Jézus a betegséget bűnnek tartotta. Ez nagy igazság.”²⁶⁶ Utóbbi ténymegállapítás ’48 első napjaiban egyértelműen utal Hall Caine első könyvére (Lásd a disszertáció *Harmadik kép: Doktorok* című alfejezetét.), de ezt a tételt az angol szerző a második kötetben megcáfolta.²⁶⁷ Márai az irodalmár szakérelmével állapította meg, hogy „Jézus szavait és hasonlatait nem lehetett utólag »kitalálni«,²⁶⁸ ezt csak egy ember mondhatta, ő, a költő. Nincs más hitelesség a szellem világában, csak a stílus, ami több, mint az ember – a föltétlen stílus mindig személyiség.”²⁶⁹ Márai Ernest Renan²⁷⁰ – Hall Caine által is osztott²⁷¹ – véleményére reflektálva e stílusban gyökereztetni Jézus és Pál vallásalapítói tevékenységének sikerét: „Jézus először húsz embert hódított meg, jóllehet nem mondott semmi »újat«; Hegyi beszéd – mondja Renan – tartalmában olyan régi, mint az emberiség. De *ahogyan* mondta... ebből lett a vallás. Mindig az »ahogyan«-ról van szó, a hívőknél és a hitetleneknél.”²⁷²

„Máté evangéliumából is kitetszik, milyen keveset tudott környezete Jézusról. Állandó meglepetéssel szemlélték, és nem értették.”²⁷³ A példabeszédek titokzatosságából fakadó félreértés az egyik aspektusa a regénybeli Júdás mesteréhez való végzetes viszonyának is. Máté evangélista nézőpontját egy év múlva, majd az ötvenes évek elején – a kézirat átdolgozásához – vette ismét kézbe. Az értetlenség egyik oka a gyógyulás misztériumának megmagyarázhatatlan titka volt. Márai került a csoda szó használatát, de nem tagadta, hogy Jézus tudott valamit a betegségekről, amit környezete nem. Mint már volt szó róla *A nővér* kapcsán, az író erősen foglalkoztatta a betegség pszichológiája, nem maga a betegség

²⁶⁵ TN, 1948, 46.

²⁶⁶ TN, 1948, 12.

²⁶⁷ HALL CAINE, *Krisztus...*, 2:355.

²⁶⁸ Márai e gondolatot (is) Klausner könyvéből emelte a naplóba, aki Rousseau egy 1769-es levelét idézte. KLAUSNER, *Jézus és kora*, 46.

²⁶⁹ TN, 1948, 17.; Vö. MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 11.; Vö. Vas István 1985-ben *egyéniségként* jellemezte Jézust. VAS István, „Ajánlás a Bibliához”, in *Igen is, nem is* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987), 213–239, 234.

²⁷⁰ RENAN, *Jézus...*, 408–409.

²⁷¹ HALL CAINE, *Krisztus...*, 1:10.

²⁷² TN, 1948, 165.; Forrás: RENAN, Ernest, *A kereszténység eredetének története VII.: Marcus-Aurelius...*, 366.; Vö. HALL CAINE, *Krisztus...*, 2:226.; Vö. TN, 1949, 380.

²⁷³ TN, 1948, 22.; Vö. TN, 1969, 357.; RENAN, *Jézus...*, 152–153, 433.; Ernest RENAN, *A kereszténység eredetének története V.: Az evangéliumok...*, ford. SALGÓ Ernő (Budapest: Dick Manó, 1928), 300.; RENAN, *A keresztény egyház...*, 351.

fiziológiája, hanem az „[a]mi titok marad, az ember viszonya a betegséghez és a halálhoz. Erre csak a vallás tud felelni.”²⁷⁴ – írta 1948 első hónapjaiban, majd évtizedekkel később még számos esetben, a *Keresztkérdés*ben pedig egy teljes dialógust szentelt a témának.

A *Harminc ezüstpénz* sem adott egyértelmű választ e titokra. Sőt talán még inkább elmélyítette misztériumát azzal, hogy Júdás elmeséli Máténak a nő történetét, aki megérintette Jézus ruháját; a dialógus inkább sejteti, hogy a gyógyító erő nem Jézus személyes és természetfeletti képessége, sokkal inkább a személye körül kialakult erős hit abban, hogy képes gyógyítani. Ez a gondolat Renan könyvére vezethető vissza:²⁷⁵ a felépülés oka a betegnek Jézusban való erős hite, ami képes a test önregeneráló képességét pszichikai úton felerősíteni.²⁷⁶ Érdeemes idézni Márai '48-as kapcsolódó gondolatait, mivel a rádiódrama megértéséhez is ad támpontot: „Jézus [...] az érintés nyomán megérezte, hogy »isteni erő ment ki belőle«. Ez az »isteni erő« a gyógyító erő. Ez az, amit a legjobban képzett klinikai orvos sem tud adni betegeknek, mikor a reggeli vizitnél végigsiet az osztályon.”²⁷⁷ „Lukács evangéliumában minduntalan megszólal az orvos. Ezt az apostolt mesterségbelileg elsőrendűen vonzotta az, ami Jézusban a gyógyító ember titka volt. »Mert erő származék belőle és mindeneket meggyógyítja.« (Lukács, 6, 19.) Ez az »erő« az orvoslás titka és értelme.”²⁷⁸ Márai szerint az orvosnak hitet is adnia kellene a gyógyuláshoz, mert a regenerálódás közös vállalkozás; mindkét félnek akarnia kell. 1950 januárjában szintén eltöprengett a jelenség hátterén: „Legtöbbször nyállal gyógyított Jézus [...] Valami nagyon személyeset adott így a betegnek, a saját nyálát és köpetét keverte bele az idegen, beteg szervezetbe.”²⁷⁹

A szerző nem tagadta a hit gyógyító erejének valóságát például Lourdes-ban,²⁸⁰ de kritikus szemmel tekintett az ilyen helyekhez kötődő istenképekre, amelyek pedig e hit kialakulásának alapjai.²⁸¹ Ellentmondást tükröz az is, hogy Márai elvetette a misztikusokat, mint az ember alkotta istenkép megerősítőit, mégis tisztában volt azzal, hogy ők (például Assisi Szent Ferenc, Avilai Szent Teréz vagy más értelemben Luther Márton) kritikusan gondolkodva próbáltak visszanyúlni a kereszténység kezdeteihez az elvilágiasodott katolikus egyház ellenében,²⁸²

²⁷⁴ TN, 1948, 37.

²⁷⁵ RENAN, *Jézus...*, 274.

²⁷⁶ Vö. Goethe gondolataival: „a pestist le lehet győzni, ha le tudjuk győzni a félelmet. [...] pusztán akaraterőm megfeszítésével háritottam el magamtól a betegséget. [...] A félelem viszont nem más, mint a tunya gyengeség és fogékonyság állapota”. ECKERMANN, *Beszélgetések Goethével* (1829. április 7.), 409. Lásd még uo., (1827. október 7.), 308.; Lásd még BEREMÉNYI Géza, *Magyar Copperfield* (Budapest: Magvető, 2020), 297–298.

²⁷⁷ TN, 1948, 42.

²⁷⁸ TN, 1949, 395.

²⁷⁹ TN, 1950, 23.

²⁸⁰ TN, 1949, 218.

²⁸¹ Vö. Renan véleményét a szentek kultuszáról: RENAN, *Marcus-Aurelius...*, 450, 457.

²⁸² TN, 1948, 45.; TN, 1967, 51–52.

felismerték azokat az ellentmondásokat, amikre a többségi társadalom csak a XX. században a tömegkommunikáció elterjedése során eszmélt. E személyekről alkotott képe közelít a Jézusról alkotott véleményéhez: „A szentség ereje [...] [v]alamilyen idegrendszeri állapot vagy szellemi képesség? Azt hiszem, mindkettőből valami, s aztán más is. Olyasféle, mint a művész képessége: látomás és magatartás egyszerre.”²⁸³ A „Nagy Szentek igazában nem olyan emberek, akik nagyon szentek, hanem emberek, akik tudnak nagyon ember lenni.”²⁸⁴ – írta 1975-ben is.

Márai a jóság analógiájára gondolta el a gonoszt is, de a miszticizmust – Hall Caine nyomán²⁸⁵ – elítélte amiatt, mert a kereszténység előtti ókori vallások mítoszainak a keresztény kultúrkörbe való adaptálásának tartotta. Elvetette a perzsa mintára továbbélő sátán képzetét, mert alapot adott a katolikus egyház számára a túlvilági bűnhődés elméletének terjesztéséhez.²⁸⁶ Véleménye a gonoszról társadalomkritikai alapokon nyugszik: „én, aki hiszek Istenben, nem tudok hinni a sátán személyiségében. [...] pontosabban, az ember átvette a mindenségben a sátán szerepét.”²⁸⁷ Az emberi gonoszság ördög(i)ként való elgondolása a következő években számos esetben tért vissza Márainak a sikerről, a győzelem érdekében végzett pusztításról és főleg az atomháború lehetőségéről írt gondolataiban. A szentség és az sátáni viszonyáról Assisi Szent Ferencsel kapcsolatban írt összegzését érdemes hosszabban idézni: „Szent Ferenc valóban szent volt, s az első franciskánusok, akik a földön aludtak és éheztek, valóban keresztények voltak [...] Szent Ferenc a legnagyobb ember volt, s ezért nagy szent volt, talán az egyetlen igazi szent. Ő tudta, hogy minden siker gyanús, mert a siker hatalom, és a Hatalom mindig az Ördög műve. Minden hatalom az Ördög műve (az Egyház is az, mihelyst Hatalommá lesz), s másképp »győzni« nem lehet, csak hatalom nélkül... S ehhez nem kell »rend«, sem rendház, sem állam, sem társadalom, csak az »öröm« kell, ahogy Szent Ferenc értette. Ő volt a legnagyobb ember, s talán még Lao-ce és Gandhi, ezek hárman, akik minden következménnyel megtagadtak minden rendű és rangú hatalmat. A világot nem válthatja meg az atombomba, sem a bolsevizmus, sem a szocializmus, csak az a kereszténység, amely lemond a hatalomról.”²⁸⁸

²⁸³ TN, 1948, 246.

²⁸⁴ TN, 1975, 209.

²⁸⁵ HALL CAINE, *Krisztus...*, 1:224–225, 234, 2:221.

²⁸⁶ Lásd a *Bibliában* a túlvilágra és a bűnhődésre utaló részeket: Jel. 1: 19. és a 4. fejezet.; Mt. 9: 47–48.; 10: 28.; 25, 41, 46.; Mk. 9: 47.; Préd. 9: 5.; Jer. 7: 30–34.; Ézs. 66: 24.

²⁸⁷ TN, 1948, 54.

²⁸⁸ TN, 1949, 431–432.; Lásd még TN, 1948, 406.; TN, 1950, 172–175.; TN, 1958, 216.; TN, 1964, 63.

Az ördögről szólva Szávai János jól látta, hogy Márainak az 1933-as személyes élménye Adolf Hitlerrel az Isten nélkül maradt ember történelmi tapasztalata.²⁸⁹ A diktátor emberi természete folytán csak kihasználta az adandó alkalmat, amit a társadalom nyújtott számára abban a történelmi időszakban, amikor vége a keresztény műveltségnek.²⁹⁰ A vélemény Ágoston *Isten városáról* írt művének XIX. könyv XV. fejezetében idézett Dániel könyvéig (Dán. 9: 5) vezethető vissza.²⁹¹ A gonosz az ember (ez esetben a társadalom) bűneinek következménye. A bűn az egyének egymásra gyakorolt uralma. E hatalomgyakorlásra irányuló hajlam az emberi természet része. Ezért – minthogy a gonosz(ság) magyarázata is egyben – Márait felháborította az az istenképképző állítás, hogy Isten a saját képére – az ésszel nem bíró lényeken uralkodni – teremtette ezt az értelmi képességeiben rendkívül sokszínű, de alapjában eszes lényt.²⁹² A mítosszal az volt a problémája – azon kívül, hogy sokan elhiszik –, hogy többszörös ellentmondásosságában nem veszi figyelembe az emberek ösztöneit és értelmi képességeik differenciáltságát.

Immanuel Kant²⁹³ megállapítása jellemzi hűen azokat az embereket, akiket Márai szépirodalmi alkotásaiban a hatalom a saját érdekei mentén manipulált. A filozófus állítása szerint az értelemmel nem rendelkező élőlények (amilyenek Márai szemében a tömegbe verődött egyének voltak) az autonóm ember számára eszközként értendők: „Azoknak a lényeknek, amelyeknek létezése ugyan nem a mi akaratunkon, hanem a természetén nyugszik, ennek ellenére, ha ésszel nem bíró lények, mégis van értékük, de csak viszonylagos értékük, mint eszközöknek, ennél fogva *dolgoknak* nevezik őket, ezzel szemben az eszes lényeket *személyeknek* nevezik, mert természetük – amennyiben minden önkényt korlátoz (s a tisztelet tárgya) – már azzal tüntette ki őket, hogy öncélok, vagyis nem szabad őket pusztán eszközként felhasználni.”²⁹⁴

A *Harminc ezüstpénz* kéziratában Júdás mint eszes és tanult személy oldja meg a nyomasztó helyzetet,²⁹⁵ miután Jézus kiadta az apostoloknak, hogy etessék meg a sokaságot. Júdás büszkén mesélte Máténak rátermettségét az iskolázatlan tizenegy ellenében,²⁹⁶ és a siker egyben segített

²⁸⁹ SZÁVAI, *A kassai dóm...*, 189.

²⁹⁰ Uo., 194.

²⁹¹ SZENT ÁGOSTON, *Isten városáról*, ford. DÉR Katalin, 4 köt. (Budapest: Kairosz Kiadó, 2009), 4:241.

²⁹² Vö. Goethe egyező gondolatával: ECKERMANN, *Beszélgetések Goethével* (1823. december 31.), 67.

²⁹³ Lásd Márai bejegyzéseit Kanttal összefüggésben: TN, 1957, 91.; TN, 1962: 284.; TN, 1966, 328.; TN, 1967, 128.; TN, 1976, 306.; TN, 1981, 265.; TN, 1985, 274.

²⁹⁴ Immanuel KANT, *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése*, ford. BERÉNYI Gábor (Budapest: Gondolat Kiadó, 1991), 61.

²⁹⁵ Vö. KLAUSNER, *Jézus és kora*, 280.

²⁹⁶ HALL CAINE, *Krisztus...*, 2:7.

neki eljutni ahhoz a felismeréshez, hogy csak ő tudja megmenteni Jézust (szeretetből; 1947²⁹⁷), ő jobban tud mindent társainál, akik ráadásul a pénz révén függnek tőle,²⁹⁸ tehát hatalom van a kezében: (az ördög – az 1947-es szövegváltozat szerint Annás – sugallatára) vezető posztra termett.

Érdeemes megfigyelni Márai templomlátogatásainak negyven éves történetét is, igaz nem minden esetben egyértelmű, hogy misére vagy csak megnyugvás miatt,²⁹⁹ művésztélvezet céljával nyitott be egy-egy templomba. Annyi mégis biztosnak látszik, hogy az olasz templomokat azok közé az *értékek* közé sorolta, amelyek Susan Sontag Walter Benjaminről írt esszéjében fajtájuk utolsó példányaiként kerültek említésre.³⁰⁰ Az nyilvánvaló, hogy Olaszországban leginkább a műveltséget árasztó atmoszféra miatt látogatta meg a templomokat, viszont dogmaelmarasztaló megjegyzéseit szinte mindig misék alkalmával tette. Első ilyen jellegű jegyzetét a feltámadás ünnepén máris azzal indította, hogy „[a] félelem tereli a nyáját. [...] Nem hiszek a feltámadásban. Az ember megássa sírját, a gyűlölet és a műveletlenség beletaszítanak mindent, ami még eleven.”³⁰¹ Majd pár oldallal később egy gyakori irodalmi szimbólummal érzékeltetve folytatta érvelését: „Egy világot el tud már pusztítani az ember, kézmozdulattal. De egyetlen fűszálat sem tud alkotni, minden akaratával és gonosz tudásával. Alkotni csak a művész tud és az Isten.”³⁰²

Az emigráció kezdeti, olaszországi évei

„Három életforma van:
a jézusi, a fausti, az ulyssesi.
A többi adóalany.”³⁰³

„Itt Olaszországban kezdem megérteni a reformációt.”³⁰⁴ Olvasható Márai Sándor 1949 végén kelt naplóbejegyzésében. Az *Európa elrablása* című írásában már érezhető volt a vallási életnek

²⁹⁷ MÁRAI Sándor, *Harminc ezüstpénz* (Budapest: PIM, Márai-hagyaték, kézirat jelzet nélkül, 1947), 182. Az első változat egyértelműen tükrözi Hall Caine Júdás árulásáról írt elmélkedésének szépirodalmi feldolgozását. HALL CAINE, *Krisztus...*, 2:432–434, 467.

²⁹⁸ Vö. TN, 1974, 133. „Goethe 130 év előtt megmondta és megírta a *Faustban*, hogy a papírpénz az Ördög trükkje.”; Lásd még ECKERMANN, *Beszélgetések Goethével* (1829. december 27.), 436.

²⁹⁹ TN, 1971, 148–149.

³⁰⁰ Susan SONTAG, „A Szaturnusz jegyében”, in Susan SONTAG, *A Szaturnusz jegyében*, ford. LÁZÁR Júlia, 119–146 (Budapest: Cartaphilus Kiadó, 2002), 146.

³⁰¹ TN, 1948, 100.

³⁰² TN, 1948, 116.

³⁰³ TN, 1949, 52.; Lásd még TN, 1979, 149.

³⁰⁴ TN, 1949, 378.

az olasz társadalomra gyakorolt európai átlagon felüli dominanciája. Az emigrációban töltött első éveiben mélyrehatóan tapasztalhatta meg az intézményes vallás és az évszázadok alatt organikusan változó hiedelemvilág párhuzamos valóságát. A katolikus egyház látványos materiális javain alapuló, illetve a szegény és babonás, alapvetően antiklerikális³⁰⁵ délolasz kereszténység kritikája olykor látszólag ellentmondásba került egymással állításaiban. Ilyen esetekben a disszertáció irodalmi forrásokra hagyatkozva próbálta feloldani az antagonizmust.

Nápolyban az író templomlátogatásai elsősorban az emberek személyiségének, a társadalom mindennapjainak megismerését szolgálta azon kívül, hogy az épületek belső nyugalma elősegítette számára a művészi elmélyülést, és a giccsek között megbújt művészi alkotások élvezetét. „A templom az a hely, ahol nyugodtan le lehet ülni: Isten türelmes házigazda.”³⁰⁶ – írta 1949-ben. A Szent Péter-bazilika kincstára lenyűgözte, de szomorúsággal vegyes érzéssel hagyta el, mert „az Egyház hatalmasabb lenne, ha az idők során nem gyűjti, és nem őrzi féltő gonddal a kincseket.”³⁰⁷

A katolikus egyház kiterjedt kapcsolati hálózatának népeket összetartó, különlegesen fontos szerepét mégis elismerte: „Csak a kereszténység tudja igazán feloldani a faji kérdést, az a kereszténység, amely a szocializmust is akarja.”³⁰⁸ A politikai terminusnak volt ideje Magyarországon negatív konnotációt szerezni, ezért tanulságos Márai első svájci benyomásairól, így a megvalósítandó ideális szocializmusról megfogalmazott véleményét idézni: „A monopolkapitalizmus éppen olyan tarthatatlan módszer, mint a bolsevizmus. Nincs más út, csak a harmadik; amit az angolok csinálnak; az emberszabású szocializmus, amelynek keresztény erkölcsi tartalma van.”³⁰⁹ Az első fél év Nápolyban meghozta számára az ilyen irányú társadalomformáló optimizmust is: „minden maradék erőmmel a szocializmus, a nyugati szocializmus megvalósulásán akarok dolgozni, ennek az eszmekörnek célját akarom szolgálni, külföldön is, otthon is.”³¹⁰

A hely szelleme nagymértékben hozzájárult, hogy az író nem távolodott el a kereszténység kezdeteinek mélyebb megismerésétől: Nápolyban felfedezni vélte annak a szegénységtől átítatott öskeresztényi közösségnek a jellemzőit, amiről évek óta olvasott. A szegénységben való egyenlőség megtapasztalása miatt egyre pontosabb képet tudott festeni saját Jézus-képéről: „A szerelem, az érzékiség is megválthatja a világot. Csak a pénzt kellene megszüntetni és a

³⁰⁵ TN, 1959, 61, 102.

³⁰⁶ TN, 1949, 89.; Vö. TN, 1951, 435.

³⁰⁷ TN, 1948, 363.

³⁰⁸ TN, 1948, 365.

³⁰⁹ TN, 1948, 291.

³¹⁰ TN, 1949, 172.

betegséget. / Az értelem nem tudja megváltani a világot. Az őrültség egy neme sokat segíthet; például a rögeszme, amelyből cselekedet lesz. Az értelem csak közbeszólhat, zavarja ezt a vállalkozást. Krisztus nem volt »értelmes«. Megváltó volt, ez más. / Buddha a közönyben hitt, a nagy rómaiak a közigazgatásban. Egyik sem vált be, mint az eredmények mutatják. Én az irodalomban hiszek, a költészetben, a fehérizzásra felhevített, formába öntött önkívületben”.³¹¹ Ennek az önkívületi állapotnak mibenléte a további években rendszeresen tért vissza elmélkedései során – elsősorban János evangéliumának geneziszről írott szavai, az *ige testé lesz/lett* kontextusában, a logoszra, a világ kezdetére és az irodalmi mű megkonstruálása/megkonstruálódása folyamatára és az olvasmány gyakorlati hatására utaló jegyzeteiben.³¹²

Ahogy Szávai János *A Garrenek műve* egyes darabjainak a keresztény kultúrához való viszonyát vizsgálva kiemelte,³¹³ Márai gondolatmenetében „fölséjlik a *Faust* híres fordítási jelenete”.³¹⁴ Az író hasonló módokon értelmezte az Ige jelentésrétegeit, mint ahogy Goethe művében jelent fordítási problémát:³¹⁵

1. A logosz/ige/szó a művészen a *nyelv* mint fermentum által (Márai értelmezésében elsősorban az íróban) az alkotási folyamat során az *ihlet* (az egyéni ihletettség) hatására válik testé, esztétikai alkotássá. Ez megfeleltethető a szerző individualista elképzelése mentén a goethei *értelem*nek, a kritikus művész (a próféta³¹⁶) lényeges jellemzőjének: „Van egy pillanat, amikor a szavakból valóság lesz.”³¹⁷ – írta az értelem erejéről. „Az élet talán mégis a gondolattal kezdődik.”³¹⁸ „A gondolat csak van; a megkomponált gondolat már történik; biológiai értelemben is...”³¹⁹ Az *Ítélet Canudosban* alkotásának folyamatáról pedig azt írta, hogy a párbeszéd (az értelem konstruktív vitája F. J. P.) egyben cselekvés is.³²⁰ A hatvanas évek végén Ezra Poundról elismerően állította, hogy a „költő a költészet értelmét a Szóban látta, az Igében, amely egyszerre Test és Szó.”³²¹ Tíz évvel később egy könyvtárban Valéryval folytatott képzeletbeli diskurzusában pedig kijelentette: „Kezdetben volt a Mítosz, a Mese. A tudat első

³¹¹ TN, 1948, 408.; Vö. RENAN, *Jézus...*, 410.

³¹² Vö. MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 52.

³¹³ SZÁVAI, *A kassai dóm...*, 186–194.

³¹⁴ Uo., 191.

³¹⁵ Johann Wolfgang GOETHE, *Faust*, ford. JÉKELY Zoltán és KÁLNOKY László (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1967), 50–51.

³¹⁶ A próféta jellemzőit lásd SZÁVAI, *A kassai dóm...*, 235. „Egyedül ő képes az igazsághoz eljutni s azt hozzánk eljuttatni, egyrészt mert közvetlen útja van a forráshoz, másrészt mert ismeri a szó kimondásának a titkát.”

³¹⁷ TN, 1951, 434.; Lásd még TN, 1967, 102.

³¹⁸ TN, 1948, 11.

³¹⁹ TN, 1948, 228–229,

³²⁰ TN, 1968, 199.

³²¹ TN, 1969, 252.

eszmélése a kozmikus vonatkozásban a mese volt.”³²²

2. Az *irodalmi mű* mint szó, cselekvő ige (társadalmi szolgálat, tanítás – lásd szintén Goethe,³²³ illetve a nyelvészeti beszédcselekvés, beszédaktus-elméletet, ami a nyelvi kijelentést cselekvésként felfogva vizsgálatába bevonja a közlési szándékot is – tehát az írói önkifejezés az olvasói befogadás következtében tetté, gyakorlati cselekvéssé alakulhat – a további életre gyakorolt következményei³²⁴) által: „A görögök – még az elegáns, hivatalos Euripidész is – tudtak valamit a Szavak másik, ősi értelméről, amikor a Szó még egyszerre volt Cselekvés, Ima, Káromkodás, Tett.”³²⁵ „Maupassant nem hitt semmiben és senkiben, csak a Szóban, amely nem szaval, hanem alkot – mint Kezdetben az Ige.”³²⁶ A milliós tömegeket mozgatni képes Szó irodalmi feldolgozása az Igét két aspektusból közelítő *Erősítő* volt. A dogma manipulatív, társadalomformáló alkalmazása ellenében a szabad vélemény kimondásának ereje Márai számára az utolsó reményt jelentette, mert ettől féltek leginkább a szovjet politikai vezetők: „Egy külföldön kis példányszámban nyomtatott emigráns könyvtől jobban félnek az állig felfegyverzett diktatúrák, mint hivatalos ellenfeleik fegyvereitől.”³²⁷

3. Az antropomorf istenkép és az Alexandiai Philón által elgondolt noétikus (értelmes) univerzumteoria ellenében³²⁸ az Igét–Istent természettudományos terminussal *erő/energia* értelemben képzelte el.³²⁹ Az energia tömeggé alakulásának einsteini teóriája mentén a világ (mint testté lett Ige) eredeztetését megkísérelte az általános relativitáselmélet képletével is értelmezni.³³⁰ Az elképzelései rendkívül sokszínűek; még 1960-ból is van olyan bejegyzése, ami azt látszik bizonyítani, hogy tudatosnak képzelte az univerzumot. Úgy vélte, hogy akik a Genézist írták, a Tudat materializálódására utaltak,³³¹ az ókori demiurgosz-definíció³³² rendteremtő bölcsességet jelentő mintájára. „Tehát Platón. Kezdetben volt az Idea... és az Úr lelke lebegett a vizek fölött. Ez a lélek rávetítette látomását az anyagra, s ebből a találkozásból következnek a fajták és a metamorfózis minden válfaja.”³³³

E három pontba összegyűjtött elmélkedések szöveghelyei egy fél életen át tartó (fausti)

³²² TN, 1978, 95.

³²³ TN, 1973, 511.

³²⁴ Vö. MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 102.

³²⁵ TN, 1957, 21.; Vö. Szophoklészről hasonló témájú bejegyzés. TN, 1948, 18.

³²⁶ TN, 1967, 144.

³²⁷ TN, 1978, 117.

³²⁸ Giovanni FILORAMO, *Ipotesi Dio. Il divino come idea necessaria* (Bologna: Il Mulino, 2016), 48.

³²⁹ TN, 1958, 232.; TN, 1984, 250.

³³⁰ TN, 1952, 26.; Lásd még a világegyetem természetére vonatkozó megállapításait „A kezdetben volt az Ige...” és az asztronómiai felfedezések kontextusában: TN, 1949, 84–85.; TN, 1950, 153.; TN, 1979, 157–158.; TN, 1981, 337.

³³¹ TN, 1960, 325.

³³² Vö. Márai véleményével: „legtöbbször nagy kópék”. TN, 1949, 206.

³³³ TN, 1948, 386–387.

válaszkeresés (ulyssessi) útjának állomásai. Az ihletettségben vélt természetfeletti jelenlét egyúttal Jézushoz is kapcsolódnak abban a tekintetben, hogy Márai isteni sugallattal telített művésznak tekintette őt, aki az emberben is látta az istenit:³³⁴ „Hiszek a természetfölöttiben. Hiszek abban, hogy vannak emberek, akiken keresztül a Természetfölötti érintkezik az emberi sorssal. Médiumok ezek, közvetítő anyag – talán szentek.”³³⁵ A *Harminc ezüstpénz*ben ez így hangzik: „ember, akit belső tűz éget – az a különös, lefojtott, csak néha feltörő izgalom emészt, ami a nagy művészeket, gondolkodókat hevíti. És aztán azokat, akikben szállást keres a világszellem.”³³⁶ Jézust költőnek tartotta,³³⁷ olyan nagy szellemek közül valónak, akik „nem írnak semmit, csak gondolkoznak, éreznek és kinyilatkoztatnak”,³³⁸ egy a többségtől eltérő életfilozófiát követő, az aktuális társadalmi viszonyok helyességében kételkedő szubjektumnak.³³⁹ Ahogy Jézus személyét, úgy az általa képviselt eszmét is a művészet, az irodalom felől értelmezte Márai – a keresztény műveltségről alkotott véleménye szinte teljesen egyezik a magyar nyelvről mondottakkal: „Másféle műveltséghez nincs közöm, következésképp máshol csak élni, létezni tudok, dolgozni és alkotni nem.”³⁴⁰

A kereszténység születése tekintetében Pál apostolnak Márai legalább akkora jelentőséget tulajdonított, mint Jézusnak. Az író állítása szerint Pál eredményes volt abban, hogy meg akarta váltani a világot.³⁴¹ A rítusalapító tevékenysége³⁴² folytán lefektette a keresztény Európa alapjait, és származása dacára sikerült elhitetnie, hogy osztályhú fia a forradalomnak.³⁴³ Jézus viszont nem volt eredményes az emberek megváltásában, mert „[a]z embereket nem lehet »megváltani«, de elevenen kell tartani az emberi lélekben a megváltás feladatának tudatát: ez az irodalom, a Szellem feladata.”³⁴⁴ A két személy összevetésére 1956 nyarán került ismét sor, és emiatt érdemes újra megbontani a kronológiát: „Különösen vagyok Jézussal. Nem »hiszek« benne. Mindaz, ami személyére felépült, idegen és ellenszenves számomra. Szent Pálnak hiszek, minden szaván érzem, hogy egy zseni szól hozzám – akkor is, amikor térít és tanít, paposan,

³³⁴ TN, 1976, 371.

³³⁵ TN, 1950, 250.; Vö. Goethe hasonló gondolataival: ECKERMANN, *Beszélgések Goethével* (1828. március 11.), 327.; TN, 1964, 116.

³³⁶ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 41.

³³⁷ „Költő volt, mint mindenki, aki új erkölcsöt hirdet és mint új eszmék alkotója, ezért használt költői leírásokat.” KLAUSNER, *Jézus és kora*, 214.

³³⁸ MÁRAI Sándor, „Ujjgyakorlat: Újdonság” in Kabala (Budapest: Helikon Kiadó, 2006), 11–13, 13.

³³⁹ Vö. HALL CAINE, *Krisztus...*, 2:309, 361, 416–417.

³⁴⁰ TN, 1949, 271.

³⁴¹ TN, 1948, 417.; Vö. KULCSÁR SZABÓ Ernő, „Klasszikus modernség – kartézianus értéktávtalban: Márai-értelmezések”, *Új Írás* 30, 5. sz. (1990), 101–113, 105.

³⁴² 1 Kor. 11: 26.; RENAN, *Szent Pál...*, 45–46.

³⁴³ TN, 1955, 205.; Márai nem osztotta Renan-nak azt a megítélését, „hogy a kereszténység megteremtésében Pál része sokkal hátrább helyezendő, mint Jézusé.” RENAN, *Szent Pál...*, 380.; A francia történész negyedik kötetében Pál apostol a keresztény teológia alapítójaként szerepel: RENAN, *Az antikrisztus...*, 62.

³⁴⁴ TN, 1948, 419.; Vö. „az emberiség nem akarja elfogadni saját megváltását.” HALL CAINE, *Krisztus...*, 2:234.

kántálva. Jézus előkelő jelenség, de nem tudok személyével kapcsolatban semmiféle bizalmat, közösséget, közelséget érezni. Idegen, mintha nem lenne az én hitemen. Ezt Szent Pálon nem érzem – tudok szólni hozzá, »az én hitemen van«.³⁴⁵

Márai jól ismerte Benedetto Croce írásait.³⁴⁶ Az olasz filozófus a tudósokat és a filozófusokat leginkább a kételkedő attitűddel jellemezte, és ezek a – Descartes tétele³⁴⁷ alapján formálódott – gondolatai inspirál(hat)ták Márait: „nem igazi filozófus, nem igazi tudós az, akiben nem él az *espirit de doute*, a kételkedés szelleme.”³⁴⁸ „Az ember gondolkodik, s mindig gondolkodni fog, és mindig kételkedik, és nem gondolkodhatnék, ha nem élne a valóságban, az isten napvilágán.”³⁴⁹ A számos időközben módosított véleménye ellenére ehhez a tételhez Márai végig tartotta magát. Továbbá arra vonatkozó, pascali pesszimista elmélete is állandó maradt, hogy az ember állatias ösztöneiben nem változott és nem is változik.³⁵⁰ 1954-ben a *Nikomakhoszi etika* valószínűleg *Harmadik* és *Hetedik* könyvének ama passzusaira hivatkozott, amelyekben Arisztotelész a fegyelmezett és a fegyelmezetlen ember tulajdonságait tárgyalta,³⁵¹ és ami szoros összefüggésbe hozható Spinoza affektusokról szóló írásaival – „száz évvel később Voltaire, Rousseau, az enciklopédisták, így Diderot, mind spinozisták voltak, mint Goethe és Leibniz.”³⁵² – írta 1974-ben. Márainak egy 1983-as bejegyzését tükrözi Szegedy-Maszák Mihály véleménye, miszerint az író osztotta „Rousseau első dijoni értekezésének borúlátását; ő is úgy látja, hogy a műveltség nem járult hozzá az erkölcsi fejlődéshez. Kísért az örök visszatérés, mert a világ soha nem tanul, következőképp még az is kétséges, van-e a

³⁴⁵ TN, 1956, 397.; Vö. Renan Pál stílusáról írt jegyzetével: RENAN, *Szent Pál...*, 152–155.

³⁴⁶ TN, 1949: 72–75.; TN, 1950, 103.; TN, 1952, 167, 169.; TN, 1953, 362.; TN, 1959, 209.; TN, 1963, 331, 336.; TN, 1970, 29.; TN, 1976, 433.; TN, 1979, 133, 170.; TN, 1981, 287.

³⁴⁷ „Dubito ergo cogito, cogito ergo sum, sum ergo Deus est.” René DESCARTES, *Értekezés a módszerről*, szerk., ford. BOROS Gábor (Budapest: IKON Kiadó, 1992), IV. rész, 925.; Lásd még Márai Sándor Descartes-ról írt naplójegyzeteit: TN, 1968, 236.; TN, 1974, 53, 88.; TN, 1977, 481.; TN, 1985, 267, 274.

³⁴⁸ Benedetto CROCE, „Történelem – ellenség: (A VII. nemzetközi filozófiai kongresszuson Oxfordban 1930 szeptember 3.-án tartott előadás.)”, in *Történelem és szabadság*, kiad. CSÉCSY Imre dr., 15–32 (Budapest: Századunk, 1940), 28.

³⁴⁹ Benedetto CROCE, „Filozófiai munkásságomról”, in *A szellem filozófiája: Válogatott írások*, ford. CSALA Károly, 91–104 (Budapest: Gondolat Kiadó, 1987), 92.

³⁵⁰ E felismerésre Zoltán Gábor is felhívta a figyelmet a *Verses könyv* kapcsán: ZOLTÁN, *Szép versek 1944...*, 286–287.; Lásd még TN, 1944, 195.; TN, 1945, 71.; TN, 1947, 28, 49, 66, 93, 127, 145, 154, 158, 183, 298.; TN, 1948, 15, 102, 130–131, 145, 162, 226.; TN, 1949, 19, 21, 202, 336, 363, 437.; TN, 1950, 159, 194.; TN, 1951, 337–338.; TN, 1953, 353.; TN, 1954, 71–72, 214, 257, 293.; TN, 1958, 139.; TN, 1959, 158, 173, 218, 221.; TN, 1960, 320, 349.; TN, 1961, 20, 49, 88, 150, 168.; TN, 1962, 265, 269, 274, 306.; TN, 1964, 132.; TN, 1965, 190.; TN, 1966, 310, 378.; TN, 1967, 67, 84, 98.; TN, 1968, 155, 164, 198, 206, 223.; TN, 1970, 95, 130–131.; TN, 1971, 203, 214.; TN, 1972, 333.; TN, 1973, 432, 478, 493, 505, 517.; TN, 1974, 96.; TN, 1975, 282.; TN, 1976, 301, 342, 352, 386.; TN, 1977, 486.; TN, 1979, 155, 172.; TN, 1980, 198.; TN, 1981, 341.; TN, 1982, 38–39, 77, 87.; TN, 1983, 121, 128, 171.; TN, 1984, 201, 230, 222, 231, 234, 249.; TN, 1985, 286, 288, 328, 332, 344, 365, TN, 1988, 377.

³⁵¹ ARISZTOTELÉSZ, *Nikomakhoszi etika*, ford. SZABÓ Miklós (Budapest: Európa Kiadó, 1987), 61, 188.

³⁵² TN, 1974, 53.; Vö. ECKERMANN, *Beszélgetések Goethével* (1831. február 28. és március 9.), 519, 520, 525.; BAHTYIN, „A nevelődési regény és jelentősége a realizmus történetében”, 462.

szellemi tevékenységnek önmagán túli célja.”³⁵³ E társadalmi vonatkozásban ítéhető meg leginkább Márai írói tevékenysége, az a saját bevallása szerint is hiábavaló küzdelem, ami minden reggel mégis arra ösztönözte, hogy leüljön az íróasztal mögé. Íróként egy módon szolgálhatta a társadalmat: ha „megismeri és kifejezi önmagát, azt, ami benne személyesen jellegzetes.”³⁵⁴ A reményt nem adta fel jobb helyé formálni az emberi környezetet, ahogy ezt példaképei tették – „Én csak egyféle megváltásban hiszek: az Értelemben”³⁵⁵ – írta ’49 végén. Mindezt a nagyon is reálisnak tetsző atomháború árnyékában.³⁵⁶

A naplók szerint Márai csak az ötvenes években nem vette kézbe Rousseau írásait,³⁵⁷ a másik nagy kételkedő Montaigne köteteit szintén.³⁵⁸ Ők mindketten úgy ítélték meg, hogy az emberek között nincs megértés. Márai osztotta e véleményüket a hatalomra törekvéssel magyarázva az emberek tetteit.³⁵⁹ Az *Erősítő*ben két hatalmi ág rivalizálása mentén érezhető ez a meg nem értésen alapuló el nem fogadás: a tudás és a hit kizárja egymást. *Keresztkérdés*ben Jézus még rákérdezett Istennél, hogy mi az oka a (kereszt tövében) történeteknek, Bruno már nem csodálkozott semmin, átlátta társadalmi helyzetét és az emberi természetet. Júdás pedig a tudása által tapasztalta meg a hitben erősek felett érzett hatalmát a kiadásból kihagyott jelenetekben; ő az az írástudó is, aki elárulta hencegésével a tehetségét, ismereteit pedig a hatalom szolgálatába állította.

Az irgalom szó naplóbeli megjelenése 1948, hogy később összekapcsolódjon a gyönyörrel³⁶⁰ vagy a közönnyel,³⁶¹ végül a tárgyilagossággal³⁶² – az író aktuális hangulatától és túlélési stratégiájától függően. A dél-olaszországi években egyelőre a gyönyörrel; a felszabadult utazásai során elemében levő író világirodalmi kontextusban vizsgálta a látottakat. Magasztos érzés hatja át azokat a sorokat, amelyekben beszámol a történelmi helyszínekről. Kereste az kereszténység európai gyökereit, az üldözések színhelyeit: „Miért kegyetlen az ember, miért épít áldozatai számára cirkuszokat, mit akar levezetni, vagy elintézni a kegyetlenséggel? //

³⁵³ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, „Önéletrajz és regény Márai életművében (II. rész)”, *Vigilia* 53, 6. sz. (1988): 444–450, 449.

³⁵⁴ TN, 1973, 511.

³⁵⁵ TN, 1949, 400.; Lásd még TN, 1976, 374.

³⁵⁶ TN, 1948, 420.

³⁵⁷ TN, 1944, 194, 199.; TN, 1948, 131, 132, 145, 164, 184, 185, 191, 197, 198, 206, 208, 238, 295.; TN, 1960, 369.; TN, 1966, 377.; TN, 1970, 28.; TN, 1972, 302, 310, 311, 318, 319, 321.; TN, 1973, 378.; TN, 1974, 53.; TN, 1977, 438.; TN, 1979, 127.; TN, 1983, 128.

³⁵⁸ TN, 1944: 229, 230.; TN, 1948, 76.; TN, 1961, 38.; TN, 1965, 283.; TN, 1966, 324, 325.; TN, 1970, 23, 24.; TN, 1971, 125, 142.; TN, 1974, 26.; TN, 1977, 429.; TN, 1978, 34.; TN, 1979, 92.; TN, 1980, 208.; TN, 1981, 333.; TN, 1982, 56.

³⁵⁹ Vö. SZEGEDY-MASZÁK, „Önéletrajz és regény...”, 444–450, 449.

³⁶⁰ TN, 1948, 421.; Vö. TN, 1986, 328.

³⁶¹ TN, 1947, 172, 228, 244.

³⁶² TN, 1948, 83, 191.; TN, 1952, 69, 153.; TN, 1953, 326.

Szent Pál itt ült hét napon át, és ezen gondolkozott. Aztán elment Rómába és kimondta, hogy minden ember egyforma. Ez nem igaz; de elég, hogy kimondta valaki, és összedőlt egy világ.”³⁶³

Kétségtelen, hogy a délolasz vallásosság giccsparádéja ráerősített Márai vallási dogmák és hagyományok ellenességére. Nem is a hatalom szolgálatába állított megtévesztő, hazug és üres templomi giccsokra, a babonás szemfényvesztő mutatóványokra haragudott elsősorban. Amiatt volt mérges, mert – Nietzsche hatalomelmélete mentén³⁶⁴ – a „papok tudják, hogy ez az üvegszekrényben elhelyezett, felöltöztetett viaszbábu pontosan megfelel egy igénynek, amely egyidős az emberrel, és nem akarja az istenit másként közel engedni magához, mint az ő szegényes fantáziájának álruhájában.”³⁶⁵ Kierkegaard is tisztában volt ezzel, ezért jelentette meg *A keresztény hit iskolája* című munkáját; először, 1848-ban álnéven, majd – miután az intézményes hatalom nem bocsátkozott vitába vele – 1855-ben a végleges címmel és saját névvel. Márai szintén elemezte a dán filozófus által is megkülönböztetett *intézményes* és *hiteles* kereszténységet. Kierkegaard *krisztushitet* visszavágyó gondolatai³⁶⁶ pedig Márainak a filozófusnál racionálisabb értelmezésében az *irgalom* és *tárgyilagosság* mentén elképzelt ideális keresztényi attitűddel feleltethetők meg. Eddig nem sikerült pontos adatot találni arra, hogy Márai mikor olvasta ezt a könyvet, amiben Kierkegaard megemlítette a Jézus alakjára ezernyolcszáz év alatt felépült kultusz mitologikus elemeit,³⁶⁷ továbbá kitért a Márai nézőpontjával egyező örültségre is.³⁶⁸ A naplók annyit mutatnak meg, hogy Kierkegaard naplóját az ötvenes években olvasta, aminek erőszakossága mély nyomot hagyott benne.³⁶⁹

A gondolat szabadságát korlátozó dogmák kitalálóiáról, a Szűz Mária szülés utáni szüzességéről elmélkedő „vérszomjas” papokról Márainak – eredendően Eckermann és Goethe nyomán is³⁷⁰ – megvető véleménye volt: „Minden nagy emberi indulat és eszme végső veszélye a skolasztika.”³⁷¹ A minden bajra gyógyírt kínáló vajákos szentek kultuszából kialakult babonának pedig „a valláshoz már semmi köze. [...] Minden igényt kielégít ez a nagyáruház,

³⁶³ TN, 1949, 19.; Vö. TN, 1951, 420.; RENAN, *Szent Pál...*, 73, 372.; A „divatos nyaralóhely” vonzó légkörének leírása hasonlóképpen olvasható a *Harminc ezüstpénz* oldalain: RENAN, *Az antikrisztus...*, 224–225, 270.

³⁶⁴ Friedrich NIETZSCHE, *A hatalom akarása: Minden érték átértékelésének kísérlete*, ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor (Budapest: Cartaphilus Kiadó, 2002), 74.

³⁶⁵ TN, 1949, 61.

³⁶⁶ Søren KIERKEGAARD, *A keresztény hit iskolája*, ford. HIDAS Zoltán (Budapest: Atlantisz, 1998), 38.

³⁶⁷ Uo., 48.

³⁶⁸ Uo., 56.

³⁶⁹ TN, 1957, 27, 28, 30, 32, 34.; TN, 1960, 371.; TN, 1962, 253.; TN, 1963, 358.; TN, 1965, 207.; TN, 1966, 318.; TN, 1969, 307, 373.

³⁷⁰ ECKERMANN, *Beszélgetések Goethével* (1824. január 4.), 75.

³⁷¹ TN, 1949, 63.

az Egyház”,³⁷² „ez a perselyes, fenyegető, lapító-alamuszi, számoló és valutázó katolikus egyház: ez sem vallás már. A babonából és félelemből él, abból tömi a perselyt. S néhol, közbül akad egy pap és egy hívő. Nem segít semmit, végre fel kell találni a kereszténységet.”³⁷³

Az író olaszországi tartózkodása alatt a babonákról alkotott kritikája kidolgozottabb és kevésbé elutasító lett a mindennapok gyakorlatában tapasztaltak során. Eleinte nagyon határozottan fogalmazott: „A babona éppen olyan bűn az Isten, [sic] a Természetfeletttel szemben, mint a hitetlenség. Hinni kell, feltétlenül, de a hit megnyilvánulása legyen méltó az Istenhez és az emberhez, tehát felesleges hajlongás, eszelős kényszercselekedetek nélkül való. Isten lenézi a babonás vakhitet, ez a meggyőződés. Isten rangot adott az embernek, amikor hitet adott neki, s ezt a rangot kötelességünk külső magatartásunkkal is megbecsülni.”³⁷⁴ Nápolyban azonban leginkább szenteskedést tapasztalt: fétisek előtt hajlongó vadak szertartásait.³⁷⁵ A változásban erősen kételkedett a technikai civilizáció vívmányain keresztül terjedő társadalomformáló erők ismeretében: „Nem lehet segíteni, mert éppen a kereszténység az, ami most már az életünkől hiányzik. Minden rendszerből, sőt Rendszerből a kereszténység hiányzik. Nem csak a Bolsevizmusból és az Amerikanizmusból és a Szocializmusból: nem, az Egyházból is.”³⁷⁶ „Az »Egyház«-nak az én »hit«-emhez édeskevés a köze. Az Egyház kapzsi, türelmetlen, emberi intézmény.”³⁷⁷

Márai az intézmény fejének közmédiában tapasztalt egyre gyakoribb szereplését is hasonlóképpen bírálta: „Mínt hogy a pápa emberi lény és anyától született, tehát következetes, hogy van emberi élete is. De ez a színházi újságba való reklám egy hírességről, ez a felvétel, ez a vége valaminek. A lelkek felett csak az tud uralkodni, aki láthatatlan, akinek – a világ számára – nincs magánélete, sem pompás stúdiója, hatalmas virágcsokorral. Ez a pápa erről a világról való. De az én országom nem e világról való.”³⁷⁸ Pár oldallal később pedig azt írta, hogy a vallásosság csak emberi lehet, tehát lobogó, színes, szeszélyes, ötletszerű, vad, nyugtalan, kételkedő, máskülönben kényszerképzet.³⁷⁹ Az ilyen jellegű személyes vallási elképzelést a vallásháborúk és a bolsevizmus kontextusában a következőképpen ítélte meg: „Tito a kommunizmus Lutherje. [...] ahogy Luthernek elege volt egy korrupt, perselyező, már akkor is valutázó, irgalmatlan és kényúri egyházból, s a maga módján akart keresztény lenni, úgy Tito

³⁷² TN, 1949, 170.

³⁷³ TN, 1949, 378.; Lásd még TN, 1947, 183.

³⁷⁴ TN, 1950, 9.; TN, 1951, 341.

³⁷⁵ TN, 1950, 10.; TN, 1951, 269.

³⁷⁶ TN, 1950, 106.; Lásd még „a tudatlanság, a műveletlenség, a hiúság és az önzés alkati nyavalyáján nem lehet segíteni.” TN, 1948, 130–131.; TN, 1948, 415–416.; TN, 1953, 368.; TN, 1984, 251.

³⁷⁷ TN, 1950, 110.; Lásd még TN, 1965, 214.

³⁷⁸ TN, 1949, 289.

³⁷⁹ TN, 1949, 321.

és a titoisták mind bolsevisták, de a maguk [...] módján akarnak bolsevisták lenni [...] A »történelem« valóban meggyorsult; amihez az egyháznak másfél évezredre volt szüksége, azt a kommunista egyház megérte egy évszázadon belül.”³⁸⁰ Márai véleménye szerint ezt a keleti vallást nem lehet eredményesen adaptálni nyugaton, mert a nyugati ember nem adja fel személyisége öntudatát – remélte még ekkor. A keleti ember viszont, aki ez idő szerint a „Nagy Kollektív Nirvána, a Párt és a Rendszer érdekében” várja az üdvözülést: tömegben él, a „Boly” személytelen katonája.³⁸¹

Ahogy a kutatás kronológiai sorrendben halad, úgy merülnek fel egymásnak ellentmondani látszó gondolatok. Mit gondoljon az olvasó, ha az előbbi egyházellenes idézetek után szembesül azzal, hogy Márai szinte minden eddig tett állításának ellentmondó módon, egyetértően bólogatott az egyház követeléseinek tárgyában: „Az Egyháznak – minden egyháznak – igaza van, amikor hívőitől megköveteli, hogy fenntartás nélkül »hívők« legyenek. Ez a követelés minden vallásos magatartás egyetlen lehetséges tartalma. Nem lehet félig-meddig valláshoz tartozni; félelemből, óvatos lapításból fenntartani egyféle kapcsolatot az Istenivel, de közben megőrizni az isteni formanyelvével és földi megnyilatkozási alakjával szemben a fölényes bírálat jogát. Ez az, ami lehetetlen. Akkor már emberibb tünemény a hitetlen ember, akinek van bátorsága szakítani a vallással és vállalni ennek minden következményét. Ilyen ember nagyon kevés van... De a többiek, akik segítséget remélnék a vallástól, kötelesek őszintén, fenntartás nélkül elfogadni mindent, amit a vallás tanít – akkor is, ha a vallás formanyelvét ízlésük vagy műveltségük nem mindig helyesli. Egy vallást egészében kell élni, minden misztikumával, sejtelmességével, éppen úgy, mint törvényeivel.”³⁸² Az ambivalenciát rejtő társadalmi szembesítésre talán Nietzsche hatalomról és alávetettekről alkotott gondolatai adhatnak választ.

Szűz Mária mennybevételének dogmáját kihirdető XII. Pius pápa Munificentissimus Deus kezdetű apostoli konstitúciójával kapcsolatban 1950. november 1-jén a következőket jegyezte le az író: „Mit akar az egyház az ilyen dogmákkal? Nem tudom. De lehet, hogy a vallásnak ez is múlhatatlan tartalma és értelme – akkor is az, ha földi aggyal érthetetlen. Végül is Mária szeplőtelen fogantatásának mítoszát lehet a hívő szemüvegén át nézni – s akkor szép mítosz, amelytől a vallás teljesebb és sejtelmesebb, mint ahogy minden vallás iparkodik felhasználni a kvannonmotívumot –, és lehet egy nőorvos szemüvegén át nézni. S akkor érthetetlen. A hitet s ami ahhoz tartozik, csak a hit elemeiből lehet felépíteni.”³⁸³

³⁸⁰ TN, 1949, 382–383.; Vö. TN, 1955, 252.; TN, 1972, 332.; TN, 1975, 162.

³⁸¹ TN, 1950, 122.

³⁸² TN, 1950, 206.

³⁸³ TN, 1950, 225.; Vö. HALL CAINE, *Krisztus...*, 3:66–67.

A disszertáció csupán pár gondolat erejéig tér ki az '50-es évek első felében készülő *San Gennaro vére* című regényre. A természetfeletti témája miatt azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni a regény központi motívumait: a megváltást és a csodát. Márainak az volt a véleménye, hogy a pascali és kierkegaardai témát feldolgozó regény a szentségben testet öltött céltalan lemondás, az önfeláldozás, a *mortificatio* lelki háttérét dolgozza fel.³⁸⁴ A kérdéskör részletes és a Jézus-kép vonatkozásában is jelentős állomásnak tekinthető regény elemzését Kulcsár Szabó Ernőnek a polgári író képén túlmutató tanulmánya tartalmazza.³⁸⁵

A csoda és a szentség Jézus vonatkozásában központi motívum; Márai Renan álláspontját követve következetesen elutasította és kitalációnak, legenda- és istenképképző praktikának tartotta az evangéliumi csodákat.³⁸⁶ A történész szerint legendák nélkül nincs vallásalapítás, mert az emberiségnek kell, hogy becsapják.³⁸⁷ Márai a már említett kenyérszaporítás kéziratbeli magyarázatáról próbálta meg lefejtetni a misztikát; és bár törölte a kiadásból, teljes mértékben alátámasztja azt a nézetét, hogy a „nagy csoda az Értelem. A másik csoda a gyönyör. Van hideg gyönyör is: mikor az Értelem parancsol a szenvedélynek.”³⁸⁸ A Júdás elbeszélésében megismerhető történet a kenyérszaporításról az ő értelmét és egyben hiúságát tükrözi.³⁸⁹ Hogy miért az ötezer megvendéglése került Márai érdeklődésének középpontjába, arra Hall Caine könyve ad választ. Jézus csodatetteit vizsgáló fejezetében a számos csoda közül éppen ennek elvetését indokolta meg részletesen: „Nem tudom elfogadni az ötezer megvendéglésének történetét, egyszerűen azért, mert Isten törvénye azt hirdeti, hogy az embernek saját arca verítékével kell megszereznie kenyerét.”³⁹⁰ Tehát Júdás az isteni törvény ellen is vétett a regényben Márainak a *Miatyánkról* megfogalmazott 1976-os véleménye értelmében.³⁹¹ Az evangéliumi csodák valóságtartalmáról a következő sorok olvashatók Máraitól 1949-ből: „Számomra egészen természetes és nyilvánvaló, hogy van csoda. Az isteni erő megnyilvánul az emberi sorsban, s kivételes emberek, akiket szenteknek neveznek, hívni tudják az isteni erőt. De a csodának semmi köze ahhoz a panoptikumi üzlethez, amit az Egyház csinál belőle. Igaz, a csoda olyan általános, szuverén, mindenfölötti tünemény, hogy még a templomokban is megnyilvánulhat.”³⁹² A szerző úgy vélte, hogy az egyház és a szentség között mély (materiális)

³⁸⁴ TN, 1957, 92.; Vö. TN, 1965, 207.

³⁸⁵ KULCSÁR SZABÓ Ernő, „Klasszikus modernség – kartézianus értéktávtalban: Márai-értelmezések”, *Új Írás* 30, 5. sz. (1990), 101–113.

³⁸⁶ Vö. RENAN, *Jézus...*, 279. és HALL CAINE, *Krisztus...*, 2:380.

³⁸⁷ RENAN, *Jézus...*, 269.

³⁸⁸ TN, 1950, 250.; Lásd még TN, 1949, 299.

³⁸⁹ MÁRAI Sándor, *Harminc ezüstpénz* (Budapest: PIM, Márai-hagyaték, kézirat jelzet nélkül, 1947), 123–127.

³⁹⁰ HALL CAINE, *Krisztus...*, 2:223.; Lásd még uo., 167–168.

³⁹¹ TN, 1976, 378.

³⁹² TN, 1949, 183.

ellentmondás feszül.

Márai vallásokhoz fűződő viszonya dogmákon és mítoszokon keresztül történő megközelítésének másik fontos aspektusa a halálról és a halottkultusról szóló gondolatai. A téma aktualitását Erwin Rohde *Psyche* című, ókori görög szellemkultusszal foglalkozó könyve jelentette az író számára. Álláspontja akár az alábbi tömör megfogalmazásával is összegezhető lenne, mert kifejezi minden halál utáni lét ígéretével kecsegtető tanítás ellen szóló további, sok esetben sértőnek ható véleményét: „A halál nem jó, nincs mit dicsérni rajta, savanyú bölcsesség az ilyesmi.”³⁹³ Azonban a műelemzéshez adalékként érdemes még néhány, a hetvenes évekből származó idézettel bővíteni a tömör állítást. „Én abban hiszek, hogy nincs ítélet, csak tények vannak, szándék nélkül. És a halál után nincsen semmi – kárpótlás sincs, büntetés sincsen.”³⁹⁴ 1977-ben egy nagyobb lélegzetvételű kritikával és meglepő csattanóval tért vissza a túlvilági ígéret témájára: „Amikor a vallások azt ígérik, hogy a földi lárma és szenvedés múltával az igazak számára elkövetkezik a földöntúli üdvözülés időtlen boldogsága, ahol és amikor az üdvözültek az idők végéig, tehát örökké a szférák zenéjét hallgatják; olyasmit ígérnek, ami félelmes fenyegetés. Ha bezárnak egy szobába és ott három napon át Beethoven gyönyörűség V. szimfóniáját kell hallgatnom, szünet nélkül, már a második napon ideges leszek és a harmadik napon üvöltve követelem, hogy hallgasson el a zene, mert kibírhatatlan. [...] a Pokol nem a legrosszabb, inkább az a Mennysorság.”³⁹⁵ Egy 1961-ből származó bejegyzés bizonyítja, hogy az ilyen jellegű paradicsomi lét a szerző képzeletében Dante poklának köreiből hasonlít, „ahol már nem a Tűz, nem is a Jég, hanem az Unalom reménytelen büntetésében szenvednek az emberek.”³⁹⁶ – Júdás a *Harminc ezüstpénz* oldalain túlvilági belépőjegyként³⁹⁷ értelmezi saját vallását; képzeletében a halál (nem csak a fent idézett Márai-naplók, de sokkal korábbi művek, így Montesquieu 1721-ben írt *Perzsa levelek* című művének 126. levele,³⁹⁸ továbbá Schopenhauer unalom- és monotóniaelmélete mentén értelmezve³⁹⁹) *unalmas valamiként* él,⁴⁰⁰ amit Ábrahám szőrös kebelén kellene a sok zsidóval együtt megosztania.⁴⁰¹

³⁹³ TN, 1949, 193.

³⁹⁴ TN, 1970, 15.

³⁹⁵ TN, 1977, 459.; Lásd még TN, 1982, 138. A téma irodalmi feldolgozása a *Nászút* című hangjáték. MÁRAI Sándor, „Nászút”, in *Jób ...és a könyve*, 9–23 (München: Újváry „Griff” Kiadó, 1982), 13–14.

³⁹⁶ TN, 1961, 110.; Lásd még TN, 1973, 366, 378.; TN, 1976, 335.

³⁹⁷ Vö. TN, 1949, 224.

³⁹⁸ MONTESQUIEU, *Perzsa levelek*, ford. ORBÓK Attila (Budapest: Káldor György Könyvkiadóvállalat, 1948), 209.; A Montesquieu műveiről írt naplóbejegyzésekben nem található kapcsolódó utalást. MÁRAI, „Európa elrablása”, 118.; TN, 1958, 187.; TN, 1963, 392.

³⁹⁹ TN, 1957, 92.; Arthur SCHOPENHAUER, *Életbölcsesség: Aforizmák*, ford. KELEN Ferenc dr. (Budapest: Pantheon Irodalmi Intézet, 1925), 34.

⁴⁰⁰ TN, 1949, 211.

⁴⁰¹ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 195.; Lásd még *uo.*, 81–82.

Rohde könyvének hatása a görög és a keresztény filozófia összevetésének vonatkozásban is hatással volt a regény tartalmára. Márai az esszében azt írta, hogy a görög műveltség, bár szinte ismeretlen volt Júdeában, mégis áthatotta a társadalmat: „a görögöknek még nem volt »bűntudatuk«. A kereszténység feltalált egy életérzést, ami Dante számára az élet értelme volt, de Szophoklész soha nem értette volna.”⁴⁰² A *Keresztkérdés* érzékelteti a társadalom mikroközösségeiben ezt a bűntudatmentes életvitelre vonatkozó nézetet. – „A szibillák általában »ezer évig« éltek, a valóságban tehát idős nők voltak.”⁴⁰³ – írta még Márai Rohde könyve kapcsán. A Bibliát is hasonlóképpen értelmezte; a kitalált történetek (mítoszok) háttérben a vélt realitást keresve próbált választ találni a homályos történelmi részletekre.

Az író pozitív életszemléletének nemcsak a második világháború és annak következményei vetettek véget, de vér szerinti fiának bölcsőhalála is. A naplók minden évben emléket állítottak az újszülöttnak egy-egy rövid mementóval – bizonyítandó, hogy az író nem tudott belenyugodni, nem tudott magyarázatot adni erre az értelmetlennek látszó valóságra: „Ez az érthetetlen a világrendben, az ember és az Isten szerződése valahogy itt bukik meg.”⁴⁰⁴

Az 1950-es év a *Harminc ezüstpénz* kéziratának átdolgozásával telt, ezért nem meglepő, hogy a naplóbejegyzések már az első napoktól kezdve Jézus személye körül kialakult történetekkel, az Evangéliumokkal foglalkoznak. A már említett feltámadásban való kételkedésének alátámasztásul János elbeszéléséhez az alábbi megjegyzéseket fűzte: „Nem nagyon meggyőző. Mária Magdaléna, néhány lézengő látta csak a Feltámadottat. Aztán Jézus néhány »megjelenése«, az apostolok kételkedő, bizonytalan magatartása... Minden az előadás hangjában is, óvatos.”⁴⁰⁵ Hall Caine a kor (I. század) szellemében értelmezve az eseményeket⁴⁰⁶ – így a feltámadást is –, arra jutott, hogy az a tanítványok között kialakult közmegegyezés, miszerint Jézus feltámadt, volt az első állomása az istenalkotásnak, mert így maradhatott meg az emberek emlékezetében. Hall Caine felfogása szerint Jézus nem mondta, hogy fizikailag feltámad, sokkal inkább a tanításába vetett hit feltámadását tekintette reálisnak.⁴⁰⁷ E gondolatmentet vitte tovább Márai, aki a regény utolsó képeit Pálnak szentelve sejteti az új istenkép születésének emberi tényezőjét.⁴⁰⁸

Hall Caine második könyve első fejezetében elmélkedett azon a kérdésen, ami Márait is

⁴⁰² TN, 1949, 224.; Lásd még TN, 1967, 45.

⁴⁰³ TN, 1949, 227.

⁴⁰⁴ TN, 1949, 413.; Lásd még TN, 1953, 283.; TN, 1954, 38.; TN, 1968, 166.; TN, 1971, 132.; TN, 1973, 472.

⁴⁰⁵ TN, 1950, 7.; Vö. Hall Caine véleményével, aki szerint a feltámadásról szóló leírások zavarosak, egymásnak ellentmondók, ezért nem fogadta el őket. HALL CAINE, *Krisztus...*, 2:555, 575–577.; TN, 1948, 45, 86.

⁴⁰⁶ HALL CAINE, *Krisztus...*, 2:591.

⁴⁰⁷ Uo., 2:595.

⁴⁰⁸ Uo., 2:606.

évtizedekig nyugtalanította. Hogyan lehet szólni Jézus életéről?⁴⁰⁹ Hosszú évekig vizsgálta Jézus viselkedését, kereste azokat a szövegrészeket, ami segíti személyiségének megértését. „A jellemkép, melyet a Máté és Lukács-evangélium rajzol Jézusról, rendkívül idegen, nyugtalanító. Jézus rögtön megsértődött, ha valahol nem lelkesedtek érette. [...] A bírálóat mindenféle válfaját személyes inzultusnak érezte.”⁴¹⁰ Márai azt állította, hogy „Lukács [aki Renan írásai szerint sem ismerte személyesen Jézust⁴¹¹ – F. J. P.] tudta a legtöbb személyes adatot, orvosi és családi bizalmasságot Jézusról”.⁴¹² „Ez az írás ad legizgalmasabb hírt a személyes, csonthús, az idegbajos, a nyugtalan, hiú, borissza, nőbarát Jézusról.”⁴¹³ Jól mutatja a naplók következetlenségét az, hogy pár oldallal később az író már nem Mátét – aki Hall Caine véleménye szerint Jézus lelki fejlődését ismerte⁴¹⁴ –, hanem Jánost nevezte meg hitelesebb elbeszélőként. „Ő [Lukács] és János, ők tudtak valamit. A többi csak elbeszél. Lukács, az orvos előadásában nagyon különös a vérfolyásos asszony jelente.”⁴¹⁵ – Márait foglalkoztatta ez a talány, pontos magyarázatot azonban nem adott a jeleségre a regényben sem. Véleménye Lukácsról közel húsz év múlva sem változott: „Elragadtatás nélkül figyelte Jézust – az orvos tárgyilagosságával, aki egy érdekes kóresetet figyel.”⁴¹⁶ János evangéliumáról évtizedekkel később szintén ugyanazt gondolta: „Ez az árulkodó evangélium: nem az Isten fiát mutatja, hanem az Ember fiát.”⁴¹⁷ Márai azt állította biztosan, hogy az első (ős)keresztények zsidók voltak,⁴¹⁸ és Jézus volt az a zsidó, aki meghatározta az ember viszonyát Istenhez.⁴¹⁹ Ezen túl viszont tényeket állítani alig tudott: „nem tudhatom, a bizonyosságot: az emberek sok mindent beszélnek; s csakugyan, honnan is tudhatnám én, Jézus Isten volt-e, vagy sem? Sok százmillió ember hiszi, hogy Buddha Isten volt... Jézus zsidó volt, akiben a flatus nagy erővel szólalt meg.”⁴²⁰ A továbbiakban Márai kitartott amellett, hogy „Lukács többet tudott Jézusról, János többet sejtett.”⁴²¹ Az istenit sejtette,⁴²² és e gondolat hatása érződik a *Harminc ezüstpénznek* abban a bekezdésében, amelyikben Máté kifejtette Júdásnak, hogy János miért „nem beszél

⁴⁰⁹ Uo., 2:5.

⁴¹⁰ TN, 1950, 25.; Vö. „amikor a szinoptikusok valamely elbeszélésének történeti értékét kell megállapítanunk, Márkot fölébe helyezzük Máténak, Mátét Lukácsnak.” RENAN, *Jézus...*, 456.; Vö. RENAN, *Az evangéliumok...*, 61, 76, 82, 85, 119–120, 136, 143, 145–146, 148.

⁴¹¹ RENAN, *Szent Pál...*, 84–85.; RENAN, *Az evangéliumok...*, 173.

⁴¹² TN, 1950, 50.; Lásd még „a feltámadás leírása. Orvosian írja le, szakszerű óvatossággal.” TN, 1974, 75.

⁴¹³ TN, 1950, 61.

⁴¹⁴ HALL CAINE, *Krisztus...*, 2:192.

⁴¹⁵ TN, 1950, 65.

⁴¹⁶ TN, 1969, 362.

⁴¹⁷ TN, 1973, 379.

⁴¹⁸ TN, 1973, 498.

⁴¹⁹ TN, 1950, 85.

⁴²⁰ TN, 1950, 136.; RENAN, *Jézus...*, 150.; Vö. TN, 1947, 29, 45.; RENAN, *Marcus-Aurelius...*, 369.

⁴²¹ TN, 1950, 152.

⁴²² HALL CAINE, *Krisztus...*, 2:293.; KLAUSNER, *Jézus és kora*, 82.

rosszul.”⁴²³

Az 1951-es év a *Harminc ezüstpénz* formálódásának vonatkozásában Karl Jaspers *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte* című műve érdemel figyelmet.⁴²⁴ Márai még nem ismerhette a filozófus munkáját az első regényváltozat írása idején – 1949-ben jelent meg⁴²⁵ –, az esszében talán Spengler hatására mégis írt a nagy filozófusok korszakáról,⁴²⁶ aminek utóhatásait még lehetett érzékelni Jézus fellépésének éveiben. Kr. e. V. században ugyanaz történt a világ különböző részein: az emberi intelligencia kollektív fejlődése új korszakába lépett Kínában, Júdeában, Hellaszban – ez volt egy „váltópillanat”. Előtte 6000 évvel a kaldeusi, az inka és a többi monolit kultúrák korszaka, amikor az emberek új isteneket alkottak.⁴²⁷ E fordulópont(ok) jellegzetessége az aktuális istenképek lecserélése,⁴²⁸ aminek jeleit felfedezni vélte a kortárs egyház szolgálóinak helyzetében is: már Nápolyban is, ahol felületesen elföldelt istenekkel van tele a föld,⁴²⁹ a papok helyzete megrendült. „Már nem tisztelik, éppen csak túrik őket. [...] Ez a helyzet érett valamire. Egy Lutherre vagy egy Loyolai Szent Ignácra.”⁴³⁰ Lényeges adat, hogy az író – saját bevallása szerint – újat nem tudott meg Jasperstól,⁴³¹ ami alátámasztja azt, hogy a *Harminc ezüstpénz* utolsó fejezetének első kézírata korábban készült. Alátámasztja ezt a feltevést az alábbi 1949-ből származó naplójegyzet is: „Az Istennek az embernek sok arcot faragtak, lehet, hogy a keresztény Istenarc most elhomályosodik, mint oly sokan azelőtt. A házak falán e napokban, itt Olaszországban is, a hetvenéves Sztálin arcképét ragasztották fel, mindenütt a világban – s lehet, hogy sok ember él a világban, akiknek számára ez a ravasz-sunyi grúz parasztcarc már valamilyen isteni kinyomattal dereng... Ez olyan bajszos Isten, s kissé kövérkés is, mint Buddha.”⁴³²

Az 1951–1952 évek fordulójának napjai a *Harminc ezüstpénz*ben ábrázolt korforduló gondolataival teltek: „Egy műveltség szemem előtt pusztult el.”⁴³³ Ez a műveltség pedig nem a polgári volt elsősorban, sokkal inkább az európai keresztény. A polgárságról alig esett szó az emigrációs években – Márai külföldön nem a magyarországi léptékkal mérte a változásokat: „Mindent, ami velem és körülöttem most történik, úgy nézni, mint egy felrobbanó műveltség

⁴²³ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 163.; Lásd még uo., 123, 126.

⁴²⁴ TN, 1951, 269.

⁴²⁵ Karl JASPERS, *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte* (München/Zürich: R, Piper & Co. Verlag, 1949).

⁴²⁶ TN, 1951, 341–342.

⁴²⁷ TN, 1951, 267.

⁴²⁸ TN, 1952, 41.

⁴²⁹ TN, 1952, 42.

⁴³⁰ TN, 1952, 50.; Lásd még TN, 1958, 184.

⁴³¹ TN, 1951, 276, 294.

⁴³² TN, 1949, 424.

⁴³³ TN, 1951, 432.

utolsó reflexeit.”⁴³⁴ Az európai horizonton és a világban körbetekintő író a regény kontinenseken átívelő – a spengleri alkonyatot, végül a páli hajnalt érzékeltető –, kitekintő fejezetében az atomkorszak generációjának globalizált egymásrautaltságát érzékeltette.⁴³⁵ A világsors fogalma a háború után, főleg Amerikában összekapcsolódott Márainál a társadalom tagjainak elszemélytelenítő (dehumanizáló) statisztikai adatként kezelésével is.⁴³⁶

Jézus személyével kapcsolatban a gyógyításokon túl Márait leginkább a gyerekekhez fűződő kapcsolata⁴³⁷ és – Assisi Szent Ferencsel összefüggésben – az „evangéliumi jókedv”,⁴³⁸ illetve a homokba rajzolt jelek gondolkodtatták el. Az utóbbi rejtélyre a *Harminc ezüstpénz* sem ad választ arra hivatkozva, hogy Júdás szemtanúként nem arra figyelt, amit Jézus írt, sokkal inkább viselkedésének hatását érzékelt. Az olvasó pedig Mátéval együtt sajnálkozik az örök titokban maradt jelek felett. Márai másra (is) figyelt olvasás során: „Különös pillanat, amikor a vádaskodó zsidók elmennek, s Jézus, aki addig jeleket írt a homokba, hirtelen felnéz, és egyedül marad a nővel.”⁴³⁹

Márait néhány szépirodalmi próbálkozás erejéig foglalkoztatta Jézus fiziológiai értelemben vett halála. Ennek oka, hogy az eljárás kegyetlensége miatt és az árulással összekapcsolódva végeredményben tanításának felértékelődését és elterjedését segítette: „Különös vallás a kereszténység, melynek legfőbb jelképe egy eltorzított, bordáiban, hasában, izmaiban agyonkínzott emberi test. Apolló, Buddha, Zeusz más testet mutattak az embereknek.”⁴⁴⁰ – írta egy nápolyi kiállítás élményéről. Jézus példaértékű elszántságát magára nézve próbálta alkalmazni a hivatalos hontalanság különösen kiszolgáltatott léthelyzetében. Pál apostolt mégis közelebb érezte magához, aki Jézus szavait tettekre váltotta. „Olyan elszántnak lenni, mint a hitvallás. Van egy pillanat, amikor a szavakból valóság lesz.”⁴⁴¹

1952 egy lényeges öndefinícióval indult Julien Green személyéről írt kritikájában: „Konvertált katolikus, tehát stréber módra katolikus, túlbuzgóan. Számomra, aki született katolikus vagyok, érhetetlen ez a buzgalom. Nem akarok »jó« katolikus lenni; beérem azzal,

⁴³⁴ TN, 1952, 7.

⁴³⁵ TN, 1957, 55.

⁴³⁶ TN, 1943, 24. 130.; TN, 1947, 143.; TN, 1948, 136, 272.; TN, 1952, 88, 114.; TN, 1953, 200, 202, 229, 416.; TN, 1954, 110–111, 177.; TN, 1957, 52, 66.; TN, 1958, 213, 224.; TN, 1959, 30, 165, 217, 242.; TN, 1960, 331, 348, 358.; TN, 1961, 14, 139, 157, 161.; TN, 1962, 260.; TN, 1964, 35–36, 41, 47, 159.; TN, 1965, 260, 262, 266.; TN, 1966, 300, 394, 401.; TN, 1967, 22, 65.; TN, 1968, 163.; TN, 1969, 304.; TN, 1970, 16, 22, 68, 92, 99.; TN, 1971, 121, 191.; TN, 1973, 378, 379.; TN, 1974, 31, 86.; TN, 1975, 176, 196, 275, 286.; TN, 1977, 452, 497.; TN, 1979, 157, 167.; TN, 1980, 220.; TN, 1981, 263–264.; TN, 1983, 132–133, 157.; TN, 1986, 343.

⁴³⁷ TN, 1947, 174.; TN, 1953, 302.; Vö. RENAN, *Jézus...*, 224.

⁴³⁸ TN, 1950, 173.

⁴³⁹ TN, 1950, 32.; Lásd még TN, 1949, 166; TN, 1974, 68.

⁴⁴⁰ TN, 1950, 233.

⁴⁴¹ TB, 1951, 434.

hogy – tökéletlenül – katolikus vagyok. És tudom, hogy nekem van igazam. / Egy pappal beszél és megállapodnak, hogy »mindent hinni kell, amit az Egyház valaha kijelentett, feltétel nélkül, aztán azt is, amit ma kijelent és előre mindent, amit még valaha ki fog jelenteni«. Ezt egy kommunista is mondhatná. Számomra érthetetlen ez. / Sok gondja van a testtel. Ezt sem értem. A test nem probléma, hanem lehetőség. Én így érzem.”⁴⁴² Ebben az évben kezdett körvonalazódni Jób kételkedésről és igazságkeresésről szóló drámájának feldolgozása is: először gondolkozott a szépirodalmi lehetőségről, ’53 pedig már a tényleges munka időszaka volt. Évtizeddel korábban is esett szó Jóbról, de a hozzá fűződő első mélyérzelmű bejegyzés 1950-ből származik: „Ma reggel teljes figyelemmel és belső visszhanggal, a gyönyörűség egy válfajával olvastam Jób könyvét, az első részt: Jób átkát és Elifáz beszédét. Pontosan ezek a szavak, amelyek legigazabban visszhangoznak bennem, az az én életem és lényem alaphangja is. Nem vagyok dolorista, de a szenvedést és a bukást el kell fogadni, lázongás nélkül.”⁴⁴³ „Jób könyve a legtöbbet, a legbizalmasabbat árulja el az ember és az Isten viszonyáról.”⁴⁴⁴ Ez a viszony a bibliai párbeszédben Bahtyin szerint végtelenként strukturált, mert „a lélek – harcias vagy megbékélt – szembenállását Istennel megszüntethetetlen és örök dologként fogja föl.”⁴⁴⁵

E néhány Nápolyban eltöltött év után, végül az író megértőbbé vált a délolasz vallási élet gyakorlata iránt: „az imának ez az önkívülete, ez a néma és mégis magasfeszültségű könyörgés, a két semmiembernek ez a föltétlen kapcsolata a Természetfölöttivel, rendkívül különös látvány. Nem lehet elintézni egyszerűen azzal, hogy »babona«. Akkor sem, ha valóban »babona«, mert ez a fekete láng, ez a hívó-követelő sugárzás, mellyel a Kreatúra a Természetfeletti felé fordul, igen nagy erőket tud cselekedetté változtatni.”⁴⁴⁶ E gondolat ismét kinyitotta a hit gyógyító erejének már érintett kérdéskörét.

Márai másik lényeges kérdése az volt, hogy egy tartós példaképnek tartott személyiség képes-e hosszú távú morális változást hozni a gazdasági és politikai érdekek szolgálatába állított média világában is. A korszakváltás jellege e vonatkozásban aggasztotta leginkább, de a hírközlő eszközök és a szórakoztatóipar befolyása már az író számára is a megrendítő váltást jelentő New York-i évek tapasztalatait vetítik előre: „A középkor emberét még feltétlenül jellemezte a kereszt vagy a kard. Bennünket nem jellemez az öngyújtó, a töltőtoll, sem a sarló

⁴⁴² TN, 1952, 34.; Vö. Márai megfigyelői módszerével: „Nem vitatkozni. Kérdezni őket, meghallgatni. A véleményt csak aztán mondani ki, s nem törődni a válaszukkal.” TN, 1947, 49.

⁴⁴³ TN, 1950, 8.

⁴⁴⁴ TN, 1950, 15.; Lásd még uo., 194.; TN, 1944, 191.; TN, 1945, 42, 272.; TN, 1947, 255.; TN, 1952, 31.; TN, 1953, 233, 345, 348, 356.; TN, 1954, 101.; TN, 1956, 352.; TN, 1957, 38, 40.; TN, 1964, 13, 19–20, 38, 58.; TN, 1965, 184.; TN, 1968, 205, 211.; TN, 1971, 122.; TN, 1981, 275.

⁴⁴⁵ Vö. Mihail Mihajlovics BAHTYIN, „A dialógus Dosztojevszkijnél”, in *A beszéd és valóság*, ford. OROSZ István, 351–356 (Budapest: Gondolat Kiadó, 1986), 354.

⁴⁴⁶ TN, 1951, 328.

és kalapács. Nem hiszünk semmiben, ezért életünk kellékei sem döntően jellegzetesek. Inkább változóbb, mint minden, ami konfekció.”⁴⁴⁷

Másfél évtized a keleti parton

„Minden ember akkor eszmél fel a »vallás« igazi értelmére,
amikor átlátja a vallásokat
– és szakít velök.”⁴⁴⁸

Márai Sándor életének legdepresszívebb időszaka a New Yorkban töltött tizenöt év. Hogyan teltek ezek az évek? Talán egy, a megérkezés után szinte napra pontosan fél évvel később írt naplóbejegyzés érzékelteti monotóniáját: „Szeptember 17. Minden reggel a Biblia. A Zsoltárok vagy Jeremiás. // Minden reggel, ébredés után, első pillantás a nagy térképre, melyet a heverővel szemben a falra rajzszögeztem: *Large print map of Europe*. És este, elalváskor, ugyanez a látomás. / Amellett nincs európai honvágyam. Ahogy nem tartozom ide, úgy nem tartozom a mai Európához sem. Ahogy W. mondta: »A nap itt azzal telik el, hogy az ember nincs otthon.« De hol ez az »otthon«? Biztos, hogy nem a mai Magyarországon. Akkor hol van? Veszélyes kérdés.”⁴⁴⁹

Az amerikai évek alatt mennyiségében csökken a vallásokkal kapcsolatos megjegyzése. Önmagában ez beszédes lehetne az amerikai társadalom és a campaniai között érzékelhető különbség tekintetében, mégis talán arról lehet szó, hogy inkább foglalkozott a mindennapi kenyér előteremtését befolyásoló aktuális politikával. A rádiófelolvasásainak rögzített anyaga szélesebb rálátást nyújthatna; igaz, az olvasói tapasztalatok azt mutatták, hogy a naplók adnak legteljesebb képet gondolatairól. Továbbá a felolvasások vizsgálata – hasonlóan a már említett újságcikkekéhez – kívül esik a disszertáció terjedelmi keretein. A *Keresztkérdés* keletkezési körülményeit vizsgáló fejezetben olvasható bővebben erről a társadalmi légkörről, ami megerősítette Márait a korszakhatár-elméletének helyességében: „az egész eszmekörnek, melyet »keresztény műveltségnek« neveztek ezer éven át, tökéletesen vége van.”⁴⁵⁰ – írta ’52-ben, majd tíz évvel később így folytatta: „A kereszténység valahogy abba bukott meg, hogy túl sokat ígért: az ígérte, hogy »Isten saját képére teremtette az embert«. Ez nagy pátoz volt, az

⁴⁴⁷ TN, 1952, 124.

⁴⁴⁸ TN, 1966, 341.

⁴⁴⁹ TN, 1952, 119.

⁴⁵⁰ TN, 1952, 217.

ember két pofára felfújta magát. De aztán az ember feltalálta a tükröt, egy napon belenézett, látta saját magát, és elszörnyedt, mert az Isten nem lehet olyan förtelmes, mint ő, az ember. És ebben a pillanatban már nem volt keresztény.”⁴⁵¹

Az író a kezdeti amerikai években még rendszeres templomlátogató, járt misére is,⁴⁵² de az igazi (történelmi-vallási) élményt már nem találta meg a modern épületek üres falai között.⁴⁵³ Nápolyt követően – ahol szert tett bizonyos otthonosságérzésre –, New Yorkban, pénz nélkül egy pénzalapú társadalomban történelmi sorstársra talált Pál apostol személyében: ismét próbálta beleélni magát az igazságtalanság ellen felszólaló, elüldözött *vándor és idegen* próféták⁴⁵⁴ – immár az ég polgárainak latin műveltségű nemzetközi nemzete híján⁴⁵⁵ – magányos-nomád életmódjának kultúrpezzszimista gyakorlatába.⁴⁵⁶

A tengerentúlon töltött kezdeti évek a kapitalista társadalom mélyebb megismerésével teltek. Márai első benyomásai összességében pozitívak voltak; az előzőleg említett *nyugati ideológiai vákuum*-elméletét is feladta Toynbee ellenében arra hivatkozva, hogy ideológiát könnyebb kitalálni, „mint emberszabású megoldást találni az eltömegesedett világban az emberi együttélés társadalmi alakzatai számára. Lehet, hogy a Nyugatnak nincs »ideológiája«, de ebben az »ideológiai vákuumban« a nyugati dolgozó ember elérkezett egyféle életszintre, ahol ideológia nélkül, méltányosabb és magasabb életfeltételek mellett él, mint a keleti ember, akinek számára megcsinálták a kényszermunka valóságát az Ideológiából. Ez a Toynbee-k, s mind a filozófáló társutasok nagy tévedése. És lehet, hogy Kínában nem Maónak, hanem Lao-cének és a kínai bölcseknek lesz igazuk, akik az élet rendjét abban látták, ha az emberi vállalkozások Ideológia nélkül emberszabásúak maradnak, és a Természet Rendjéhez simulnak.”⁴⁵⁷ Nem kétséges, hogy Márai e korai kijelentése a tapasztalat hiányát tükrözte; néhány év múlva a kapitalista *áldemokrácia*⁴⁵⁸ hitelre felvett életnívójának rabságában szenvedőknek látta a tömegtársadalom alanyait – köztük fiát is.

Az amerikai nagyváros munkaközpontú világában új megvilágításban kezdte látni kelet és nyugat viszonyát is: „a per – most és örökké – a világban nem »kommunisták« és »nem kommunisták«, hanem Istenhívó [sic] és istentelen emberek között folyik.”⁴⁵⁹ Az addig

⁴⁵¹ TN, 1963, 367.

⁴⁵² TN, 1952, 73.; TN, 1953, 251.

⁴⁵³ TN, 1953, 254.

⁴⁵⁴ TN, 1953, 290, 402.; Lásd még TN, 1950, 161.; Zsid. 11: 13.

⁴⁵⁵ Vö. BABITS Mihály, „Amor Sanctus”, in *Összegyűjtött munkái III.: Ezüstkor: Tanulmányok*, 245–266 (Budapest: Athenaeum, 1938), 249.

⁴⁵⁶ Vö. HAHN István, „A próféták forradalma”, in *A próféták forradalma: Vallástörténeti és történelmi tanulmányok*, szerk. HARASZTI György, 181–201 (Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 1998), 186, 192–193.

⁴⁵⁷ TN, 1952, 250.

⁴⁵⁸ TN, 1958, 156.; Vö. TN, 1974, 113.

⁴⁵⁹ TN, 1953, 347, 355.

ismeretlen társadalmi közeg meglehetősen nehéz kiismerhetőségét szemléltetik a nem egy esetben egymásnak ellentmondó írói vélemények. Nem lett kifejtve, kik pontosan az istentelenek, míg az amerikanizmus vallásról többször esett szó, viszont annak természetrajza szintén hiányzik az első években, mégis sejthető, hogy nem XIII. Leó pápa *Testem benevolentiae nostrae* (1899. január 22.) kezdetű enciklikájában elítélt katolikus reformmozgalomról van szó. 1951-ben olvasott Márai cikket az amerikai konformizáló életmód kritikájáról, de ez még vallási töltet nélküli amerikanizmusértelmezés volt.⁴⁶⁰ A személyes tapasztalatokat követően gondolta úgy, hogy a fogyasztói létezés és a „haszonprincípium mint vallásos meggyőződés”⁴⁶¹ töltötte meg az ember és ember között értékmérőként funkcionáló pénzt szakrális jelentéssel az amerikai társadalom számára,⁴⁶² az ateizmus értelmezésének hátterében pedig vélhetően ezt sejtette. Az író meggyőződése volt, hogy a hasznosság elvén működő amerikai társadalom lélektelenségére a jézusi (élet)művészet bölcsessége jelenthetne megoldást: „A katolicizmusnak van egy emberi oldala, s az nem lehet más, mint silány és emberi. De van egy szellemi magaslat, ahol nincs más, csak Poézis. Vigasztalás. Az »egzakt tudományosság« nihilizmusából nem vezetheti ki más a világot, csak ez a katolikus Poézis.”⁴⁶³ Az idézetben a keresztény helyett ritka kivételként a katolikus olvasható, tehát Márai alapvetően nem tett különbséget a kettő fogalom között abban az esetben, ha önmagáról beszélt (lásd korábban), és akkor sem, amikor a művészetről, az ihletettségről szólt.

Az ötvenes évekről összességében elmondható, hogy Márai továbbra is egy számára halott kultúra sírjánál állva lamentált. A halál okát nem elsősorban a tömegtársadalomnak tulajdonította, mert tisztában volt azzal, hogy ez a társadalmi réteg mindig létezett. A problémát abban vélte felfedezni Toynbee és Croce nyomán, hogy hiányoznak azok a „felsőbbrendű szellemek”, akiknek ösztönzésére a tömegek érdeklődni kezdenek a magaskultúra iránt. Őket nem lehet hallani, nem kapnak teret, mert – ahogy a *Keresztkérdés* jeleneteiben ábrázolta –, elnyomja hangjukat 1. a szórakoztatóipar, 2. a média befolyása alatt élő munkástömeg egyenlőséget követelő zivaja, 3. az erkölcsi kérdésekkel nem törődő tudományos világnézet, 4. a vallási dogmák mentén működő egyházak, 5. a korrupt politikai elit.

Márai megfigyelési technikája beszédes: olykor az antropológusé,⁴⁶⁴ máskor pedig a zoológusé. Az élőlények törzsi szokásait figyelte ebben a természetvárban, aminek New York a

⁴⁶⁰ TN, 1951, 316.; Lásd még TN, 1954, 137, 159, 163, 172–173.

⁴⁶¹ TN, 1957, 89, 98.

⁴⁶² TN, 1955, 295–296, 298.; TN, 1956, 354–356.; TN, 1959, 48.; TN, 1960, 336.; TN, 1966, 411.

⁴⁶³ TN, 1953, 352.

⁴⁶⁴ TN, 1954, 80.

neve. Hogyan „élnek, párzanak, táplálkoznak, harcolnak, betegeskednek, halnak meg és születnek”.⁴⁶⁵ „És az emberek soha nem éltek olyan színvonalon, mint ebben az istentelen konzumcivilizációban.”⁴⁶⁶ – tartotta magát e korábbi elképzeléséhez 1980-ban is. Egy 1953-as véleménye szerint a „felekezet nélküli” isten, akinek „nincs vallása”⁴⁶⁷ ugyanezzel a megfigyelői közönnyel, harag nélkül tekint az emberekre.⁴⁶⁸ 1958 nyarán e gondolatot így folytatta: „Lehet, hogy Isten lenézi a »vallásos« embereket – eltűri őket, de csak úgy, mint egy nagy Úr a megfélemlített és engedelmes rabszolgákat.”⁴⁶⁹ A gondolat ekkor még mindig egy antropomorf istenképzetet sejtet – ami a hatvanas évek közepén vált kritika tárgyává,⁴⁷⁰ a hetvenes évek elején pedig önkritikára is sarkallta az író –, az *isten* szó még nincs körülbástyázva jelöltje létezésének megkérdőjelezésére szolgáló feltételes módú igékkel. Ez az írásmód látszólag következtlenül jelent meg az ötvenes évek közepétől, hogy aztán egyre állandóbb formát öltön, mint a legmélyebb kételkedés egyik bizonyítéka.

1954 az a néhány év egyike, amikor Márait imádkozni láthatja az olvasó egy templomban: „Nem tudok szabályosan imádkozni. Úgy kell imádkozni, ahogy Marcus Aurelius tanított. »Adjál esőt, gyorsan, rögtön...« Ez a jó ima. Nem jutott eszembe semmi, amit kérjek az égiektől. Aztán spontán, eszembe jutott, hogy esik a hó. Ezt megköszöntem. Esik a hó és élek és látom a havat – ebben van valami a kegyelemből.”⁴⁷¹ E kegyelmi állapotézés kitart még a következő hónapokban is. „Talán mégis irgalmas az Isten vagy azok, akik az Istenhez szólani tudnak, hogy ne bántson.”⁴⁷² „Valószínűbb, hogy az Isten nem agyafűrt, nem jóindulatú, hanem tárgyilagos.”⁴⁷³ A tavasz első hónapjában írt, hasonlóan meglepő bejegyzése az általánosítás miatt érdekes, nemcsak a magyarokra nézve, de az író tekintve is: „Nem bírom ezt a világot. Katolikus vagyok, arisztokrata vagyok és filozófus, mint minden magyar.”⁴⁷⁴

Az ötvenes évek közepe az irodalmi érvényesülés szempontjából rendkívül nehéz időszak volt az író számára. Ennek kifejeződései az olyan segélykiáltások, amelyek utolsó reményeként, Istenhez szóltak.⁴⁷⁵ „Segíts, Uram! Én már nem tudok többet, sem mást.”⁴⁷⁶ Egy ilyen végső

⁴⁶⁵ TN, 1953, 405.

⁴⁶⁶ TN, 1980, 221.; Kifejtését lásd TN, 1981, 285, 301.

⁴⁶⁷ TN, 1953, 408.

⁴⁶⁸ TN, 1953, 405.

⁴⁶⁹ TN, 1958, 181.

⁴⁷⁰ TN, 1964, 156.

⁴⁷¹ TN, 1954, 14.; Vö. Marcus AURELIUS, *Elmélkedések*, szerk. VLADÁR Gábor, ford. HUSZTI József, A Partheon kétnyelvű klasszikusai (Budapest: Franklin-Társulat, 1943), 78.

⁴⁷² TN, 1954, 38–39.

⁴⁷³ TN, 1954, 61.

⁴⁷⁴ TN, 1954, 66.; Lásd még TN, 1955, 254.

⁴⁷⁵ TN, 1954, 138.

⁴⁷⁶ TN, 1954, 131.; Lásd még TN, 1957, 87.

segélykiáltás volt a *Keresztkérdés* Jézus szavait idéző 6. kép – ezzel fejezte be a rádiójátékok korát 1966-ban, amikor már derengett az olaszországi élet lehetősége.

„Az európai író pontosan úgy érzi magát Amerikában, mint a keresztény Cervantes érezhetett a mórok fogságában. Kiváltanak keresztény európai rokonaim? Nem tudom.”⁴⁷⁷ – írta még mindig 1954-ben. E „börtönévek” beletörődő magatartását magára erőltetni csak Isten segítségével látta megvalósíthatónak: „Még mindig úgy viselkedni, mintha lenne Isten, és mi, emberek, tudunk szólni Hozzá. / Talán van. De nem tudjuk, mit akar.”⁴⁷⁸ Az év vége a nápolyi vallásosság nyomainak elhagyásával telt: „Minden babonát kidobtam életemből. Volt néhány, köztük mindennaposak is. Most már babona nélkül akarom elviselni azt, amit babonákkal sem sikerült elhárítani, sem megvalósítani. // A babona, tehát a fortélyos-naiv mesterkedés – megvesztegetni a Természetfölöttit –, minden vallásnak ez a vásári kerítője, egy napon a népek életében is elveszti vonzerejét. A hidrogén korszakban már nem érdemes félni. Egyszerűbb élni, amíg lehet.”⁴⁷⁹ Jelentős mérföldkő ez a bejegyzés a keresztény vallási dogmatikával történt teljes szakítás felé vezető útján. A hitéletéről szóló rendszeres bejegyzések ellenére nem fejtette ki, hogy az Isten, amiben hisz, milyen módon képződik meg elméjében, de bizonyos, hogy az istenfogalom kérdésében még nem érkezett el a panteizmushoz.⁴⁸⁰ Az előző, babonáról írt megállapításával ellentétben, egy év múlva mégis leírta a következő sorokat: „Az istenektől helyesen kell kérni. De emlékezik-e Isten hebehurgya kérdéseinkre? Van itt valami főkönyv, nyilvántartás? // Azt hiszem, van.”⁴⁸¹

„Nem törődök vele, ha valaki vallástalan, de lehetetlen belenyugodni, hogy akadjon ember, aki nem hisz Istenben.”⁴⁸² – írta felháborodva az ateistákról. Haragjának feltételezhető oka, hogy e személyek szűkös képzelőerejük folytán nem képesek átlátni saját helyzetüket a világban, vagyis a sorsukat sem érzékelik feladatnak arra, hogy javítsanak mások életkörülményein. Márai szerint a sors a „Halál és Születés között zsebóramutatóhoz kötött cselekvési lehetőség. Keresztény vagyok, ebben hiszek.”⁴⁸³ Ekkor még nem mondta ki, de e sorok mélyén már dereng a *tárgyilagos irgalom* gyakorlata, aminek elsajátításához ad „valóságérzéket” a keresztény nevelés.⁴⁸⁴

A nagyvárosi élet harmadik évében tudott először leülni alkotni: folytatta a Nápolyban

---

⁴⁷⁷ TN, 1954, 68.

⁴⁷⁸ TN, 1954, 69.

⁴⁷⁹ TN, 1954, 162.

⁴⁸⁰ TN, 1954, 179.

⁴⁸¹ TN, 1955, 289.

⁴⁸² TN, 1954, 173.

⁴⁸³ TN, 1955, 201.

⁴⁸⁴ TN, 1955, 261.

elkezdett *személytelen kéziratot*,⁴⁸⁵ a *San Gennaro vérét*, így a kereszténység és a csoda újra gondolkodásának központi motívumává vált: „A kereszténység mítosza nemcsak az örök életet ígéri – ezt a buddhisták is ígérik, személytelen Nirvána alakjában –, hanem a halálból való feltámadás mindennapos lehetőségét. Nem kell rögtön meghalni, ígéri, a halál lehet baleset és idő előtti félreértés, amelyet a »csoda« korigál. Ezt egyetlen vallás sem meri ígérni.”⁴⁸⁶ Márai ismételte önmagát az egyházi dogmák kérdésében is: „Nem hiszem, hogy a hivatásos szentek, például Loyolai Szent Ignác, előre hittek mindabban, amit az egyház az idők folyamán valaha is ki fog jelenteni... Ez nem hit; ez modor, menekülés, idegbaj.”⁴⁸⁷ Hasonló kritikák olvashatók a későbbi bejegyzésekben is a Márai által katolikus íróknak nevezett művészek – leginkább Paul Claudel (1868–1955),⁴⁸⁸ Charles du Bos (1882–1939),⁴⁸⁹ Charles Péguy (1873–1914),⁴⁹⁰ Julien Green (1900–1998)⁴⁹¹ – kapcsán. Alapvető és művészi gondolkodását átható véleménye volt, hogy „az embereken nagyon nehéz segíteni, mert az örület különféle válfajai – például Indiában s másutt is, a vallás vagy a nélküli bolsevista világban a Szent Teória – fontosabbak számukra, mint a valóság.”⁴⁹² „Mindenestől ott tartunk, mint a Kr. u. IV. században, amikor Szent Jeromos megértette, hogy kár egy számár előtt citerázni. Egy műveltséget barbár hordárok [sic] özönlének el, akik fogcsattogatva kiáltják: *Graecas sunt, non leguntur*. Aztán ezer évig nagy sötétség volt.”⁴⁹³

Az író még 1956 tavaszán is rendszeres templomlátogatónak számított, és nemcsak a város zajától menekült be a templomokba, hanem imádkozott is: „Az itt töltött percek – mint mostanában egész életem – egyetlen megfogalmazható értelme: *Et libera nos de malo*.”⁴⁹⁴ Ez minden, amit »szabad kérni«: mert ez nincs a hatalmunkban. A » gonosz«-tól nem tudjuk, mi, emberek, »megszabadítani« magunkat. Ez csak Isten hatalmában van. De minden más a mi

⁴⁸⁵ TN, 1954, 53.

⁴⁸⁶ TN, 1954, 95.

⁴⁸⁷ TN, 1954, 102.; Lásd még *uo.*, 155, 164.

⁴⁸⁸ TN, 1948, 44, 53, 77, 84.; TN, 1949, 386, 387, 397.; TN, 1950, 184.; TN, 1951, 368.; TN, 1953, 364, 366, 379, 386.; TN, 1954, 93, 98, 110, 112, 164.; TN, 1955, 210, 224, 242–243.; TN, 1958, 188.; TN, 1960, 263, 266.; TN, 1961, 119, 154.; TN, 1962, 243.; TN, 1964, 12, 111.; TN, 1984, 220.; TN, 1987, 361.

⁴⁸⁹ TN, 1947, 36, 37, 41, 46.; TN, 1954, 161, 164, 167.; TN, 1962, 244, 246, 250, 254, 255–256.

⁴⁹⁰ TN, 1948, 77.; TN, 1954, 164.; TN, 1972, 331.

⁴⁹¹ TN, 1943, 24.; TN, 1945, 253, 260.; TN, 1947, 54, 113–114, 116, 118, 121–123, 131, 193, 199, 201, 205, 211, 233, 236.; TN, 1948, 400.; TN, 1949, 345, 431.; TN, 1950, 7, 8–9, 16, 17, 19.; TN, 1952, 31, 32, 34, 37–38, 39, 44, 47, 50, 150.; TN, 1954, 98, 102.; TN, 1955, 230, 231, 283–284, 286, 287, 288.; TN, 1958, 190.; TN, 1960, 272–273, 274, 276, 277, 278.; TN, 1961, 102.; TN, 1962, 245, 250, 297–298, 299, 301, 302, 306.; TN, 1965, 273, 279.; TN, 1969, 292, 298.; TN, 1971, 192.; TN, 1972, 316.; TN, 1973, 444, 455, 456, 460.; TN, 1981, 278.

⁴⁹² TN, 1955, 293.

⁴⁹³ TN, 1956, 368.

⁴⁹⁴ A *Miatyánk* latin fordításának utolsó sora helyesen „sed libera nos a malo”.

feladatunk: a védekezés, a küzdelem, a bizalom.”⁴⁹⁵ A gondolat folytatása zoltárolvasás közben: „Nem igaz, hogy »meg kell bocsátani«... Nem igaz, hogy bele kell nyugodni az emberi igazságtalanságba. Nem igaz, hogy nem kell haragudni. A Sorsot, az Isten Közönyét el kell fogadni, morgás nélkül. De az Isten ránk bízta a jót és a rosszat, az igazságtevést is. Igazság nélkül nincs alázat, csak gyávaság van. Igen, a Gonoszt meg kell semmisíteni: itt a földön, emberi akarattal, tervvel, furfanggal, erőszakkal. Földöntúli térfogatokban csak az Isten bír Vele.”⁴⁹⁶ Az imáról még egyszer írt kissé részletesebben 1976-ban: „A Miatyánkban egy erős sor: »de szabadíts meg a Gonosztól«. Minden más mellébeszélés: mindennapi kenyerünket nem kérni kell, hanem megkeresni; »ne vígy minket kísértésbe«: gyáva vinnyogás, mert a kísértésre szükség van és a mi feladatunk, hogy megbirkózzunk vele, »bocsásd meg a mi vétkeinket, miképpen...«, sunyi mellébeszélés, alkudozás, mert nem lehet feltételhez kötni a nagylelkűséget. De a »szabadíts meg a Gonosztól«, őszinte hörgés, mert a Gonosz van, örökké van, körülöttünk, mindenütt, és bennünk is van a Gonosz, örökké: és saját erőnkől nem tudunk (talán nem is akarunk) megszabadulni a Gonosztól. Ehhez külső segítség kell, talán kozmikus sugárbeütés, mint az organikus élethez.”⁴⁹⁷

Visszatérve az '56-os évhez – pár hét múlva ismét egy templomi élményéről számolt be: egy magyar temetési szertartáson a pap prédikációja Máraiban felelevenítette a két világháború közti Magyarország nacionalista törekvéseinek hamis hangját, amit visszamenőleg és a jövőre nézve is így ítélte el: „Nem kell »magyar nagyság és dicsőség« – béke kell és igazság, és erős akarat az élethez és munkához. Minden más veszélyes maszlag, áfium.”⁴⁹⁸

Az '56-os év vége mély traumaként érte az író. Saját helyzetét és a világhelyzetet is átértékelve lett zárkózottabb és bizalmatlanabb, miközben egyre inkább az alkotómunka felé fordult. Ez év szeptemberének végén elmondott fohászához tartotta magát a továbbiakban: „Erőt, hogy utolsó pillanatig feladatommak, az írásnak és olvasásnak tudjak élni. Ámen.”⁴⁹⁹

Az írói pályáját már évtizede jellemző kudarcélmények érezhetően bizonytalanították el, lökték olykor depresszióba: „Lehet, hogy nem tudok imádkozni. Talán másképp kell imádkozni, gépiesebben, mint az imamalom vagy szavak nélkül, cselekedetekkel. Lehet, hogy rosszul imádkoztam.”⁵⁰⁰ Írta '57 elején. Néhány nappal később már biztos válasza volt arra, hogyan lépjen túl határozatlanságán: „Isten sárból alkotta az embert, és halhatatlan lelket lehelt beléje,

⁴⁹⁵ TN, 1956, 357.; Vö. MÁRAI Sándor, „Ima” (1956), in *A forradalom előérzete: 1956 Márai Sándor írásainak tükrében*, szerk. MÉSZÁROS Tibor, 228–231 (Budapest: Helikon Kiadó, 2006), 231.

⁴⁹⁶ TN, 1956, 358.

⁴⁹⁷ TN, 1976, 378

⁴⁹⁸ TN, 1956, 361.

⁴⁹⁹ TN, 1956, 410.

⁵⁰⁰ TN, 1957, 35.

s ezt nem abból a célból cselekedte, hogy [...] az emberi értelemmel megkeresse a módját annak, hogyan lehet védekezni a természet közömbös kegyetlensége, a betegségek és elemi csapások ellen. Isten halhatatlan lelket adott az embernek abból a célból, hogy ennek a halhatatlan léleknek kutató és alkotó erejével feltalálja a penicilint, az inzulint s mindazt, amit valóban feltalált. Az ember nem »imádkozik«, amikor nem csinál semmit, csak bólogat és az ima szavait mormogja, hanem amikor helytáll, óvatos, erős, tevékeny, szorgalmas. Ez az igazi ima.”⁵⁰¹ A másik imádkozásforma – amiről az író nem tett konkrét említést –, az a már egy évtizede szinte mindennapos értő olvasása a Bibliának; bizonyos, hogy aki szakrális szövegek értelmezésével indítja a reggelt, az a nap további részét is az átértett és átgondolt olvasmányélmények hatása alatt éli. Ezzel magyarázható az író egyházellenessége ellenére rendszeres templomlátogatása, vagy például a saját bevallása szerint gépies mécsesgyújtás is ’56 évfordulóján.⁵⁰²

Az ötvenes évek második fele az elektronikus médiumok széleskörű elterjedésének időszaka volt. A tömegtájékoztatási eszközök vallási célú alkalmazásáról, a sportcsarnokokba vonzott milliókról Márainak megvolt a véleménye: „A korszerű publicitás és adminisztráció, mint a vallási tömegmozgalmak egyik szervező energiája, tudatosan kapcsol be minden reklámtrükköt az igehirdetés sikere érdekében... Eufória így lehetséges, vallási élet alig. [...] És a hívő ember nem lesz belsősegebben »hívő«, mint ahogy egy sportesemény vagy választási kampány tömege »hisz«.”⁵⁰³

A vallás üzleti jellegű terjesztésével szinte párhuzamosan folyik a versenybe ágyazott úrkutatás, amelynek egyre egzaktabb eredményei Márait is erősen kezdték foglalkoztatni az 50-es évek végén – természetesen leginkább a vallás tekintetében: „Az új asztronómiai világképben – sokkal inkább, mint a kopernikusziban – a Föld provincialitása megsemmisítő tudat az Ember számára. Ezt a megsemmisülést túlkiabálni – vallással, szereppel – nem tudja többé az ember.”⁵⁰⁴ Az író próbálta megérteni az új világképet; kísérletezett magyarázattal szolgálni a harmincas évektől egyre gyakoribb tudományos kérdésekre a kezdet és a vég, a világegyetem tágulása, vagyis az ősrobbanás elméletével kapcsolatban: „A világnak nincs más »centruma«, mint az Isten. De az Isten nem lehet térfogat alkatrésze. Tehát a világnak nincs centruma. A világ csak »van«.”⁵⁰⁵ Ez az új világkép újfajta alázatérzést is jelentett: „Egymilliárd galaxison belül az egyik galaxis egymilliárd naprendszerének egyik naprendszerén belül az egyik bolygón

⁵⁰¹ TN, 1957, 43.

⁵⁰² TN, 1957, 83.

⁵⁰³ TN, 1957, 59.

⁵⁰⁴ TN, 1958, 201.

⁵⁰⁵ TN, 1958, 220.; Vö. KULCSÁR SZABÓ Ernő, „Klasszikus modernség – kartézianus értéktávtalban: Márai-értelmezések”, *Új Írás* 30, 5. sz. (1990), 101–113, 105.

egy ember... Mindig erre is gondolni.”⁵⁰⁶ Ez a létértelmezés az 1959-es év első hónapjaiban gyakorlati tapasztalatok alapján még visszaköszönt Márai amerikai körutazásra során.

Világlátása visszavonhatatlanul megváltozott a kaliforniai egyetemek tudományos laboratóriumainak megismerése után. „Életem egyik legkülönlegesebb órája volt ez.”⁵⁰⁷ – írta a Palomar-obszervatóriumban tett látogatásáról. „Ennek a különös templomnak és vallási világgépnek papjai a tudósok, akik itt fenn a hegytetőn, mint a lámák Tibetben, teljes magányban egyféle pogány szerzetesi életet élnek a »kolostorban«.”⁵⁰⁸ A heliocentrikus „világgép megsemmisült a pillanatban, amikor ezen a hegyen, ebből a kupolából s aztán még néhány ilyen megfigyelőhely magasságából néhány ember és néhány műszer megállapította, hogy nincs más »centrum«, csak az Isten. A teocentrikus világgép katedrálisa ez az obszervatórium.”⁵⁰⁹ A tudományos világgépen alapuló evolucionista keletkezéstörténettel ellentétben Márai nem vetette el a teremtésben sem az isteni, a természetfeletti jelenlétét: „az emberek az Isten helyett beérik azzal, hogy vallási képzeteket alkotnak empirikus tapasztalatokból... A kor elhülyülésének ez a szakszerű kinyomata ma világtűnet. A János evangélium szűkszavú meghatározása – »Kezdetben volt az Ige« – már eszébe sem jut a szakembernek.”⁵¹⁰

A század legnagyobb tudományos eredménye a Holdra szállás, amit a 60-as évek elejétől rendszeres űrutazások előztek meg. Ebben az évtizedben Márai kísérlete a tudomány és a vallás kérdéseinek összhangba hozására Pierre Teilhard de Chardin műveinek rendszeresen olvasásával párhuzamosan és befolyása alatt formálódott.⁵¹¹ 1961 nyarán erről így írt: „A racionalista XIX. század nagy csatakiáltása ez volt: »Az Isten meghalt, éljen az Ember!« A XX. század jelszava: »Az ember meghalt, éljen a Tömeg!« Pierre de Teilhard azt mondta, »az ember még csak most születik«. Az űrhajós, aki elhagyja a Földet és kilép az űrbe, talán ilyen most-született-ember...”⁵¹² „Kolumbusz érezhette ezt az izgalmat, amikor elindult »valami« felé, amit nem ismert, mégis, az ismeretlen mint bizonyosság hívta, húzta...”⁵¹³ A fenti korszakolás rokonítható az 1970 telén írttal: „A XVIII. század felszámolta a Vallást. A XIX. század felszámolta az Istent. A XX. század felszámolta az Embert.”⁵¹⁴ Az ember itt a már

⁵⁰⁶ TN, 1958, 220.; Lásd még TN, 1979, 100.

⁵⁰⁷ TN, 1959, 79.

⁵⁰⁸ TN, 1959, 79.

⁵⁰⁹ TN, 1959, 74.

⁵¹⁰ TN, 1959, 254.

⁵¹¹ TN, 1960, 318, 319, 323, 326, 337, 345.; TN, 1961, 108.; TN, 1962, 254.; TN, 1963, 416.; TN, 1964, 92.; TN, 1965, 179, 203.; TN, 1966, 316, 396.; TN, 1967, 57, 84, 138.; TN, 1968, 230.; TN, 1969, 316, 315, 320, 322, 323, 325, 328, 329, 330, 332, 358.

⁵¹² TN, 1961, 108–109.; Lásd még TN, 1966, 396.; TN, 1967, 25–26, 57.; TN, 1969, 344. TN, 1983, 180.

⁵¹³ TN, 1962, 284.

⁵¹⁴ TN, 1970, 99.

említett „nyugati ember”; és arról a nihilről, ami felváltotta a társadalomban, Márainak – Nietzsche után – már évekkel korábban sem volt jó véleménye.

A nyugati parton tett utazás egy további jelentős aspektusa, hogy Márai első alkalommal lehetett szemtanúja egy letűnt ősi kultúra maradványainak a keresztény misszionáriusok templomait és kolostorait látogatva.⁵¹⁵ A későbbi évtizedekben többször esett szó a leigázott törzsi társadalmak eltűnését magyarázó-elhallgató, kialakult-kialakított kortárs tudományos és politikai diskurzusokról. 1959-ben csak felületesen jegyezte meg a misszionáriusokról, hogy „nagy hittel voltak papok, és nagy erővel voltak emberek.”⁵¹⁶ Az író élettapasztalatainak kronológiájában érezhető párhuzam a II. vatikáni zsinat tematikájával. A vallási pluralizmus és tolerancia kérdésében nem foglalt konkrétan állást a naplóban, de egyrészt az egyház dogmáit elfogultan kezelő katolikus írókat bíráló jegyzetei, másrészt az *Erősítő* kezdő jelenetei a Rómába tartó zarándokokról érthetők erre adott válasznak: nem létezik abszolút igazság. Az ökumenikus zsinat szövege diplomatikusan fogalmazva meglehetősen kevés szót szentelt a keresztény vallástól eltérő vallások elfogadásáról. A nyitottság más kultúrák felé inkább azok békés megtérítésére irányuló hajlandóságot tükrözi.⁵¹⁷ Nehéz elképzelni, hogy Márai Renan művein kívül nem ismert további keresztény modernistáktól származó írásokat, és az is biztosra vehető, hogy a zsinat szövegével is tisztában volt, még akkor is, ha nem írt róluk a naplóban. A keresztény exkluzivista missziókról, így az indián kultúrák elhalásáról és tagjainak beolvadásáról a tömegtársadalomba a nyolcvanas években került szóba ismét, az egyre több antropológiai kutatás eredményeinek nyilvánosságra hozatalát követően.

Talán a modern templomok hatása érződik azon, hogy az írónak – bár továbbra is látogatott katolikus templomokat –, mintha változott volna a viszonya „hely szellemével”.⁵¹⁸ A lelkében zajló változásokat fejezhetik ki az olyan ellentmondó bejegyzések a hatvanas évek naplóiban, amelyek nem engednek tisztán látni Márai hitbéli meggyőződésének kérdésében. Fia vallási neveltetésére (ami nem meglepő, hiszen Nápolyban járt iskolába) a napló megfelelő bizonyítékul szolgál: a fiú bevonulása előestéjén, utazás előtt áldást kért egy paptól.⁵¹⁹ Eltávozása idején, az apja érzései telítve vannak az isteni gondviselés iránti hálával.⁵²⁰ Teljesen biztos, hogy a fiú megkapta azt a szellemi képzést, amivel kritikusan viszonyult egyes

⁵¹⁵ TN, 1959, 33, 37–39.

⁵¹⁶ TN, 1959, 37.

⁵¹⁷ Lásd *Nostra Aetate* 2., *Lumen Gentium* 9, 16., és *Ad Gentes* című fejezetek összefüggéseit.

⁵¹⁸ TN, 1959, 90, 111.

⁵¹⁹ TN, 1960, 340.

⁵²⁰ TN, 1962, 295.

dogmákhoz, babonákhoz; ennek fényében bizonyos az is, hogy Márai sosem korlátozta abbéli szabadságában, hogy eldöntse miben és hogyan hisz.

Esett már arról szó korábban, hogy az író nem hitt a feltámadásban – ’61-ben ismét kifejtette azt is, hogy a halálon túli személyes létezésben sem hisz, „de semmi nem pusztul el, az Anyag és a Szellem valahogy tovább él, átalakul, megmarad, személytelenül. Az élet nagy misztériuma az öntudat, az, hogy tudunk személyiségünkről. Ez a tudat sötétedik el a halál pillanatában.”⁵²¹

Az amerikai körút nemcsak ontológiai és filozófiai értelemben tágitotta Márai gondolkodását, hanem társadalmi vonatkozásban is: tudatosult benne, hogy nem maradhat az Egyesült Államokban, mert nem kötődik ott semmihez. Egyre többször foglalkoztatta az Európába való visszaköltözés, amire még közel tíz évet kellett várnia; talán a legnehezebb tíz évet. Nem meglepő hát, ha imáiban leginkább ismét erőt és önbizalmat kért Istentől.⁵²² A ’61-es év is így indult: „Újévi ima, s aztán minden nap: ha itt a pillanat, gyors halált kérek.”⁵²³ Pár hónappal később: „Húsvét vasárnap. Mise a szomszéd templomban. A nők a csiricsáré, hupivirágos húsvéti kalapokat viselik, és ebben a kispolgári konformizmusban van valami megnyugtató. Egy társadalom ilyen kicsinyes, gyerekes külsőségekkel is bizonyítja, hogy ragaszkodik egy civilizációhoz – ennek ma van valami jelentősége.”⁵²⁴ Kulcsszó a *gyerekes*. A szerző még mindig választ keresett arra, hogy Jézus miért szerette a gyerekek közelségét. Feltehetően azért, mert lelki adottságaik a művészéhez hasonlóak: még fogékonyak a valódi öröme, nem tompultak el az ismétlődések monotonijában, nem lett úrrá rajtuk a megszokás vagy a tehetetlenségérzés a mindennapok valóságában. Lételemük a nevetés, a játék és az alkotás.⁵²⁵

Márai imái nem konkrét dolgok kérésére vonatkoztak; saját lelki és testi erejét hivatottak megtartani. A *Miatyánkról* szóló előremutató hivatkozáson kívül még nem volt olvasható a szent szövegek kritikája, ami a hatvanas évektől egyre gyakoribbá vált: „A vallások cifráznak valamit... A Hiszekegyből csak három szót »hiszek«: »Hiszek egy Istenben.« Minden más, következő tételt – Krisztus isteni létét, Szűz Mária szüzességét, az Egyedül Üdvözítő római katolikus anyaszentegyházat, a szenteket és az örökkévalóságot – már nem hiszem. Meghallgatom, közben másra gondolok, mert »hiszek egy Istenben«.”⁵²⁶ „De nem hiszek többé abban, hogy mindazért, ami történik a világon, a felelősséget át lehet hárítani az isteni

⁵²¹ TN, 1961, 105.; A témában lásd még TN, 1966, 302, 317. TN, 1969, 285.; TN, 1972, 329.

⁵²² TN, 1959, 165, 169.

⁵²³ TN, 1961, 9.

⁵²⁴ TN, 1961, 53, 54–55.

⁵²⁵ Vö. TN, 1948, 390, 413.; TN, 1952, 126.; TN, 1954, 159.; TN, 1957, 34.; TN, 1958, 193, 227.; TN, 1962, 227.

⁵²⁶ TN, 1961, 165.

gondviselésre. Én vagyok a felelős, én, te, ő.”⁵²⁷ – szól az imádságról egy kivételes rádióelőadása, amihez ihletet a forradalomról elmélkedve kapott Michelangelo *Pietà* című alkotása előtt. 1961-ben egyértelműsítette, hogy miért elfogadhatatlan számára – és egyre több ember számára – az ima kinyilatkoztatásszerű formája: „A létezés egy kezdeti időszakában születtek a vallások, amikor az ember szűkülve félt a Természetfölöttitől, amelyről semmit nem tudott, ahogy ma sem tud, de ugyanakkor a Természetről sem tudott sokat, sem megbízhatót, az emberi természetről és a világról sem. Ma sokat tud, de a vallásos képzet még mindig gyermekes; gyermekeknek meséltek az idők elején a Próféta egy Istenről vagy több Istenről, emberszabású, emberi indulatoktól áthatott, emberi tulajdonságokkal megáldott és megvert istenségekről... A vallások nem »nőttek fel«, a mégiscsak – legalább mai ismereteiben – felnőtt ember színvonalára. Valahol itt a skizma... S a ginekológus, aki vállat von, amikor a bigott ember szemére hányja, hogy nem hisz a Szeplőtlen Fogantásban, nem feltétlen ateista, csak éppen nem hisz egy gyermekes mítoszban, a vallásban. És ezek a mítoszok néha gyönyörűek, de az ember mai fejlettségi fokán reménytelenül gyermekesek. A nagy válság pillanata ez, amikor az ember a mitikus képzeteket sutba dobja, és megkeresi a felnőtt Ember kapcsolatait Istenhez...”⁵²⁸ Nem egy – Hall Caine véleményét tükröző⁵²⁹ – december 8-i következetes bejegyzés olvasható hasonló hangnemben: 1970-ben a „rádió jelenti, hogy ma van a »Szeplőtlen Fogantás« ünnepe. Mit szól ehhez egy gynecológus, nem tudom. De mit szól még – ma – a »hívó«? Meddig lehet ezt a mesét mesélni?... A pápa, *per pedes apostolorum* (most a jet-gép a pedes) Ázsiában turnézik, a profit ellen prédikál. Előzőleg fogadta Gromikót, másfél órán át jóízűen elbeszélgettek. Van-e még a vallási energiának dinamikus ereje? Mit jelent még a vallás az embereknek?”⁵³⁰ „Országos ünnep: a Szeplőtlen fogantatás ünnepe. A hívők énekelnek. A ginekológusok hümmögnek. A nők keresztet vetnek és hallgatnak.”⁵³¹ 1977-ben így: „Mária szeplőtlen fogantatásának ünnepe van ma. Ilyenkor mindig szégyenérzet fog el.”⁵³² – az emberi butaság miatt – tehetné hozzá az olvasó, ismerve Márai hasonló témában megfogalmazott véleményét.

A korai hatvanas évek gyakori érzelmi mélypontot hoztak Márai számára. Az ilyen depresszív időszakok magyarázata az írói sikertelenségért okolt nyugati merkantil, protestáns szellem, ami üzletszerűen árucikknek látja az emberi természetet.⁵³³ Az író ilyenkor elveszítette

⁵²⁷ Vö. MÁRAI, „Ima” (1956)..., 229.

⁵²⁸ TN, 1961, 167.

⁵²⁹ HALL CAINE, *Krisztus...*, 2:20–21.

⁵³⁰ TN, 1970, 101.

⁵³¹ TN, 1975, 292.

⁵³² TN, 1977, 528.

⁵³³ TN, 1961, 103.; TN, 1960, 310.

hitét, nem volt kedve írni, halálérzés gyötörte: a rendkívül érzékeny művész ilyen időszakokban a világ fájdalmát hordozta magában, ami mintegy összesűrűsödött benne a mindennapos hírlapolvasás és rádióhallgatás következtében is.⁵³⁴ 1962-ben mély felháborodással számolt be a nyilvános iskolákról, ahol elrendelték, hogy ne imádkozzanak a gyerekek és a tanítók, mert „az Egyház és Állam különválasztása alkotmányjogi értelemben tény [...] Ez a határozat jelentősebb, mint sok minden, ami mostanában történik. Az ateizmus rohama minden ellen, ami nem determinizmus és materializmus, egyre nyersebb, nyíltabb, vadabb, gátlástalanabb. Arról van szó, hogy egy nagy állam adja fel az emberi együttélésnek egyik nagy elvét, az istenhitet, a hitet, hogy van egy Felsőbb Lény, aki – kormányok felett – kormányozza a világot. Ezt követelik a kommunisták és most az amerikai »szabadgondolkodók« [...] Luther óta ritkán hangzott el ilyen nagy jelentőségű skizma egy nagy nép történetében. A következmények kiszámíthatatlanok.”⁵³⁵ A médiahangzavar és a belvárosi zsúfoltság elől több alkalommal menekült a templom csendet és nyugalmat, esetleg klasszikus zenét nyújtó falai közé.⁵³⁶ 1964 januárjában is egy ilyen reménytelennek vélt időszakot élt át: „Este templomban. Majdnem üres, homályos. Teljes tanácstalanság. Egyszerre egy hang – félreérthetetlenül »hang«, mint egy megafon kiáltása: – »Viseld el!«”⁵³⁷

Márai kritikus bejegyzései rámutatnak az 1962-ben megnyitott II. vatikáni zsinat és egyben az enyhülés (a hidegárulás) légkörére. A világpolitikai helyzettel kapcsolatban egy '63-as kritikája a pápa munkáját bírálta, ami nem az első és nem is az utolsó negatív ítélet a szentszék elöljárójának a szovjet vezetőkkel kapcsolatos tevékenységéről. „A békét meg kell menteni, de a pápa ne akarja kompromisszumok árán megmenteni a békét. A pápának az a feladata, hogy kompromisszumok nélkül megőrizze azokat a princípiumokat, amelyekre fel lehet építeni a kompromisszum nélküli, igazi békét.”⁵³⁸ A konszolidáció következményeiről irgalmatlan és hűvös-tárgyilagos véleményt mondott 1965 februárjában: „A Pacem in Terris XXIII. János pápa hírhedt békeenciklikájának volt a címe. Ez volt a pápa, aki fogadta Adzsubejt, Hruscsov vejét. A fogadás egyik következménye volt, hogy az olaszországi választásokon egymillióval többen szavaztak a kommunistákra. / Valószínű, hogy sokáig nem lesz többé béke a földön – nem csak politikai értelemben, másképp sem. [...] Az emberek nem találják helyüket in terris.

⁵³⁴ TN, 1962, 268–269, 276, 281, 289.

⁵³⁵ TN, 1962, 279.

⁵³⁶ TN, 1961, 198.

⁵³⁷ TN, 1964, 21.

⁵³⁸ TN, 1963, 333–334.; Lásd még TN, 1959, 200, 224, 231.

Ennek van politikai, társadalmi, aztán nacionalista, faji motívuma, de van más is. Az ember nem biztos többé, hol a helye a világban, mi az értelme a létezésnek.”⁵³⁹

1967 januárjában kifejtette, hogy mi az a *hidegárulás*, amit a koegzisztencia jegyében a szabad világ („dollárimperializmus”⁵⁴⁰) vezetői vétének a szovjetek gyarmatai ellen: „azok, akik a kommunizmus elől emigráltak, és azt kívánják, ne egyezzen meg a Nyugat a kommunistákkal, gyanúsak, békebontók, háborús ügynökök a koegzisztenciások szemében, akik tele szájjal prédikálják, hogy a kommunisták már nem veszedelmesek, az idő múlik, meg kell egyezni velük, és a gonosz emigránsok zavarják ezt az idillt, amikor azt mondják, hogy a kommunisták most, amikor a koegzisztencia segítségével akarnak átvergődni válságaikon, veszedelmesebbek, mint voltak”⁵⁴¹ Márai felháborodva írta pár sorral lejjebb: „A pápa Rómában fogadja az orosz államfőt. Mint Hitler Molotovot. Mint Sztálin Ribbentropot.”⁵⁴² A pápákkal szemben megfogalmazott erős kritika másik aspektusa az utazás, a pápalátogatások kora, ami a hetvenes években ismét szóba került II. János Pállal összefüggésben. Márai szerint e *showbusiness* során a pápa veszít tekintélyéből, mert úgy utazgat és parolázik mint egy turista, pedig mint szellemi embernek az lenne a feladata, hogy láthatatlanul őrizzen egy princípiumot.⁵⁴³

A Márai-vélemények következetlensége miatt elengedhetetlen hosszabban idézni az 1964-es tavaszi bejegyzését, ami az előző évben, az ateizmus rohamáról megfogalmazott gondolatait cáfolja, de egyben meg is erősíti tudatfejlődés-elméletét: „Húsvétkor a pápa panaszkodott, hogy »terjed az ateizmus«. Nem hiszem, hogy az istentagadás »terjed« – de az lehet, hogy az emberiség túljutott egy fejlődési fázison, és már nem éri be a vallásokkal; nem éri be azzal, hogy a vallások legtöbbször – a zsidó és a buddhista vallás kivétel – ígéreteikkel iparkodják hitegetni az emberi tudatot, az örök élet, a menny és a pokol, az utolsó ítélet és a feltámadás ígéreteivel. Ez szép volt, jó volt, sok poézis, vigasz, emelkedett erkölcsiség volt a vallások ígéreteiben – de mindenestől felelőtlen ígéret csak.⁵⁴⁴ [...] és éppen a tudományos világképben itt van a pillanat, amikor a kémikus, a biológus, a fizikus kénytelen bekapcsolni a spekulációba az Organizátor fogalmát. Ez az Organizátor nem lehet egy Isten, akit a vallások megalkottak az Ember képére – más kell legyen, istenibb. A vallás fejlődési fázis volt; az ember túljutott a

⁵³⁹ TN, 1965, 188.

⁵⁴⁰ TN, 1965, 222.

⁵⁴¹ TN, 1967, 21–22.; Vö. MINDSZENTY József, *Emlékirataim* (Budapest: Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 1989), 321.

⁵⁴² TN, 1967, 22.; Mindszenty József emlékezéseiben bevallotta, hogy a hatvanas évek elején kezdett tárgyalások a katolikus egyház számára súlyos hátrányt, a szovjet államoknak viszont előnyt jelentettek. MINDSZENTY, *Emlékirataim...*, 463.

⁵⁴³ TN, 1964, 11, 12, 153.

⁵⁴⁴ Vö. RENAN, *Jézus...*, 448.

vallások képzetein, másképpen akar kapcsolatot az Istennel. A pápa a vallást félti, és erre oka van. De aki nem vallásos, még nem ateista.”⁵⁴⁵ Márai elégedetten említette 1969-ben Teilhard de Chardin életrajzát olvasva, hogy a paleontológus hasonló véleményen volt: „ez a század nem ateista, de a század istene még nem született meg”.⁵⁴⁶ Még ugyanebben az évben Henri Bergson *Oeuvres* (1963) című könyvében talált önigazoló részeket a teológia témakörében.⁵⁴⁷

A babonákkal és a csodákkal szembeni kételkedő attitűdje a hatvanas évektől az eksztatikus vallásosság kritikájával bővült. E tárgyú bejegyzéseinek leginkább Sziénai Szent Katalin vagy Avilai Szent Teréz a témája. Katalin alakján át egy tervezett műben akarta „megmutatni, hogy az irracionális éppen úgy történelemalakító erő, mint a racionális.”⁵⁴⁸ E novella nem készült el, viszont a téma feldolgozása bekerült az *Erősítő*be – hasonlóan Teréz „engedelmesség” komplexusához.⁵⁴⁹ A naplóban elsőként Szent Katalinnak azokra a hisztérikus rohamaira tért ki, „amikor felkeltette gyóntatóját, és vinnyogva könyörgött, hogy áldozni akar, szájába akarja Venni az Úr »édes szent testét«, gyorsan, azonnal... A gyóntató, nyers, okos pap, leszidta a hisztérikát a sárga földig, tudta, mi van a könyörgés mögött, miféle erotikus vinnyogás, miféle »testet« akar igazában a szájába venni a nyugtalan Szent Katalin... [...] Az Úrral nem lehet máshol találkozni, sem másképp, csak mindig és mindenütt, mindenkor. // A fizika és a metafizika határvonalai elmosódtak, a teológia kezd megint »értelmes« lenni.”⁵⁵⁰ „[D]e nem lehet megérteni, ha valaki beéri azzal, hogy »hívó«... A világ dialektikus, az ember nem nyugodhat bele egyoldalú megoldásokba.”⁵⁵¹

Az író fokozatos orientálódása a panteisztikus istenkép felé szépirodalmi vonatkozásokban is hangot kapott Gide és Julien Green kapcsán: „van valami igazán trágár az irodalomban, szemérmetlen, pőre, cinikusan pornográf, ez a »vallomás az Istenről«. [...] Istenhez nem lehet »közel« lenni, és egy regényben »Isten« nem lehet figura... Egy naplóban sem. Ez az álvallásosság émelyítő. Talán lehet a valláson át is közeledni Istenhez, ezt nem tudom. De csak közeledni lehet, mert Isten nincs sehol. Csak »van«. Isten nem statikus.”⁵⁵² A karkai⁵⁵³ gondolat további kifejtése már a *Harminc ezüstpénz* szövegét és Jézus személyiségét is érinti: „A kis templomban az oltárképet nézem, amely az Öregistént ábrázolja; a szakállas öregember

⁵⁴⁵ TN, 1964, 51, 52.; Lásd még uo., 143.

⁵⁴⁶ TN, 1969, 329.; Vö. uo., 305.

⁵⁴⁷ TN, 1969, 355.

⁵⁴⁸ TN, 1963, 345.; Lásd még uo., 394.; TN, 1962, 306.

⁵⁴⁹ TN, 1963, 393.

⁵⁵⁰ TN, 1962, 254–255.; Lásd még TN, 1967, 100.

⁵⁵¹ TN, 1963, 391.

⁵⁵² TN, 1962, 298.; Vö. ECKERMANN, *Beszélgetések Goethével* (1828. október 7.), 346.: „Színpadon ne imádkozzanak.”

⁵⁵³ Umberto Eco idézte Kafkát. Umberto ECO, *Ellenséget alkotni*, ford. SAJÓ Tamás (Budapest: Európa Könyvkiadó, 2011), 44.

mindenre inkább hasonlít, mint az Istenre. Nem biztos, hogy az Isten a maga képére alkotta meg az embert. De szájalmas, amikor az ember a maga képére alkotja meg az Istent.”⁵⁵⁴ Márai 1962 tavaszi és nyári hónapjaiban a korábbiakhoz képest részletesebben kommentálta Nietzsche könyveit,⁵⁵⁵ és egy ilyen alkalommal beszélt Jézus istenképéről is, egyetértve a filozófussal: „Jézus szeretetre vágyott, és mert ismerte az embert, az emberi önzést, a reménytelen emberi önzést, feltalálta a Végtelen Szeretetet, az Istent. Örült ötlet, de nem lehet egészen tagadni...”⁵⁵⁶ 1965 őszén Jaspers Nietzschéről írt könyvének apropóján tért vissza a költő-filozófus korszakváltásról írt jóslatához: „»Mehalt az Isten – most kezdődik a nihilizmus, ez lesz a következő két évszázad történelmi értelme.« Az első század már eltelt, a jóslás eddig bevált.”⁵⁵⁷

Egyre inkább körvonalazódik az ellentmondás Márai véleményeiben: egyrészt ellenezte a vallások tévképzetnek nevezett dogmáit, és meglegéssel szemlélte ezek eltakarítását, másrészt lamentált amiatt, hogy a katolikus vonal megszűnése egyben Európa végét is jelenti (művészi és erkölcsi értelemben).⁵⁵⁸ „[A]mit gyűjtőnéven »kereszténység«-nek neveztek, megszűnt. [...] És az ember ebben a korban, vallás nélkül, istenhit nélkül, keres valamit; a technikának pátosza is van.”⁵⁵⁹ Az összegyűlt információk közül visszatetszést leginkább az kelthet az olvasóban, hogy Márai két (1964, 1967) alkalommal tagadta le misén való részvételét. 1967-ben az amalfii katedrálisban azt írta, hogy „[l]esz ötven éve, hogy utolszor láttam misét.”⁵⁶⁰ A megörökített két szertartás bírálatának szinte teljes hasonlósága egyértelmű cáfolata annak, hogy elírás történt volna. A bizonyítás miatt elég csak 1964 telének temetési szertartásáról írtakat idézni: „a pap nem bírja abbahagyni, eszik, iszik – ez a misztikus, eucharisztikus kannibalizmus a halott koporsójával szemközt különösen idegesítően erőszakolt”.⁵⁶¹ „A judeo-krisztián világnézet legerősebb stimulusa a »bűntudat« – amikor elhagyom a gyászmise után a templomot (hosszú ideje nem jártam templomban, és évtizedek óta nem hallgattam misét) – megértem, hogy reménytelenül »vallástalan« vagyok, mert nem

⁵⁵⁴ TN, 1962, 302.

⁵⁵⁵ TN, 1962, 250–251, 302–303, 304, 306, 307.; Lásd még TN, 1948, 31.; TN, 1964, 16.; TN, 1965, 261.; TN, 1966, 323, 344.; TN, 1967, 45.; TN, 1968, 201.; TN, 1970, 16–17.; TN, 1971, 212.; TN, 1973, 459, 462–463, 465–466, 500.; TN, 1974, 41, 72.; TN, 1975, 145, 183, 214, 275.; TN, 1976, 316, 317, 390.; TN, 1977, 507, 524.; TN, 1979, 160.; TN, 1980, 217.; TN, 1981, 286.; TN, 1983, 107, 155, 161.; TN, 1984, 221.; TN, 1988, 378.

⁵⁵⁶ TN, 1962, 307.; Vö. Fjodor Mihajlovics DOSZTOJEVSKIJ, *A Karamazov testvérek*, ford. MAKAI Imre, 2 köt. (Budapest: Magyar Helikon, 1971), 1:335, 338.

⁵⁵⁷ TN, 1965, 261.

⁵⁵⁸ TN, 1962, 112, 123.

⁵⁵⁹ TN, 1966, 409.; Lásd még TN, 1970, 7.

⁵⁶⁰ TN, 1967, 130.

⁵⁶¹ TN, 1964, 147–148.; Az eukarisztia kritikáját lásd még TN, 1966, 382, 397.

tudok közeledni a judeo-krisztian »bűntudat«-ra épített vallások egyikéhez sem [...] A zsidók, amikor feltalálták a kereszténységet, szétromboltak egy világot, amelynek voltak bűnei, de nem volt bűntudata. És felépítettek egy világot – a judeo-krisztian világot –, amelynek vannak bűnei, melyeket behajít a bűnbocsánat és a kegyelem szemétkosarába – de ugyanakkor a gonoszság stimulusát tenyészti ezekben az emberekben az oldhatatlan bűntudat.”⁵⁶² E bíráló az *Isteni színjáték* olvasása alatt még elutasítóbbá vált: „A katolikus eszkatológia szadizmusa felülmúl mindent, amit az irodalom a kegyetlenség műfajában valaha, valahol alkotott. Az a vérszomjas, lihegő-kéjelgő kegyetlenség, amely a Pokol köreiből éli ki magát, végül is csak költői kifejezése a kor katolikus hangulatának, magatartásának.”⁵⁶³ – írta „a legkatolikusabb költő”,⁵⁶⁴ Dante „legnagyobb kulcsregény”⁵⁶⁵-nek tartott művéről. Tíz évvel később a *Commedia* autobiografikus referenciáira figyelve⁵⁶⁶ sokkal elfogadóbban nyilatkozott: Dante „úgy írja le a Poklot, mint Szolzenyicin a Gulagot. És ha írás közben eszébe jutott egy firenzei ellensége, rögtön kénköves búzzal füstölgő, forró szurokba dugta az ipsét, kárörvendve nézte, amint néhány terzinán ő ott senyved. Az emigrációban ez az emigráns író egyetlen elégtétele.”⁵⁶⁷

Motívumában sokatmondó Márai '65-ös tavaszi bejegyzése. Már nem a templomban látja az olvasó, csupán a templom előtt elmenve: „Mostanában, valahányszor elmegyek egy-egy templom előtt, ezt gondolom: »Ki kell szabadítani az Istent...« – honnan? A templomokból, a vallásokból, ahová bezárták az emberek.”⁵⁶⁸ Olyan emberek, aki szintén nem élnek szellemi szabadságban.⁵⁶⁹ „Ezért nem tudok papokkal és kommunistákkal beszélgetni: nem ismerik a »szellem szabadságát«, beszélgetés közben kénytelenek másra gondolni...”⁵⁷⁰ Tizenegy évvel később e gondolatot megismételte: „Nem tudok papokkal beszélgetni, mert vagy hívő egy pap és akkor miről beszéljek vele? Vagy csak úgy tesz, mintha hívő lenne és akkor minek?”⁵⁷¹

⁵⁶² TN, 1964, 149–150.

⁵⁶³ TN, 1964, 156.

⁵⁶⁴ ILLYÉS Gyula, „Katolikus költészet IV.”, *Nyugat* 7. sz. (1933): 427–430, 427.; BABITS Mihály, „Jegyzetek a betegágyból”, in *Összegyűjtött munkái III.: Ezüstkör: Tanulmányok*, 286–299 (Budapest: Athenaeum, 1938), 298.; Vö. MÁRAI Sándor, *Erősítő*, Budapest, Helikon, 2008, 60.; TN, 1981, 312–313.

⁵⁶⁵ TN, 1964, 157.; Dantéről lásd még TN, 1953, 392.; TN, 1961, 110.; TN, 1962, 205.; TN, 1963, 390.; TN, 1965, 164, 166, 167, 184, 186.; TN, 1966, 318.; TN, 1967, 132, 136.; TN, 1975, 222, 245, 248, 249, 255.; TN, 1976, 344, 330, 383, 388, 405.; TN, 1977, 460, 524.; TN, 1978: 68.; TN, 1979: 171.; TN, 1980, 195.; TN, 1981, 280, 313, 315.; TN, 1983, 91, 134, 148, 154, 156, 157, 158.

⁵⁶⁶ Vö. SZÁVAI, *A kassai dóm...*, 200.

⁵⁶⁷ TN, 1975, 222.; Vö. Goethe 1828. május 16-i írt vallomásával saját elégtétel-költeményeiről: „Ez volt az egyetlen ártatlan fegyver, mely rendelkezésemre állt ellenségeim támadásaival szemben.” ECKERMANN, *Beszélgések Goethével* (1828. május 16.), 581.

⁵⁶⁸ TN, 1965, 203.; A gondolat megtalálható: RENAN, *Szent Pál...*, 127.

⁵⁶⁹ TN, 1962, 256.

⁵⁷⁰ TN, 1965, 239.

⁵⁷¹ TN, 1976, 369.

1965 utolsó napján a szokásos számvetés szövegében az író meg is fogalmazta önmagára nézve, hogy teljesen szakított „minden vallási kötelezettséggel, dogmával, az Emberarcúval... Maradt valamilyen homályos bizonytalanság: van-e Gondviselés? Nem tudok »felelni«. De ez lehet gyávaság is.”⁵⁷² Két év múlva mondta ki végső állásfoglalását: nincs.⁵⁷³ Szinte ezzel egy időben jelent meg a kapcsolódó provokatív egyházkritikája is: „A pápának – mint a Gondviselés földi helytartójának – ilyen napokon igazában Szicíliában lenne a helye, a földrengés színhelyén, a nyomorultak, betegek és kárvallottak között, mert ha van valaki hivatott számot adni arról, miért sújt le a Gondviselés ilyen irgalmatlan és érthetetlen közömbösséggel ártatlanokra, akkor a római Pápa az. [...] A Gondviselés szándékait nem értjük, és a Pápa óvatosan tartózkodó, amikor válságos pillanatokban bizonyos kérdésekre felelni kell.”⁵⁷⁴ Ilyen örök kérdés Márai számára a már említett személyes tapasztalata is, hogy „miért halnak meg a gyermekek?”⁵⁷⁵

Az író 1971-ben volt képes először átlátni és értékelni teljességében azt a tizenöt évet, amit a keleti parton töltött: „az években, amikor itt éltem, elvesztettem valamit. Mi volt az, amit elvesztettem? Istenhit? Soha nem volt erős és őszinte, legalábbis a vallások kreálta Isten gyermekkorom óta idegen volt; inkább egy mondanakör alakja, mint Isten. Hitem az Emberekben? Nem hiszek abban, hogy az ember morálisan fejlődőképes, de az értelmi fejlődés képessége határtalan, és ez talán kényszeríteni tudja az amorális Állatot, hogy adaptálja magát az Értelme követeléséhez.”⁵⁷⁶ New Yorkban nehéz hinni az Emberben – a zagyva Tömeg és az Establishment műfogásai elfedik a fenomént. De volt egy időszak [...] amikor úgy éreztem, elvesztettem magamat”.⁵⁷⁷ A keleti parton töltött évek jelentősége, hogy érzékletesen világítják meg Márai Sándor *Keresztkérdés* című hangjátékának témáját, egyben bepillantást engednek a szerző szépirodalmi köntösbe öltöztetett társadalmi tapasztalataiba. Az 50-es és a 60-as évek naplói bizonyítják, hogy miként próbált az író eligazodni a modern vallások, az amerikanizmus, a tudomány, a nacionalizmus, a kommunizmus feltérképezhetetlennek tűnő kapcsolatrendszerében; mégis, a legmélyebb történelmi-társadalmi élménye, hogy a keresztény műveltségnek és a kereszténységnek vége – idézte Bernanos következtetését a terrortól átítatott spanyol polgárháború éveiből.⁵⁷⁸ Végkövetkeztetése az európai embernek az az önmagában és

---

⁵⁷² TN, 1965, 285.

⁵⁷³ TN, 1967, 57.

⁵⁷⁴ TN, 1968, 159.

⁵⁷⁵ TN, 1968, 166.

⁵⁷⁶ Vö. „Okosabb lesz és belátóbb, de jobb, boldogabb és tetterősebb aligha, vagy csak egy-egy korszak erejéig.”

ECKERMANN, *Beszélgések Goethével* (1828. október 23.), 361.

⁵⁷⁷ TN, 1971, 152.; Lásd még TN, 1959, 211.

⁵⁷⁸ TN, 1969, 358.

istenében (a holokauszt alatt és után) bekövetkezett bizalomvesztése, ami mindhárom alkotás alaptémája is egyben: „Európának kétezer év kellett, amíg elhitették az európaiakkal, hogy keresztények. Az utolsó ötven évben megértették, hogy nem azok – soha nem voltak azok; most már tudják is.”⁵⁷⁹

Az olaszországi nyugdíjas évek

„Az »egyéniég« (költő, szerelmesek stb.) lázadása
nem veszély többé a Három Rendszer számára,
ezt csak az idealisták képzelik.”⁵⁸⁰

Az 1967-es év több szempontból is változást hozott Márai Sándor életében: ekkor befejezte a közel évtizede terhes és kényszerű munkáját a Szabad Európa Rádiónál, valamint fiának, Jánosnak is megteremtették az amerikai jövő lehetőségét. Tehát nem kellett tovább az Egyesült Államokban maradniuk. A teljes szabadsághoz szükséges fáradságos előkészületek véget értek, elérkezett Márai számára az írói tökéletesedés lehetőségének teljes aszkézist biztosító időszaka.⁵⁸¹

Az első olaszországi hónapok a régi emlékek felelevenítésével teltek. Egy ilyen kirándulás körülményeinek ismertetése az előző fejezetek kontextusában ad érzékeltető képet arról, hogy meglehetősen bonyolult hűen korszakolni és képet alkotni Márai hitbéli meggyőződéséről: „»San Gerardo Maiella« [...] ott áll a nápolyi Brigida templomban [...] akinek sírját, a róla elnevezett búcsújáróhelyet a Materdomini hegységben néhány nap előtt meglátogattuk, akihez fohászkodtam néha az elmúlt években, hitetlenül, de mégis...”⁵⁸² E naplóbejegyzésből kiderül még, hogy nincs összefüggés a szent személye és Márai patrónusválasztása között. Az író e kirándulás alkalmával szembesült az önsanyargató szerzetes élettörténetével. „Mit lát az Egyház ilyen klinikai betegségekben, miféle erőtbbletet? Ez titokzatos és izgalmas.”⁵⁸³ – gondolkodott el a bigott búcsújárók számára nyomtatott krajcáros, vallásos ponyva elolvasása után. Az olaszországi tartózkodás alatt – hasonlóan az 50-es évek időszakához – gyarapodott

⁵⁷⁹ TN, 1969, 358.

⁵⁸⁰ TN, 1973, 434.

⁵⁸¹ Vö. SONTAG, „Artaud megközelítése...”, 64.

⁵⁸² TN, 1967, 122.

⁵⁸³ TN, 1967, 123.; Lásd még a szerző bejegyzését patrónus-témában Máté apostol, Salerno védőszentjének ünnepén: „Évszázadok óta vigyáz a szép városra.” TN, 1976, 391.

az egyházkritika mennyisége, de a szertartások hagyományon alapuló közösségmegtartó ereje jótékony hatásának hangsúlyozása megmaradt.⁵⁸⁴

A hatvanas évek vége az űrverseny csúcspontját jelentő holdutazás ideje is volt. Ez különösen nagy – Márai számára eleinte megmagyarázhatatlan – változást hozott filozófiai gondolkodásában: „Most láttam a televízióban az embereket, akik elindultak a Holdra. Nem vagyok »vallásos«, de van a világban Valami, aminek nincs földi szóval megjelölhető értelme.”⁵⁸⁵ Legerősebb valóságélménye ebből az időszakból, hogy „[n]em egy civilizáció változott ebben a században, hanem eltűnt egy civilizáció, minden értéknormájával, és elkezdődött egy tökéletesen más, új civilizáció, amelynek céljait és szempontjait még nem ismerjük!”⁵⁸⁶ Márai azt állította, hogy az új korszakkal három, mélyen az emberi személyiséghez tartozó jellemző tűnt el a társadalomból: „Kár a Vallásért. Sok erő lüktetett benne. Kár a Művészetért. A szépség vigasztalt, hevített. Kár a Szerelemért. Volt emelő, tisztító energia benne. Kár. kár.”⁵⁸⁷ Két év múlva egy római templomban áhítattal telten hasonlóan fogalmazott: „Milyen hatalmas erő egy illúzió, például a vallás. Vagy a szerelem. Milyen alkotóerő lappang egy illúzióban. Az emberek most eltávolodnak ettől az illúziótól, a vallástól (a szerelemtől is), behelyettesítik a tapasztalással. De mágikus nélkül nincs alkotás, csak produkció van.”⁵⁸⁸

A pápa és a szovjetek találkozási miatt érzett mély csalódottsága,⁵⁸⁹ valamint a Sziénai Szent Katalint érintő állásfoglalása már előrevetítették az író egyre kendőzetlenebbé váló bírálatait a római szentszék intézményével kapcsolatban; a hatvanas évek második felétől kezdődően írt szókimondó vélemények sok esetben már a vallási érzékenységet sértő kategóriába estek: „Az Egyház, amikor cirkuszi külsőségekkel iparkodik attraktívvá tenni a vallást: megkísérli, hogy időszerűséggel töltsen fel azt, aminek értelme és lényege, hogy Időtlen. Szűz Mária bikiniben, ez showbusiness. De ebben nehéz »hinni«.”⁵⁹⁰ „Az Egyház erőfeszítése már keveseket hat meg: egy nagy intézmény szétesőben van. Kár a katolikus műveltségért – a judeo-krisztian világkép máskülönben túlélte önmagát. A magántulajdont és a profitot illetően helyes lenne, ha a katolikus egyház jó példával járna elől, és a Vatikán felnyitná a világi nyilvánosság számára könyveit, például elszámolna az olasz részvényvagyonról, amely birtokában van, s amelynek

⁵⁸⁴ TN, 1968, 238.

⁵⁸⁵ TN, 1969, 340.

⁵⁸⁶ TN, 1971, 219.

⁵⁸⁷ TN, 1971, 113.

⁵⁸⁸ TN, 1972, 333.; TN, 1971, 112.; (Az 1970. évi templomi koncert karácsonyi emlékének felidézése 1971 januárjában.)

⁵⁸⁹ TN, 1970, 95.

⁵⁹⁰ TN, 1967, 45.; Lásd még TN, 1968, 243.; TN, 1974, 65.; TN, 1986, 319.

osztalékáról nem hajlandó vallomást adni, sem adót fizetni utána. [...] Így könnyű magántulajdon és profit ellen prédikálni.”⁵⁹¹ „Az egyetlen totalitárius nagyhatalom, amely földrészek felett tudja érvényesíteni akaratát, a Vatikán. [...] hatalma központi, 500 millió emberre terjed ki. Ez az utolsó centrális hatalom.”⁵⁹²

Az olvasott bejegyzéseket minden esetben mérlegelni kell a tekintetben, hogy Márai legtöbb esetben európai (nyugati világbeli) léptékkal mért, európai viszonyokra vonatkoztatta társadalom- és valláskritikáját, például egy ’68-as bejegyzésben is – „a pápaság úgy maradt itt [Salerno], a XX. század második felében, mint az angol királyi család vagy a kerékpár – van még, de már nincs igazi értelme”⁵⁹³ – figyelmen kívül hagyta a kereszténység terjedését a latin-amerikai országokban, de szinte sosem beszélt az ortodox, keleti kereszténységről sem.

A korábbi évekhez hasonlóan a hatvanas évek végén is megfigyelhető kettősség és ellentmondás Márai kritikáiban: Egyrészt a szakrális tárgyak ellen szólalt fel – legerőteljesebb bírálatai a torinói lepel körül kialakult kultuszt⁵⁹⁴ és Szent Terézt illették –, másrészt viszont a korábbi véleményéhez hűen elítélte a pápa személyét érintő deszakralizáló tendenciákat: „A rádió harsogó részletességgel jelenti, hogy Isten Földi Helytartóját, a római pápát megoperálták, prosztataműtéten esett át... [...] A pápaságnak, a Pápának, dicsfényvel a feje körül, nem használ, ha az emberek azt olvassák az újságban, hogy sikeresen felvágták Isten földi helytartójának a tökét.”⁵⁹⁵ Az orvosi kutatások és eredmények szintén tartalmaznak ellentmondó megítéléseket: VI. Pál *Human vitae* kezdetű, a születésszabályozásról szóló enciklikáját (1968. július 25.) baromságnak nevezte,⁵⁹⁶ mert „még mindig jobb, ha egy zsenivel kevesebb lesz, mint ha minden évben hetvenmillió emberrel több lesz, akik között ritka a zseni, de sok a hülye.”⁵⁹⁷ Eközben a szívtranszplantációt mint az élettel végzett kísérletezést gyalázatnak, emberi bukásnak tartotta.⁵⁹⁸

Egy magyar vonatkozású bejegyzés 1971-ből a vatikán-show-val kapcsolatban hasonló konklúzióval zárult: „A televízió a pápa húsvéti produkcióit mutatja: [...] a Missa Solemnis

⁵⁹¹ TN, 1967, 53.; Vö. TN, 1960, 389.

⁵⁹² TN, 1967, 109.; Lásd Goethe megegyező gondolatait: ECKERMANN, *Beszélgetések Goethével* (1827. április 3.), 400.

⁵⁹³ TN, 1968, 185.; Lásd még TN, 1969, 357, 366.

⁵⁹⁴ Hall Caine könyve a hatodik századra datálta azoknak a legendáknak a keletkezését, amelyek szerint „Jézus arcvonásai fennmaradtak azon a lepedőn, amelybe eltemetésekor Nikodémus belegöngyöltette”. HALL CAINE, *Krisztus...*, 2:75.; Vö. a *Harminc ezüstpénz* Az *alak* című fejezetével, amely számos hasonlóságot mutat tartalom és stílus tekintetében: „a vászondarab, amelyen felismerni vélik egy férfiarc vonásait; nem »lelet«, csak feltevés.” MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 37.

⁵⁹⁵ TN, 1967, 126.

⁵⁹⁶ TN, 1968, 223.

⁵⁹⁷ TN, 1978, 63.; Lásd még TN, 1974, 14.; TN, 1977, 447.

⁵⁹⁸ TN, 1969, 313, 316.

előadását hallgatja; szenilisen mosolyog, látnivaló, hogy másra gondol, nem érti ezt a mágikus zenét... Aztán a tengerentúli hippiket fogadja, akik szőrösen és koszosan tolonganak körülötte, vad törzs egy öreg hittérítő körül; majd a magyar, kommunista külügyminisztert, akivel barátságosan elbeszélget, amíg Mindszenty a kénytelen fogságban él... Mi ez mind együtt? Az istenek alkonya? Nem, az emberek alkonya.”⁵⁹⁹ Négy évvel később, a bíboros halálára írt rövid nekrológban elismerte annak példaértékű kitartását: „Szereplését lehet bírálni, de bizonyos, hogy nagy erővel és következetességgel helytállott a meggyőződése mellett, megvallotta, hogy a kommunista rendszer emberellenes, és minden erejével tiltakozott ellene. Egy ember, aki minden következménnyel tiltakozik az ellen, amit embertelennek ismer, többet ér és tartósabban hat, mint az utcákat döntögető alkalmi tömegek.”⁶⁰⁰ Ez az állásfoglalás az éppen időszerű Giordano Bruno regényalakját sejteti. A naplóbejegyzés stílusa is említésre érdemes: a naplók Márai számára lehetőséget adtak arra, hogy szenvedélyét, az újságírást helyettesítse vele. Erre lehet következtetni például Padre Pio haláláról szóló beszámolók kapcsán is, amelyek a kívülálló szemén keresztül tájékoztatnak, mint egy újságírói jelentés – mert az biztosra vehető, hogy az író nem a vallási áhítat miatt vett részt a salernói dóm emlékmiséjén, hanem a történelmi eseményt kívánta rögzíteni.⁶⁰¹

A következő idézet bizonyítja, hogy az író egyre pontosabb megfogalmazással és íróelődei véleményével próbálta alátámasztani bírálatait: „Nerval a Quintus Aucler fejezet bevezetőjében megállapítja, hogy »a Történelemben a legfélelmesebb időszak nem a birodalmak bukása, hanem a vallások elhalása«. Ezt az időt éljük most. [...] A klasszikus görög és római vallás nem bocsátotta meg a zsarnokok bűneit, mint a keresztény, judeo-krisztián ál-könyörület.”⁶⁰² – utalt ismét a szovjetekkel parolázó egyházra. „A vallások örök tévedése (ebbe pusztul bele a legtöbb vallás), hogy összekapcsolják a morális igényt (ha van ilyen), a Természetfeletti igényével (ez van, az ember itt kezdődik, ezzel az igénnyel). A Természetfelettinél nincs morálja. A morál: földi kísérlet, az euklideszi geometria térfogatán túl nincs értelme. Amikor a vallások morális követeléssel lépnek fel, valami földit, természetet követelnek, és a követelés érdekében fenyegetik és kecsgetik az embert a Természetfeletti büntetésével és jutalmával. Az ember értelmével »morális« – de nem értelemmel, hanem hittel »vallásos«. Az erkölcsi magatartáshoz

⁵⁹⁹ TN, 1971, 134.

⁶⁰⁰ TN, 1975, 211.; *Az emberellenes*, illetve a *nem emberszabású*, mint elsősorban a magántulajdon erőszakos megszüntetésének magyarázatát lásd: TN, 1951, 345.; TN, 1956, 375.; TN, 1960, 302.; TN, 1961, 16, 78.; TN, 1962, 243.; TN, 1963, 374–375.; TN, 1968, 226.; TN, 1974, 32–33.; TN, 1981, 241, 290–291, 322.; TN, 1983, 106, 108–109.; TN, 1985, 279.; Vö. A kapitalista rendszer sem emberszabású: TN, 1961, 166.; TN 1973, 362.; Vö. TN, 1977, 433, 511.

⁶⁰¹ TN, 1968, 246–247.

⁶⁰² TN, 1973, 371.; Vö. „minden, valamely vallás felett aratott győzelem haszontalan, ha nem helyettesítik egy másik vallással, mely legalább is ugyanannyira kielégíti a szív szükségleteit.” RENAN, *Az antikrisztus...*, 362.

elég az értelem belátása – a valláshoz hit kell, akár az értelem megtagadása árán is, *credo quia absurdum*; másképpen nem vallás, hanem zsarolás, ügylet.”⁶⁰³ A további évtizedekben meghatározó „hiszem, mert képtelenség”, Tertullianusnak (160 körül – 225 körül) tulajdonított kinyilatkoztatás a Márai számára oly jelentős problémakör megoldásának – a tudományos, teológiai és filozófiai ismeretek szintézisbe hozásának – lehetőségét adta. E hitvallás első benyomásai érezhetők az író gondolkodásán 1967 végén: „agnosztikus vagyok, nem hiszek semmiben, de nem is tagadom semminek a lehetőségét.”⁶⁰⁴ Egy évvel később a pápa és egy asztronauta televíziós beszélgetése kapcsán fejtette ki, hogy mire is utalt: „Bizonyos, aki beéri a hittel, lemond a tudásról. De aki beéri a tudással, a tapasztalással, kénytelen megvallani, hogy ez a »tudás« – most, amikor az emberi ismeretek hihetetlen bőséggel és gyorsasággal sokasodnak – [...] félelmesen korlátozott, szűkös, ha odaértjük ahhoz, amit nem tudunk... [...] a fizikus vagy asztrófizikus számára elkövetkezik a pillanat, amikor kénytelen megvallani, hogy amit tud, semmiség ahhoz mérten, amit nem tud, de amiben nem hinni: bigottság.”⁶⁰⁵ Az ember parányi és illanó létének ismételt tisztázása a természet mint ökológiai tér – ezzel együtt saját élőhelyének megóvása – miatt volt releváns: „a Tudás alázatra tanít. A bigott Hitben gögös biztonság van.”⁶⁰⁶ – írta pár gondolattal később. Talán egy hónappal ezután George Santayana (1863–1952) gondolatai között lelt rá arra a számára szimpatikus megállapításra, hogy a tudományos fejlődés csak olcsó és szomorú hedonizmushoz segíti az emberiséget, miközben megsemmisíti az egyéni lázadás lehetőségét.⁶⁰⁷ A gondolat szabadságának és sokszínűségének egyház általi elfogadását egy krokiszzerű bejegyzésben ironizálta '69 végén: „A pápa délelőtt nyilatkozott: félreértések elkerülése végett megállapította, hogy a pápai csalhatatlanság dogmája változatlanul érvényes. Ez a kijelentés önérzetes és jogos: ő csak tudja.”⁶⁰⁸

A gondviselés és a gyermekhalál kérdésében Márai kíváncsi volt a papság álláspontjára is. Ezeket a beszélgetéseket azonban előítélet nélkül nem volt képes lefolytatni: „Mindig rosszkedvű leszek mostanában, ha pappal találkozom az utcán [...] ha igazán pap, arra vállalkozott, hogy megfosztja az embereket az utolsó dignitás lehetőségétől: attól, hogy csalás és öncsalás, hitegetés és ámitás nélkül lépjenek át az értelmetlen életből a teljes semmibe, a halálba.”⁶⁰⁹ Az életnek és a halálnak ez a fajta elgondolása a már értelmezett emberi tudatfejlődés-elmélet hatása Márainál. A kérdéskört elmélyítette és egyúttal el is

⁶⁰³ TN, 1967, 52.; Lásd még TN, 1968, 208.

⁶⁰⁴ TN, 1967, 143.

⁶⁰⁵ TN, 1969, 287.

⁶⁰⁶ TN, 1969, 288.

⁶⁰⁷ TN, 1969, 305.

⁶⁰⁸ TN, 1969, 376.

⁶⁰⁹ TN, 1968, 168.; Vö. TN, 1962, 260.

bizonytalanodott: „Az emberi tudat eljutott egy határvonalhoz, amikor már nemcsak a vallások jelbeszédét kénytelen elutasítani, hanem minden következménnyel kérdi, van-e Tudat a világmindenségben, és ha van ilyen Tudatosság a világban, az ember számára van-e a Tudaton belül személyes Gondviselés. [...] Én már nem is kételkedem, hogy van-e vagy nincsen, csak ezt mondhatom: nem tudom.”⁶¹⁰ A hetvenes évek elején e bizonytalanság tovább foglalkoztatta: „Nem biztos, hogy Isten (ha van) közvetlenül szól az Emberhez, akár a Biblián át, akár másképp. Lehet, hogy az Isten, (ha van), reábizta az emberre, találja meg egyedül, Felső segítség nélkül a választ.”⁶¹¹ Az évtized közepén Simone Weil megfogalmazásával⁶¹² párhuzamba állítható és tizenkét évvel korábban már feszegetett kérdéskör (lásd feljebb: TN, 1962, 298.) értelmezése érdemel figyelmet a forráskutatás szempontjából: „»Isten nincs, csak van.« A fogalmazás, úgy tetszik, meglehetősen pontos.”⁶¹³

Az 1970-es év Márai számára egy nagyon súlyos betegség leküzdésével telt. Az olaszországi közegészségügyi állapotok ráerősítettek arra a lehetőségre, hogy nem fogja túlélni a gyomorfekélyt. A vég ennyire kézzel fogható közelsége miatt a szokottnál is többet foglalkozott a halált követő ismeretlennel,⁶¹⁴ illetve a saját gyászszertartásának körülményeivel. „Talán van Isten. De személyes gondviselés – számomra – nincs. Egy végtelen és időtlen folyamat egyik mérhetetlenül kicsi alkatrésze vagyok, ennyit értek az egészből. [...] Rossz lenne, ha minden időtlen lenne.”⁶¹⁵ „A csendes temetés mindenkinek kijár, aki szeretné megőrizni legalább a halál pillanatában a dignitást, amire az életben nincs mód – csukott szemmel, csendben, hazugság, tehát papoló papok, ének és gyászbeszéd nélkül menni a teljes Sötétbe.”⁶¹⁶ „Amit a vallások mesélnek, nem ígértek, csak gyermekes fenyegetés, huhogás, rémisztgetés. A valóság derűsebb: a Semmi. (Ha ez igaz.)”⁶¹⁷ Márai fenntartotta a feltételes módot; ennek egyik legfőbb oka, hogy Maeterlinck és Goethe (aktuális olvasmányélményei) példáján haladt: a két szerző „mint minden épeszű ember” bevallotta, hogy nem tudunk semmit.⁶¹⁸ Goethe ismét magyarázattal szolgált Márainak bizonyos titokzatos erőkről is, akik „gáncsot vetnek, kárt

⁶¹⁰ TN, 1968, 169–170.; Lásd még TN, 1958, 168.; TN, 1977, 462.; Vö. Goethe 1825. október 25-i gondolatával: „hiábavaló igyekezet értelmet vinni a világmindenségbe.” ECKERMANN, *Beszélgetések Goethével*, 175.

⁶¹¹ TN, 1970, 11.

⁶¹² „God exists. God does not.” Simone WEIL, „Atheism as a Purification”, in *Gravity and Grace*, ford. WILLS, Arthur, 167–168 (New York: G. P. Putnam’s Sons, 1952), 167.

⁶¹³ TN, 1974, 69.; Simone Weil a naplókban: TN, 1954, 155–156.

⁶¹⁴ TN, 1970, 35.

⁶¹⁵ TN, 1970, 37.

⁶¹⁶ TN, 1970, 92–93.; A temetéséről szóló meghagyást lásd még TN, 1975, 201.; TN, 1976, 336.; TN, 1980, 196.

⁶¹⁷ TN, 1971, 122.; Vö. TN, 1967, 56.

⁶¹⁸ TN, 1971, 125–126.

okoznak” – az író véleményegyezése a démonokról saját maga számára is meglepő volt.⁶¹⁹ 1971-ben új terminust vezetett be ontológiai értelmezéseibe: a *mágikus* fogalmán keresztül próbálta értelmezni az ember és a természetfeletti XX. századi kapcsolatát. „A Vallásból, a Művészetből, a Szerelemből elpárolgott a mágikus. A technika megteremti egy új mágia révületét – az Űrhajósok már ebben a térfogatban repülnek. De az ember itt, a Földön már nem érez semmit, amikor az égre vagy a Holdra néz.”⁶²⁰

1972-től egyre gyakrabban vált bíráló tárgyává az egyházi mitológia két alakja: József, Mária férje és Aviali Szent Teréz. „József számomra mindig újra meglepő: a keresztény mitológiában – mint a középkori, reneszánsz festők képein – ő a rejtélyes, magányos alak, aki egy fülkében asztaloskodik, ácsol és barkácsol, amíg a felesége, Mária a belső szobában egy csinos, idegen arkangyallal társalog... A következményeket József rezignált türelmeséggel vállalja. Ő a Csodaszarvas, a *Cocu magnifique*... Felszarvazott férj ilyen ünnepélyességgel ritkán jelent meg a köztudatban.⁶²¹ (A Biblia szerint később Jézusnak testvérei születtek.)”⁶²² A keresztény vallásról mondott legelítélőbb kritikája is erre az időszakra esett: „Valahányszor azt hallom vagy olvasom, hogy »Isten annyira szerette az embereket, hogy egyszülött Fiát adta a világ megváltására« – émelyegni kezdek.”⁶²³

Sziénai Katalinról megfogalmazott bírálólatát látta beigazolódni Roger Bastide *Les problèmes de la vie mystique* című könyvében. Az 1931-ben megjelent könyv orvosi szemlélete szerint a misztikus patológus eset volt, a visszafojtott szexualitás állt személyisége háttérében, amit az aszkézis okozott. Bastide-hoz hasonlóan Márai is úgy vélte, hogy különbséget kell tenni „a »kis misztikusok« és a »nagy misztikusok« között. Az előbbieket egyszerűen betegek – aztán vannak mások, Szent Teréz, Keresztes Szent János, nem sokan –, akik a misztikus, beteg állapotból továbbfejlődtek. [...] A »nagy misztikus« az aszkézis, extázis, a víziók segítségével »új személyiséget« csinál önmagából. Mint a művész, aki a látomásból alkot, úgy alkot a misztikus a vízióból személyiséget.”⁶²⁴

Avilai Szent Teréz és Keresztes Szent János Máraira tett hatása az *Erősítőben* öltött szépirodalmi formát; az 1967-es spanyolországi útja alkalmával kezdett érdeklődni irántuk,⁶²⁵ és ettől kezdve visszatérően szerepeltek bírálataiban. 1972 őszén Teréz *Önéletírását* olvasta

⁶¹⁹ TN, 1971, 171.; TN, 1972, 240.; TN, 1981, 280.; Vö. ECKERMANN, *Beszélgetések Goethével* (1828. március 11.), 330., (1828. október 23.), 361., (1831. március 2.), 521–522., (1831. március 8.), 524.

⁶²⁰ TN, 1971, 119.; Lásd még uo., 181.

⁶²¹ Vö. RENAN, *Marcus-Aurelius...*, 252.

⁶²² TN, 1972, 246.; TN, 1973, 423–424.; Vö. RENAN, *Az evangéliumok...*, 371–381.

⁶²³ TN, 1972, 294.

⁶²⁴ TN, 1969, 333.

⁶²⁵ TN, 1967, 48, 49, 52.

„(Olaszul.) »Őszinte« ez a könyv? »Őszinték« a szentek? Lehet, de csak úgy, mint a költők – akiknek Arany [János] azt tanácsolta, hogy hazudjanak, de vigyázzanak, hogy rajt’ ne kapják őket a hazugságon.”⁶²⁶ „Ravasz nő volt; nemcsak a túlvilágra figyelt, hanem az evilágra is. Két extázis között megállapítja, hogy környezete vádaskodik ellene, nem bíznak benne [...] A gyanú nem volt egészen alaptalan, és Szent Teréz, sűrű mellverdesés közben, gyanította, hogy a gyanú nem alaptalan.”⁶²⁷ „Minden éjjel olvasok egy fejezetet Szent Teréz (avilai) életírásából, és néha meglepő elszólásokat találok. Például: a szent leírja, hogy cellájában meglátogatta az ördög, akit, természetesen, egy feszülettel elűzött: de rögtön azután meglátogatta egy szent ember, aki orrát fintorogtatta, és azt mondotta, különös milyen bűdös kénköszag van a cellában... Szent Teréz megnyugtatta a látogatót, hogy a bűdös kénköszagot az Ördög hagyta a cellában. De a valóságban lehet, hogy a szent eksztatikus izalmában megfeleledkezett magáról, és ez volt a bűdösség oka. Ilyen elszólások minden fejezetben akadnak.”⁶²⁸ A „32. fejezetében leírja, hogy az »Úr különös kegyelméből« egy pillanatra módja volt bepillantani a pokolba, ahol ő is szenvedett volna, ha »rettenetes bűneit« idejében nem bánja meg. A pokolban, a szent leírása szerint, hánytatóan bűdös van, s aztán égető kínok és kíntások; mindez időtlenül, örökké. Más szóval, a pokol olyan lehet, mint az auschwitzi gázkamra, mint az orosz kíntelepek. Buddhának van igaza, a pokol itt van a Földön. A szent még csak álmodott a pokolról, mi már megéltük.”⁶²⁹ „Minden »ideológia« eljut a gyakorlatban a demarkációs vonalhoz, amikor kénytelen a terrorhoz folyamodni, hogy kényszerítse azokat, akiknek nincs vagy más a meggyőződésük. Az Egyház az Inkvizícióhoz, a nácik és a bolsevisták Auschwitzhoz és a Gulaghoz – a pokolkör felett fénybetűkkel villog az ideológia cégtáblája.”⁶³⁰ Arról, hogy az ördög itt jár a Földön már esett szó ’48-ban, de ’72 után is felmerült még Toynbee kapcsán: a „»történelem teológusa« [...] Szt. Ágostonnal tartott, aki a Történelmet nem állandó folyamatnak látta, hanem a *Citta del Diavolo* és a *Citta di Dio* között megismétlődő viaskodásnak.”⁶³¹ Teréz *Önéletírása* tárgyában Márai konklúziója némi ironikus párhuzamot sejtet a Szent Katalinról írt gondolatokkal: „Teréz, amikor végre megalapította a kolostort [...] A 13 apáca egyetlen gondja, napi szórakozása és foglalkozása az volt, hogy az »édes férj«-jel,

⁶²⁶ TN, 1972, 301.

⁶²⁷ TN, 1972, 303–304.

⁶²⁸ TN, 1972, 315.

⁶²⁹ TN, 1972, 339.; Lásd még TN, 1972, 328.; Vö. „Auschwitz rémsége teológiai szempontból éppen az, hogy ami ott történt, nem a halál, hanem a kegyelem és megváltás nélküli, nem emberi lélekkel történő átlépés – nem a halálba, hanem még élve átlépés és megmaradás a pokol állapotában. Nem hiszem, hogy olvastam volna erről a felfogásról” – írta Beney Zsuzsa Pilinszky János *Jelenések VIII. 7.* című versének elemzése 2006 áprilisi kéziratában. BENEY Zsuzsa, „Pilinszky-tanítás: Pilinszky és a holokauszt (Kézirat)”, in *Összegyűjtött irodalmi esszék I.*, szerk. DARÓCZI Anikó, 1:562–581 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2010), 1:570–571.

⁶³⁰ TN, 1978, 38.

⁶³¹ TN, 1975, 277–278.

Jézussal egyesültek. Ebben a különös háremben az Édes Férjnek sok tennivalója lehetett. Az életírás hangja tárgyilagos, józan. Nagyon nehéz eldönteni, mennyire volt tudatos ez a hisztéria, mennyire tudta, hogy komédiázik, és mennyire volt őszinte, amikor komédiázott.”⁶³² Az *Önéletírását* 1980-ban vette elő újra, hogy minden nap belelapozzon: „A képmutató hisztérika ömlengős nyávogásán túlhangzik néha egy hang, ami a szent hangja.”⁶³³ – írta ekkor *elismerően*.

1972 téli hónapjai Renan Jézusról írt könyvének újraolvasásával is teltek; ez hozzájárult ahhoz, hogy az író a 25 évvel korábbi véleményéhez képest sokkal tárgyilagosabb, realiztikusabb képet alkotott az eddig kifinomultnak, de egyben vadnak tartott Jézusról. A mélyebb, kissé talán orvosi szemlélet nem a *Harminc ezüstpénz* első, esszészerű részén módosított, inkább Jézus és Júdás viszonyának és a társadalomban elfoglalt szerepüknek megértését, ezáltal pedig a párbeszédesebb részek újragondolását és az *Erősítő* vonatkozásában azok átírását segítette: „Az olvasmány Rómában meggyőz arról, hogy a kereszténységből, száz év alatt – akkor jelent meg Renan könyve – elporlott valami, amit Renan »szociális forradalomnak« nevezett. A »primitív kommunizmus« [...] éppen úgy megsemmisült az időben, mint a kereszténység és a modern kommunista kísérlet.”⁶³⁴ „Renan könyve a száz év teherétélét jól bírta [...] Jézus tragédiája az volt, hogy a fajvédő zsidósággal szembeszállt, meghirdette, hogy minden ember egyformán ember, »Isten fia«, nincs kiválasztott faj. Ezért ölték meg a zsidók.”⁶³⁵ Erről a lényeges álláspontokról Klausner hosszan és visszatérően értekezett: „Jézus [...] a szertartási törvények nemzeti értelmét nem fogta fel kellőképpen. Nem oldja fel azokat végérvényesen, de magatartása velük szemben azt mutatja, hogy értelmüket lebecsüli. Nem ismeri fel a szoros kapcsolatokat a nemzet és a világtörténelem között”.⁶³⁶ Márai szerint Renan könyvében „nincs már semmi forradalmi; az időben az emberek túlhaladtak a problémákon – Jézus istenségének, emberi lényének problémáin –, már él egy nihilista nemzedék, melynek számára a vallás szemináriumi anyag, nem probléma. // A keresztre feszítést Renan orvosi tárgyilagossággal írja le. Jézus örült volt; nem játszotta azt, hogy próféta, őszintén örült volt.”⁶³⁷ A beszámíthatósága mértékéről Hall Caine Jakab kapcsán tett említést, aki eszelősnek tartotta testvérét.⁶³⁸ Renan szerint Jézus követői között jelentkező ellentétek – amelyek a csoportok elszakadásához vezettek – oka az volt, hogy míg Pál képes volt egyfajta

⁶³² TN, 1973, 355.

⁶³³ TN, 1980, 187.; Vö. RENAN, *Jézus...*, 410.

⁶³⁴ TN, 1972, 332.

⁶³⁵ TN, 1973, 348.

⁶³⁶ KLAUSNER, *Jézus és kora*, 330.; Lásd még uo., 173, 329, 336, 351.

⁶³⁷ TN, 1973, 354.; Vö. MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 53–54.

⁶³⁸ HALL CAINE, *Krisztus...*, 2:579.; Vö. KLAUSNER, *Jézus és kora*, 245.

költői regiszterben értelmezni Jézus szavait, addig Jakab és a köréje csoportosult *párttagok*,⁶³⁹ „[n]em lévén meg bennök Jézus elméje, választékossága, emelkedettsége, halála után valami nehézkes vakbuzgóságba merültek, olyanfélébe, amelyet mesterök oly élesen ostorozott. Képtelenek voltak az iróniára: jóformán elfeledték Jézus ékesszóló kifakadásait a képmutatók ellen.”⁶⁴⁰ Susan Sontag örületfogalmával érzékletesen definiálható Márai Jézus-képének jelleme: „Amit örületnek hívnak, az rámutat arra, amit egy bizonyos társadalom meghatározása szerint nem lehet elgondolni. Az örület fogalom, amely határokat rögzít: az örült határvonalai meghatározzák a »másságot«. Az örült az, akinek a hangját a társadalom nem akarja hallani, akinek viselkedése tűrhetetlen, akit el kell hallgattatni.”⁶⁴¹

Egy szintén '72-es egyházkritika szintén előlegezte az inkvizítorok tevékenységére alapozott *Erősítőt*: „Sok irgalmatlanság van az Egyház belső szerkezetében, sok bárgyú és kegyetlen logika.”⁶⁴² Pár nappal később feltehetően az olvasmányok hatására is, megjött a kedve az íráshoz.⁶⁴³ Egyik leginspirálóbb szerző ekkor Gérard de Nerval (1808–1855) volt Márai számára.⁶⁴⁴ A francia költő gondolatai a '74-es naplóban is olvashatóak, utóbb Márai gondolataiként: „Minden monoteisztikus államvallás (iszlám, a judeo-krisztián vallási változatok, kommunizmus) kénytelen korrump és erőszakos lenni.”⁶⁴⁵ E gondolat a következőképpen illeszkedik a regénybe: „Bellarmini [sic] és a padre párbeszéde, Bruno kivégzése után. A tézis: minden Hatalom, amely egy monoteisztikus vallás erkölcsi tekintélyével álcázza vállalkozásait – iszlám, judeo-krisztián hatalmi-vallási változatok, vagy a szekuláris, immanens vallások, mint a kommunizmus vagy a náciizmus) korrump lesz és kegyetlen. Az Állam, amely felbérli az Egyházat, hogy az Eszme, az Ideológia ürügyén szolgáljon neki, az Egyház, amely nem válik külön az államtól, korrumpálódik.”⁶⁴⁶

A közel tíz évvel korábbi eucharisziabírálat folytatására és megismétlésére a katolikus egyház legújabb reformja adott ürügyet. Márai ismételten felhívta a figyelmet a kereszténység hanyatlására: „A katolikus egyház, hosszas tanácskozás után meghirdette, hogy a jövőben, szükség esetén, nemcsak papok, hanem egyszerű hívők is szolgáltatják az ostyát, az Oltáriszentséget... [...] Kinek »fontos« az ilyesmi? Az eucharisztia, ez az ünnepélyesen

⁶³⁹ RENAN, *Szent Pál...*, 52.

⁶⁴⁰ Uo., 49. Az iróniát megérteni képtelenek világáról bővebben olvasható az *Erősítő* elemzését tartalmazó fejezetben.

⁶⁴¹ SONTAG, „Artaud megközelítése...”, 76.; Vö. Márai idézte Saint-Exupéryt: „La divinité s’exprime a travers l’individu qui va contre le gout moyen.” TN, 1960, 389.

⁶⁴² TN, 1972, 334.

⁶⁴³ TN, 1972, 337.

⁶⁴⁴ TN, 1973, 372.

⁶⁴⁵ TN, 1974, 25.

⁶⁴⁶ TN, 1974, 63.

szublimált kannibalizmus – a Hús és a Vér – kinek ad valóságosan misztikus borzongást? És most, hogy az Ostyát már mindenki beadhatja a másiknak, hol a Titok, az áthasonulás, a profán cselekedet mögött mennyi még a misztikus? És ha valaki nem tud nyelni, annak kúp alakban is be lehet adni az Ostyát? Milyen nehéz megérteni az embereket.”⁶⁴⁷ A választ az emberi jellemben találta meg azt állítva 1973 végén, hogy az ember *gyáva* szembenézni a valósággal, amiről alig tud bármi biztosat, ezért a vallás protéziséhez⁶⁴⁸ és a hithez menekül segítségért. Kiszolgáltatja magát az egyház által kidolgozott megalázó *illúzió* tudatbefolyásoló képmutatásának.⁶⁴⁹

Az író felháborodásának ismételt kiemelt tárgya – mint a keresztény civilizáció még megmaradt fertőző törmeléke⁶⁵⁰ – a szenvedélyes vallási meggyőződés erősítését szolgáló⁶⁵¹ torinói lepel volt, amiről szintén oldalas kritikák íródtak ekkor: „A televízióban a lepedőt mutatják, melyet a torinói katedrálisban őriznek [...] A torinói katedrális is részt vesz a mutatvány során a mutogatásban. Mindez két hirdetés között. Mire jó ez? Mit akar az Egyház az ilyen mutatványokkal? Ki »hisz« még ilyesmiben – és ki »hisz« még egyáltalán?”⁶⁵² „[M]ost már benne vagyunk az új forradalomban [...] az ember viszonya a társadalomhoz, önmagához, a valláshoz, Istenhez, az univerzumhoz, ez változik most forradalmian.”⁶⁵³

A *Harminc ezüstpénz* értelmezését befolyásolhatja az a kérdés, hogy Márai közel harminc évvel korábban, a regény írásakor mennyire érezte már azt a korhangulatot, azt a történelmi fordulópontot, amiről a hetvenes évek közepén gyakorlati tapasztalatokat szerzett. „Az »elidegenedés« nálam nem a társadalommal és a munkámmal szemben következett be, hanem a Világhoz való személyes, emberi, tudatos helyzetemben. [...] A világkép, amely számomra most már valóság, nem az »enyém« többé, hanem idegen.”⁶⁵⁴ A világképpel együtt a világ (Márai aktuális világa: Olaszország) is nagyot fordult azáltal, hogy „a Család és az Egyház nem tekintély többé”,⁶⁵⁵ hiányzik belőle a vallás erkölcsi nevelő ereje. „A világ úgy változott, ha valakinek ma »sikere« van – mindegy, milyen munkaterületen –, gyanús, hogy nem tisztességes ember. Nehéz elképzelni, hogy »sikere« legyen valakinek ebben a világban, mert munkája értékes, magatartása tartózkodó és várakozó – valószínűbb, hogy a siker érdekében kullancs

⁶⁴⁷ TN, 1973, 390.

⁶⁴⁸ TN, 1974, 101.

⁶⁴⁹ TN, 1973, 457, 458.; Lásd még TN, 1975, 197.; TN, 1979, 168, 170.; TN, 1986, 330.

⁶⁵⁰ TN, 1974, 84.

⁶⁵¹ Vö. ECO, *Ellenséget alkotni*, 100–106.

⁶⁵² TN, 1973, 502.

⁶⁵³ TN, 1974, 10.

⁶⁵⁴ TN, 1974, 11.

⁶⁵⁵ TN, 1974, 127.

volt, kijáró, hízelgő, megalkuvó, tehát jellemtelen.”⁶⁵⁶ Az effajta bírálat és vád a regényben Júdást sújtja, aki bár tényleg leleményes és ezért sikeres is, meglehetősen kiterjedt kapcsolatrendszerrel rendelkezik, ami önbizalmat és támogatást nyújt számára. Márai e véleménye után nem meglepő, hogy célja volt – Goethe nyomán⁶⁵⁷ – függetleníteni az egyéni életet a Történelem merényleteitől.⁶⁵⁸

1975 ismét az az év, amikor Dantét és Nietzschét olvasott. A két szerző minden esetben továbbgondolásra készítette Márait nemcsak az olvasottakkal, de a társadalmi történésekkel összefüggésben is. Ebben az évben pontosította az irgalomra vonatkozó terminusát, mint az éppen születő *Erősítő* egyik lényeges aspektusát: az irgalmat nem természetfeletti értelemben képzelte el, az Isten nem irgalmas az ő meglátása szerint, de az ember lehet az – annak kell lennie, ahogy ezt Jézus tanította. Viszont a későbbi századokban, Jézus isten voltának hirdetésével kezdődően a kereszténység mint intézmény a hamis ígéretek vallásává lett. Nincs jóvátétel és kegyelem – írta –,⁶⁵⁹ azok a dogmatikus felépítmény részei a társadalmi kontroll szolgálatában. Ez a kezdeti időszak volt az, amikor meghirdették, hogy van Isten. Századokkal később kinyilatkoztatták mások, hogy nincs Isten, manapság pedig az ateisták kérdezik, hogy miért nincs Isten – elmélkedett.⁶⁶⁰ Az *Isteni színjáték* kapcsán a hit fogalmáról az alábbiakat fogalmazta meg: „Dante (XXIV. ének) megkérdezi, áptre, Beatricétől a mennyországban. »Mi a hit?...« (A kérdés elég különös.) És Beatrice így felel [Pál apostol szavaival (Zsid. 11: 1.)]: »A hit a remélt dolog, mint valóság: a hit a láthatatlan bizonyosság.« A válasz meghökkentően őszinte. Dante kimondott valamit, amiért két századdal később máglyára küldtek embereket. Mint ma, sokfelé, örökké. A remény, hogy az emberiség végre a vallások segítségével kezd tájékozódni itt a Földön és az Univerzumban: néha, pillanatokra, feldereng, de aztán rögtön kialszik, mert félnek, és szükségük van hinni abban, amit nem látnak, nem is értenek.”⁶⁶¹ E *felderengés* Dante mellett Keresztes Szent Jánosra is utal, aki az *Erősítő* elemzéséhez és a regény mélyebb megértéséhez, egyben felértékelődéséhez is szorosan kötődik. A két költő közötti összefüggés magyarázata Umberto Eco közel negyven évvel a regény után írt könyvében olvasható Keresztes Szent János leggyakoribb metaforájával (sötét éjszaka) összefüggésben.⁶⁶² A regényben a spanyol gondolkodásában fordulópontot jelent a misztikus *Cantar del alma que se huelga de conocer a Dios por fe* (Egy lélek éneke, aki hit által nem

⁶⁵⁶ TN, 1974, 100–101.; Lásd még TN, 1968, 263.

⁶⁵⁷ TN, 1974, 132.

⁶⁵⁸ TN, 1974, 129.

⁶⁵⁹ TN, 1975, 184.

⁶⁶⁰ TN, 1975, 187.

⁶⁶¹ TN, 1975, 255.

⁶⁶² ECO, *Ellenséget alkotni*, 44.

ismerheti meg Istent – ford. F. J. P.) című költeménye, aminek második versszakát a bíboros a szerzetessel közösen emlékezetből idézi: „Su origen no lo sé, pues no le tiene, / mas sé que todo origen della viene, / aunque es de noche.”⁶⁶³ (Nem tudhatom a forrását, mert nincs neki, / de tudom, hogy minden belőle ered, bár ő maga az éjszaka is. – ford. F. J. P.). Ahogy Keresztes Szent Jánosnál „Isten maga is éjszaka, amennyiben itt a földi életben nem láthatjuk, nem érthetjük őt.”⁶⁶⁴ „Ez a Szent János-i »noche« misztikus paradoxona: az éjszaka nem más, mint Isten ragyogó világossága.”⁶⁶⁵ A „»noche« mögött Krisztus áll: a világot beborító sötétség fölé hajló Isten Fia”⁶⁶⁶ – olvasható a *Vigilia* 1975-ös számában. Az olasz szemiotikus másképpen gondolt a karmelita szerzetesre: „Keresztes Szent János számára a »noche oscura«, a megismerés sötét éjszakája, [...] a költészetten keresztül fejezi ki misztikus tapasztalatát: az Abszolút kimondhatatlanságával találkozva mintha biztonságot jelentene az a tény, hogy ez a feloldhatatlan feszültség egy befejezett formában oldódik fel.”⁶⁶⁷

A kényelemhez szokott rendtársai rabosították Keresztes Szent Jánost „ahogy megérdemelte”, mert „reformot akart” – mondja a bíboros a regényben.⁶⁶⁸ Tehát Eco szavaival Giordano Brunot is az elgondolhatatlan és meghatározhatatlan Abszolútról alkotott elméletei miatt vezették a máglyára, mert e reformgondolatok egy erőszakos ideológia számára nem segítik a tudatlanok irányítását. Tényekre van szükségük a társadalom befolyásolásához, atropomorf és emberi mértékkel mérhető és hihető képzetekre. De „van valami, ami erősebb, mint a Hit – az, amiről az eretnek, akit ma hajnalban hamuvá sütöttek, azt mondta, hogy a csillagokban és a porszemben is benne van.”⁶⁶⁹ A hit egy bizonyosság, ami nem kísérleteken és tényeken alapul, hanem egy elfogadott valóságon, mint remélt dolgon. Erről írta Márai, hogy „ez a keresztény remény, ami tiltakozásra készlet minden ellen, amit az Egyház hirdet: a remény, hogy van élet a halálon túl, ítélet és bocsánat... A keresztény remény, ez a mézesmadzag, vallási hitegetés.”⁶⁷⁰ Az író Goethe szellemi örököseként vallotta, hogy a „kétérdésben nincs megállás, arra ösztönzi a szellemet, hogy közelebből is megvizsgálja és *kipróbálja* a dolgokat, és – ha tökéletesen történik – ebből származik azután a bizonyosság, vagyis a cél, amelyben az ember teljes megnyugvást lel.”⁶⁷¹

⁶⁶³ Salvador ROS GARCÍA, „El poema »Que bien sé yo la fonte«: la plegaria eucarística de un místico”, *Revista de espiritualidad* 54, 214/215. sz. (1995): 75–113, 84.

⁶⁶⁴ BÉKY Gellért, „A fényes éjszaka: Keresztes Szent János”, *Vigilia* 40, 5. sz. (1975): 300–305, 301

⁶⁶⁵ Uo., 302.

⁶⁶⁶ Uo., 303.

⁶⁶⁷ ECO, *Ellenséget alkotni*, 44–45.

⁶⁶⁸ MÁRAI, *Erősítő*, 129.; Vö. TN, 1975, 228–229.

⁶⁶⁹ Uo., 130.

⁶⁷⁰ TN, 1976, 336.

⁶⁷¹ ECKERMANN, *Beszélgések Goethével* (1827. április 11.), 259.

Az isten antropomorf jellemzőiben megbújó paradoxonra is feltett egy költőinek tetsző kérdést: „A nyugati civilizáció »keresztény körzeteiben« ez a fogalom, »Isten«, mindig a félelem attribútumával jelentkezik; »istenfélő« [...] mindig a nyelvi beismerése annak, hogy az Istentől félni kell. A kereszténység meghirdette, hogy a keresztény Isten a Szeretet Istene, a végtelen irgalom és a megbocsátás istene. De akkor miért kell [...] »félő« tőle?»⁶⁷² A vallás nem ad már kielégítő választ, ezért érzi magát az ember elveszettnek, elhagyottnak, a vallások illúziói „megbuktak ebben a században. Marad az industrializmus, a technológia és a katonaság.”⁶⁷³ – írta a szerző; ugyanezt más szavakkal két évvel később, 1977-ben: „Már senki nem bízik senkiben, semmiben. Vallás, irodalom, aztán a Nagy Szavak, Humanizmus, ez mind kihűlt. Nincs más, csak a reménytelen tények: a tömeg és a bomba.”⁶⁷⁴

Márai saját hitvallásáról egy Jacques Monod (1910–1976) idézetre reflektálva mondta ki a biztosat: „»Az ember végre tudja, hogy az univerzum közömbös végtelenjében egyedül van és véletlen következtében lépett elő abból a végtelenségből... Sem eredete, sem sorsa nem előreírt, meghatározott...« – így végezte könyvét. Ebben hiszek.”⁶⁷⁵

Az eddig áttekintett években írt leginkább út- és válaszkérésnek nevezhető létértelmezések sokszínűsége a lezáráshoz közelített 1976-ban. Márai nem használta a korábban olyan gyakori *lehet, talán* szavakat; egyre inkább ténymegállapítások olvashatók ontológiai tárgyú gondolatairól: „A létezés céltalanságát megtölteni az értelem feszültségével: ez az emberi élet egyetlen feladata. A vallások gyermekes dadogása, amint értelmet és célt iparkodnak adni a létezésnek, minden civilizáción belül száználmas mellébeszélés: a buddhista skolasztika éppen olyan esztelen, mint a keresztény skolasztika. [...] Ez a dadogás időtlen, minden földrészen, minden korban. Csak a görögök vallásos képzeletében van arány, mérték és világosság.”⁶⁷⁶ A *Tibeti halottaskönyv* újraolvasása és a keresztény dogmával való összevetése közben az előző gondolatot pár nappal később így folytatta: „A buddhisták gyávák és alamusziak, mint a keresztények, a hamis ígéretekkel. A két vallás eszkatológiája félelmesen azonos, a buddhista Pokol semmivel nem kevésbé szörnyűsége – igen, a kínzások és gyötrelmek ebben a pokolban is felülmúlnak mindent, amit Dante szadista fantáziája kitalált – és a buddhista skolasztika éppen olyan agyalágyult és eszeveszett, mint a keresztény. Marad Arisztotelész, Platón, a joghurt és a fogvacogva is bátor Emberi Tudat. Minden más, amit a vallások mesélnek,

⁶⁷² TN, 1977, 449.

⁶⁷³ TN, 1975, 270.; Lásd még TN, 1979, 168.

⁶⁷⁴ TN, 1977, 529.

⁶⁷⁵ TN, 1976, 362.; Lásd még TN, 1972, 227.

⁶⁷⁶ TN, 1976, 396–397.

megalázóan gyáva és embertelen.”⁶⁷⁷ Állítását Virginia Woolf révén is alátámasztva érezte, miután – 1977 januárjában – az író 1923–1924-es naplójegyzeteit elolvasta: „Végül felsóhajt és megvallja, hogy mindig a görögökhöz kell fordulni, »when we are sick if the vagueness, of the confusion, of the Chistianity and its consolation.« A hamis ígéretekkel megtömött »keresztény« civilizáció egyetlen ellenmérge a görög civilizáció ígéretmentes, izgalmasan reménytelen szemlélete.”⁶⁷⁸

A valóságról nem az irodalomból értesülhetünk, hanem csak az asztonómus kutatásaiból – írta pár nappal később nosztalgiával gondolva vissza a Mount Palomar obszervatóriumában tett látogatására; majd így folytatta: „Ugyanakkor az őskori genezis-elméletek nem halványodnak el: Mózes könyve a Teremtés történetét valószerűen meséli. Csak egy szó, amiben megbotlik az értelem: »Kezdetben Teremté Isten az eget és a földet.« Ez lehetséges, már amennyiben volt Isten és volt Teremtés – de miért és hogyan »kezdet«-ben? Mi volt a kezdet előtt? Isten, világ nélkül? Itt bicsaklik meg a keresztény-zsidó teremtésszemlélet. Az univerzumban nincs Idő és nincs Tér, nincs Kezdet és nincs Vég – ezt már kezdi tudni az újkori kozmogónia és kozmológia. Az ember a küszöbön áll, amikor az univerzumba kémlel műszereivel: lát valamit, ami van is, nincs is, de aminek emberi értelem számára nem lehet »Kezdet«. A halál közelsége ilyen primitív, kezdetleges gondolatokat sugalmaz, de ha nincs, mert nem lehet Kezdet, akkor nincs Vég sem. Csak a permanens Semmi van, ami ugyanakkor Mindenség.”⁶⁷⁹

Az 1977-es év egy jelentős, Jézusról alkotott véleménnyel zárult Franco Zeffirelli (1923–2019) filmjének apropóján: Márai szerint az olasz filmrendező Jézus-képe „[m]indig szép és ünnepélyes, a Miatyánk a Hegyi beszéd úgy tekereg szájából a televíziós tükörben, mint a régi szentek szájából a szalag. A mitikusat nem lehet konzumcikk alakjában tálalni. Jézus, ha volt, vad, szőrös, indulatos társadalmi peremlény volt, nem ilyen kozmetikált szalon hippit.”⁶⁸⁰ Márai a *Harminc ezüstpénz*ben egy egész fejezetet szentelt Az *alak*nak, amely mindig alakult, az egyes kulturális korszakok művészei mindig ráleltek a mondanivalójuknak megfelelő Jézus- és istenkép ábrázolásának stílusára.⁶⁸¹ Az idézetben említett szalag talán némi magyarázatra szorul, mert nem csak itt fordult elő, hanem például az *Erősítő*ben is. Eredete a Márai által több esetben említett és az alábbi jelzők használatával elítélt képes Biblia, a (lelki) szegények Bibliája (Biblia pauperum, Biblia picta)⁶⁸² műveltségpótló, értékcsökkentő, manipulatív fametszetei,

⁶⁷⁷ TN, 1976, 405.

⁶⁷⁸ TN, 1977, 429.

⁶⁷⁹ TN, 1977, 430–431.; Lásd még TN, 1950, 153.; TN, 1982, 8–9.; Vö. TN, 1967, 25.

⁶⁸⁰ TN, 1977, 471.

⁶⁸¹ Giovanni FILORAMO, *Ipotesi Dio: Il divino come idea necessaria* (Bologna: Il Mulino, 2016), 27–28.; François BESPFLUG, *Le immagini di Dio: Una storia dell’Eterno nell’arte* (Torino: Einaudi, 2012), 10–13.

⁶⁸² TN, 1959, 49, 135.; TN, 1977, 509.; TN, 1982, 25–26. Fogalommagyarázat: „Biblia Pauperum”, in *Katolikus*

amelyekben a történetek főhőseinek szavait képregényszerűen írták ki fehér buborék helyett szalagra – tehát a vizuális populáris kultúra közepkori megfelelője.

Az 1977-es év második fele lassú belső búcsúzással telt – Európától, halottaiktól. Márai halottaknapj tanácsát a kínai filozófia (nem derül ki, hogy melyik iskola) mentén próbálta magyarázni: „Halandók vagyunk, de meg kell becsülni egymás halálát – hamis és üres ígértek nélkül kell emlékezni a halottakra és a halálra.”⁶⁸³

Az utolsó évtized a nyugati parton

„Add meg nekem mindennapi közönyömet.”⁶⁸⁴

„»Európa« számunkra ma éppen olyan idegen, mint Amerika. De a mi korunkban már nem annyira lakást keres az ember, mint közeli és megbízható krematóriumot.” – írta Márai Sándor az Olaszországból Kaliforniába költözés okáról, aminek háttérében egyrészt az olasz egészségügyi intézményrendszer megbízhatatlansága, másrészt az olasz vallási hagyomány temetkezésre vonatkozó előírásai-nézetei és az író végakarata között húzódó áthidalhatatlan szakadék volt.

Az első San Diegóban töltött napok történései bizonyítják, hogy fia és annak családja vallásgyakorló volt. Máraiék felkérésre elkísérték őket a templomba,⁶⁸⁵ ami bauhaus stílusú, de általában az ételek is ízetlenek: mindenből hiányzott számára a liturgia, a hagyomány és annak tisztelete.⁶⁸⁶ A nyolcvanas évek irodalmi szempontból leginkább a kéziratok rendezgetésével teltek a hagyaték, esetleg néhány kortárs kiadás számára. Ez is oka lehet annak, hogy alig található új gondolat az utolsó tíz év naplóiban. A számvetés éveiben talán csak *a minden mindegy* ironikus stílusában érezhető némi változás, de a jellegzetes témák ismétlődtek.

1978–79-ben szó esett az ördögről a földön: „A nagyobb baj, hogy az ember jár a földön.”⁶⁸⁷ – szúrta oda Márai. Megelőlegezve ismét azt a hat évvel később írt gondolatát, hogy a Shakespeare-i világ hüen ábrázolja az embert, aki a pokol teremtője a Földön.⁶⁸⁸ Írt a

---

lexikon, szerk. BANGHA Béla, 4 köt. (Budapest: A magyar kultúra, 1931), 1:209.; Vö. DEVECSERI Gábor, „Engesztelés és gyönyör-ünnep: Zolnay Vilmos Pokoljárás-áról”, in *Művei: Lágymányosi istenek: Összegyűjtött esszék és tanulmányok*, szerk. STEINERT Ágota, 545–551 (Budapest: Magvető, 1979), 549.

⁶⁸³ TN, 1977, 514.

⁶⁸⁴ TN, 1984, 196.; Lásd még TN, 1978, 38.; TN, 1982, 72.

⁶⁸⁵ TN, 1978, 14.

⁶⁸⁶ TN, 1978, 23.

⁶⁸⁷ TN, 1978, 37.

⁶⁸⁸ TN, 1984, 201.

nagyhatású tömegkábító médiumokról: „a vallás, a hazafiság, a televízió, a szocializmus, a futball – diadalmasak: az értelem nem tud többé beleszólni a kábulatot követelő tömeghülyülésbe.”⁶⁸⁹ „Látni való, hogy az időszerű nagy kábítószerek közül már csak a sport igazán eleven energia. Minden más – vallás, politika – csak vattázás, culág.”⁶⁹⁰ „Minden, amit »hazafias« és »vallásos« címkével árulnak, legalább úgy el kell utasítani, mint amit a »népi« vagy »szocialista« címkével árulnak.”⁶⁹¹ Az új világkép tömör summázata 1978-ból: „Világszemléletek. Volt a geocentrikus, aztán az egocentrikus... Egy betű helyezési különbsége minden. És mindkettő megszűnt egy világszemléletben, amelyben nincs többé centrum, sem ego.”⁶⁹² Még abban az évben IV. Pál temetéséről írt újságírói szemmel: „Ez az eucharisztikus tömegetetés, délután hatkor, ez a népkonyhára emlékeztető szublimált kannibalizmus émelyegtető. [...] A pápa eltűnik a San Pietro kriptájában, nagy fellélegzés. Apácák és kasztráltak éneklük a halleluját, az örök élet ígését... Az enciklopédisták időnként megkísérlik, hogy helyre tegyék azt, amit az evangélisták vétettek. De ehhez sok idő kell.”⁶⁹³

A túlvilágról a már megszokott stílusban olvasható a közel harminc éves elképzelése: „A keresztény tanítás perverz fenyegetése az »örök élet«. Szörnyű lehet.”⁶⁹⁴ Jaspers tézisének jelentőségére szintén a példaképek kontextusában hívta fel a figyelmet: az egyetemes történelmi és kulturális fordulópontot a Kr. e. V. században élt gondolkodók: Konfucius, Lao-ce, Buddha, Platón jelentették, akik a konvencionálison túl voltak képesek gondolkozni.⁶⁹⁵

A kínai filozófia bölcsessége a hetvenes évek végén erősen érdekelte Márait.⁶⁹⁶ Ennek oka a természettel való összhang megteremtésének kísérlete, illetve az, hogy „Nem »hittek« semmiben, amit az értelem nem tudott megközelíteni. Nem volt vallásuk, sem istenük.”⁶⁹⁷ Az író nagyon gyakran olvasott asztronómiával foglalkozó tudományos cikkeket. Bevallása szerint alig értett belőlük valamit, ezért úgy érezte „mindez valóság és mítosz egyszerre: az Univerzum »eredete« a küszöb, ahol az emberi értelem megtorpan. Következik a vallás vagy az időtlen és tér nélküli tünemények méricskélése.”⁶⁹⁸ „[A]hol a Tudomány nem tud felelni, az ember kénytelen megtérni Istenhez. Ezt ma szívesen hangoztatják a zsákutcába került hitélet mentőoszlopai, papok és hívő laikusok. Meghirdetik, hogy a tudomány »közeledik« a valláshoz,

⁶⁸⁹ TN, 1978, 54–55.

⁶⁹⁰ TN, 1978, 67.; Lásd még TN, 1979, 139.

⁶⁹¹ TN, 1979, 113.

⁶⁹² TN, 1978, 61.

⁶⁹³ TN, 1978, 62–63.

⁶⁹⁴ TN, 1978, 66.; Lásd még TN, 1959, 159.

⁶⁹⁵ TN, 1978, 64–65.

⁶⁹⁶ TN, 1978, 69–70.; TN, 1979, 85, 88, 120, 121.

⁶⁹⁷ TN, 1979, 114.

⁶⁹⁸ TN, 1979, 95.

hiszen a végső kérdésre – Teremtés, Kezdet, Vég – nem tud racionálisan felelni. Nem tud, de nem is akar. [...] Az ember halandó, Kezdet és Vég nélkül nincs számára Univerzum.”⁶⁹⁹

A három évtizede szinte minden nap olvasott Biblia kommentárjai sem maradtak el: „Máté, 18. »Mert szükség, hogy botránkozások essenek.« Talán az egyetlen őszinte mondat a szinoptikus evangéliumban. A Rossz fermentum – az igazi fermentum, ami kényszeríti az embert, hogy az legyen, aki.”⁷⁰⁰ A bűnre csábító – visszautalva a sátánra –, aki az ember képében jár a Földön.

Márai bírálataiból II. János Pál továbbra sem maradt ki: „Jó diplomata lehetett, ha az elmúlt 30 évet privilegizált helyzetben sikerült túlélnie egy kommunista államban, és nem oktan a gyanú, hogy egy főpap, aki ilyen sértetlenül, kivételezett helyzetben élte át az elmúlt három évtizedet a kommunista Lengyelországban, kompromisszumokra kényszerült.”⁷⁰¹ „Ez a hegyes orrú lengyel parasztpápa most meghirdette, hogy az eszkatológia változatlanul érvényes, minden hithű katolikus köteles hinni abban, hogy van élet a halál után, van Utolsó Ítélet, van pokol és mennyország, jutalom és gyehenna, szenvedés. Az Egyháznak igaza van, amikor nem adja fel az eszkatológia ígéreteit és fenyegetéseit, hiszen 2000 éve ezzel uralkodik: ha eltávolítjuk a katolikus tanításból a halálon túli élet, a menny és a pokol fogalmait, mi marad? Valamilyen felvizezett, primitív szocializmus vagy inkább pauperizmus.”⁷⁰² Egy összegző gondolatfolyamban mondott még ítéletet az amerikai körútjáról hazatérő pápáról 1979 őszén: „A pápának »sikere volt«, írják és hörgik a hírközlő médiumok – de mi köze az ilyesfajta sikernek a valláshoz? A tömegnek nincs vallása. Csak az egyénnek van vallása – és az egyén, aki mutogatja a vallását, nem »hisz«, csak engedelmeskedik a tömegindulatnak, amely kitört. A judeo-keresztény vallás egy nagy szociális forradalom következménye; ami ráépült, tehát az eszkatológia és a hatalmi hierarchia szerkezete, nem vallás, hanem manipulált intézményesség. Nem szeretem az ateistákat, és kerülni kell a vallásos tömegeket. Az embereknek joguk van az illúzióhoz, de az utolsó megmaradt dignitás lehetősége, hogy nem ismeri el azt az Istent, amelyet az emberek a saját képükre alkottak, és kételkedik abban, hogy Isten, ha van, saját képére alkotta az embert. Isten valahogy másképpen és máshol van, ha van, nem a Madison Square Garden arénájában, sem a templomokban. Spinoza közelebb volt panteizmusában az

⁶⁹⁹ TN, 1979, 129.; Lásd még TN, 1976, 333–334.

⁷⁰⁰ TN, 1979, 121–122.; Lásd még Márai gondolatait Pierre Teilhard de Chardin *Az emberi jelenség* című könyvéről: TN, 1960, 337.; TN, 1966, 316.; Vö. Pierre TEILHARD DE CHARDIN, „Függelék: Néhány megjegyzés arra vonatkozóan, mi a Rossz helye és szerepe az Evolúcióba lévő Világban”, in *Az emberi jelenség*, ford. BITTEI Lajos és RÓNAY György, 306–308 (Budapest: Magyar Könyvklub, 2001).

⁷⁰¹ TN, 1978, 70.

⁷⁰² TN, 1979, 132.

Istenhez, mint a Pápák és a Tömeg, amely kurjongat.”⁷⁰³ Márai az évtized végén kezdett újra foglalkozni Spinozával,⁷⁰⁴ és számos egyezést találva saját és a filozófus gondolatai között, az új vagy felelevenített ismereteit azonnal be is építette egyház- és társadalomkritikájába, továbbá a megválaszolhatatlannak tűnő *kezdet előttire vonatkozó* kérdésekre adható válaszok sorába.⁷⁰⁵

1981. május 15-e a pápa ellen elkövetett merénylet napja. „Fél órával a merénylet után a helyi televízió mutatja a római Szent Péter teret [...] két testőr bárgyún nézdegél, mint akik idetévedtek a történelemből, és nem találják helyüket az epidemikus terror közepette. Mint az Egyház, jelmezeivel és dogmaival. Mint a pápa, szegény, amint áldást oszt, és közben hasba lövik.”⁷⁰⁶ – számolt be Márai az anakronisztikus látványról. A kórházi kezeléséről szóló hírek ismét módot adtak az írónak arra, hogy kifejtse Isten földi helytartójának „emberiesítését” ellenző nézeteit: „lehet, elgondolkoztatja a hívőket, van-e Gondviselés, s ha van, miért nem működik ilyen rendkívüli esetekben.”⁷⁰⁷ De Márai nem látott változást: „A lengyel pápa heti fellépte alkalmából figyelmeztette a hívőket, hogy a feltámadást követően is lesznek férfiak és nők, akik örökké élnek, de nem lesz többé nemi élet, sem utódok nem származnak férfiak és nők együtteséből. A tömeg Szent Péter terén komolyan hallgatta a pápai trónra ültetett polyák plébános jóslásait. Mindez szomorú és reménytelen.”⁷⁰⁸ Kapcsolódó bejegyzés: „A katolikus egyház 2500 szentet avatott eddig. A közelmúltban 200-at töröltek a szentek kataszteréből, mert utólagos vizsgálat megállapította, hogy nem voltak igazi szentek: kigolyózták őket, mint akik hamis születési adatokkal settenkedtek be a kaszinóba.”⁷⁰⁹

A nyolcvanas évek elején szaporodtak meg ismét a vallási energiák egyetemes történelmi léptékű kilobbanásának elméletét firtató bejegyzések.⁷¹⁰ A tárgykör a *Harminc ezüstpénz* szövegének nyomdai előkészítésére utal. 1981-ben Márai egy, a kutatás szempontjából jelentős bejegyzése arról tanúskodik, hogy nem elsősorban az árulás témájának feldolgozása érdekelte ekkor, sokkal inkább az ember viszonya Istenhez. A kézirat jövőjén töprengő író ezzel indokolta Újváry Sándor felkérésének esetleges teljesítését: „A »Harminc ezüstpénz«-t talán tisztába teszem: találtam benne egy mondatot, amiért érdemes: Isten nélkül nem lehet élni, de mert Isten

⁷⁰³ TN, 1979, 158–159.

⁷⁰⁴ TN, 1963, 354.; TN, 1966, 323.; TN, 1974, 52, 53, 88.; TN, 1975, 182.; TN, 1979, 127, 158, 166.; TN, 1985, 292, 295, TN, 1988, 378.

⁷⁰⁵ TN, 1981, 279–280.

⁷⁰⁶ TN, 1981, 282.

⁷⁰⁷ TN, 1981, 284.

⁷⁰⁸ TN, 1981, 341.

⁷⁰⁹ TN, 1981, 342–343.; TN 1969, 356.

⁷¹⁰ TN, 1982, 79–81

nincs, az Ember feladata, hogy időnként megteremtse az Istent.”⁷¹¹ Az író Schopenhauer után⁷¹² szintén megalázónak tartotta az antropomorf istenképzetet, „megalázó Istenre is, emberre is.”⁷¹³ Gondolatainak további forrása egyrészt Toynbee volt, aki mélyrehatóan ismerte a keresztény civilizáció által leigázott közép- és észak-amerikai ősi társadalmak hanyatlásának történetét,⁷¹⁴ másrészt Gide-nek az 1939–1942 között írt naplójában olvasható mellékleteire reflektált: „A judeo-keresztény vallás hirdeti, hogy Isten saját képére teremtette az embert. Ez lehetetlen, Isten nem lehet olyan ronda, mint én vagyok – elég reggel beretválkozás közben tükörbe nézni, istenkáromlás elgondolni, hogy Isten képének változatát látom így. A valóság, hogy a kereszténység vallása saját képére teremtette az Istent. Az Ember feladata (így Gide) a tudat erejével megteremteni az Istent. (Az öreg Einstein motyogott valami hasonlót.)”⁷¹⁵ E gondolat folytatása két évvel később: „Az Isten-fogalomnak az emberek az idők folyamán megszámlálhatatlan sokféle arcot adtak: állatarcot, emberarcot. Aztán megkísérelték tudatos energiának képzelni. Most az asztronómusok megkísérlik az Isten fogalmát számokban kifejezni.”⁷¹⁶

Miután Márai megállapította, hogy sem Magyarország, sem Európa nem volt keresztény,⁷¹⁷ végül az Egyesült Államok társadalmáról is kimondta ezt: „az amerikai civilizáció igazi jellegében nem »keresztény«, a felekezetek és szekták hemzsegek, de a kereszténység nagy ígérete, »az én országom nem e világból való«, süketen hangzik itt. Az amerikai megalkotott egy civilizációt, amely »e világról való«, a túlvilági, eszkatológikus ígéretet soha nem fogadta be, csak társadalmi fegyelmezés céljára használta a kereszténységet.”⁷¹⁸ Jézus e szavai elgondolkodtatták Márait. Azon töprengett, hogy Krisztus hitte-e azt, hogy az ő országa is e világról való-e, „de nem volt elég kegyetlen bevallani”.⁷¹⁹

A katolikus egyházzal eddig összegyűjtött vélemények mind egy pontba futnak össze, egy központi vélemény alátámasztását szolgálják. Ezt Márai 1981 telén írta le: „ha volt valaha vallási kísérlet, amely feltétlenül azonosult az államhatalommal, a katolikus egyház volt az. És az európai civilizáció csak akkor derült fel, amikor erős szellemek ellenszegültek a vallási dogmákra felépített keresztény civilizációs kísérletre [sic]: a renaissance és az Aufklärung,

⁷¹¹ TN, 1981, 246.

⁷¹² TN, 1957, 86, 90, 91–92.; TN, 1962, 253.; TN, 1968, 215.; TN, 1970, 96.; TN, 1971, 129.; TN, 1973, 464, 500.; TN, 1975, 164, 165, 171, 183, 194, 277, 278.; TN, 1978, 34.; TN, 1979, 160.; TN, 1981, 265, 286, 287.; TN, 1983, 125.; TN, 1985, 272, 273, 274, 275.

⁷¹³ TN, 1985, 274.

⁷¹⁴ TN, 1980, 197.

⁷¹⁵ TN, 1980, 204.

⁷¹⁶ TN, 1982, 23–24.

⁷¹⁷ Vö. RENAN, *Jézus...*, 380–381.

⁷¹⁸ TN, 1980, 199.

⁷¹⁹ TN, 1981, 326.

enlightenment korszakában. Az európai civilizáció nagy tartóoszlopait nem Szent Pál rakta le, hanem Arisztotelész, és őt követően még sokan, akik nem voltak hívő keresztények.”⁷²⁰ Az ellentmondást feloldandó, Márai nem feledkezett meg olyan nagy művészek alkotásairól, amelyeket volt idő, amikor szinte minden nap megcsodált Rómában vagy Nápolyban, a katolikus templomokban – ezekről a tehetségekről és műveikről az alábbi konklúziót adta: „a vallások eltorzították az alkotóenergiát, amikor politeisztikus vagy monoteisztikus formába kényszerítették.”⁷²¹ Nem a disszertáció feladata eldönteni, hogy ezek a vallási formák esetleg éppen a Márai által említett emberi tudatfejlődés állomásai mentén mutathatták-e meg az ember alkotó erejének aktuális maximumát, és arra sem adhat választ a dolgozat (a szerző helyett), hogy mi lett volna a kereszténység nélküli európai művészet tematikája. Úgy tűnik, mintha Márai nem vette volna figyelembe a világ más részein, (vallásos) törzsi kultúrákban élő, az író által szabadnak gondolt népeinek művészetét.

Életének utolsó öt évében egyre kevesebb az ontológiai kérdéseket fejtegető bejegyzése, és azok sem mondanak újat. 1984-ben megismételte az agnosztikus kételkedő mondatát, de már nem emlékezett, hogy e filozófia mentén élt '67-ben. „Vén fejjel odáig jutottam, hogy nem hiszek semmiben, de nem is tagadom a lehetőségét semminek. Remélem, hogy a Mindenségben van tudatosság, de ez csak remény. Lehet, hogy nem is őszinte remény. Minden felekezeties, fundamentális vallásosság emlékeztet Gide szavára, aki azt írta: »Paul Claudel azt hiszi, hálókocsiban is lehet a mennyországba utazni.«”⁷²² „A semmiből jövünk, és eltűnünk a semmiben, minden más gyermeces képzelgés.”⁷²³ „Nem tudok semmit. Számokban kifejezhetetlen sok milliárd égítést között egy parányi bolygón bekövetkezik a kémiai reakció, az élet. Tudat csak akkor jelentkezik, ha organikus szervezetből sugárzik. Minden más papolás, mese. De van az »aura«, a sugárzás, a személyiség tartalma.”⁷²⁴

Az emberről alkotott véleményében gondolatai megrekedtek ott, hogy többségük aljas, bestiális, kapzsi, ostoba, élősd, ⁷²⁵ vallásos állat.⁷²⁶ A papokkal és a vallásokkal szembeni utálata inkább nőtt, mint csökkent.⁷²⁷ A modern tudományok papjai, az orvosok⁷²⁸ iránt szintén hasonló érzelmeket táplált: „förtelmes lények, kereskedősegédek, akik gyomrot, szemet, szívet

---

⁷²⁰ TN, 1981, 320–321.

⁷²¹ TN, 1982, 119.

⁷²² TN, 1984, 220.

⁷²³ TN, 1985, 310.

⁷²⁴ TN, 1985, 311.

⁷²⁵ TN, 1985, 275.

⁷²⁶ TN, 1986, 344.

⁷²⁷ TN, 1987, 360.

⁷²⁸ TN, 1948, 127.

árulnak, ritka egy emberies élőlény közöttük”⁷²⁹ – írta felesége halála után pár nappal. „Az orvos búcsúlevele, mikor eltemették: rákja volt, »nem tehattunk semmit«. A pillanatok, amikor esztelen düh és harag rohan meg, az Istenre haragszom (ha van), mert irgalmatlan volt, túrte, hogy szenvedjen. [...] Úgy halt meg, mint egy nemes növény, amely váratlan jeges szélcsapásra elfonnyad. Most elnyelte az óceán, és marad helyén a Semmi, ami inkább »van«, mint minden más, ami »van«.”⁷³⁰

Utolsó éveiben leginkább a magyar írók, költők olvasása tartotta benne lelket. Fél évvel halála előtt még megengedett magának egy írói pózt is a jövővel kapcsolatban: „»Halálfélelem.« Félek, hogy a halál unalmas.”⁷³¹ Egyik utolsó Istenről írt, önismétlő bejegyzésében Berzsenyi Dániel *Foházkodás* című versét felidézve utalt *Jób könyvének* 37. részében és a *Keresztkérdés*ben viharoként, természeti erőként, tehát egy archetipikus szimbólum által megjelenített – az utolsó szó jogán felhangzó – Isten kifürkészhetetlenségére. Ez az egyúttal végső állásfoglalása a XIX. század pozitívizmusából eredeztetett relativizmus filozófiai elmélete mentén az „Abszolút megismerhetetlenségét hangoztatja”.⁷³²

„Isten, ha van, hallgat. Sokat gondolok Istenre. Milyen lehet, ha van? Semmi esetre sem olyan, mint a vallások mutatják. Berzsenyi pontosabb. »Szemünk bele nem tekinthet.«”⁷³³

Összegzés Márai Sándor vallásokról alkotott gondolatainak kronológiai ismertetéséről

„Minden Istenben van. És mindenben Isten van.

Spinozának igaza volt.

*De Isten nem lehet a »vallások« istene.”*⁷³⁴

Ezzel az állítással zárta le Márai Sándor 1988 nyarán teológiai elmélkedéseinek évtizedekig tartó diskurzusát. E fejezet feladatának tekintette ennek a diskurzusnak negyvenöt éven át írt vallás- és egyházbírálatait, ontológiai kérdésfeltevéseit összegyűjteni, kronológiailag

⁷²⁹ TN, 1985, 320.

⁷³⁰ TN, 1985, 320–321.; Vö. Kosztolányi Dezső megegyező értelmezését az *Ének a semmiről* (1933) című versében.

⁷³¹ TN, 1988, 375.

⁷³² ECO, *Ellenséget alkotni*, 51.

⁷³³ TN, 1987, 366.; „Az értelem nem ér föl hozzá” – mondta Goethe is. ECKERMANN, *Beszélgetések Goethével* (1829. február 13.), 383. Lásd még (1827. április 11.), 257.

⁷³⁴ TN, 1988, 378.

rendszerezni és a disszertáció keretein belül maradván, tehát nagy vonalakban forráselemzés alá vetni annak érdekében, hogy ezek az információk segítségül legyenek a szerző Jézus-képének szépirodalmi feldolgozását megérteni és elemezni.

A vizsgált időszak a katolikus megújulás mérföldkövének számító II. vatikáni zsinatot megelőző és követő nagyjából húsz évet öleli fel, tehát magában foglalja a XIX. század közepétől szaporodó reformkísérletek szellemi lenyomatainak zsinatig vezető összesűrűsödő időszakát, továbbá a zsinat szellemének az egyház modernizálása mentén tett gyakorlati és érzékelhető hatását.

A naplók azt látszanak tükrözni, hogy Márainak legfeljebb felületes ismeretei voltak ezekről a reformkísérletekről. Nincs arra nézve adat, hogy Teilhard de Chardin (1881–1955) vagy Jacques Martinian (1882–1973) munkáin kívül olvasott volna olyan modern reformerektől,⁷³⁵ mint Ernest Renan kor- és professzortársa Alfred Loisy (1857–1940), Maurice Blondel (1861–1949). Úgy tűnik a naplókban, hogy nem ismerte az olyan jezsuita, haladó gondolkodású teológusok gondolatait sem, mint Henri de Lubac (1896–1991) vagy Henri Bouillard (1908–1981). Ha Márai tudott volna róluk, elképzelhető, hogy a példaértékű személyek hiányáról írt véleménye módosult volna, mert a kritikusan gondolkodó vagy az egyházból kiközösített személyek az író számára követendő, de minden bizonnyal érdeklődését felkeltő eretnekeknek számítottak volna – legalábbis a hetvenes évek elejéig. A fenti szerzők nem ismeretét látszik bizonyítani az is, hogy Márai nem fogalmazott meg alternatívát az egyház jövőjét illetően, pedig a mindennapi gyakorlati, társadalmi tapasztalatok eljuttatták arra a nézőpontra, hogy az egyház egy történelmi zárvány a modern kori társadalomban. Gondolatai mégis tükröznek párhuzamot a reformerekével abban a tekintetben, hogy az egyház felett eljárt az idő a modern tudományok és az írás-olvasás terjedése kontextusában, ezért termékeny kutatási területnek ígérkezik a modernisták gondolatainak összevetése a napló kritikáival.

Márai egyetértett a Nietzsche nihilről alkotott teóriájában foglalt jövőképpel, ami számára már a jelen volt; száz éve tartó átmenet két korszak között. Nietzsche kétszáz évben határozta meg a keresztény kultúrkör hanyatlását,⁷³⁶ aminek nyugati világbeli (első) fejezetét: a katolikus egyház kulturális emlékezet-befolyásoló hatalmának, tehát a múlt – egyúttal a jövő – feletti uralmának elvesztésével járó szakaszát Márai naplói szubjektív módon írják le. A szerző, aki

⁷³⁵ TN, 1958, 213, 217.; TN, 1960, 318, 319, 323, 326, 337, 345.; TN, 1961, 108–109.; TN, 1962, 254.; TN, 1963, 415–416.; TN, 1964, 92–93.; TN, 1965, 179, 203.; TN, 1966, 316, 396.; TN, 1967, 57, 84, 138.; TN, 1968, 230.; TN, 1969, 315–316, 320, 322, 323, 325, 328–330, 332, 358.; TN, 1970, 44.

⁷³⁶ NIETZSCHE, *A hatalom akarása...*, 9.

gyakorló katolikusként indult az emigrációba, a század második felében gyakorlatilag dokumentálta azt, hogy miképpen szakított teljesen a vallással a világban tapasztalt hatására. Ebben a kontextusban nemcsak a vészkorszakban írt naplók kerülhetnek az irodalmi traumatológia vizsgálata alá, hanem az egész emigrációban, a kapitalista gazdasági rendszerben töltött időszak folyamatos kulturális-művészeti küzdelmei az életben maradásért és az identitás megőrzéséért.

Márai legmélyebb benyomása túlmutat a német filozófus elképzelésén is, bár erre nincs konkrét szöveghely. A napló nemcsak annak a tükre, hogy a nyugati nihilizmusban hiányzik a lét értelmére kérdező miéltre adható válasz,⁷³⁷ hanem azt is látszik érzékeltetni, hogy a tömegtársadalom tagjaiban, „a kik nem tudnak különbséget tenni jobb- és balkezük között”,⁷³⁸ már a *miért* kérdése sem merül fel: „Senki nem várja többé az Igét az írótól – egyáltalán, nem vár senki választ.”⁷³⁹ Talán erre mutat rá a zoológus módszerét alkalmazó Márai képe.

A Toynbee állítása mentén modern vallásoknak tartott politikai ideológiák az emberi tényező (például a korrupció) miatt nem tudják hitelességüket megőrizni, így választ sem képesek adni a létértelmező kérdésekre. A kutatás egy további vizsgálatra szoruló eredményének tekinthető az a hipotézis, hogy két vallási irány látszik szárba szökkeni az európai kereszténység tetemén. Az egyik a tudományos ismeretekből, ami képes lehet létértelmező válaszokkal szolgálni, a másik e válaszok felhasználásával politikai célzattal kiaknázzhatja az emberi természet vallási közösségek iránti ősi szociális igényét. Külön-külön érvényesülési lehetőségeik, életképességük kérdéses. Márai a jövőt ilyen konkrét elképzeléssel nem írta le. A világhelyzetre Jaspers történelemszemléletében talált választ. A filozófus korforduló-elméletét építette be Jézus-képébe, aki e változás szimbólumaként tűnik fel. A keresztény vallás születése és elhalása mentén mutatott rá e korszakváltás(ok) mikrotársadalmi aspektusaira. Márai lelkében lecsapódó szociális változás hatása és a katolikus egyházhoz, a vallások hirdette dogmákhoz való viszonya évtizedes folyamat során alakult ki, míg véglegesedett a hetvenes évek második felében. E hosszú folyamat összegzése Descartes híres mondatára adott reflexiói kontextusában érzékeltethető leginkább:

„Gyűlölök, tehát vagyok.”⁷⁴⁰ – írta a német megszállás évében. „Az emberi ostobaságot és ridegséget nem lehet feloldani, a gondolkozás csak önvédelem.”⁷⁴¹ – szóló reményvesztetten 1947-ben. Egy évvel később az állati lét elvetése szellemében: „Az élet talán mégis a

⁷³⁷ Uo., 15.

⁷³⁸ Jón. 4: 11.

⁷³⁹ TN, 1971, 223.

⁷⁴⁰ TN, 1944, 225.

⁷⁴¹ TN, 1947, 126.

gondolattal kezdődik.”⁷⁴² – Még mindig ’48-ban némi iróniával a magyar közállapotokról: „Unatkozom, tehát vagyok.”⁷⁴³ – Sokatmondó helyzetképe az államosítás alatt lévő magyar irodalomban változó státuszáról: „Nem gondolkozom, tehát vagyok. / Ha gondolkoznék, talán megsemmisülnék.”⁷⁴⁴

Már külföldön, az új világregd kiépülésével kapcsolatban: „Gyanakszom, tehát vagyok.”⁷⁴⁵ – Az Egyesült Államok gazdasági fővárosának industriális hatását tükrözve a gondolkodó számítógép és az önálló ember közti határvonalról: „»Kétkedem, tehát vagyok.« Az elektromos gép soha nem kétkedik.”⁷⁴⁶ – Az életút ismeretében kissé korán tudatosítva az elmúlás látható testi jeleit 1955-ben: „öregszem, tehát vagyok.”⁷⁴⁷

1957-ban az enciklopédistákról, a hit és az értelem – isten támogatásában és/vagy a dogmák evidenciájában való kétkedésen alapuló – konfliktusáról mint az *Erősítő*, a *Harminc ezüstpénz* című regények és a *Keresztkérdés* című hangjáték gerincét adó témáról: „A XVII. század végén [...] néhány európai ember úgy érezte, nem akkor »van«, ha »hisz«, hanem ha »gondolkozik«. Valamilyen nagy öröm volt ez.”⁷⁴⁸ – A következő évben olvasási módszeréről talányosan: „ha olvasok, akkor nem »vagyok«, hanem a könyv »van«, amellyel meg kell birkóznom.”⁷⁴⁹

A hatvanas évek közepén fiziológiai értelemben, tehát közeledve a reáltudományokhoz: „a valóságban is addig »vagyok« csak, amíg gondolkozom, amíg tudatom van arról, hogy vagyok.”⁷⁵⁰ – És a több évtizedes tapasztalatok komparatív elemzése után: „a feltétlen igazság: csak akkor vagyok – és csak addig vagyok –, amíg gondolkozom.”⁷⁵¹

Egyes vallások által hirdetett halál utáni élet bírálatában: „a »kör« – az élet középpontja a Tudat (cogito ergo sum) és a tudat nélkül nincs »másik élet«”.⁷⁵² – Szintén ’68-ban egy Santayana-idézetre – „Let us live in mind” – reflektálva: „A descartes-i fogalmazásnak ez a tömör átépítése az egyetlen emberhez méltó szemlélet.”⁷⁵³

A hetvenes évek közepén írói létezésének tudatos, öfenntartó kifejezéséről: „csak addig »vagyok«, amíg magyarul gondolkozom.”⁷⁵⁴ – D. H. Lawrence személyiségéről elmélkedve és

⁷⁴² TN, 1948, 11.

⁷⁴³ TN, 1948, 110.

⁷⁴⁴ TN, 1948, 202.

⁷⁴⁵ TN, 1949, 36.

⁷⁴⁶ TN, 1953, 247.

⁷⁴⁷ TN, 1955, 187.

⁷⁴⁸ TN, 1957, 19.

⁷⁴⁹ TN, 1958, 223.

⁷⁵⁰ TN, 1964, 45.

⁷⁵¹ TN, 1966, 388.; Lásd még *uo.*, 410.

⁷⁵² TN, 1968, 216.

⁷⁵³ TN, 1968, 236.

⁷⁵⁴ TN, 1974, 110.

áttételesen a kortárs viszonyokra reflektálva: „a cogito ergo sum-ot mintha így fogalmazta volna meg: coito ergo sum.”⁷⁵⁵ 1974-ben az eredeti tételt a hitbéli elköteleződés módjaként értelmezte az ember kollektív emlékezetének vallási szempontú fejlődése mentén: „A »credo quia absurdum«-tól a »cogito ergo sum«-ig milyen hosszú az út!”⁷⁵⁶ Ezzel a fordulattal vált egyre radikálisabbá a vallásbíráló naplókban azzal a meggyőződéssel alátámasztva, hogy az emberi szellem fejlődése, leginkább az úrkutatás eredményeinek hatására új korszakba lépett, amelyben leszámol a miszticizmus régi formáival.

Azt az istenképzetet, amiben Márai szerint (csak) hinni lehet, az *Erősítő* írása során felhasznált főleg történelmi-filozófiai témájú értekezések segítették úgy-ahogy szavakba önteni – az egyre több csillagászati szakkönyv mellett Spinoza elméletei.⁷⁵⁷ Ekkor már élesen kirajzolódik egy katolikus vallás intézményesített gyakorlatát elhagyó, keresztényi (jézusi) értékrend szerint élni kívánó, panteista istenfelfogást előnyben részesítő, de minden időben kételkedő és bizonyosságot nem lelő, a tudományos kutatások, főleg az úrkutatás és az atomfizika hatása alatt utat kereső létértelmezés folyamata: „lehetetlen, hogy ne legyen tudat a világban, amelynek része a tudatos ember...”⁷⁵⁸ – Két évvel később még határozottabban: „a Tudat, amivel rendelkezem, nem lehet külön, része a Mindennek. Cogito ergo sum. Cogito, tehát az univerzum is tudatos. Ámen.”⁷⁵⁹

Az 1947-es naplókéziratok újraolvasásának hatása érződik az 1981-es év naplóbejegyzéseiben, mintegy keretbe foglalva az emigrációs évek lételmélettel foglalkozó gondolatait: a kételkedés az, ami megkülönbözteti az embert minden más élőlénytől.⁷⁶⁰

Ebben az évben Spinozáról mint a továbbiakban szellemi tanítómesterről egy hosszabb, egyetértő összegzésben vallott.⁷⁶¹ Lényeges aspektusa (lehet) a lételmélet mellett Márai Spinoza-szimpatáijának az *Etika* – leginkább az öndefiníciós példaképállítás kontextusában, hiszen a modern kapitalista társadalmak nihilbe hajló életvitelének jövőjére vonatkozó megoldást tartalmaz. A Platón és Plutarkhosz – a kései Márai rendszeres olvasmányai –,⁷⁶²

⁷⁵⁵ TN, 1974, 116.

⁷⁵⁶ TN, 1974, 45.

⁷⁵⁷ TN, 1974, 52–53.; TN, 1973, 432, 437, 442.

⁷⁵⁸ TN, 1974, 88.

⁷⁵⁹ TN, 1976, 367–368

⁷⁶⁰ TN, 1981, 345.

⁷⁶¹ TN, 1981, 279.; A kutatás egyik meglepő eredménye, hogy – a naplók szerint – Márai meglehetősen későn mélyedt el Spinoza gondolataiban, annak ellenére, hogy például Renan már Szent Pálról írt kötetében is úgy említi Marcus Aurelius mellett, mint „elsőrangú bölcs”, aki „a legmagasabb erénynek élt a jutalom minden reménye nélkül”. RENAN, *Szent Pál...*, 277.

⁷⁶² Platón: TN, 1943, 68, 69–70, 72, 79, 86.; TN, 1944, 337.; TN, 1945, 222–223.; TN, 1946, 259, 265, 266, 283, 284, 285.; TN, 1947, 72–73, 100.; TN, 1948, 273, 304, 386–387.; TN, 1949, 173, 201, 205–206, 235.; TN, 1954, 78.; TN, 1955, 205, 207.; TN, 1957, 90, 91–92.; TN, 1961, 100.; TN, 1975, 171.; 1976, 405.; TN, 1977,

erkölcsi erényről alkotott elmélete szerint az értelemnek kell uralnia a szenvedélyeket. Ez a gondolat az alapja Spinoza *Etika* című könyve negyedik, *Az emberi szolgálásról, vagyis az affektusok erejéről* szóló fejezetének is. A filozófus kifejtette, hogy az affektusoknak (szenvedélyeknek) alávetett ember nem a maga ura.⁷⁶³ Születésekor az embernek csak szenvedélyei vannak, az észszerűség csak tanulás útján alakul ki személyiségében. Nem természetesebb-e ezért, ha az ember a szenvedélyeinek él? Miért van az, hogy bár tisztában van azzal, mi a helyes (az önfenntartás értelmében hasznos), a helytelent, a rosszat cselekszi? Márai naplói ezer oldalakon át szólnak erről a kettősségről, és ebben az összefüggésben adható magyarázat a saját maga miatt szégyenkező, valláshoz forduló emberképre is. A szerző ismerte a jót és a rosszat az általa felállított mérce szerint, de ez nem fékezte meg az affektusait, amelyeknek a természet részeként mindig alá volt vetve. Az Istenről valló tudata is egy ilyen része a természet(é)nek.

Spinoza kétféle embertípust különböztetett meg: egyik, akit az affektusai vezetnek, a másik pedig az, akit az ész vezet. Az affektusoktól vezetett ember Spinoza szerint tudatlan szolga. Az ész vezette ember pedig egyedül önmagának engedelmeskedik, szabad ember.⁷⁶⁴ Ez a spinozai szabadság egy belső szabadságot takar, mondhatni sztoikus belenyugvás⁷⁶⁵ az ember önnön tehetetlenségébe, hasonló, mint Márainál a *közöny*. A filozófus a sztoikusok „feltétlen” hatalmát affektusaik felett az *Etika* ötödik részének előszavában említette is.⁷⁶⁶ E világszemlélet egy passzív elismerése annak, hogy a természet erői nem rosszak és nem is jók, nem állnak az ember szolgálatában, egyedül az isteni természet szükségességéből következnek. (A természet Márai szerint is közömbös.⁷⁶⁷) Ellenben a tudatlan ember, aki általában önmagát középpontba állítva értelmezi a természetet és a világot, életének egyes pillanataiban tapasztalt rettenetesnek, istentelennek, igazságtalannak vélt dolgokat rossznak fogja fel. Spinoza arra próbált feleletet adni, hogy az ember miért nem képes követni azt, ami észszerűnek tűnik számára. Könyvében kifejtette azt, hogy milyen módon lehet valaki szabad és boldog is egyben,

---

441–443.; TN, 1978, 64.; TN, 1981, 258, 303, 314, 326, 329.; TN, 1982, 56–57.; TN, 1983, 134.; TN, 1985, 262, 274.; TN, 1988, 377.

Plutarkhosz: TN, 1944, 229.; TN, 1955, 222, 226, 232.; TN, 1962, 209, 273, 280.; TN, 1964, 34–35, 43, 155.; TN, 1968, 189.; TN, 1969, 338, 368, 371, 373.; TN, 1970, 101.; TN, 1971, 126.; TN, 1972, 244–245, 302, 312, 319, 320.; TN, 1973, 363, 379, 457, 460, 464, 480, 505.; TN, 1974, 17, 39, 53, 73–74, 96–97, 100, 101, 103, 106, 133.; TN, 1975, 179, 195, 214, 283.; TN, 1976, 350.; TN, 1978, 58.; TN, 1979, 137, 159–160, 162–163, 167, 170–171.; TN, 1981, 343.

⁷⁶³ Benedictus de SPINOZA, *Etika*, ford. SZEMERE Samu (Budapest: Osiris Kiadó, 2001), 255.

⁷⁶⁴ Benedictus de SPINOZA, *Teológiai-politikai tanulmány*, ford. SZEMERE Samu (Budapest: Osiris Kiadó, 2002), 235.

⁷⁶⁵ AURELIUS, *Elmélkedések*, 136, 190–194.; TN, 1970, 90.

⁷⁶⁶ SPINOZA, *Etika*, 352.

⁷⁶⁷ Lásd Goethe hasonló véleményét: ECKERMANN, *Beszélgetések Goethével*, (1829. február 13.), 383., (1830. március 21.), 468.

annak ellenére, hogy nem sztoikus bölcs és nincs feltétlen uralma az affektusai felett. Azt állította, hogy az affektusok addig erőteljesek, az ész addig nem tudja őket kordában tartani, míg nem tudatosulnak. A szabad ember gondolkodásából kiindulva a racionális életmódhoz köti a boldogságot és a szabadságot.⁷⁶⁸ (Ahogy Márai talán Rousseau nyomán írt a szabadság fogalmáról a jogosan – törvényben – elismert kötelességek kontextusában.⁷⁶⁹) Spinoza szerint a testen belüli szabadság jellemzően olyan hatalom, amely az affektusaink felett sohasem lehet feltétlen, és ez az uralom nem is a lélek uralma a test felett, hanem inkább a lélek uralma saját maga felett. Tehát az a bölcs boldog és szabad, aki képes a szenvedélyeit megszüntetni abban a pillanatban, amikor azok létrejöttek. Az elme hatóképességének pontos ismerete teszi lehetővé, hogy az értelem hatalma kerekedjen felül.⁷⁷⁰ De ezt nem tartotta természetes állapotnak, mert az „ember természetes jogát tehát nem az egészséges ész, hanem a vágy és a hatalom határozza meg. Mert nem minden ember van természettől fogva akként determinálva, hogy az ész szabályai szerint cselekedjék. Ellenkezőleg, valamennyien teljesen tudatlanul jönnek a világra”.⁷⁷¹

Spinoza véleménye szerint ahhoz, hogy az ember képes legyen megkülönböztetni a hamisat az igaztól, ismernie kell, hogy mire képes az elméje, hol vannak a határai.⁷⁷² Tehát az embernek azon kell fáradoznia élete során, hogy minden affektust megismerjen, hogy az elméje megnyugvást találjon, affektusai különváljanak a külső okoktól és az *igaz*,⁷⁷³ a természet szerinti gondolatokhoz kapcsolódjanak. Az igaz gondolatok vagy ismeretek a legkülönb-ellenszerei az affektusoknak. A személyes affektusok megismeréséhez időre és tapasztalatokra van szükség, ezért Spinoza erre az időszakra azt tanácsolta, hogy helyes életelvet, életszabályokat kell kigondolni, majd ezeket emlékezetbe vésve az adott élethelyzetekben folyamatosan alkalmazni.⁷⁷⁴ Ennek az életmódváltásnak a jelentősége nemcsak abban van, hogy tükrözi Márai életvitelét, hanem abban is, hogy az író példaképként önmagát állítva az olvasó elé segíteni próbált e folyamat megvalósításában. Spinozának az volt a véleménye, hogy a lélek betegségei és bajai leginkább a túl nagy szeretetből fakadnak oly dolgok iránt, amelyek sok külső és belső változásnak vannak kitéve, és sosem birtokolhatók, vagy aránytalanul nagy

---

⁷⁶⁸ Uo., 327–328.

⁷⁶⁹ TN, 1948, 163.; Vö. Jean-Jacques ROUSSEAU, *Társadalmi szerződés*, ford. RADVÁNYI Zsigmond, (Budapest: Phönix–Oravetz-Kiadás, 1947), 32–33, 50.

⁷⁷⁰ Vö. AURELIUS, *Elmélkedések*, 176.

⁷⁷¹ SPINOZA, *Teológiai-politikai tanulmány*, 229.

⁷⁷² SPINOZA, *Etika*, 354.

⁷⁷³ Uo., 358.

⁷⁷⁴ Uo., 364.

fáradtság és áldozat árán szerezhető csak meg.⁷⁷⁵ Mit mondhat egy ember, aki elveszítette szinte mindenét életútjának felén...?

Spinoza és Márai (de ahogy az *Erősítő* elemzésében érinti a dolgozat, ide sorolható még G. W. F. Hegel⁷⁷⁶) legfontosabb üzenete ez a tudatosság elérésére tett kísérleti módszer egy média uralta társadalomban, ahol gazdasági és kereskedelmi elemzők, reklámpszichológusok figyelik az emberek affektusait, hogy egyre magasabb igényt és több vágyat alakítsanak ki bennük a profit érdekében. Márai kendőzetlen kritikája a keresztény kultúra fikciójában élő emberi tömegeket célozta, akik a pillanatnyi örömszerzés szabadság- és boldogságfikciójában élnek, miközben a gazdasági versenyben emberi kapcsolataik elsorvadnak, és e láthatatlan kapitalista rabszolgaságban morális értékeik eltorzultak és kiveszőben vannak. A bahtyini *mi-élményükön* belül az *ön-élményüket*,⁷⁷⁷ tehát vágyaikat és akaratukat szenvedéllyel alakítja, irányítja egy világméretű befolyással rendelkező gazdasági és társadalmi réteg, aminek anyagi érdeke aláásni minden szociális érzékenységet támogató etikai és morális normát, így a Jézus által mondottakat is: „Mert én, noha mindenkivel szemben szabad vagyok, magamat mindenkinek szolgájává tettem, hogy a többséget megnyerjem.”⁷⁷⁸

A fejezet talán legjelentősebb eredménye annak feltárása volt, hogy Márai leghosszabb ideig ingadozott az Isten attribútumaiként is létező természet, élet, világ, univerzum tudatossága és kauzalitása között. Az idézett descartes-i reflexiók kontextusában érdemes fellapozni a cél és értelem nélküli természetről és életről írt naplóbejegyzéseket.⁷⁷⁹

A célszerű és tudatos világegyetem problémája haláláig foglalkoztatta, de leginkább miután elvetette az (antropomorf) istenképzeteket.⁷⁸⁰ Spinoza nem osztotta azt a nézetet, hogy a szenvedélyeknek lenne valamilyen célra irányultsága a természet működését tekintve, minthogy a természetnek sincs célja; azt az emberek találták ki.⁷⁸¹ Márai e gondolatban talált végső állásfoglalásra, és ehhez köthető a skolasztikus abszurdból felébredt gondolkodó emberről írt véleménye is: „az újkori asztronómia tapogatja az univerzumot, aminek ontológiai

⁷⁷⁵ SPINOZA, *Etika*, 372.

⁷⁷⁶ Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *Előadások a világtörténet filozófiájáról*, ford. SZEMERE Samu (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 70.

⁷⁷⁷ Mihail Mihajlovics BAHTYIN, „Marxizmus és nyelvfilozófia”, in *A beszéd és valóság*, ford. OROSZ István, 193–350 (Budapest: Gondolat Kiadó, 1986), 247–249.; Vö. TN, 1961, 151–152.

⁷⁷⁸ 1 Kor. 9: 19.

⁷⁷⁹ TN, 1951, 376–377.; TN, 1962, 240.; TN, 1985, 264.

⁷⁸⁰ TN, 1945, 109–110.; TN, 1985, 280–281.

⁷⁸¹ SPINOZA, *Etika*, 76.; Vö. TN, 1967, 121.; Vö. TN, 1981, 303–304.

titkait nem lehet racionálisan felbontani, az antropomorf monoteisztikus istenfogalom megsemmisül, és a korunkbeli deizmus, rekedten, hörögni kezd: »credo«, és hozzányögi: »quia absurdum«⁷⁸² – Egy több évezredes úttal a háta mögött ez maradt végső állásfoglalása is:

„A cogito, ergo sum descartes-i meghatározás helyes, itt kezdődik az ember. De gondolkodással nem jut a végére. A credo, quia absurdumot nem tudja gondolattal, fogalomalkotással megkerülni.”⁷⁸³

---

⁷⁸² TN, 1986, 337.

⁷⁸³ TN, 1988, 376.

MÁRAI SÁNDOR JÉZUS-KÉPÉNEK HÁTTERÉT ADÓ TÁRSADALOMBÍRÁLAT FORRÁSAI
A *KERESZTKÉRDÉS* CÍMŰ MŰVÉNEK KÉZIRATAI ALAPJÁN

„Itt valóra vált Babits Mihály modern próféciája:
az emberek elhagyták Istent, most Isten hagyja el a világot.”⁷⁸⁴

„A munkától mentesített tömegeket lehet etetni, szórakoztatni,
de lehetetlen szereptudatot adni nekik a társadalomban.”⁷⁸⁵

A kutatást az a kérdés indította el, hogy miért nem került be a *Jób ...és a könyve* (Újváry „Griff”, München, 1982) című gyűjteményes kötetbe a *Keresztkérdés*.

Egy első hipotézis szerint Márai hangjátékát a kiadó nem vállalta. Ezt az állítást az *Erősítő* kiadásának cenzúraközeli körülményei indokolták. Bizonyítékot kellett találni arra, hogy a kiadó megkérte a szerzőt az 1966-os szövegváltozat átdolgozására. A kiadói utasítás hipotézisét pedig az 1978-as szofisztikáltabb változat indokolta, amit – a kutatói elgondolás szerint – az író e kérés okán hozott létre, de még e húzott formában sem elégítette ki a kiadói igényeket.

A kéziratári kutatások ettől a gondolati iránytól teljesen eltérő eredményt hoztak. Az író nem akarta magát ismételni, ezért értesítette a kiadót a *Keresztkérdés* törléséről. E levél⁷⁸⁶ felfedezésekor a kutatás új fejezetéhez érkezett, mert addig nem volt a kutatók kezében ismert írásos bizonyíték arra vonatkozóan, hogy mely mű(vek) miatt maradt a hajóladában a hangjáték. A hasonló tematikájú alkotások szerző által adott támpontjai mentén a *Harminc ezüstpénz* kéziratai és kiadási körülményei kerültek vizsgálat alá.

A regény kiadásáról 1980 nyaratól⁷⁸⁷ levelezett (és telefonált) Újváry Sándorral. Még ez év decemberében megtalálta a hajóladában az augusztusi levél szerint harmincöt éve érintetlenül várakozó kéziratokat.⁷⁸⁸ 1981. évi januári levele bizonyítja, hogy két kéziratot talált, egyet ’47-ből és egy másikat az ötvenes évek elejéről, amelyek között „csekély” a különbség.⁷⁸⁹ Az író

⁷⁸⁴ PILINSZKY János, „Miképpen mennyben, azonképpen itt a földön is”, in *Összegyűjtött művei: Tanulmányok, esszék, cikkek I–II.*, szerk. HAFNER Zoltán, 1:61–63 (Budapest: Századvég, 1993), 61.

⁷⁸⁵ TN, 1983, 166.

⁷⁸⁶ MÁRAI Sándor levele ÚJVÁRY Sándornak (San Diego: 1980. február 22.), MTA, MS 5149/385.

⁷⁸⁷ MÁRAI Sándor levele ÚJVÁRY Sándornak (San Diego: 1980. augusztus 2.), MTA, MS 5149/363.

⁷⁸⁸ MÁRAI Sándor levele ÚJVÁRY Sándornak (San Diego: 1980. december 12.), MTA, MS 5149/367.

⁷⁸⁹ MÁRAI Sándor levele ÚJVÁRY Sándornak (San Diego: 1981. január 11.), MTA, MS 5149/368.

fél évre becsülte a kiadás előkészítéséhez szükséges időt, amiből végül két év lett:⁷⁹⁰ 1983 első hónapjaiban fejezte be az átdolgozást.⁷⁹¹

A munkafolyamat felénél, 1982 februárjában döntött úgy, hogy kiveteti a gyűjteményes kötetből a *Keresztkérdést*. Szinte teljes bizonyossággal állítható, hogy a *Harminc ezüstpénz* volt a kérés oka, amely művel a hangjáték a törölt szövegrészek vonatkozásában is szoros hasonlóságot mutat. A '82-es levelezés – a naplók olvasmánylistáján kívül – egyértelmű bizonyíték arra, hogy Márai érdeklődésének középpontjában a vészkorszakot követően a kereszténység kialakulása, története, szociális vonatkozásai voltak – annak a nyugati társadalomban tapasztalt csökkenő társadalomformáló hatása miatt.

Az anyaggyűjtés évtizedeit követő első komolyabb írói kísérlete a korszakváltás feldolgozására a *Keresztkérdés* volt. A hangjáték egy huszadik századi szociográfiai látélet a tömegtársadalom és így a politikai befolyásolás működéséről és hatásáról. Az örök téma szépirodalomba emelésével viszont korábban is és később is próbálkozott. A szakirodalom által talán legtöbbet tárgyalt a szerző 1933-as újságírói tudósításának feldolgozása: *A Garrenek műve* regényciklus *Jelvény és jelentés* című részének berlini tömegjelenete,⁷⁹² de ide sorolható az *Erősítő* is – a kolostori esték társalgásain kívül, Giordano Bruno lobogó máglyája tövében lassú halált áhító csöcselék megjelenítése.⁷⁹³

Az író által feldolgozni kívánt témához választott műfaj magában hordoz egy értelmezési és jelentésadási alternatívát is. A kulturális és szociális törésvonalak mentén játszódó szépirodalmi alkotás műfajválasztása rámutat az alkotás létrejöttének háttérében azonosítható kortárs olvasói szokásrendszerekre. A *Keresztkérdés* és Márai korábbi hang- és tévéjátékainak születésében is fontos szerepe volt a befogadói oldal igényeinek.

E fejezet a műelemzésen túl fogalomtisztázási szándékkal is készült, mert a kutatás számára meglehetősen csekély irodalmi forrásmunka állt rendelkezésre ahhoz, hogy strukturális mélységében elemezhetővé váljon egy hangjáték, mint a technikai civilizációban testet öltött drámai műfaj. A fellelt szakirodalom többsége egy időben keletkezett a ma már elhervadt művészeti ág virágzó időszakával, ezért e fejezet történeti összefoglalóval is kíván szolgálni

⁷⁹⁰ MÁRAI Sándor levele ÚJVÁRY Sándornak (San Diego: 1981. február 17.), MTA, MS 5149/371.

MÁRAI Sándor levele ÚJVÁRY Sándornak (San Diego: 1981. március 25.), MTA, MS 5149/374.

⁷⁹¹ MÁRAI Sándor levele ÚJVÁRY Sándornak (San Diego: 1982. november 27.), MTA, MS 5149/386.

MÁRAI Sándor levele ÚJVÁRY Sándornak (San Diego: 1982. november 7.), MTA, MS 5149/400.

MÁRAI Sándor levele ÚJVÁRY Sándornak (San Diego: 1982. december 12.), MTA, MS 5149/405.

MÁRAI Sándor levele ÚJVÁRY Sándornak (San Diego: 1982. december 30.), MTA, MS 5149/406.

MÁRAI Sándor levele ÚJVÁRY Sándornak (San Diego: 1983. február 2.), MTA, MS 5149/407.

⁷⁹² MÁRAI Sándor, *A Garrenek műve*, 2 köt. (Toronto: Vorosvary-Weller, 1988), 2:257.; MÁRAI Sándor, „Messiás a Sportpalastban”, *Újság* 24. sz. (1933. január 29.): 5.

⁷⁹³ Vö. TN, 1947, 280.

miközben a kívülálló szemszögéből próbál rálátást adni a huszadik század második felének arra a három-négy évtizedére, amikor a rádiójáték/hangjáték/rádiódráma népszerűségének csúcspontja volt.

A fejezet első része a korabeli rádiózás és irodalmi környezet kapcsolatának fő jellemzőit kísérli meg bemutatni Márai hivatástudatának deklarálásával összefüggésben. A második rész pedig a *Keresztkérdés* elemzését tűzte ki céljává, szintén e társadalmi környezet szépirodalmi megjelenítése mentén.

A rádiódráma és a hangjáték műfaji jellemzői

*„Csak az igazán nagyok tudják,
milyen nehéz megtalálni egy feladat számára a műfaji alakot,
amelyben a téma organikusan helyet talál.
Legtöbben csak írnak derűre-borúra,
műfaji gond nélkül.”⁷⁹⁴*

Az első rádiós műsorszórás 1922-ben indult Európában,⁷⁹⁵ Magyarországon az első 1924-től a Gyáli úton működött,⁷⁹⁶ és Márai, amint visszatért Magyarországra, gyakori vendég volt a mikrofon előtt.⁷⁹⁷ Az író szerint a rádió eljuttatta az irodalmat a társadalom olyan rétegeihez is, amelyeknek addig sem módjuk, sem kedvük nem volt megismerkedni vele.⁷⁹⁸

A rádiódráma műfaja a 20-as évek közepén született⁷⁹⁹ a híradástechnikai-kutatások tudományos eredményei széles körű társadalmi alkalmazásának gyakorlatában. A szépirodalmi és dramaturg szövegeket alapul használó szövegszerkesztők, később pedig a szerzők is a műfaj formáját a technika nyújtotta lehetőségekhez mérten alakították-módosították, létrehozva ezzel a dráma új formáját. A magyar szakirodalom a korai évtizedekben nem volt egységes abban a tekintetben, hogy a hangjáték külön műfajnak tekinthető-e vagy csupán a dráma műfajának új formájáról van szó.⁸⁰⁰ A. Balogh Pál szerint a rádiódrámának két általánosan elterjedt válfaját

⁷⁹⁴ TN, 1980, 184.; Lásd még TN, 1962, 221.

⁷⁹⁵ KILIÁN Zoltán, *Gépművészetek* (Budapest: Szent István Társulat, 1941), 99.

⁷⁹⁶ Uo., 9.

⁷⁹⁷ FURKÓ, *Márai Sándor...*, 100–101.

⁷⁹⁸ Uo., 101.

⁷⁹⁹ A. BALOGH Pál, *Műzsa a hullámhosszon* (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936), 15.

⁸⁰⁰ Uo., 18.; A *Gépművészetek* című könyv nem tett különbséget, nem tért ki erre a műfaji elhatárolásra. KILIÁN, *Gépművészetek*, 44–45.

különböztették meg: a hangjátékot és a rádiójátékot. A hangjáték kizárólag rádiós alkalmazásra íródott, a rádiójáték viszont átdolgozva színpadra is vihető, és fordítva: „rádiójáték lehet minden drámai mű, melyet rádióra alkalmassá tettek”.⁸⁰¹

Márai műfajként említette, a terminusokkal nem bíbelődött, ezért a dolgot hangjátékként utal a *Keresztkérdés*re, követve A. Balogh besorolásának elveit. E döntés a gyűjteményes kötet két csoportra osztott felépítésén alapul. A *Hang* című első részben a hangjátékok, a *Játék* című második részben pedig a televíziós forgalmazásra szántak találhatók. A művek csoportosítását egyszerű elvégezni, mert a hangjátékok szinte alig tartalmaznak szerzői instrukciókat, míg a színpadra szánt művek a drámai szövegekhez hasonlóan felvázolják a dialógusok fizikai környezetét is. Egyértelműen kitűnik, hogy a *Keresztkérdés* rádiós forgalmazásra íródott: nem tartalmaz színpadi elemre, díszletre vonatkozó megkötetést, csupán néhány, a drámaiságot kihangsúlyozó hanghatást jelöl meg effektként.

Ujházy László és Mesterházy Márton 1975-ben publikált könyvében szakszerű leírás olvasható a rádió és az irodalom esztétikai eszköztárának kooperációjából született rádióművészet fogalmáról és jellemzőiről. A kötet szerzői is a dráma modern manifesztációjának tekintették a rádiójátékot.⁸⁰² Legjellemzőbb karaktere e műfajnak, hogy az alkotások nem érvényesülnek, nem érvényesíthetők a rádió közegén kívül,⁸⁰³ mert legfontosabb kifejezőeszközük a beszéd,⁸⁰⁴ emiatt pedig a műben csekély számú történés vihető „színré”.

Különleges esettel áll szemben a kutató, ha irodalmi elemzés tárgyává tesz egy olyan szöveget, aminek esztétikai kiteljesedését nem tapasztalhatja meg, mert a szöveg nem érhető el hangszalagon. Csak a képzeletére támaszkodva építheti fel a művet hanghatásaival és zenei aláfestésével akár egy zenei rendező. Annyi bizonyos, hogy nem lehet része olyan élményben, mintha egy elsötétített színpadon, a kereszt tövében ülve, benne lenne az előadásban: mintha körülötte zajlana a színészek (hang)játéka.⁸⁰⁵ Ez a szakirodalomban elemzett színpadhasonlat elegendő mértékben bizonyítja, hogy a *Keresztkérdés* esetében a tér funkciója formális: egyetlen viszonylag tágas tér van arra, hogy befogadja és némiképp elválassza egymástól az egyes dialógusokat és szereplőket, de csak azért, hogy eljátszódjon benne a dráma.⁸⁰⁶

⁸⁰¹ A. BALOGH, *Múzsza...*, 18.

⁸⁰² MESTERHÁZI Márton és UJHÁZY László, *A térhatású rádiózás*, A Tömegkommunikációs Kutatóközpont szakkönyvtára 29 (Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1975), 22.

⁸⁰³ Uo., 16.

⁸⁰⁴ A. BALOGH, *Múzsza...*, 17.

⁸⁰⁵ Vö. MESTERHÁZI és UJHÁZY, *A térhatású rádiózás*, 29–30, 45.

⁸⁰⁶ Uo., 45.

Lóránd Lajos a mono hangjátékokról vélte úgy, hogy a hangjátékszöveg ugyanúgy látomásra készült és olvasható, mint a nyomtatásra szánt szöveg.⁸⁰⁷ Legszembetűnőbb eltérést a szokványos drámai szövegtől a képátkötések módszerére vonatkozó szerzői instrukciók jelentik: a *függöny* helyett *zene* írandó, esetleg a zajok minőségére vonatkozó konkrét megkötés – a *Keresztkérdés* szövegében léptek, kavics-, fogcsikorgás, földrengés, égzengés, villámcsapás, gongütés.

A szakirodalom kielégítő részletességgel tárgyalta az átkötésként használt zenei betétek stílusát.⁸⁰⁸ Márai sikertelenségének egy lehetséges esztétikai oka, hogy (csak) első olvasásra-hallásra *életszerűbb és a lényegét hatásosabban kiemelő, figyelemorientáló* lehetett volna a *Keresztkérdés* (az írott szövegben is), ha a képváltások között a zenei effekt helyett a tömeg zsvivját emeli a szövegek közé a szerző, érzékeltetve ezzel a *láthatatlan hallgatózó* mozgását, „ugyanolyan igénnyel ábrázolva a zajokat, mint az embereket, akik szintén gyakran alkotnak jellegtelen masszát az életben, mégis mennyit foglalkozunk velük.”⁸⁰⁹ Térhatású módszert alkalmazva ez az eljárás további lehetőséget rejthetett volna oly módon, hogy hangintenzitásváltással a dialógusok alatt alig hallhatóan, de meghagyják a zsvivját, ami a képváltásokban felerősödik, majd ismét elhalkul, ezzel az átúsztatással *elkerülve azt a zavaró, vágásból adódó pillanatot*, amikor a dialógus utáni pillanatnyi csendből hirtelen a tömeg zaja hallatszik.⁸¹⁰ E zsvivj és kiabálás méginkább demisztifikálta volna a történetet, kiküszöbölve így a csend mint a megemlékezés eszközét is, és hangsúlyozva azt a hangjáték struktúrája keltette hatást, hogy Jézus egy a sok közül és hamarosan elfelejtik – ahogy a farizeusok hitték.⁸¹¹ De a szerző nem ezt a megoldást választotta, feltehetően nem is jutott eszébe ez – tekintettel a technika korabeli fejlettségére –, és annyi bizonyos, hogy nem a profit érdekében írta már a darabot, tehát a zavaróan ható képátkötési módnak más, értelmezői-kritikai funkciója van.

Márai látszólag nem bíbelődött azzal az Ujházy–Mesterházi-könyvben nagyon lényeges szempontnak tekintett és hosszan részletezett technikai fejlődéssel, ami az effektusok sokszínű alkalmazását lehetővé téve emelte a rádiódramák művészeti élményét. A műfaj fejlődése e technikai fejlődés mentén mérhető le, és mivel Márai csak irodalmi aspektusból, a szöveg felől közelített a hangjátékhoz, feltehető, hogy alkotásai elmaradtak a korabeli „versenyársak”

⁸⁰⁷ LÓRÁND Lajos, „A hangjáték esztétikájának vázlata”, in *Rádióesztétikai tanulmányok*, szerk. PADISÁK Mihály, LÓRÁND Lajos, DECSÉNYI János, KISS Kálmán Dr., VAJDA Márton, Rádió és Televízió Szakkönyvtár 4, 17–41 (Budapest: Magyar Rádió és Televízió, 1964), 26.

⁸⁰⁸ MESTERHÁZI és UJHÁZY, *A térhatású rádiózás*, 95.

⁸⁰⁹ Uo., 106.

⁸¹⁰ Vö. uo., 83, 91, 95.

⁸¹¹ MÁRAI Sándor, „Keresztkérdés”, *Vigilia* 61, 10. sz. (1996): 771–781, 778.; Vö. MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 57.; RENAN, *Jézus...*, 403.

műveitől a térhangzás kihasználásának tekintetében. Magyarországi adatok szerint 1969-ben kezdődött a térhatású technika alkalmazása,⁸¹² az egyesült államokbeli bevezetése ennél talán tíz évvel korábbi lehetett, vagyis Márai kevés effektet tartalmazó, kétszólamú párbeszédei (mono hangjáték⁸¹³) felett hamar eljárt az idő.

Annak ellenére, hogy a rádió az irodalom népszerűsítésének eszköze volt abban az értelemben, hogy számos klasszikus szépirodalmi alkotás egyszerűsített, átalakított változata készült el,⁸¹⁴ továbbá személyes kapocsá vált író és közönsége között,⁸¹⁵ a kapitalista szellem mozgatta: a készítők elsősorban a mennyiségre és nem a minőségre orientálódtak, a hanghullám nem volt olyan (gondolat)teremtő közeg, mint a könyv.⁸¹⁶ Múlandó és korlátozottan előhívható, újranézhető, -hallgatható⁸¹⁷ jellege miatt a közönség csak művészetélvezővé vált általa, nem műértővé.⁸¹⁸ Talán ez volt az oka annak, hogy például még a Madách-tragédia rádióváltozata sem váltott ki széleskörű érdeklődést.⁸¹⁹

A rádióművészet térnyerése egybeesett a regény műfajának időszakos népszerűtlenségével: Márai osztotta José Ortega y Gasset véleményét a regény műfajának huszadik század első harmadában érzékelt változásáról.⁸²⁰ A szereplők cselekvő gondolatainak megjelenítése miatt a műfajváltás szükségességét és módját gyakorlati szemszögből közelítette meg. „A rádióban csak az a szöveg él, amely – mint a színpadi szöveg, – [sic] első szótól az utolsóig előreviszi az előadás cselekményét [...] máskülönben lehet jó próza, de reménytelenül meghal az ilyen próza a rádió térfogatában.”⁸²¹ – írta még Rómában a rádiófelolvasásokra készülve. Ezt az esztétikai nézetét a hatvanas évek elején is fenntartotta: „Színdarabot nem lehet másképp írni, csak úgy, hogy a leírt oldalt rögtön megkísérli keretbe illeszteni az író – tehát nem a dialógus éppen aktuális keretébe, hanem az egész játék távlatába. Minden hamis és fölösleges, ami részletében sikerült, de nem illik az egészbe. Az epika elbírja ezt a többletet, a dráma nem.”⁸²²

Az ötvenes évek közepétől őszintén hitte, hogy „a regénnyel történt valami az atomkorszakban”,⁸²³ „az »elbeszélő műfajt« úgy sodorta el az idő, mint a középkor a

⁸¹² MESTERHÁZI és UJHÁZY, *A térhatású rádiózás*, 19.

⁸¹³ Uo., 21, 34.

⁸¹⁴ KILIÁN, *Gépművészetek*, 120.

⁸¹⁵ FURKÓ, *Márai Sándor...*, 101.

⁸¹⁶ KILIÁN, *Gépművészetek*, 80–81.

⁸¹⁷ Uo., 96.

⁸¹⁸ Uo., 51.

⁸¹⁹ Uo., 229.

⁸²⁰ JOSÉ ORTEGA Y GASSET: *Gondolatok a regényről*, ford. PUSKÁS Lajos (Budapest: Hatágú Síp Alapítvány, 1993), 10.; Lásd még SÁNDOR Iván, *A regény jövője* (Budapest: Krónika Nova, 2002), 72.

⁸²¹ TN, 1951, 402.

⁸²² TN, 1963, 389.

⁸²³ TN, 1964, 12.

hexameteres eposzt, mint a regény az alexandrines drámát.”⁸²⁴ Lehetségesnek tartotta, hogy valamilyen új, rövid műfaj, talán a dramatizált regény,⁸²⁵ „dramatizált epika”⁸²⁶ követi.

E műfaj avantgárdnak számított a nagymértékben átalakult kulturális környezetben. Az amerikai civilizáció híradástechnikai behálózása az ötvenes években a költői-művészi eljárások tekintetében új nyelvi környezet lehetőségét rejtette.⁸²⁷ A tömegmédiák által az előzően csak szubkultúrákban használt nyelvi formák megjelentek a nagyobb nyilvánosság tudatában: a *Keresztkérdés*ben is fellelhető olyan szakmai argókról van szó, amelyek rövid idő alatt beépültek a hétköznapi nyelvbe. A radikális újítások a tömeges művészetélvezetet tették lehetővé, aminek a megvalósításhoz szükséges elektronikus berendezések, a termelés és a sokszorosítás technikai eszközei a nyomdából átkerültek a rádióstúdióba.

A művészi technikák vonatkozásában Márai mintha átérezte volna a korhangulatot, szinte egy időben az új irodalmi iránnyal vélte úgy, hogy messze került a romantikus regénytől és monológától, ami például *A gyertyák csonkig égnek* jellemzője. A *Harminc ezüstpénz* későbbi kéziratain figyelhető meg szemléletesen az az írói fordulat, amit '56 elején így fogalmazott meg: „A hosszú, melodramatikus monológot akarom átalakítani drámaibb párbeszéd formában. [...] Talán az, hogy közelebb van a halál, talán hogy másképpen érzékelem a kort, amelyben élek – de már nincs hallásom a monológ iránt. Párbeszédet akarok, gyors cselekményt, drámát.”⁸²⁸ A pár héttel később írt tervei háttérben szintén érezhető, hogy a szerző nem látta túl távolinak élete végét. „Amit még dolgozhatok, aligha lehet igazában más, mint vers és dráma: abban a lelkiállapotban, életérzésben vagyok, amikor egyféle drámai líraiság – lírai drámaiság – számomra az egyetlen elképzelhető kifejezési lehetőség. / Nem »magyarázni« többé. Nem is »bizonyítani«. Csak »elmondani« – de nagyon tömören, teljes hőfokkal –, ahogy a dráma és a vers beszél.”⁸²⁹

A tömörségre vonatkozó stílusváltás iránya a tragikus kimenetelű '56-os év után, '57 januárjában foglalkoztatta ismét. „Nem lehet lényegeset másképpen mondani, csak nagyon kevés szóval.”⁸³⁰ Még a nyáron rátalált a *párbeszédés játék* műfajára, és úgy tűnt, hogy ez éppen megfelel elképzeléseinek: „Ez a műfaj most nagyon érdekel. Próza – átmenet az epika és a dráma között.”⁸³¹ E felismerés tekinthető az író új művészi korszakába lépésének, aminek közel

⁸²⁴ TN, 1958, 189.; Lásd még TN, 1960, 331.

⁸²⁵ TN, 1956, 399.

⁸²⁶ TN, 1964, 12.

⁸²⁷ SZKÁROSI Endre, „Igen, de lassan: A radikális megújulás kérdései az elmúlt évtizedek olasz és magyar kultúrájában”, *Helikon* 40, 3. sz. (1994): 287–296, 290.

⁸²⁸ TN, 1956, 337–338.

⁸²⁹ TN, 1956, 342.

⁸³⁰ TN, 1957, 17.

⁸³¹ TN, 1957, 47.

tíz évvel korábbi előzménye volt az az önkritikus vallomás, hogy a Márai-hanggal fel kell hagynia. A művészikorszak-határról szóló bejegyzése a disszertáció témáját tekintve is különösen lényeges: „Június 24. Azt hiszem, most megtörtént bennem, velem, ami megérett és szükséges volt: tudom, mi az, amit az elkövetkező években, ha élek, írni akarok. A »Harminc ezüstpénz« és a »Garrenek« kéziratát újraírom, s aztán nem akarok mást írni, csak drámai dialógokat. [...] Ez a »drámai dialógus« nem elbeszélő próza, nem is dráma. Valahol a kettő között van ez a műfaj, és bennem minden megérett ehhez. Nincs többé »leíró rész« – a szavak cselekményszerűen »írnak le« mindent, a helyzetet, a személyt, az időt; a szó mint cselekmény, ez az értelme ennek a csontváz műfajnak.”⁸³² Az 1957-es év volt a nagy rátalálás időszaka, amit a kapcsolódó lelkes bejegyzések támasztanak alá: „A párbeszédes »dramatikus epika« a gyorsított történelem idejében az egyetlen lehetséges irodalmi műfaj: nem lehet többé »leírni«, mert nincs idő hozzá.”⁸³³ „Úgy kapaszkodom a párbeszédes műfaj lehetőségébe, mint fuldokló az utolsó deszkába.”⁸³⁴ „[N]em hiszem, hogy írok még valaha »elbeszélő prózát«.”⁸³⁵

1958 a műfajjal való ismerkedés éve volt. Példákat és ötleteket keresve olvasta Dylan Thomas *Under Milk Wood* című hangjátékát,⁸³⁶ és bár erről az alkotásról elismerő véleménye volt,⁸³⁷ magával a műfajjal nem volt teljesen elégedett: „rendkívül sűrített, fojtott műfaj. De szebb volt énekelni.”⁸³⁸ Tehát, dalolni két hallgatás között – írta egy évvel később arról, hogy a rádió „megölte az Igét, amely Kezdetben volt. A mai Hallgatás már nem őselem, amely a Hang az Értelme és az Érzés méltóságával és szépségével válik elő, hanem Lárma [...] A Szó nem szellem többé csak akusztikai zörej.”⁸³⁹ Miközben ő, az író megpróbálta a szellemet szavakba önteni, a propaganda monotonul ismétlő sulykolása túlharsogta őt. Ígéretes reakciónak érezte a drámában rejlő sokkhatás lehetőségét, ami képes lehet az értő figyelem felkeltésére: „Már csak a drámai kifejezésmód érdekel – nem akarok többé »leírni«, sem »elmondani« – a Szó »történjen meg«.”⁸⁴⁰ Ezt az új stílust Jan van Eyck *Szent Ferenc megkapja stigmáit* (1428–1432) című képének technikájához hasonlította: „így kell írni, belesűríteni minden részletet a témába, s nem törődni vele, észreveszik-e a pazarlóan felhalmozott

⁸³² TN, 1957, 48–49.

⁸³³ TN, 1957, 68.

⁸³⁴ TN, 1957, 76.

⁸³⁵ TN, 1957, 84.; E témában lásd még TN, 1956, 174.; TN, 1957, 70–71, 116, 117.; TN, 1961, 9.

⁸³⁶ Magyarul *A mi erdőnk alján* címmel jelent meg 1960-ban, Bányay Geyza fordításában.

⁸³⁷ TN, 1958, 174.

⁸³⁸ TN, 1958, 212.

⁸³⁹ TN, 1959, 367.; Vö. „A szó a hallgatásban lesz hatalmas, [...] Szavak nélkül mond el a mondhatatlant.” MÁRAI Sándor, „»Verses könyv« (1944–1945): Versciklus egy–hetvenkettő: Tizenkettő”, in *Összegyűjtött versek*, kiad. PÁNDI András (Budapest: Helikon Kiadó, 2002), 178.

⁸⁴⁰ TN, 1960, 371.

részleteket.”⁸⁴¹ „A feladat mindig ez: megmutatni a tragikusban a komédiát, a komédiában a tragikusat.” – fűzte *Az árva* című novellája (*Mágia*, 1941) átiratának – „groteszk-tragikus játék” – tervéhez.⁸⁴²

„Amiben élünk, az nem »stílus«-változás, hanem térfogat-változás. Amit az ember, a művész ma mondhat önmagának és a világnak, nem fér el többé a régi stílusokban, sem a régi térfogatokban.”⁸⁴³ De ez a térfogat nem szükségszerűen tágult, sőt az irodalom esetében, szűkült, összpontosult, koncentráltabb lett; már 1944-től a megfelelő szó megtalálása lett az író művészi célja a körülírás helyett, kevés szóval a lényegeset akarta elmondani.⁸⁴⁴ „A szavak ebben a drámaian cselekvő időben elvesztették »elbeszélő« jellegüket. A szó, amely csak előad és elbeszél, nem hat többé. Nem csak az irodalomban van egy így. A szó a történelemben sokáig eszköz volt, mint a regényben, leírt, vázolt, alakba fogott valamit. Ma a szó csak akkor hat – diplomáciában, mint regényben –, ha cselekedet.”⁸⁴⁵

Bár tisztában volt azzal, hogy amit ír, de főleg ez a műfaji redukció kevés olvasót vonz majd („Az effajta írás mindenütt a világban egész kevés ember számára készül ma – azoknak, akik nemcsak »olvasni«, hanem »hallani« is tudnak.”⁸⁴⁶), az 1962 őszén írt bejegyzése mégis azt tanúsítja, hogy a közel 800 rádióelőadása mellett kilenc egyfelvonásos hangjátéka készült el.⁸⁴⁷ Márai az alábbi idézetet a filmre utalva fogalmazta meg, mégis, számos hasonló tartalmú esztétikai értékítélete mentén egyetemesen is érthető: egy alkotás azért „művészi – mert nem a valóságot akarja ábrázolni, hanem tükrözi a látomást, amely megmagyarázza a valóságot.”⁸⁴⁸ E megállapítására Maeterlinck írásaiban talált igazolást, aki szintén úgy vélte, hogy a dráma csak abban az esetben okoz katarzist, ha túlmutat a valóságon, „[m]int a kép, ami csak akkor »kép«, ha több és szebb, mint amit ábrázol. Mint az élet, ha van benne valami, ami több és más, mint a valóság.”⁸⁴⁹

Márai a megfelelő szó megtalálásának művészi módszerét egyre gyakrabban próbálta alkalmazni ezúttal már a regény műfajában, mert „ennek az egyetlen szónak találatától az »egész« eleven lesz, mozogni kezd”.⁸⁵⁰ Ennek elsajátítására „Dante a »legjobb iskola« költők számára, mert mindig csak a legkevesebb szóval, jelzővel mondja el a költészetet.”⁸⁵¹

⁸⁴¹ TN, 1959, 137.; Lásd még TN, 1949, 94–95.

⁸⁴² TN, 1959, 161.

⁸⁴³ TN, 1959, 255.

⁸⁴⁴ TN, 1960, 346.; TN, 1961, 85.; TN, 1962, 249.; TN, 1967, 44.

⁸⁴⁵ TN, 1961, 19.

⁸⁴⁶ TN, 1961, 59.; Lásd még *uo.*, 32, 45.

⁸⁴⁷ TN, 1962, 301.

⁸⁴⁸ TN, 1964, 82.; Lásd még TN, 1945, 292.; TN, 1948, 66,

⁸⁴⁹ TN, 1967, 140.

⁸⁵⁰ TN, 1966, 362

⁸⁵¹ TN, 1967, 132.; Lásd még *uo.*, 136.; TN, 1963, 436.

A hangjáték korszakának lezárása után néhány évvel olykor érzett még vágyat arra, hogy írjon párbeszédek. ⁸⁵² Az ilyen jellegű munkái valószínűleg jórészt az addig írtak finomíthatóságát jelentették – így készült a *Keresztkérdést* átdolgozása '78-ban, de bizonyos, hogy a többi hangjáték kéziratái is változtak a megírásuk és kiadásuk között eltelt közel húsz évben.

Az 1988-ban készült interjúja arról tanúskodik, hogy a rádióknak az irodalomra nézve több előnyét látta, mint hátrányát; részletesen beszámolt a rádióban és televízióban előadott műveiről, bevallotta, hogy nem tudott velük sok pénzt keresni, kellett mellette a SZER-ben a heti egy felolvasásért járó fix jövedelem. ⁸⁵³ Fried István részletesen írt Márai rádiós „karrierjének” kezdeteiről és a SZER-ben eltöltött éveiről, továbbá feltételezte a hangjátékok és a rádióelőadások közti összefüggést is. ⁸⁵⁴ Szegedy-Maszák Mihály *A gyertyák csonkig égnek* televíziós változatával kapcsolatban foglalkozott a párbeszédes műfaj jellemzőivel, ⁸⁵⁵ továbbá a *Szindbád hazamegy* (1940) vonatkozásában említette Márai rádiós tevékenységében is jelzőfényként funkcionáló művészetfelfogását: az író nem lehet szolgája az ízlésnek. ⁸⁵⁶ Az *Ítélet Canudosban* (1970) című regényével kapcsolatban pedig a kultúra- és művészethordozó író szerepét hangsúlyozta a hatalom és a civilizáció meghatározta polarizált világban. ⁸⁵⁷ A *Műhely* folyóirat emlékezetes, 2000-ben megjelent tematikus számát követően, ⁸⁵⁸ 2008-ban jelent meg Keczán Mariann rádiófelolvasásokról végzett kutatásának könyvváltozata, ami további részleteket tartalmaz Márai Sándor rádióban töltött éveiről. ⁸⁵⁹

---

⁸⁵² TN, 1970, 87.

⁸⁵³ FURKÓ, Márai Sándor...,133.

⁸⁵⁴ FRIED Márai Sándor: *A huszadik század...*, 55, 290–293, 331–338.

⁸⁵⁵ SZEGEDY-MASZÁK, Márai..., 58.

⁸⁵⁶ Uo., 79.

⁸⁵⁷ Uo., 94–96.

⁸⁵⁸ „Dr. Borbándi Gyula visszaemlékezése”, *Műhely* 23, 2–3. sz. (2000): 156–159.

⁸⁵⁹ KECZÁN Mariann, „Mind kántál, aki sorsot örökölt”: *Márai Sándor emigrációbeli rádiós publicisztikája 1951–56* (Debrecen: DEENK, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2008).

A húzás módszere az alkotási folyamatban, mint a hangváltás lehetséges eszköze

„Volt egy hangszerem vagy valami hasonló... De ezek a vad emberek széttörték. A földre dobták, ráléptek, darabokra taposták. Ezek a vadak, itt és Európában. / Meg kell kísérelnem, egy darab fából és két húrból – mint a négerék – új hangszert csinálni, két húron pöngetni el, egy ujjal, amit még mondani akarok. Ez a »párbeszéd«, ez a két húr.”⁸⁶⁰

Márai Sándor hagyatékban maradt kéziratai dokumentálják leginkább azt az írói törekvést, ami a vészkorszakot követően egyre inkább jellemezte alkotásmódszerét. E stílusváltást, a szövegredukció természetét kívánja e fejezet Márai önkritikus bejegyzéseinek összegyűjtésével dokumentálni. A vonatkozó naplójegyzetek kronológiája azt látszik reprezentálni, hogy a szerző a folyamatos alkotás közel négy évtizedében rendszeresen ismételte önmagának a húzás és a pontosítás varázsigeit – megközelítően a negyvenes évek végétől 1984-ig, felesége állapotának kritikussá válásáig.

Az előző alfejezet rámutatott arra, hogy a hangváltás évtizedekig tartó folyamatának korai időszakát a megoldáskeresés jellemezte leginkább, egészen az ötvenes évek második feléig. Ezt követően a hangjátékok irányába tett műfajváltás-kísérlet egy fontos állomása volt a hangváltásnak, de emellett folyamatosan születtek prózai alkotások is, amelyek kiadott változatai egyaránt tükrözik az objektivitásra törekvő írói szándékot.⁸⁶¹

Az alfejezet nem részletezi a szerző által meggyűlölt stílus esztétikai jellemzőit. Egyrészt számos esetben megtette ezt maga az író, másrészt a Márai-hang prózai dallamát leíró tanulmányában Kulcsár Szabó Ernő már beszámolt arról a jellegzetes tonalitásról, amit Márai határozottan és egyre tudatosabban el kívánt hagyni.⁸⁶²

Márai alkotói stílusának változása kétségkívül háborús élményének következménye, és ezzel mintegy leképezi az európai irodalomban végbement tendenciát is. A szerző első gondolatai arról, hogy a háború után már nem lehet úgy írni, mint előtte, már 1943-ban jelentkeztek éppen egy olyan kötet kapcsán, amit később érdemes műnek tartott: „A »Füves könyv« első példányai

⁸⁶⁰ TN, 1957, 73–74.

⁸⁶¹ TN, 1962, 276.

⁸⁶² KULCSÁR SZABÓ, „A próza hangja...”, *Irodalomtörténet* 101, 1. sz. (2020): 20–39.

várnak otthon. Kézbe veszem s úgy érzem, ez a könyv utóhangja valaminek – most már jó lenne elhallgatnom.”⁸⁶³ Ebben az emlékeire alapozott lelkiismereti választásban (írói szabadságban) Roland Barthes egy tétele ismerhető fel, miszerint „az írás a történelmi szolidaritás aktusa [...] viszony az alkotás és a társadalom között, a társadalmi rendeltetés által átalakított irodalmi nyelvezet, az emberi intenciójában megragadott forma, s mint ilyen, a Történelem nagy válságaihoz kapcsolódik.”⁸⁶⁴ Márai – saját bevallása szerint – élete első nagy hivatástudatbeli krízisét élte meg, a munkába vetett hit válságát.⁸⁶⁵ Megoldásként tudatosan törekedett arra, hogy ne írjon könnyen.⁸⁶⁶ Ez az önmagával szemben támasztott elvárás jelezte, hogy elindult azon az úton, amely során egyre kevésbé törekszik majd az olvasótábor tényleges és feltételezett igényének kielégítése. A tényleges a szórakozási igény volt, a Márai által feltételezett pedig a didaktikus.

1944-ben még *A nővér* című regényen dolgozott, de a német megszállás légköre egyre mélyebben érintette alkotói önképét, ami írói válságba sodorta: „Mintha március tizenkilencedikén eltört volna bennem valami. Nem hallom a hangom; mint mikor egy hangszer megsiketül”.⁸⁶⁷ A társadalmi sikert már gyanúsnak vélve készített ekkor számvetést legutóbbi öt évről, aminek konklúziója, hogy a továbbiakban az igazat szeretné írni, de teljesen más módon:⁸⁶⁸ „egyre mélyebben érzem, milyen hiba – igen, »több mint bűn, hiba« – volt, mikor az utolsó évek kísérleteiben engedményeket tettem a valóságnak. Az irodalom feladata nem a telekkönyvi vagy bűnügyi valóság ábrázolása. A látomást felidézni, a vízió ködképét rögzíteni: ez az irodalmi valóság.”⁸⁶⁹

Az ostromot követő társadalmi szemle során önkritikusan ítélte meg polgári életvitelének a valóságban is romos tartozékait: „S mennyi fölöslegeset írtam én írógép birtokában, azért, hogy legyen a két cselédhez való lakás és életforma! [...] Talán az egyetlen jó mindabban, ami történik, hogy az ember közelebb jut élete valóságához, munkájának és életének kellékektől független, meztelen értelméhez. Ha ugyan közelebb jut, mert az ember reménytelen.”⁸⁷⁰ A népszerű íróiségtől való távolodásának első kézzelfogható jelei ezek a bejegyzések 1945 elején, amelyekből világosan kiderül, hogy maga az író is tisztán látta a könyvpiaccon elfoglalt státusza múlandóságát.

⁸⁶³ TN, 1943, 32.; Lásd még TN, 1943, 27–28, 51, 97.; TN, 1944, 245, 253, 293.; TN, 1945, 71, 119, 173.

⁸⁶⁴ Roland BARTHES, *A szöveg öröme: Irodalomelméleti írások*, ford. BABARCZY Eszter, KOVÁCS Sándor, MIHANCSIK Zsófia, ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor (Budapest: Osiris Kiadó, 1996), 11–12.

⁸⁶⁵ TN, 1943, 51.

⁸⁶⁶ TN, 1943, 97.

⁸⁶⁷ TN, 1944, 245.; Lásd még TN, 1945, 345.

⁸⁶⁸ TN, 1944, 253.

⁸⁶⁹ TN, 1944, 293.

⁸⁷⁰ TN, 1945, 71.

Az önmagával szemben támasztott növekvő igényét bizonyítja Horatius szavaira adott válasza: „»Nonum prematur in annum?« Kevés. Negyven év kellene, hogy az ember megírjon egy könyvet – kettőt, legföllebb hármat”⁸⁷¹ – nem sok hiányzott a *Harminc ezüstpénz* kiadásáig a negyvenből, *A Garrenek műve* pedig meg is haladta ezt – igaz egyik esetében sem az írón múltott elsősorban a késői megjelenés; ha tehette volna, kiadta volna mindkettőt már az ötvenes években, több nyelven. A pénzkereseti kényszer később is felülírta a művészi kivitelezés tökéletesítésének végtelenül folytatható lehetőségét. 1967 után jött el az időszak, amikor nem kellett elsősorban a megélhetésért írnia, és ekkor már nem is szorgalmazta olyan intenzíven a kötetek kiadását. *A Garrenek műve* átdolgozása és a *Föld, föld!...* írása kapcsán tett hangváltásra vonatkozó bejegyzések írástechnikai megkötetései a *törlés*, a *húzás*.⁸⁷² A disszertáció tárgyában csupán a *Harminc ezüstpénz* és kis mértékben a *Keresztkérdés* kéziratok szolgáltak erre bizonyítékul. Ráműtött arra az alkotási folyamatra, amelynek legjellemzőbb vonása a szöveg sűrítése, a legmegfelelőbb szó megtalálása, illetve a történet cselekményesítése: a monológok felszabdálása dialógusokká. A tömörségre való törekvés, mint legfontosabb és legnehezebb feladat, ami csak a legtehetségesebb írók esetében valósult meg teljesen.

Tóth Réka a hazai genetikus szövegkiadás alapművének tekinthető könyvét is a húzás módszerének jelentőségével indította: „felülírási-átírási szándék, a lázadás, az újat kezdés-keresés kifejezése.”⁸⁷³ Megdöbbenő a hasonlóság a kutató és Márai szavai között a tárgykört illetően: „A pontos, minél pontosabb, legalább megközelítően pontos szó keresése.”⁸⁷⁴ Márai stílusváltása kapcsán „az áthúzás rámutat valamire, ami csak általa ragadható meg, az írás folyamatára”⁸⁷⁵ élettapasztalata tükrében. A művészi módszer ilyen aprólékossága követeli meg az elemzőtől a hasonló pontosságot és (élet)tapasztalati tudást.

Tehát visszakanyarodva a romos ’45-ös Budapestre, *A nővér* befejezésekor lejegyzett „[n]em akarok többé »regényeket írni«,”⁸⁷⁶ műfajváltásról szóló bejegyzése egyelőre nem tartalmazott műfaji alternatívát, és az idézőjel is inkább arra vonatkozott, hogy abban a formában nem kívánja folytatni pályafutását, ahogy eddig írt. Az év végére már körvonalazódott némi konkrétum arra vonatkozóan, hogy miben fog eltérni az előző, kereskedelmi alapú írói pályától a jövő: „meg kell írni mindent, amit meg akarok írni, s nem

⁸⁷¹ TN, 1945, 117–118.

⁸⁷² Lásd Goethe időskori írásmódszeréről szóló gondolatait: „Gyakorlott öreg rókának kell lenni ahhoz – tette hozzá nevetve –, hogy értsen az ember a törléshez.” ECKERMANN, *Beszélgetések Goethével* (1830. április 5.), 472.

⁸⁷³ TÓTH, *A szöveggenetika elmélete...*, 9.

⁸⁷⁴ Uo.; Vö. MÁRAI, *Erősítő*, 170.

⁸⁷⁵ TÓTH, *A szöveggenetika elmélete...*, 10.

⁸⁷⁶ TN, 1945, 173.

törődni a személyes sorssal, sem írásaim sorsával.”⁸⁷⁷ Mint alapgondolat és kiindulópont ez a bejegyzés elsősorban a Jézus-téma kritikus feldolgozására vonatkozik. Kifejtésére pár hónappal később került sor: „soha többé nem vagyok hajlandó egyetlen sort sem írni azzal a gondolattal, hogy »sikere« lehet, vagy sem. Pontosabban: nem vagyok hajlandó azzal a gondolattal sem írni, hogy megjelenhet-e, előadják-e, kell tíz embernek, vagy ezernek. Még pontosabban: nem vagyok hajlandó írásaim tiszteletdíjából megélni. Ha eltartanak könyveim, annál jobb, de ez az ő dolguk, egyetlen betűt sem írok többé azért, hogy árucikk legyen [...] az nem lehetséges többé, hogy »divatos író« legyek”.⁸⁷⁸

Szinte közvetlenül ez után újra kézbe vette *A nővér* kéziratát, hogy meghúzza a befejezést. „Három erős húzással – soha nem húztam még prózai könyvemből – tudok valamennyire segíteni ezen. Nem jelentékeny könyv, de nem is érdektelen: kimond valamit. De nem bírom a hangját, öklendezem tőle: ezt a dallamos Márai-hangot, amely a vége felé – két, három év előtt! – igazán kintornaszerű volt már, nyekergően dallamos. Gyűlölöm ezt a hangot. S a műfajt, mely belőle következik... Ha lesz még valami, más lesz és másként.”⁸⁷⁹ „Csak nem folytatni életet és írást, a megismert törvény szerint! Ez van minden nyugtalanságom, kétségbeesésem alján.”⁸⁸⁰ „Munkám nem elégít ki, nem hiszek többé benne.”⁸⁸¹ „Sokkal igényesebb vagyok, mint a könyvek, melyeket írtam.”⁸⁸² – zárta le az önostorozást azzal a gondolattal, hogy a *szellemi higiénia* jegyében a saját otthonában sem tűri majd meg addig írt könyveit.

Ez a minden bizonnyal színészi gesztus mondja mégis a legtöbbit Márai művészi pályájának talán legmeghatározóbb döntéséről. A jólmenő íróság helyett az új alkotásmódszertan alapja a „[s]zerénység, lemondás, fegyelem minden világi dologban. Összhang a világgal, figyelni a tüneményekre, hozzásimulni. Az emberekre is figyelni; nem tanítani őket, ebben több a hiúság, mint a haszon; csak kérdezni és hallgatni őket.”⁸⁸³ Az irodalom didaktikus feladatáról mégsem tudott sem ekkor, sem később lemondani, és ez a hiábavalónak látszó törekvés lökte rendszeresen depresszióba a későbbi években.

Már 1946-ban feltette a kérdést magának: „jogos-e a hallgatás, amelyben élek? Nem kötelesség-e szólni ehhez a vak, maradi, gyepesfejű, műveletlen társadalomhoz, hogy térjen észre, forduljon a jövő, egy nemesebb szocialista társadalom felé?...”⁸⁸⁴ Az idézetben jellemzett

⁸⁷⁷ TN, 1945, 353.

⁸⁷⁸ TN, 1946, 27.; Lásd még TN, 1949, 260.; „Beleszülettem egy korrupt és halódó civilizációba, amely a Szellemet árucikknek tekintette.” TN, 1949, 240–241.

⁸⁷⁹ TN, 1946, 70.

⁸⁸⁰ TN, 1946, 79.; Lásd még *uo.*, 125.

⁸⁸¹ TN, 1946, 106.

⁸⁸² TN, 1946, 189.

⁸⁸³ TN, 1946, 240.

⁸⁸⁴ TN, 1946, 252.

társadalom az oka annak, hogy tartotta magát belső emigrációjához, és csak az anyanyelvet kívánta szolgálni, de nem volt szolidáris e nyelvet beszélő társadalommal,⁸⁸⁵ talán csak annak eltűnő polgári osztályával.⁸⁸⁶ A kritikus hang egy árnyalatnyit enyhült az 1946–1947 telén tett európai körút tapasztalata miatt, ami segített az írónak kontextusba helyezni a hazai viszonyokat a közel évtizede nem érzékelt külföldivel.

Ahogy a vallás tekintetében, úgy az írói lét értelmének megtalálása esetében is érezhető ellentmondás, de az útkeresés átmeneti időszakában ez nem meglepő. Társadalmi osztályának eltűnése egyben az olvasók eltünezését is magával hozta, tehát azért sem maradhatott a régi stílusnál, mert véleménye szerint csak az a műveltségi háttérrel rendelkező réteg érthette meg, akinek addig írt. Az irodalmi konszenzus hiányának problémája a további évtizedekben végigkísérte külföldön méginkább, mint Magyarországon. Ő ezt cinkosságnak vélte; az 1914-ben egyházi indexre került Henri Bergson egy csoporton belüli egyezségként⁸⁸⁷ nevezte meg ezt, ami az irónia árnyalatait volt képes közvetíteni és érthetővé tenni.⁸⁸⁸ E hazátlanságérzés a műveletlenségben okozott művészi identitásvesztést Máraiban, és lett következménye hangváltásának, de nem művészetfelfogását változtatta meg, hanem a magasabb esztétikai értékek felé törni vágyásban határozta meg alakulófélben lévő ars poeticáját. Bár tervei voltak a következő öt évre,⁸⁸⁹ a kivitelezés mindinkább akadozott. Ez elsősorban a magyarországi irodalmi élet átrendeződésével magyarázható, ami nem adott módot számára megtalálni az új hangját. 1948 nyarának vége a búcsúzással telt: „Fülledt, felhős, gőzös hőség. A »Művészet és szerelem« befejező oldalait olvasom. Mit akartam ezzel a könyvvel? Most különösen idegen minden sor, amit írtam. Aki elmegy, nem lehet azonos azzal, amit itthon hagyott.”⁸⁹⁰

Az életformaváltás egyben stílusváltást is jelentett számára; nemzetközi ambíciói is voltak, a világhoz kívánt szólni, amit véleménye szerint nem tehetett meg ugyanazon a hangon, mint amit a hazai olvasóközönség felé használt.⁸⁹¹ Lassan döbrent rá arra, hogy keresletet alig talál a háború sújtotta Európa romjain túlélni próbáló nemzetközi kiadók között, akik a megélhetésre összpontosítva a középszerű ponyvát részesítették előnyben.⁸⁹² A külföldi terjesztésre használhatónak vélt kötetei a *Füves könyv*, az *Ég és Föld* és a *Négy évszak*, illetve az *Egy polgár*

⁸⁸⁵ TN, 1946, 255.

⁸⁸⁶ TN, 1946, 264.; TN, 1947, 71.

⁸⁸⁷ Henri BERGSON, *A nevetés*, ford. SZÁVAI Nándor (Budapest: Gondolat Kiadó, 1986), 38.

⁸⁸⁸ TN, 1947, 33, 50.; TN, 1951, 428.; TN, 1954, 90–91.

⁸⁸⁹ TN, 1947, 118.

⁸⁹⁰ TN, 1948, 247.

⁸⁹¹ TN, 1949, 109.

⁸⁹² TN, 1949, 283. ; Lásd még „Bezárva nyelvünkbe, süketen, bénán elmerülünk ebben a bestselleráradásban, amit keletről a politikai, nyugatról az üzleti irodalomgyártó áraszt a világra.” TN, 1949, 87.; TN, 1953, 198.

vallomásai voltak. Ezek átdolgozásával le kívánta zárni a múltat úgy, hogy megtisztítja őket a feleslegestől.⁸⁹³

A délolasz kirándulásokat mindennap beárnyékoló hontalanságtudat és létbizonytalanság egyáltalán nem kedvezett az ihletettség elérésében, inkább tekinthető az 1949-es év az útkeresés olyan állomásának, amikor írói tehetségét a mindközül legterjedelmesebb naplókötetben bontakoztatta ki, képet adva a háború után éledező Nápoly szociográfiájáról egy alapvetően teljesen magányos, meglehetősen kilátástalan léthelyzetben, a külföld által keresett „szakmák” ismeretének hiánya miatt a hazatoloncolás reális lehetőségével a feje felett. A Posillipo környéke természetesen sok ajándékot adott a háborús pusztítás után, és életének szép időszakaként könyvelte el később ezt a pár évet. 1949-től mégis e sorokkal búcsúzott: „Nem elég bírni. Nem elég ellenállni. Nem elég alkotni. Nem elég – mindörökre – elbúcsúzni minden hiú szereptől, rögeszmétől. (Már csak a magyar nyelv a rögeszmém; minden mást, a »magyarságot«, »európaiságot« gyanakvással és közönnyel nézem.) Nem elég leszokni mindenről, ami az életben többlet volt, s a legszükségesebbel érní be. Ez mind természetes. Ezen túl kell megmaradni alkotó, különböző, a maga útján járó, feltűnés nélkül ellenálló embernek.”⁸⁹⁴

Még az ötvenes év sem hozta meg számára az elmélyült alkotás lehetőségét, viszont a világirodalom kontextusában értelmezett írói helyzetét egyre világosabban kezdte látni: „Ha most dolgozni kezdek, nem szabad többé hátranézni, nem szabad arra gondolni, hogy »folytatok« egy életművet. Ez az »életmű«, ha ugyan az volt, összetört, porrá omlott, megsemmisült.”⁸⁹⁵ „Lassan kezdem megérteni, milyen félreértés volt eddig számomra az irodalom.”⁸⁹⁶ „Nagy hiba volt – nem csak az én hibám –, hogy »író« voltam, abban az értelemben, ahogy a korunkbeli ipar újrafogalmazta ezt a tüneményt.”⁸⁹⁷ 1950-ben kezdett neki a *San Gennaro vére* című nápolyi történet írásának: „Ezt a könyvet már nem írom senkinek. Magamnak írom, tehát van e vállalkozásban valami az örületből. S aztán – ugyanígy, magamnak – két »poszthumusz« kis könyvet szeretnék megírni: A »Jób könyvé«-t és a »Nevem Jézus«-t. [...] Nem rossz, így írni, a semmibe. Nem veszélytelen, nem is könnyű, de nem rossz. Talán az volt a nagy hiba, hogy első pillanattól, amikor írni kezdettem, nem így csináltam. // A

⁸⁹³ TN, 1949, 244, 356.; TN, 1950, 71.

⁸⁹⁴ TN, 1949, 379.

⁸⁹⁵ TN, 1950, 100.

⁸⁹⁶ TN, 1950, 168.

⁸⁹⁷ TN, 1950, 164.

gutgehende Schriftstellereinek tehát vége. Ötvenegy éves vagyok. Nincs semmim. Most írni akarok.”⁸⁹⁸

Az írói módszerre tett meghatározása is finomodott a *Béke Ithakában* megjelenésének évében, ami egyúttal előrevetíti a történelmi témájú regényei autobiografikus jellegét: „Minden erővel közelebb menni magamhoz. Minden sorban, amit leírok, önmagamot keresni. Ez a feladat.”⁸⁹⁹ „Most valami nagyon izgalmas, érdekes, fájdalmas, szorongó, titokzatos és érthetetlen foglalkozás vár még reám, életem hátralevő idejében: írni fogok. Valahogy úgy, ahogy soha nem írtam, de közben örökké tudtam; így kellene írni.”⁹⁰⁰ A következő néhány év a prózai művek vonatkozásában egyrészt a *Harminc ezüstpénz* első komolyabb átdolgozásával, másrészt már Amerikában a *San Gennaro vére* német nyelvű kiadásának (1957) befejezésével telt.

1956 tavaszán tért vissza a levetkőzni kívánt írókép kritikájához miután számba vette a Magyarországon írott műveinek minőségét: „Két könyvet írtam, melyek – talán – érdemesek arra, hogy későbbi időben magyar olvasó lapozza: a »Szindbád hazamegy« és a »Füves könyv« című könyveket. Mind a kettőt »én« írtam: tehát nem Márai úr, a tehetséges író, hanem én, személyesen.”⁹⁰¹ E kettővel egy időben értékelődik fel Márai számára *A Garrenek műve* regényciklus is,⁹⁰² hogy a számos – terjedelmes kutatói munkát igénylő – átírás, fordítás után élete fő művének tartsa.

Az 1957–1958-es évek fordulója ismét egy határvonalnak tekinthető, amelyhez közeledve készültek az egyes regényekből drámai átdolgozások (az ő szavaival párbeszéd próza, „párdeszédés elbeszélés, amely meg tud szólalni színpadon is, rádióban is. Ez a műfaj – valami az elbeszélő prózai dialógus és a drámai cselekmény között”⁹⁰³) és e vonalon túl váltott Márai a drámán át műfajt és egyben hangot azzal, hogy az olyan regényekből, mint *A gyertyák csonkig égnek*,⁹⁰⁴ *A nővér*, a *San Gennaro vére* tetemes húzással készített hangjátékokat. 1958 januárjában úgy gondolta, hogy ezekkel be tud törni az amerikai és nemzetközi könyvpiacra: „Azt hiszem, ez a rádiópárbeszéd a közeljövő műfaja.”⁹⁰⁵ A megélhetés és az érvényesülés mellett a szépirodalmi művek írásának igénye párhuzamosan munkált benne: „Kezdem tudni,

⁸⁹⁸ TN, 1951, 362.

⁸⁹⁹ TN, 1952, 33.

⁹⁰⁰ TN, 1952, 179.

⁹⁰¹ TN, 1956, 358.

⁹⁰² TN, 1956, 364, 369, 378.

⁹⁰³ TN, 1958, 115–116.

⁹⁰⁴ „Húsz év alatt minden és mindenki megszűnt, amiről és akiről ez a könyv beszél. Az az »én« is megszűnt, aki ezt a könyvet írta.” TN, 1958, 214.

⁹⁰⁵ TN, 1958, 116.

hogy csak a fióknak lehet igazán írni.”⁹⁰⁶ – gondolta ez év tavaszán. Mít jelentett ez a fióknak írás? „Kosztolányi írta: »Írni annyi, mint törölni.« Évek óta ezt csinálom. Az írói munka utolsó és izgalmas feladata ez a »törölni«, kibontani az életmű hevenyészett nyersanyagából a Művet.”⁹⁰⁷ Tehát két elkülöníthető módon alkalmazta a húzás technikáját. A kereskedelmi forgalmazásra készült regényátdolgozások esetében, illetve az olyan fontosnak és hagyatékba szánt művekre vonatkozóan, mint a *Harminc ezüstpénz*, vagy az aktualitását veszített *A Garrenek műve* korrajz esztétikai minőségének javítása.

Az életműre visszamenőleg hatni próbáló, választékoságra törekvése a hatvanas években sem csökkent. Szerette volna „megírni, még egyszer, másképp, az egészet”.⁹⁰⁸ „Az életet nem siettem el, de a munkámat majd mindig elsziettem.”⁹⁰⁹ – írta ’60 áprilisában. Egy évvel később a negyvenes évek végén már kész kritikáját ismételve adott hangot e cél gyakorlati megvalósításának módjáról, kiegészítve az elvetendőket az új írói módszer fogásaival: „Elővettem a régi köteteket, olvastam, s az érzésem olvasás közben: ez voltam »én«. De leküzdhetetlen ellenszenvet érzek a gondolatra, hogy még egyszer »én« legyek [...] Az önmutogatás, a stílus sajátossága, a személyes kiállítás, a fítor és a kacsintás – ez volt az »írás«, ahogy »engem« elképzelt az olvasó, és ahogy én elképzelttem magam. [...] Akarok még írni, de láthatatlanul – egyetlen »leíró« szóval, stílusbeli, modorbéli sajátossággal nem árulni el, hogy »én« írom azt, amit éppen írok. Tehát: dramatizált prózát, ahol a Szó mint Cselekedet jelentkezik – az író teljesen láthatatlan. Ez lehet öregség, szemérmesség – az öregség rejtőző. Lehet »fejlődés«. Lehet karakterválság. Bizonyos, hogy így van, és meglepő.”⁹¹⁰

Egy ’62 nyarából származó bejegyzés már munkában mutatja Márait, aki regényírás közben próbálta elkerülni a Márai-hang beszivárgását a készülő szövegbe. Úgy vélte, hogy a párbeszédes részek adnak leginkább lehetőséget a régi irány elkerülésére.⁹¹¹ Mint ismeretes a korábbi kutatásokból, ezek a párbeszéddek mindig tükrözik Márai saját gondolatait, egyszer úgy, hogy érezhető melyik szereplő oldalán állt (lásd *Erősítő*), máskor pedig a válaszkeresése sejlik ki a dialógusból (lásd *Harminc ezüstpénz*). Utóbbi áthallás oka valószínűleg az, hogy az eredeti monológot (például Máté és Júdás beszélgetése esetében) próbálta meg egy-egy közbeiktatott jelképes kérdéssel felszabdalni.

⁹⁰⁶ TN, 1958, 154.

⁹⁰⁷ TN, 1958, 154–155.

⁹⁰⁸ TN, 1960, 289.

⁹⁰⁹ TN, 1960, 289.

⁹¹⁰ TN, 1961, 88–89.

⁹¹¹ TN, 1962, 276.

A személytelen párbeszéd – ahogy ő nevezte –, vagyis az írói jelenlét elkerülése egyes hangjátékok esetében sikerült is. A *Keresztkérdés* ilyen objektív hatást kelt. Megpróbált egy egész regénytörténetet rövid párbeszédés műfajba tömöríteni. Csak a legfontosabb szavak megtalálásával: kihagyásos, sűrített módszert kellett alkalmaznia, hogy megragadja a modern ember létének bonyolultságát.⁹¹² Az életmű ismeretében kutatói szemmel nehéz megállapítani az objektivitás irodalmi formáit, mert folyamatosan áthallások és naplójegyzetek suhannak át a kutató elméjén a műelemzés során. Mégis, a terjedelmesnek ígérkező magyarázatok azt látszanak bizonyítani, hogy Márainak a hangjátékban sikerült elhagynia erősen didaktikus stílusát és a csak rövid argószerű megszólalásokra alkalmat adó párbeszédekben a dallamosságot is. A „[n]yafka, hidalgós, álromantikus, komikusan dandys írások[ra]” jellemző, a közönségigényt kielégítő „márais” hangot.⁹¹³

A hatvanadik évtized közepén lett elege e kényszerű és talán saját maga által is érezhetően kudarcba fulladt próbálkozásból – mert a *monoton tragédiát* az író már nem tudja *túlkiabálni*. Önmaga megtagadását látszik mutatni az olyan bejegyzés, amelyben a regényforma adta kifejtés lehetőségét kívánta vissza – úgy érezte a dráma nem ad lehetőséget kifejtetni azt, amit igazán mondani szeretne. Tény, hogy kevésbé érzékelhető az íróra jellemző didaktikusság a hangjátékban, sőt „igen nagy követelményeket támaszt az olvasóval szemben”,⁹¹⁴ és széleskörű (tudományos) ismereteket igényel a mű felfejtése.⁹¹⁵

1965 telén, megírva a *Keresztkérdést* visszatért a regényműfajhoz. Ennek leglátványosabb bizonyítéka a *San Gennaro vére* magyar nyelvű, saját kiadása (1965), ami két fejezettel bővebb a német nyelvű szövegváltozatnál. Ekkor már következetesen alkalmazta a húzás módszerét a prózában is: „»Írni«, mi az?... Nem lehet elég keveset írni. És nem elég sokat húzni abból, amit írunk. A dilettáns rögeszméje: írni, írni! Az író kényszercselekedete: húzni, húzni.”⁹¹⁶ „Ez nagyon nehéz, látni a lényegeset az anyagban.”⁹¹⁷ E munkafilozófia mentén telt a '66-os év is mint prózaírását a továbbiakban jellemző technikája: „A »sűrítés« [...] a legnehezebb a mesterségben: nem »húzni«, törölni, nem is »kivonatolni«, hanem »sűríteni«. Írni nem »nehéz«... [...] De a végén úgy kell dolgozni, mint ahogy a szobrász dolgozik, amikor a márványból lefaragja a »legszükségesebbet«, hogy megmaradjon a szobor. És a teljes sűrítés: a vers.”⁹¹⁸ Az *Ítélet Canudosban*, a *Rómában történt valami* és az *Erősítő* jelentették a

⁹¹² Vö. KUNDERA, *A regény művészete*, 79.

⁹¹³ TN, 1964, 63.

⁹¹⁴ ECKERMANN, *Beszélgetések Goethével* (1827. január 25.), 225.

⁹¹⁵ TN, 1964, 34.

⁹¹⁶ TN, 1965, 279.

⁹¹⁷ TN, 1965, 284.; Lásd még *uo.*, 200.; Vö. TN, 1973, 379.

⁹¹⁸ TN, 1966, 301.

következő évtized e szellemben végzett munkájának eredményét. Mindhárom mű írását több éves felkészülés előzte meg. A brazil történet tisztázásakor szólt Márai ismét arról, hogy miben változott alkotói módszere az elmúlt húsz évben. Ez nem is az új módszer tekintetében érdemel figyelmet, sokkal inkább a régi vonatkozásában, ami szintén hozzájárul Tóth Csilla esztétikai szempontú értékítéletének alátámasztásához.⁹¹⁹ „A kézirat végére pontot tettem: most aztán tisztába kell írni az egészet, mert a kézirat olyan, mint a hevenyészett agyagszobor, az első vázlat, amelyet aztán simítóval kell tökéletessé mintázni. »Azelőtt« ez is másként volt: ritkán javítottam a kéziron, leírtam, ahogy jött, és nem törődtem többé vele. Olyan is volt; elsietett, elnagyolt a legtöbb regény, színdarab.»⁹²⁰

Munkamódszerét leginkább a szobrász technikájához hasonlította, aki vizionálja az anyagba a művet, – „a nagy titok, minden remekmű titka a Húzás, ahogy a művész meglátja és könnyörtelenül elhajtja a felesleget.»⁹²¹ – írta ismét 1973-ban egy firenzei kiállításon. Még ez év végén került újra szóba a máraiság, ami a szerző szerint – már nem az eddig tapasztalt elítélendő módon – a gyors képzettársítást és a meghökentő kimondásának bátorságát jelentette: képes volt a köznapiban ábrázolni a varázslatosat és a groteszket. Nehéz egyetérteni az íróval a tekintetben, hogy e bejegyzés szerint, mindez már inkább idegen volt számára. Elképzelhető, hogy annyira természetessé vált mindennapjaiban a naplóírás, hogy nem érzékelt e stílus továbbélését a napi penzum lejegyzése során – egészen 1989-ig?

A hetvenes évek végére mintha meg is változott volna a véleménye arról, hogy el kell rejtenie saját stílusát annak érdekében, hogy csak a cselekményen legyen a hangsúly. Az orosz munkatáborokról szóló emlékirodalomról a következő, kapcsolódó ítéletet fogalmazta meg: „Szolzenyicintől le és fel nem ismerek Gulag-könyvet, amelynek »stílusa« lenne [...] Már csak kevesen vannak, akik tollat vesznek a kezükbe, és tudják, hogy a »stílus« eleven energia, amely a szavak médiumán át továbbít érzékiesen, lüktető érveléssel egy személyiséget. A többi csak ír, mert lehet.»⁹²² Márai ekkor a Clement Greenberg által utóhadként aposztrofált kulturális jelenségről beszélt, ami az iparosított nyugati társadalomban a német Kitsch szóval jelöltek, Márai pedig a *biblia pauperum* hasonlattal jellemzett, és amivel a két világháború között néha szorosabb néha lazább írói kapcsolata volt: tehát a giccs.⁹²³ Ennek az esztétikai minőségnek sajátosságai mentén kitűnően jellemezhető Márainak a német megszállást megelőző tíz éve Susan

⁹¹⁹ TÓTH, *Küzdelem a polgári identitásért...*, 12.

⁹²⁰ TN, 1969, 282.

⁹²¹ TN, 1973, 427.

⁹²² TN, 1979, 135.

⁹²³ CLEMENT GREENBERG, „Avantgárd és giccs”, in *Művészet és kultúra*, ford. JÓZSA Péter és FALVAY Mihály, 15–27 (Budapest: Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, 2013) 19–21.

Sontag késő modernizmust megítélő szavait idézve: „ragyogóan illeszkedett a fejlett fogyasztói társadalom ethosához. Művészet a neve, valójában óriási árukészlet: korlátlan burjánzás, értéktelenedés vagy a megelégedés maga.”⁹²⁴

Márait a háború átélése egy (az amerikai kontinens lakosainak többségéhez képest) magasabb rendű történelmi tudattal tették kritikusabbá,⁹²⁵ ezért volt képes az egyetemes (tömeg)kultúra ellen szólni. A Márai-szakirodalom mindmáig számos ellentétes véleményt tükröző sokszínűségét gyarapítva e disszertáció azon az állásponton van, hogy az író kései művei – például az *Erősítő* – sokkal kidolgozottabbak, legalábbis kontextuális-kulturális értelemben és a világirodalmi beágyazottságukat tekintve, mint a háború előtti (giccses) írásai. A tömegek kultúrájának egyre határozottabb elvetése jól szemléltethető Márainak Picasso életművéről, de általában véve az absztrakt festészetről alkotott kritikus álláspontja mentén.⁹²⁶ Márai giccsnek tartotta, és feltehetően Goethe véleménye⁹²⁷ mentén ítélte el a kései Picasso állandó megújulás kényszerétől hajtott művészetfelfogásának termékeit.⁹²⁸ Ezzel áttételesen a politikai hatalom ellen is felszólalt, egyezően Clement Greenbergnek azt a további állásfoglalásával, hogy a „giccs propagálása egyszerűen egy olcsó módja annak, hogy a totalitárius rendszer elfogadtassa magát alattvalóival.”⁹²⁹

Ahogy talán e disszertáció is egyre inkább rámutat, Márai szemében a kapitalista nyugatot is totalitárius államberendezkedés jellemezte, akárcsak a keleti blokkot. Jézus-képének érzékenyítő funkciója az, hogy a nyugati államok jólétet biztosító, így láthatatlannak vélt gazdasági-birodalmi törekvéseit hangsúlyozva a társadalom magaskultúráért felelős értékteremtő szintjein végbement erőteljes színvonalcsökkenésre felhívja a figyelmet.⁹³⁰

Az író műfajokhoz való viszonyának saját, szélsőséges kijelentéseivel jellemezhető változása vizsgálatának eredményei is rá kívánnak mutatni arra a nagyon lényeges tényre, hogy az író nem ildomos elkönyvelni egy-egy véleménye mellett – minden esetben körültekintően

⁹²⁴ Susan SONTAG, „Syberberg Hitlere”, in Susan SONTAG, *A Szaturnusz jegyében*, ford. LÁZÁR Júlia, 147–178 (Budapest: Cartaphilus Kiadó, 2002), 148.

⁹²⁵ Vö. ORBÁN Ottó, „Dal az egymást váltó nemzedékekről”, in *Összegyűjtött versei*, szerk. DÉRCZY Péter, 2 kötet (Budapest: Magvető, 2003), 2:389.

⁹²⁶ TN, 1949, 15, 27, 119.; TN, 1950, 182, 186–187.; TN, 1958, 227–228.; TN, 1959, 34, 173, 198.; TN, 1961, 109, 113, 156, 182–183.; TN, 1964, 76, 84–85.; TN, 1965, 264.; TN, 1966, 313, 335, 390.; TN, 1967, 19, 90.; TN, 1968, 208.; TN, 1969, 303.; TN, 1973, 392, 394–395.; TN, 1973, 424–425.; TN, 1983, 104.

⁹²⁷ „Ama fiatal tehetség, amely arra pályázik, hogy hasson és elismerjék, s nem elég nagy ahhoz, hogy a maga útját járja, kénytelen alkalmazkodni a napi ízléshez”. ECKERMANN, *Beszélgetések Goethével* (1830. március 14.), 457.

⁹²⁸ Vö. Greenberg véleményét a festőről. CLEMENT GREENBERG, „Picasso 75 évesen”, in *Művészet és kultúra*, ford. SEREGI Tamás, 54–61 (Budapest: Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, 2013), 55.

⁹²⁹ GREENBERG, „Avantgárd...”, 25.

⁹³⁰ Vö. CLEMENT GREENBERG, „Kultúránk állapota”, in *Művészet és kultúra*, ford. BALINT Anna, 28–35 (Budapest: Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, 2013), 30.

meg kell vizsgálni, hogy egy adott témakörben temporálisan milyen mértékben módosult szemléletbeli állásfoglalása. Általában érvényes a naplókra, hogy nem kell komolyan venni az íróknak azokat a kijelentéseit, hogy befejezett egy műfajt, leszámolt a regénnyel vagy a drámával, verssel – ez mind csak időleges, és még magas kora ellenére sem volt érvényes, 1979-ben sem, amikor a Judit-ciklust befejezve a polgári civilizáció huszadik századi hanyatlásának megírását véglegesen lezártak tekintette.⁹³¹ Ezt követően még megjelent *A Garrenek műve* és a *Harminc ezüstpénz* is, sőt egy krimi is elkezdett 1983-ban.⁹³² Az évtizedekig csiszolgatott két alkotás bizonyítja leginkább Márainak azt a törekvését, hogy magas esztétikai értékű művet hagyjon maga után. Ezek az erkölcsi állásfoglalást tartalmazó, antiintellektualizmus ellen felszólaló, irodalmi és nyelvészeti ismereteket igénylő írások bizonyítják Márai hangváltását.

E fejezet leginkább az író személyiségének változásához igazítani kívánt stílusváltását követi nyomon. Az önkép módosulásának egy állomása volt személyiségének elidegenítési kísérlete a műtől. Hangsúlyos ebben a tekintetben a tárgyilagosságra és közönyre irányuló törekvése, ami csak ambíció maradt, személyiségét nem volt képes a műről leválasztani, a tartalom pedig minden esetben túl van a készült alkotás tárgyán, az ő szavaival *kimond valamit*; figyelemfelhívó, az író élettapasztalatai mentén a történelmi tanulságok levonására készlet.

A Keresztkérdés keletkezésének társadalmi körülményei

„Lucifer: [...] De mond, mi alakot vegyünk magunkra,
Midőn leszállunk a zajgó tömegbe?
Ádám: Akármilyet, hisz nincs már kiváló,
Hála a sorsnak! Hogy tudjuk, mit érez:
Le kell szállnunk a nép nagy rétegéhez.”⁹³³

A keletkezéstörténetről a szöveggenetikai vonatkozások mellett azért érdemes beszélni, mert bár Márai 1948 első hónapjaiban feltétlenül elhatározta, hogy az egyéni, szellemi szabadság dolgában nem köt semmiféle kompromisszumot,⁹³⁴ tehát szándéka a – recepciójában már életében személyéhez kötött – megalkuvásmentes művészi életvitel volt, mégis úgy tűnik, hogy

⁹³¹ TN, 1979, 116

⁹³² TN, 1983, 103–104.

⁹³³ MADÁCH Imre, „Részlet Az ember tragédiájából: Rádió színpadra alkalmazta és rendezte: Németh Antal Dr.,” in A. BALOGH, *Múzsza...*, 32–33., Vö. Márai szociális körképével: TN, 1958, 198–199.

⁹³⁴ TN, 1948, 26.

az amerikai évek során megalkudni kényszerült, ha nem is a közönség igényeivel, de a kapitalista rendszerrel.⁹³⁵

A szerző 1952-ben – szembesülve az új világ kihívásaival –, a jövőn elmélkedve fogalmazta meg ars poetica-szerű művészi programját: „Valahol békét kell kötnöm. Körülbelül ott tartunk, ahol Kr. u. VI. században. Napról napra sötétebb minden, a műveltségre már csak kevesen emlékeznek, azok is zavartan, titokban. »De Cicerót olvastam.« Megkeresni a napi kenyeret. Talán a rádiókon át, magyarul, talán másképp. Soha többé nem írni semmit, amiről feltételezhető, hogy ennek a megrettent tömegnek »tetszik«. Ez nagyon nehéz – nem »írni«, hanem »nem írni«. De most már nem lehet mást csinálni. / Az embereket hagyni. Amit kortársaim »siker«-nek neveznek, az a szellemi öngyilkosság egyik szánalmas fajtája. »Siker« nincs többé, csak félreértés van vagy üzlet. De talán van hatás. Hatni mindig csak szemtől szembe lehetséges.”⁹³⁶ – „a művészet csak akkor él, ha tud hatni a világra.”⁹³⁷ Az idézett gondolatok abból az alapproblémából születtek, amit Kovács Ilona így fogalmazott meg: „egy alapvetően értékét veszített szféra, a kultúra hogyan tér vissza fogyasztási cikké alakítva a piac egyes területeire.”⁹³⁸

E visszatérési folyamat alátámasztja Greenblatt következtetését: „azt mondhatjuk, hogy az énfomálás az autoritás és az idegenség találkozásának fókuszában jön létre, s ami ebből a találkozásból termelődik, abban van valami mind az autoritásból, mind pedig a támadásra kiszemelt idegenségből. Következésképpen az ily módon formálódott személyiség mindig magában hordozza saját maga szubverziójának és elvesztésének jeleit is.”⁹³⁹ Márai erről a következőket írta 1961 őszén: „Az »írástudók árulása« mindig sok kárt okozott. Most, a tömegek világában, elkövetkezett az idő, amikor az olvasni tudók árulása a veszély. Még mindig van, »olvasó«, aki minden következménnyel olvas, tehát nem csak időtöltésből, de az ilyen feltétlen olvasó a tömegek világában már éppen úgy eretneknek számít, mint az író, aki minden következménnyel ír.”⁹⁴⁰ Néhány oldallal később: „Irodalom a szó évszázados, nyugati értelmében, nincs többé – ez az igazság, kár szépíteni. Az író fél, hogy konfliktusba kerül a

⁹³⁵ TN, 1966, 338.; Vö. a szerző visszaemlékezésével 1986-ból: „számomra a legnagyobb elégtétel az volt, hogy emberöltőn át öncenzúra nélkül tudtam írni.” TN, 1986, 348.

⁹³⁶ TN, 1952, 178.; Vö. TN, 1947, 311.; Vö. Goethe időskori gondolataival: „Az én dolgaim nem számíthatnak népszerűségre; téved, aki ilyesmin töri a fejét, és erre törekszik. Nem a tömeg számára íródtak, hanem csak egyes embereknek, akik valami hasonlót akarnak és keresnek, és hasonló irányban tájékozódnak.” ECKERMANN, *Beszélgetések Goethével* (1828. október 11.), 354.

⁹³⁷ TN, 1951, 428.

⁹³⁸ KOVÁCS Ilona, „A szöveg hatalma: A szöveg és az ige hatalma”, *Helikon* 44, 4. sz. (1998): 533–543, 534.

⁹³⁹ Stephen GREENBLATT, *Renaissance Self-Fashioning from More to Shakespeare* (Chicago: The University of Chicago Press, 1980), 9. Angolból fordította SZÖNYI GYÖRGY Endre. SZÖNYI, „Az »újhistorizmus«...”, 22.

⁹⁴⁰ TN, 1961, 148.; Lásd még „a közönség ízlése egyre silányabb, az emberek már nem hajlandók figyelmesen olvasni” TN, 1949, 326.; TN, 1959, 201.; TN, 1961, 32.

tömeggel, ha megőrzi egyénisége sajátosságait a tömegízléssel szemben – és fél, hogy megsemmisül, ha feladja egyénisége sajátosságait, elvegyül a tömeggel. Ebből a skizofrén konfliktusból nincsen kiút.”⁹⁴¹ Egy 1979 tavaszán kelt levelében így fogalmazott erről: „Az úgynevezett vasfüggöny egyik oldalán a politikai, világnézeti érdekszövetség terrorja, a másik oldalán a kommercializált és industrializált konzumvircsaft paralizálja az írókat és a kiadókat egyaránt.”⁹⁴² Márai olyan olvasó és író volt (Szerb Antal után⁹⁴³), akinek életfunkciót jelentett a szó, az *ige* – tehát elsődleges művészi célja olyan alkotás létrehozása volt, amiből cselekedet lesz az olvasón keresztül. *Az ige testé lesz benne.*⁹⁴⁴ Erre nagyon kevés esélyt látott, nemcsak a rádió műfaján keresztül, de tágabb értelemben a modern társadalom keretein belül is.

A reális életlehetőségeket mérlegelő kompromisszumkészségre két jellegzetes példa közül az első már az Európából tervezett kivándorlás előtti években is szóba került: a családjá eltartása miatt kétkezi munka vállalásának kényszere.⁹⁴⁵ Ezt mint végső megoldást az Egyesült Államokban töltött idő alatt is szem előtt tartotta arra az esetre, ha az irodalomból nem tud elég pénzt keresni ahhoz, hogy felesége eladói fizetésével együtt elég legyen hármójuk boldogulására.⁹⁴⁶ Ha nem is fizikai, kétkezi munkát kellett vállalnia, a SZER-ben betöltött pozícióját sok esetben élte meg hasonló módon, főleg az 1956 utáni évtizedben.

A másik példa az előzővel szorosan összefügg, hiszen a fizikai munka elkerülésére törekvő megoldás volt – egy irodalmi tett-kísérlet: műfaj tekintetében megpróbált a kereslet igényeihez némileg alkalmazkodva alkotni. Ahogy az előző alfejezet részletesen rámutatott, a mondanivalójának megfelelő műfaj és stílus keresése már a negyvenes évek második felében felmerült alkotói problémaként: 1948-ban *Utolsó ítélet* címmel tervezett és próbált írni egy eposzt hexameterben, viszont ezt a kísérletet jelmezes előadásnak, őszintétlennek érezte.⁹⁴⁷ Évek múlva – miközben Rómában dolgozott a Szabad Európa Rádió adásain –, figyelt fel az olvasó és a hallgató igényeinek különbségére,⁹⁴⁸ aminek a műfaji kidolgozottság terén volt

⁹⁴¹ TN, 1961, 153.; TN, 1981, 329.

⁹⁴² MÁRAI Sándor levele ÚJVÁRY Sándornak (San Diego: 1979. március 10.), MTA, MS 5149/349.; Vö. TN, 1954, 58–59.: „Az időnek, amelybe születtem, egyik különös tüneménye volt, hogy a Hatalom egy nemzedék életidején belül két Barbár keze ügyébe került: az amerikaiak és a bolsevista oroszok ez a két Barbár Hatalom.”

⁹⁴³ SZERB Antal, *Bevezetés A világirodalom története című művéhez*, 7–13 (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1989), 12.

⁹⁴⁴ Lásd a szerző fogalom meghatározását az irodalomról: TN, 1976, 418–419.; Vö. uo., 416.; TN, 1981, 329.

⁹⁴⁵ A vonatkozó naplóbejegyzésekből egy meglepő oldala ismerhető meg az írónak, ami alig illik bele az autonóm, soha meg nem alkuvó polgár mítoszába, és rendkívüli annak ismeretében, hogy olyan emberről van szó, aki egész megelőző életében (szellemi) alkotó tevékenységet folytatott: TN, 1949, 195, 198, 220, 240, 248, 261, 263, 282, 324, 337, 340.; TN, 1950, 164.; TN, 1951, 354, 356.; TN, 1952, 67, 76.; TN, 1954, 156.

⁹⁴⁶ TN, 1955, 205, 208, 253, 274.

⁹⁴⁷ TN, 1948, 181.; Lásd még TN, 1947, 320.; TN, 1950, 21-i bejegyzés szerint németül létezett a szövege, de nem tudta eladni.

⁹⁴⁸ TN, 1951, 402.

jelentősége. Minthogy az irodalom „tért és időt veszett a valósággal szemben”,⁹⁴⁹ a rádióelőadás mint a modern civilizáció vívmánya és a meggyorsult életvitelt követő művészi kifejezésforma jelenti a jövőt.⁹⁵⁰ Ebben az egy évtizedig tartó időszakban Márai úgy vélte, hogy a rádiós közlés jövedelmezőbb megélhetési lehetőség a nyomdai terjesztésnél, bár az utóbbit sem adta fel.

Szükséges még egy gondolat erejéig elidőzni Márai kompromisszumkészségének határain. Egy esetleges félreértés elkerülése érdekében az alábbi, ellentmondást tükröző idézet szorul némi magyarázatra: „Azt hiszem, tudok még írni két könyvet. S talán egy színpadi játékot is. Ha megtartom a feltételt, hogy nem írok Amerikában semmit a nyilvánosság számára.”⁹⁵¹ A nyilvánosság számára azt jelentette, hogy nem elégíti ki a tömeg igényeit, bár ír a nyilvánosságnak, nem annak megfelelően. Ez a művészi autonómia megtartására tett kísérlet meglehetősen nehéz vállalkozásnak bizonyult – „a szuverén ember soha nem ügynökölhet, legkevésbé a lelke termékével. Ezt itt senki nem érti. S aki mégis érti, az eretnek.”⁹⁵² – írta 1954-ben. Egy évvel később szintén megjegyezte, hogy a „jó írók” nem törődnek a közönséggel.⁹⁵³ Sőt, 1953-ban még hitte, hogy lehet független színpad – oda akart írni naivan.⁹⁵⁴ Bízott abban, hogy az amerikai társadalmi légkör tapasztalata kitermel benne néhány művészi megformálásra alkalmas témát.⁹⁵⁵ Próbálkozásai a hangjátékok terén a *Vendégjáték Bolzanóban* című regényének átdolgozásával indult 1954 nyarán.⁹⁵⁶ Ezt követte egy technikai jellegű újítás: 1955 karácsonyán megajándékozták magukat egy hangrögzítővel. Ezzel vették fel *A titkos szám* és a *Vendégjáték Bolzanóban* szövegét a müncheni rádió számára. Az ajándékhoz kapcsolódó játékos fantáziára valló munkamódszereiknek, terveinek és reményeiknek mosolyra ingerlő részletezésére-idézésére a disszertációban terjedelmi okokból nincs mód.⁹⁵⁷ Tény, hogy a szerzőnek 1957 tavaszán⁹⁵⁸ és 1958 nyarán is⁹⁵⁹ számos új szövegterve volt. Egyfelvonásosoknak, színdaraboknak nevezte a hang- és tévéjátékokat, amiket fogadott fiával együtt próbált átültetni angol-amerikai szlengre: „alkonyodó írói pályám egyik különös kalandja ez”⁹⁶⁰ – jegyezte meg e családi vállalkozásról.

⁹⁴⁹ TN, 1964, 126.

⁹⁵⁰ TN, 1954, 174.; TN, 1957, 70–71, TN, 1958, 116–117.; TN, 1961, 9.

⁹⁵¹ TN, 1953, 193.

⁹⁵² TN, 1954, 141.

⁹⁵³ TN, 1955, 277.

⁹⁵⁴ TN, 1953, 344.

⁹⁵⁵ TN, 1955, 305.

⁹⁵⁶ TN, 1954, 116.

⁹⁵⁷ TN, 1955, 331.

⁹⁵⁸ TN, 1957, 38.

⁹⁵⁹ TN, 1958, 165.

⁹⁶⁰ TN, 1958, 130.; Lásd még *uo.*, 118, 120, 155.

1958 szeptemberében érkezett először pozitív visszajelzés az alkotásokról: a hamburgi rádió három hangjátékért volt hajlandó fizetni, illetve további művekre fejezte ki megrendelési igényét.⁹⁶¹ Ősszel úgy tűnt, hogy a szerzőnek csupán a kéziratpéldányok kiadók számára készült másolatai miatt akadnak (financiális) problémái, az új irodalmi vállalkozás viszont a siker jeleit mutatja.⁹⁶² „A rabló cápák, amelyek felfalnak minden zsákmányt, mindenütt... Kénytelen leszek valamilyen házi sokszorosító eljárással előállítani a már eddig megírott és még tervezett egyfelvonásosok német, angol példányait, és úgy küldeni el, személyesen és személy szerint... [...] Ezek a tetvek, a paraziták, az alkotó ember és a közösség között. Nem megy másképp, csak korbáccsal és DDT-vel lehet boldogulni velük – ezt már Jézus is tudta, amikor a templomban korbácsot ragadott.”⁹⁶³

Az első honorárium megérkezését követően és a televízió térnyerése miatt Márai a hangjátékokon túl a vizuális műsorszórás lehetőségeinek kihasználására is gondolt.⁹⁶⁴ Reményeiben szerepelt elhagyni állandó munkahelyét,⁹⁶⁵ hiszen a művek újbóli műsorra tűzése után járó jutalékok az első visszajelzések szerint kielégítőek lettek volna. E kezdeti időszakot a szegénységgel párosult függetlenség illúziója jellemezte, de reménykeltően vetítette előre egy tényleges függetlenség lehetőségét. Az optimista tervezetést viszont kissé mindig beárnyékolta az, hogy Márainak elsősorban a megélhetést kellett biztosítania, így törődnie is kellett a közönség igényeivel és műveltségi szintjével-összetételével – egy olyan közönséggel, amely „hortyog a *Varázsfuvola* trillái közepette”.⁹⁶⁶ „Aki ma ír, olyan, mint a vak festő, aki találmokra keni fel a vászonra a színeket, melyeket nem lát.”⁹⁶⁷ – írta alkotói elveszettségéről. Hét év múlva e kiszolgáltatottságra visszagondolva a New Yorkban élő írókat kurváknak minősítette.⁹⁶⁸

Véleménye szerint a kereskedelmi szempontokra hivatkozva „egy romlott, műveletlen kupec banda”⁹⁶⁹ és a koegzisztencia jegyében a nyugati szovjet szimpatizánsok⁹⁷⁰ megakadályozták írásai angol nyelvű megjelenését. Emellett a hatvanas évektől Európából is elutasító levelek érkeztek: az osztrákok visszaküldték egyik művét arra hivatkozva, hogy egy gyilkosság tervét

⁹⁶¹ TN, 1958, 208.

⁹⁶² TN, 1958, 212.

⁹⁶³ TN, 1958, 220.

⁹⁶⁴ TN, 1958, 146.

⁹⁶⁵ TN, 1959, 137.

⁹⁶⁶ TN, 1960, 326

⁹⁶⁷ TN, 1959, 229.

⁹⁶⁸ TN, 1966, 404.; Lásd még TN, 1959, 143.: „hét éve szellemileg kirekesztett, megalázott pária vagyok egy országban, ahol kurvák és stricik s azok kerítői uralkodnak minden szellemterületen.”; TN, 1959, 182, 188, 204.; TN, 1960, 303, 315, 324.; TN, 1964, 92–93.; TN, 1965, 204.; TN, 1979, 119.

⁹⁶⁹ TN, 1960, 266.

⁹⁷⁰ TN, 1959, 238.; TN, 1967, 71, 97, 131, 235.; TN, 1976, 391.; TN, 1979, 122.

dolgozta fel. „Ez a bárgyúság jellemző. Aiszkhülosz, Szophoklész és Shakespeare, aztán még néhány hangjátékíró műveikben többször írtak gyilkosságokról, sőt »tervezett gyilkosságokról«, a közönség és a kritika ezt természetesnek találta. Ma csak a gyilkosság természetes – írni nem illik róla.”⁹⁷¹ – minősítette az alaptalan okokra hivatkozó visszautasítást.

A műfajváltás kapcsán a fejezet már érintette a befogadói közeg konszenzusának hiányát. Hosszú idő telt el addig, míg ez a hiátus kitermelte a szerzőben egy írói korszak befejező hangjátéktémáját. Két hónappal a *Keresztkérdés* befejezése előtt, 1965. november közepén a haláltáborokról olvasva tette fel a költői kérdést a szerző: Mit is akar az ember? A válasz: életben maradni. „Mert az élet, önmagában, ebben a titokzatos »láger«-ben is, ami ma a világ – igen nagy élmény és ajándék. De nincs már semmi, amit látni az alagút végén, amiért érdemes »túlélni« azt, ami van.”⁹⁷² A hangjáték felvázolja, hogy mi az, ami *van*: Márai színre vitte a tízparancsolat ellen vétő társadalom rétegződését; a szereplők testi élvezeteket, pénzt, hatalmat, tudást akarnak, ezért megszegik az ősi előírásokat: kéjelegnek, ölnek, hazudnak, „[m]ert ez a Törvény. A többi csak szenteltvíz és szemforgatás.”⁹⁷³

A szerző és az életvitelszerű szociális tér kapcsolatának elemzéséből látható tehát, hogy nem csupán az okozott problémát számára, hogy kezdetben nehezen ismerte ki magát az amerikai társadalom tagjainak gondolkodása és így művészetigénye terén,⁹⁷⁴ de a közel húsz évig tartó vesszőfutása a kiadók kegyeiért, valamint a rendszeres megjelenés informális csatornákon is sikertelen előmozdítása mind azt bizonyítja, hogy a magyar emigrációs könyvkiadásnak több mint tíz évre volt szüksége az intézményes meginduláshoz. Éppen a kezdeti, legnehezebb években nem állt az emigráns író mögött egy kiadó, amelyik, ha nem is magyar nyelven, de fordításokban lett volna képes terjeszteni a magyar alkotásokat.⁹⁷⁵ A lehetőségek szűkösségének ismeretében, a megélhetés és a nyugdíj miatt, Márai végül is hálás lehetett⁹⁷⁶ (volna ⁹⁷⁷) a rádióban betöltött, államilag intézményesített kényszermunkának érzett munkakörért – amelyeknek jövedelméből végül is vehetett egy lakást Salernóban. De erről nagyrészt hallgatott, és ez a hallgatás talán összefügg a napló szépirodalmi mű jellegével. Szávai János tette fel az erre vonatkozó kérdését: „De költő-e az önéletíró, a naplóíró, az

⁹⁷¹ TN, 1961, 121–122.

⁹⁷² TN, 1965, 271

⁹⁷³ TN, 1966 350

⁹⁷⁴ TN, 1953, 223.; TN, 1955, 200.; TN, 1958, 160.; TN, 1967, 113.; TN, 1968, 244.

⁹⁷⁵ A kis nemzetek hazátlan íróinak emigrációs reménytelensége talán a legrosszabb fajta az összes emigrációs reménytelenség között.” TN, 1955, 233.

⁹⁷⁶ TN, 1956, 394.

⁹⁷⁷ TN, 1968, 259.; Lásd még TN, 1955, 231, 274.; TN, 1956, 349.

autofikció szerzője?”⁹⁷⁸ Néhány bizonyítható esetben – tehát a rádióhoz fűződő viszonyának leírásaiban is –, Márai az.

Fried István gyanakvó megállapítását látszik alátámasztani, hogy Márai számára a nyugdíjkorhatár elérésével egy időben jelentkező enyhülési politika adott alkalmat magyarázattal szolgálni az évtizede terhes rádiós munka feladására. Fried szerint a szerző kereste az öndefiníálás lehetőségét, tehát elképzelhető, hogy a SZER-rel történt szakítást képes volt úgy beállítani, mintha csupán az elveit védendő mondott volna fel.⁹⁷⁹ A feltételezés alapja, hogy például már 1961-ben szóvá tették a szerkesztőségben az írónak, mint antikommunistának, hogy ne írjon a továbbiakban politikáról. A „szabad világ” vezető rétegeiben működő láthatatlan szovjetszimpatizáns befolyásról tanulságos a bejegyzés angol idézetét megjegyezni.⁹⁸⁰ A szöveg alátámasztja az 1956 utáni világpolitika kapzsi és cinikus tisztességtelenségtől telített, korrupció és gyáva érdekeken alapuló hidegárulásként és világcsalásként elítélt Márai-féle értelmezését.⁹⁸¹

1967-ig kénytelen volt beletörődni, hogy nincs lehetősége teljes mértékben megvalósítani (művészi) függetlenségét a családja eltartásának kényszere miatt.⁹⁸² Erről szóló gondolatai bár érdekesek és némileg kapcsolódnak, mondhatni párhuzamba állíthatók Jézus családi kapcsolataival – aminek jellegét fontosnak érzett nem egy esetben kiemelni –, alkalmas helyen, a *Harminc ezüstpénz* elemzésében részletes kifejtést kíván Márai mítoszkritikus álláspontjának adalékként.

A rádiós műfajból való kiábrándulásának kezdeti jelei a hatvanas évek elején már érzékelhetők. Mégis közel tíz éven át bízott a párbeszéd műfaj finansziális lehetőségeiben, bár látta annak gyors fogyasztása miatt kevésbé maradandó társadalmi-művészeti hatását: „Ez az egész rádiós, televíziós közlés mennyire illanó, mulandó. A könyvek bosszút állanak egy napon, megmaradnak.”⁹⁸³ Krúdy olvasása közben kapott ihletet újra írni „[n]éhány tucat pastiche-t, »Jellemek« címmel, La Bruyéres modorában.”⁹⁸⁴ Ezeknek az ironikus-párbeszéd

⁹⁷⁸ SZÁVAI, *A kassai dóm...*, 224.; Vö. TN, 1964, 105.: „Minden századnak van egy eszméje, az írók feladata, hogy a koreszmét megfogalmazzák, kifejezzék» – írta Diderot. A XVIII. század »eszméje« a szabadság volt. A XX. század eszméje a nyugdíj.”

⁹⁷⁹ Vö. FRIED *Márai Sándor: A huszadik század...*, 338.

⁹⁸⁰ „Egy Hunter nevű újságíró azt vallotta a szenátus vizsgálóbizottsága előtt, hogy Amerikában... *out channels of communications, to all practical purposes closed their pages to anticommunism, ignored or downgraded anticommunist books and writings, neutralized or squeezed out anti-Communist editors, authors and speakers and made the anti-Communist a socially undesirable person.*” TN, 1961, 125–126.; Vö. MINDSZENTY, *Emlékirataim*, 492.

⁹⁸¹ Vö. FRIED *Márai Sándor: A huszadik század...*, 337.

⁹⁸² TN, 1959, 146–147.; Vö. TN, 1971, 151.; TN, 1974, 60–61.

⁹⁸³ TN, 1959, 170.

⁹⁸⁴ TN, 1961, 48.; Lásd még TN, 1943, 118.; E modorról, tehát La Bruyère művészi módszeréről, egyúttal a *Keresztkérdésben* megvalósult írástechnikáról Bahtyin a következőképpen vélekedett: „Alakjait nem

formába írt jellemelemek változatossága megtalálható az ekkor született regényén túl (*Rómában történt valami*⁹⁸⁵) a *Keresztkérdés*ben is. Pár hónap múlva így folytatta: „Nagy honvágy: »írni« – úgy, mint régen. Szándék nélkül, »csak írni.«”⁹⁸⁶

A *Hasbeszéd* című rádiójáték tisztázása után, 1961-ben ismét felcsendült a fióknak írás terve is,⁹⁸⁷ mint halk bevallása annak, hogy az elmúlt években a társadalmi igényeknek megfelelően próbált érvényesülni még akkor is, ha ez a műfaji kaland alapvetően érdekelte. „Meg kell alkotni azt, amit csak mi tudunk megírni vagy megfesteni, mindenáron, a fióknak, közönség és visszhang nélkül.”⁹⁸⁸ – olvasható egy rövidebb művészi korszakának tervezett lezárásaként és egyben egy következő formálódásakor. A lezárás négy év múlva következett be: „Írni kezdtem a »Keresztkérdést«-t. Ezt megírom még, aztán nem akarom folytatni ezt a műfajt. Az elbeszélő próza nem »több«, de vannak benne lehetőségek, melyek, búcsúra, izgalmasak.”⁹⁸⁹ Egy évvel később: „Ebben az évben megírtam a »Keresztkérdés«-t [...] a rádiós munkást [sic] jövőre abbahagyom. Volt néhány év (51–56), amikor izgalmas feladat volt; aztán kiderült a csalás, az, hogy az amerikaiak bennünket, magyarokat is – otthon és idekűnn – becsaptak és megcsaltak. Akkor maradt egy keret, amelyet valahogy szavakkal kellett feltölteni [...] és az utolsó években számomra már kínos szenvedés volt ez a rádiós munka; hétről hétre másról beszéltem, nem arról, amiről beszélni akartam.”⁹⁹⁰ Az idézetek rávilágítanak Márai igazi érdeklődésére és céljára, amelyek az elsősorban megélhetést biztosító motivációval – így a SZER kiszolgálásával – párhuzamosan munkáltak benne. A magasabb esztétikai kidolgozottság felé tett erőfeszítések közé tartozott a korábban említett megjelenések mellett az 1958-ban idegen nyelvű kiadásra átdolgozott *Harminc ezüstpénz*,⁹⁹¹ valamint a hatvanas évek elején elkezdett *Föld, föld...!* és a *Rómában történt valami* is.⁹⁹²

A Krúdy Gyula által szimbolizált irodalmi honvágya az ő értelmezésében azt sejteti, hogy tisztán esztétikai célok mentén kívánt alkotni, ennek ellenére a vallási témán alapuló és a *San*

---

mesevilágban szerepelteti és nem könnyed humorral ábrázolja, a nem tulajdonképpeni egyenes beszédbe burkolja a hősökkel folytatott belső harcát, azt a törekvését, hogy felülkerekedjen alakjain. Távol tartja magát teremtényeitől. [...] valamennyi figurája a szerző csalóka objektivitásának médiumán megszűrve, ironikus megvilágításba kerül.” BAHTYIN, „Marxizmus és nyelvfilozófia”, 328.; Vö. Márai dicséretével Sherwood Anderson írásmódszeréről: TN, 1953, 402.

⁹⁸⁵ A regény írástechnikájáról szóló bejegyzést lásd: TN, 1964, 12.

⁹⁸⁶ TN, 1961, 75.

⁹⁸⁷ TN, 1961, 76.

⁹⁸⁸ TN, 1961, 81.; Vö. TN, 1968, 235–236.

⁹⁸⁹ TN, 1965, 215.

⁹⁹⁰ TN, 1966, 406. A SZER-rel összefüggő hidegárulás bírálatait lásd még uo., 374, 380, 407.; TN, 1958, 173, 178, 208.; TN, 1959, 136, 144, 151–152, 154.; TN, 1960, 162–163.; TN, 1964, 80.; TN, 1976, 308.; TN, 1980, 221–222.; TN, 1981, 306–307, 327.; FURKÓ, *Márai Sándor...*, 42.

⁹⁹¹ TN, 1958, 116–117.

⁹⁹² TN, 1961, 138–139.

*Gennaro vére*ben írt társadalombírálat folytatására került sor. A *Keresztkérdés* – a greenblatti következtetés alapján: a társadalom mint autoritás és a magyar író mint idegenség oppozíciójaként – értelmezhető átmeneti műként a megélhetési és a művészeti szintű irodalom között, ami – a hangjátékírás folyamatának betetőzéseként –, a Jézus-kép újabb prózai feldolgozása, az *Erősítő* (1972–75) felé mutat.

A *Keresztkérdés* meg nem jelentetésének körülményei

„Egy vallási pátosztól mentes kereszténységre gondolok, tehát a valóságosra.”⁹⁹³

Jézus halálának feldolgozása 1949-ben vetődött fel először: Márai színdarabot tervezett írni róla,⁹⁹⁴ és a naplók tanúsága szerint még ebben az évben el is készült a mű *Utolsó ítélet* címmel.⁹⁹⁵ A passió művészi ábrázolása 1961-ben foglalkoztatta az írókat ismét; volt egy hangjátékterve ábrázolni a két lator Jézus feje felett zajló dialógusát.⁹⁹⁶ Talán ez lehetett a *Keresztkérdés* első ötlete. A passiótörténet tervét 1964-ben *Húsvéti párbeszéd* címmel említette újra,⁹⁹⁷ egy évvel később pedig a végső címmel tervezte megvalósítani.⁹⁹⁸ „Írni kezdtem a »Keresztkérdés«-t. Éppen ma, nagypénteken: ez torzán időszerű, de így alakult. Ha sikerül megírni, ez lesz az utolsó hangjáték, amit írok: érdekes műfaj, de a jövőben már nem kísérletezem ilyesmivel; elbeszélő prózát akarok írni, minden más csak játék. Hangjáték vagy szójáték – szóval játék.”⁹⁹⁹

Az utolsó hangjátékának első véglegesített szövegváltozatára 1966. január 6-án tett pontot: „befejeztem ezt a párbeszédű műfajt: a hangjátékot. Érdekes műfaj. Az elmúlt években tíz ilyen párbeszédű játékot írtam [...] Némelyiket játszották itt és ott, rádióban és televízióban. Németországban, Ausztriában, Rómában, Párizsban, Kanadában. De már nem akarok semmi ilyet írni. A Mondott Szónak nincs arca – van valami perverz és feszült ebben a műfajban.”¹⁰⁰⁰ Ez az 1966. év végi számvetése is a rádiós időszak lezárását és egy újabb művészi korszakának

⁹⁹³ TN, 1945, 330.

⁹⁹⁴ TN, 1949, 43, 145, 193.

⁹⁹⁵ TN, 1949, 292.; A hagyatékban német nyelvű töredékben olvasható. TN, 1949, 441.

⁹⁹⁶ TN, 1961, 151.

⁹⁹⁷ TN, 1964, 38, 58.

⁹⁹⁸ TN, 1965, 209, 210.

⁹⁹⁹ TN, 1965, 211.; Lásd még *uo.*, 215.

¹⁰⁰⁰ TN, 1966, 290.

kezdetét vetíti előre. A tömör és érzékletes áttekintés végszava ismét az árulás témáját feszegette. Az enyhülés politikáját és a keleti blokk gazdasági megsegítését támogató rádióban eltöltött utolsó, cenzúrázott előadásokkal töltött évek végső tapasztalataként Máté evangéliumának szavait érezte magára nézve aktuálisnak: „»Ha nem hallgatnak meg bennetek, menjetek el a városból és lábaitokról is verjétek le a port...«”¹⁰⁰¹

A *Keresztkérdés* mint az ember évezredes történelmének átívelő kegyetlenség tükré nem került publikálásra megírását követően. Kötetben 2001-ben jelent meg a '78-as szövegváltozat, de akkor sem a Helikon Kiadó szerkesztése által – ahogy az életmű többi, ekkor napvilágot látott darabjai – hanem Szigeti Jenő Márai-hagyatékkal foglalkozó könyvecskéjében.¹⁰⁰² Folyóiratban 1996-ban, éppen harminc évvel az eredeti mű születése után, szintén Szigeti Jenőnek az ultima manus szövegkiadáói elvét követő közlése által volt olvasható legelőször.¹⁰⁰³ Mindkét megjelenés az 1978-as évet jelölte meg a *Keresztkérdés* keletkezési idejének,¹⁰⁰⁴ viszont a hagyatékban az 1978-as (posillipói) átiraton kívül kettő, közel megegyező (feltehetően indigóval másolt), a publikálnál bővebb kéziratpéldányon a naplók bejegyzéseit alátámasztó autográf bejegyzés: „Manhattan, 1966” szerepel.¹⁰⁰⁵

Márai többször tervezte kiadni a hangjátékokat egy kötetben más-más összetétellel *Hang és játék* cím alatt.¹⁰⁰⁶ A Vörösváry Kiadóval a '70-es évek elején levelezett öt egyfelvonásos és három hangjáték kiadásáról, de végül ezt azért vetette el, mert az előkészületben lévő *Hajónapló* megjelentetését fontosabbnak érezte.¹⁰⁰⁷ A számos összetételben tervezett, csonkított kiadásoknak valószínűsíthetően anyagi okai lehettek, hasonlóan a naplók szigorú válogatásához, amire Fried István több esetben is utalt.

Újváry Sándor egy 1981 nyarán kelt levelében dicsérte Márai rádiós és televíziós darabjait,¹⁰⁰⁸ miután az író hat művet küldött neki véleményezésre. A gyűjteményes kötet kiadásáról végül 1981 decemberében állapodott meg a kiadóval (*Jób ...és a könyve*).¹⁰⁰⁹ A szerző a kéziratokat 1982 tavaszán írt leveleiben kérte vissza Újvárytól. Még ebben az évben az Újváry „Griff” Kiadó Münchenben kiadta a hangjátékokat a *Keresztkérdés* nélkül. Márai egy időben a *Harminc ezüstpénz* újrafogalmazásának befejezésével e kötetből az utolsó pillanatban,

¹⁰⁰¹ TN, 1966, 406–407.; Mt. 10: 14.

¹⁰⁰² SZIGETI Jenő, „Keresztkérdés: (hangjáték)”, in SZIGETI Jenő: *Palackposta Márai Sándortól*, 45–60 (Miskolc, Bíbor Kiadó, 2001).

¹⁰⁰³ MÁRAI Sándor, „Keresztkérdés”, *Vigilia* 61, 10. sz. (1996): 771–781.

¹⁰⁰⁴ SZIGETI Jenő, „Jegyzetek Márai kiadatlan hangjátékaihoz”, *Vigilia* 62, 4. sz. (1997): 289–290.

¹⁰⁰⁵ MÁRAI Sándor, *Keresztkérdés* (Manhattan: 1966), PIM, Márai-hagyaték, kézirat jelzet nélkül, 20.

¹⁰⁰⁶ TN, 1966, 365.; TN, 1967, 38, 98.; TN, 1969, 312, 351.; TN, 1970, 50.

¹⁰⁰⁷ MÁRAI Sándor levele VÖRÖSVÁRY Istvánnak (Salerno: 1972. november 3.), PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.

¹⁰⁰⁸ ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak (München: 1981. augusztus 19.), PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.

¹⁰⁰⁹ ÚJVÁRY Sándor és MÁRAI Sándor között létrejött „Megállapodás” (München: 1982. december 2.), PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.

szinte a nyomdából visszakerve töröltette a *Keresztkérdést*.¹⁰¹⁰ Újváry Márait két esetben is arra kérte, hogy erősítse meg az előzőleg telefonban mondottakat, miszerint a *Keresztkérdés* kimarad a kötetből. Az egyik ilyen tartalmú levélhez tartozik a *Keresztkérdés*hez csatolni tervezett, publikálatlan *Jegyzet*.¹⁰¹¹

Jegyzet

A "Keresztkérdés" [aláhúzott] első vázlatát évtizedekkel elébb írtam, / amikor úgy tetszett, az emberiség lelkiismeretében még szól / a vád és önvád baljós kórusa. Rögzíteni azt, amit az örök Kereszt / tövében ácsorgó kortárs – a "kis ember", aki épen csak ott volt, / aki hümmög, hogy igen, igen, sajnálatos.de "...-ember" [?] – dünnög, / mikor az egy emberfölötti Embert és egy emberen túli Esmét ke- / resztre feszítenek. <De ez a> A kórus a múltó évekkkel egyre halkult. / A "kis ember" szeret „másról beszélni”. De a kérdés – "Eli, Eli, lamma / sa<v>baktani" – nem halkult az időben. Nem a Golgotán hangzott el / a kérdés először és nem az auschwitzokban és gulagokban szó- / lalt meg utoljára. <És a> A válasz mindig blaszfémikus közöny és / cinikus csámcs<i>ogás. Ezért talán nem árt időnként lekottázni azt, amit / a kortársak a Kereszt tövében mondanak. Kétezer év múltával csak / a hanglejtés változott, a kérdés értelme nem. / M[árai]. S[ándor].¹⁰¹²

A szerző Jézus-képpel operáló társadalomkritikájának első látványos megjelenése a *Mennyből az angyal* (1956) volt. Márai magára nézve kötelezőnek érezte kinyilatkoztatni ítéletét a világpolitika közönyével szemben, hiszen a SZER munkatársaként ő is azok között volt, akik hitték és hitet adtak, hogy a „szabad világ” segíteni fog a felkelőknek Magyarországon. Az 1956-os forradalom és szabadságharc leverését követő budapesti közállapotok miatt elsősorban a nyugati álszent kormányokat, mint a szovjet által megszállt országok árulóit vádolta.¹⁰¹³

„És elmegy sok ember előtte:

A Katona, ki szíven döfte,

¹⁰¹⁰ TN, 1982, 32.; MÁRAI Sándor levele ÚJVÁRY Sándornak (San Diego: 1982. február 9.), MTA, MS 5149/384.

MÁRAI Sándor levele ÚJVÁRY Sándornak (San Diego: 1982. február 22.), MTA, MS 5149/385.

MÁRAI Sándor levele ÚJVÁRY Sándornak (San Diego: 1982. február 27.), MTA, MS 5149/386.

MÁRAI Sándor levele ÚJVÁRY Sándornak (San Diego: 1982. március 11.), MTA, MS 5149/388.

ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak (München: 1982. február 17.), MTA, MS 5147/365.

ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak (München: 1982. március 3.), PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.

ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak (München: 1982. március 10.), PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.

¹⁰¹¹ A disszertáció a kéziratok átírásához Péter László és a Magyar Tudományos Akadémia Textológiai Bizottsága által összeállított *Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzatát* alkalmazza: *Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata*, összeáll. PÉTER László (Budapest: MTA, 1988).

¹⁰¹² A levél az MTA-ban MS 5147/364 jelzet alatt olvasható, viszont a *Jegyzet* mint levélmelléklet csak a Márai-hagyatékban található meg, de ott sem a február 17-i levélhez csatolva, hanem a február 3-éhoz. ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak (München: 1982. február 03.), PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.; Vö. TN, 1966, 371–372.

¹⁰¹³ Vö. MINDSZENTY, *Emlékirataim*, 443, 447–448, 455.

A Farizeus, ki eladta,
 Aki háromszor megtagadta.
 Vele mártott kezet a tálba,
 Harminc ezüstpénzért kínálta
 S amíg gyalázta, verte, szidta:
 Testét ette és vérét itta –
 Most áll és bámul a sok ember,
 De szólni Hozzá senki nem mer.

Mert Ő sem szól már, nem is vádol,
 Néz, mint Krisztus a keresztfáról.
 Különös ez a karácsonyfa,
 Ördög hozta, vagy Angyal hozta –
 Kik köntösére kockát vetnek,
 Nem tudják, mit is cselekesznek,
 Csak orrontják, nyínak, gyanítják
 Ennek az éjszakának a titkát,
 Mert ez nagyon furcsa karácsony:
 A magyar nép lóg most a fákon.”¹⁰¹⁴

Márainak a következő, 1981. február 22-én kelt levele szerint hosszú ideje foglalkoztatta ez a vallási téma. Március 11-én írt levelében pedig az olvasható, hogy prózai formában megírta már a *Keresztkérdést*. Ennek ismeretében Újváry kitartóan ösztönözte az író a *Harminc ezüstpénz* nyomdai előkészítésére, így viszont a hangjáték mindkét kézírata: az 1966-os és az 1978-as is visszakerült a hajóladába.¹⁰¹⁵

E szövegváltozatokról az utolsó bejegyzés 1987 nyarán kelt: „Két éve nem »írtam«. A hajóladában hever egy »krimi«, két hangjáték: »Titkos szám«, »Keresztkérdés«, egy vers (»Térkép«). Naplót sem írtam az elmúlt hetekben, az év elején néhány sort, de elkallódtak. Most mégis írok. Mint akit életfogytiglanra ítéltek, várja a kivégzést, néha körömmel jeleket rajzol a falra.”¹⁰¹⁶

¹⁰¹⁴ MÁRAI Sándor, „Mennyből az angyal”, in *Összegyűjtött versek*, kiad. PÁNDI András (Budapest: Helikon Kiadó, 2002), 325–327, 326.

¹⁰¹⁵ SZIGETI, „Jegyzetek...”, 289–290.

¹⁰¹⁶ TN, 1987, 364.

*Keresztkérdés (műelemzés)*¹⁰¹⁷

„Az egyetlen igazán forradalmár költő: Horatius. Amikor leírta, hogy »odi profanum vulgus et arceo...« – ehhez forradalmi bátorság kellett. Az úgynevezett forradalmi költők bátorsága annyi, hogy nyálnak a tömegnek, a »nép«-nek – és ez soha nem nehéz. De kimondani, hogy valaki utálja és gyűlöli a tömeget, amely büdös, hülye, nincs véleménye, sem tudása, sem erkölce, csak terrorja van... Ehhez forradalmi bátorság kell.”¹⁰¹⁸

A disszertáció a terjedelmi korlátok miatt eltekint attól, hogy Márai Sándor negyven év alatt összegyűlt tömegkritikáit beemelje a fejezetbe, csupán lábjegyzetben jelezheti e szöveghelyek sokaságát,¹⁰¹⁹ amelyek egyes esetekben keményebb, más esetben megértőbb, de összességében a hellén műveltségű latin költő negatív véleményével megegyező álláspontot képviselnek.

A dolgozat érintette már a hipnotizált tömeg Márai-féle szépirodalmi feldolgozásait a sátán, az ördög földi megnyilvánulásával összefüggésben. Ezek az írások a manipulátorok befolyása alatt álló tömeget mutatják, a *Keresztkérdés* viszont a szellemileg igénytelen tömeg drámai feldolgozása, ami egy, közel másfél évtizedes tömegkultúrában eltöltött részvevő megfigyelés eredménye. Ennek az időszaknak, továbbá – az orvosi diskurzus tekintetében – egy, a New York-i éveknél korábbi életszakaszban kezdődő tapasztalatszerzésnek sűrített tartalmát találja az olvasó a hangjátékban.

A szerző művészi vágya megvalósításaként a *Keresztkérdés* a pastiche-ra jellemző elemeket tartalmaz. A francia műformának meglehetősen sokféle meghatározása érhető el egyes irodalmi lexikonokban: „olyan mű, amely nem törekszik eredetiségre, sem művészi befejezettségre”,¹⁰²⁰ egy író stílusát karikírozza,¹⁰²¹ tehát egy bibliaparódia, ami kigúnyolja egyrészt az evangélistákat, másrészt a hétköznapi embereket. Utóbbiak egymástól eltérő beszédstílus-rétegeit keveri parodisztikus céllal, és ez az „utánzás kiterjed a stílus minden elemére, szókinszre, mondatszerkesztésre, nyelvi fordulatokra”,¹⁰²² „az eredeti teljesítményt mintegy

¹⁰¹⁷ Az elemzés a *Vigilia* 1996/10. számában megjelent szövegváltozat alapján készült kitérve a kéziratban maradt változatok ettől való eltéréseire.

¹⁰¹⁸ TN, 1967, 55–56.

¹⁰¹⁹ MÁRAI, „Röpirat...”, 169.; MÁRAI, „Európa elrablása”, 44.; TN, 1946, 31, 166, 172.; TN, 1947, 28–29.; TN, 1948, 48, 133, 182, 202.; TN, 1953, 350–351.; TN, 1954, 62.; TN, 1957, 93.; TN, 1958, 128–129, 130, 132, 141, 156, 157.; TN, 1960, 346.; TN, 1961, 38–39, 110, 189–192.; TN, 1962, 199, 238.; TN, 1963, 377.; TN, 1964, 23, 63, 194.; TN, 1966, 335.; TN, 1966, 335.; TN, 1967, 81.; TN, 1968, 243, 264.; TN, 1971, 198, 220.; TN, 1972, 265, 312.; TN, 1974, 86, 157, 174, 181.; TN, 1976, 413.; TN, 1977, 451, 518.; TN, 1978, 77.; TN, 1979, 81, 134, 140, 153, 156.; TN, 1981, 305–306.; TN, 1982, 22, TN, 1983, 170.

¹⁰²⁰ *Világirodalmi lexikon*, szerk. dr. DÉZSI Lajos, 3 köt. (Szeged, Kassák Kiadó, 2002), 3:1369.

¹⁰²¹ *Magyar irodalmi lexikon*, főszerk. BENEDEK Marcell, 3 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965), 2:446.

¹⁰²² *Világirodalmi lexikon*, főszerk. KIRÁLY István, 19 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986), 10:256.

leutánozza, stílusgyakorlatként, vagy abból a célból, hogy új, eredeti és személyes tartalommal töltsen meg a felhasznált, átvett formát.”¹⁰²³ E fogalommagyarázatok alapján a hangjáték elemzése egy (nyelv)szociológiai alapokon nyugvó kontrasztív strukturalista-szemiotikai vizsgálatot kívánt meg.¹⁰²⁴

Az értelmezés az egyes hangjátéksorok mögött felismerhető Márai-vélemények és naplójegyzetek kibontása, de egyben folytatása a műfajról írott alfejezetnek is abban a tekintetben, hogy Maár Judit könyve mentén haladva kísérli meg példákkal szemléltetni a hangjátékra jellemző művészi megoldásokat, illetve az írott szöveg elektronikus-hang élménnyé alakításának technikai megoldásait ismertetve, a *Keresztkérdés*re vonatkoztatja a hangjáték műfajának rövid története alatt kialakított, meghatározott specifikus terminusokat.

Annak kiértékelését, hogy Márai a huszadik század drámájának szerkezetét milyen módon építette fel, alapvetően határozza meg, hogy egy passiófeldolgozásról van szó, egy több évezredes hagyománnyal rendelkező erősen rögzült struktúrájú történet kibillentéséről – a kereszten haldokló Jézus történetének korábban díszletként alkalmazott kellékei váltak drámai cselekménnyé. Az ironikus nyelvezet által a mű több társadalmi réteget szólaltat meg, és az elemzés kísérletet tesz választ adni ezeknek a valóságban egymással alig találkozó társadalmi diskurzusoknak esztétikai szerepére.

A *Keresztkérdés* kiforgatta az európai civilizáció egyik legjelentősebb történelmi témáját úgy, hogy az azzal párhuzamosan zajlott mindennapi eseményt avatta történelemmé. A névtelen történelem tucatembereinek láthatatlan történelemalakító hatalma vált elbeszélhetővé benne. Szerkezeti szempontból egyetlen jelentből áll, amelyet hat „kis szünet” hét egységre-dialógusra tagol ugyan, de a párbeszéd közös ívét, Jézus utolsó perceit linearitás szempontjából nem bontja meg. A rádiós szakirodalom a szünetek közötti egységeket *kép*-nek nevezte, ezért a továbbiakban ezt a terminust alkalmazza a dolgozat is. A hat kép által Jézus halála az amorális lényként fellépő különböző elkövetők-főszereplők perspektívájából került bemutatásra,¹⁰²⁵ de egy (mellék)szereplő minden képben állandó, ő az áldozat, aki a hatodik képben főszereplővé avanszál.

A tömegtársadalom különböző rétegéből válogatott szereplőket jellegzetes cselekedeteik közben ábrázolta a szerző. A dráma ezeknek az életképeknek a perifériáján megjelenő, szimultán passiótörténet, illetve a passiónak az evangéliumoktól és a liturgikus szövegektől

¹⁰²³ ALFÖLDY Jenő, *Irodalmi fogalomtár*, (Budapest: Tankönyvkiadó, 1992), 184.

¹⁰²⁴ MAÁR Judit, *A drámai és elbeszélő szöveg szemantikai vizsgálata*, Modern Filológiai Füzetek (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1995), 8.

¹⁰²⁵ Vö. TAMÁS Péter, „Miért kell nekem mániákusokról olvasni?»: Dehumanizáció és elkövetői nézőpont Vladimir Nabokov *Lolítájában*”, *Helikon* 65, 1. sz. (2019): 82–88, 82.

eltérő nézőpontokból történő érzékeltetése. Legjellemzőbb művészi eszköze a témát tekintve szokatlan ironia és a groteszk, ami erősíti Márai demisztifikáló törekvéseit:¹⁰²⁶ hétköznapivá teszi azt az eseményt, ami a valós idejében szintén mindennaposnak számított.¹⁰²⁷ Az általánosítást kihangsúlyozandó Márai egyfelvonásosának nyelvi megformáltsága a XX. század utolsó harmadának stilisztikai jellemzőit viseli magán. E formabontó narrációnak jellegzetessége, hogy a fiktív hallgató résztvevő megfigyelőként tagja a tömegnek. El-elkap egy-egy beszélgetésfoszlányt Jézus halála előtti percekéből. Nem az evangéliumi külső narráció, hanem a résztvevők párbeszéde ad rálátást a történésekre; részletesebb és eseményközeli perspektívát ad úgy, hogy a személyek belső motivációit mutatja meg.

A *Keresztkérdés* speciális perspektívája miatt megfontolandó, hogy a dráma műfajmegjelölés helyett, az előbb említett életkép terminus illik inkább rá. Az életkép témája „az élet képe az »érdektelen« hétköznapi, a »kisember«, és nem a Történelem vagy az Ember.”¹⁰²⁸ Az életkép valami pillanatnyi jelenet, egy fotón kimerevített esemény: Jézust körülveszik a dialógusok társadalmi rétegeket reprezentáló résztvevői, nem (csak) a hittankönyvekben elbeszélte történet által ismert hozzátartozói. Hasonlít arra a társadalmi képre, amit a szerző jegyzett le 1971-ben egy nápolyi vonaton: „ez a tömeg, ilyen zsúfolt, testies közelségben megrendítő. Már csak kevés embernek van saját arca – fiatalok, öregek, mind a tömegálcot viselik, mind ugyanazt mondja, egyformán viselkednek, és ennek a tömegnek talán tud a technikai forradalom, a szuperindusztriális világ élelmet, fedelet adni, de emberszabású embereket nevelni belőlük lehetetlen.”¹⁰²⁹ Az író nagyobb problémának tartotta a társadalom milliós halmazának sorsánál azt, hogy ebben a közegben a tehetségek nem tudják kamatoztatni fantáziájukat, mert a környezetük nem tart rájuk igényt. „Abban a barlang-süketségben, amiben ma él az alkotó tehetség, elsovad, kialszik minden szellemi erő.”¹⁰³⁰ A *Keresztkérdés* mint életképszerű dráma – vagy drámaszerű életkép –, ezt az általános erkölcsi-filozófiai korproblémát tárta fel; alapélménye hogy a „Haza, Állam, Vallás, Emberiség – minden Fogalom bűzlik, mint a rothadó anyagok, amikor oszlani kezdenek.”¹⁰³¹ – írta a szerző a hangjáték születésének évében. Márai alkotása nem a kozmosz modellje,¹⁰³² sokkal inkább azé a nyugati társadalomé, amelyik nem a keresztény erkölcs szerint éli mindennapjait. Niklas Luhmann gondolatmenetét követve kijelenthető, hogy Márai a meggyőzés céljával konstruálta

¹⁰²⁶ Vö. KAKUSZI: „Az árulás motívuma...”, 428.

¹⁰²⁷ HALL CAINE, *Krisztus...*, 3:526–527.

¹⁰²⁸ JENEY Éva, „Műfajtan-e az elmélet?”, *Helikon* 62, 3. sz. (2016): 355.

¹⁰²⁹ TN, 1971, 220.; Lásd még TN, 1961, 45.

¹⁰³⁰ TN, 1972, 260.

¹⁰³¹ TN, 1966, 358.

¹⁰³² Vö. SZÖNYI, „Az »újhistorizmus«...”, 26.

meg a szöveget. Rákai Orsolya hívta fel a figyelmet arra, hogy Luhmann „meglátása szerint a műalkotásokat felfoghatjuk olyan kommunikációs kísérleteknek, melyek célja a totális értelemátadás, a totális önkifejezés, a totális meggyőzés – ami emberi körülmények közt természetesen lehetetlen. Mégis: az emberi nyelv fogyatékoságain állandóan túllépni kívánva a művészet épp ezt a célt, a nyelv, a kommunikáció, a szavakba-hangokba-képekbe fogható folyamatos bővítését tűzi ki célul.”¹⁰³³

A statisztikai névtelenség ellen irányuló módon Márai ráirányította a figyelmet a tömeg tagjaira, az egyént a társadalomba beágyazottan szemléltette, tömegjellemzőit hangsúlyozta, megmutatta az egyéneken az általánost. Ezzel együtt megpróbált a tömegről egyéni szinten beszélni; humanista módon, megértő hangnemben szólt az ösztönlényről, aki a megélhetés és a szenvedélyek által mozgatva létezik két semmi között önző céljai mentén.¹⁰³⁴

A statisztikáról készült összegző lábjegyzet már rámutatott arra, hogy Márai első naplóbejegyzései a névtelen halottakkal kapcsolatban 1943-ból valók¹⁰³⁵ – akkor még a világháború áldozataira utalva. Évekkel később a híradások gyászjelentései kontextusában kritizálta a fogyasztói társadalom tagjainak lelketlenségét, akik a több száz „perrendszerű”¹⁰³⁶ gyászhirot hallgatva fel sem kapták a fejüket. A problémát a propaganda módszereiben látta, ami érzéketlenné tette az embereket egymás irányt. Ha szó esett volna a szenvedésről, a halál személyes részleteiről, sőt az egykor élt személyről, az felkavarta volna a hallgatókat, és sértette volna a társadalom nagy részének mindennapi idilljét, ezért a média elkendőzte a valóságot: ködösítve adta közzé, vagy nem is adta közzé egyes esetekben az ilyen információkat – és például azokat sem, amelyek rossz színben tüntették volna fel a politikai döntéshozókat.

A társadalom vezető rétegeinek tagjai számára szintén elsődleges (a tömeg számára látható) cél a szenvedélyek kiélése, a szórakozás-szórakoztatás, nem pedig a felelősségteljes társadalomirányítás – mutat rá a hangjáték. Az alattvalók nem ismer(het)ik pontosan az ítélet részleteit és az elítéltek nézőpontjait, elfogadják a hatalom által kihirdetett ítéletet – számukra csupán a látvány érdekes, a többi aspektus a személyes befolyásolás lehetősége nélkül mellékes.

A *Keresztkérdés* dialógusaiban a szereplők tetteit jellemük és önös céljuk határozza meg.¹⁰³⁷ Márai a tömegtársadalom és az atomkorszak tragikus korszellemének ábrázolásához azért választotta a dráma (modern) műfaját, mert az elsősorban a cselekményt és nem az eseményt

¹⁰³³ RÁKAI Orsolya, „Gerhard Plümpe: A modern irodalom korszakai”, *Helikon* 63, 3. sz. (2017): 393–406, 405.

¹⁰³⁴ Vö. ECKERMANN, *Beszélgetések Goethével* (1829. április 10.), 419.

¹⁰³⁵ TN, 1943, 130.

¹⁰³⁶ MÁRAI, „Keresztkérdés”, 780.

¹⁰³⁷ Vö. Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *Estétika: Rövidített változat*, ford. TANDORI Dezső (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1974), 365.

ábrázolja.¹⁰³⁸ Az esemény az élet és a haldoklás, a cselekmény viszont az esemény relációjában több szálon futó szituációk összesége. Az élet és halál e sűrített képeinek ábrázolásához¹⁰³⁹ nem volt szükség az epika leíró eszközeire egyrészt azért, mert nincs szerepük a jellemek uralta történetben, másrészt azért, mert a kollektív tudatban él a helyszín; mindenki ismeri az alapsztorit. A *léggör* – amit a *Harminc ezüstpénz* bemutatott – évezredek alatt beivódott az emberek tudatába.

A befogadói szempontokat megfigyelve jól kivehető, hogy Márai feltételezve az előtörténet széleskörű ismertségét hozta működésbe a hallgatóság/az olvasó képzeletét. A passió világirodalmi beágyazottsága lehetővé tette számára a sűrített cselekményformálást; félszavakból világossá válnak az ikonikus stációk a dialógusok háttérében. Azonnal az előtörténet következményeinek sűrűjében, a kivégzés körül bámészkodók között találja magát a befogadó. A szerző pontosan találta el azt az optimális információmennyiséget, ami e történet esetében nem okoz sem túlírtásérzést, sem pedig hiányérzetet. Schlegel szavaival: Márai világos, gyors és nyomatékos beszéddel eltalálta a türelem és a felfogóképesség témához viszonyított mértékét.¹⁰⁴⁰

A hangjáték időbelisége a szinte minden szereplő számára közös cél (a halál bekövetkezése) elérésének kontextusában határozható meg. Az időt nem a szereplők élik meg, mert a dráma közlési ideje egy nagyon rövid időintervallum Jézus halála előtt. A befogadási időt az olvasó lassítva éli meg abban a tekintetben, hogy az hosszabb, mint a közlési idő(k)ben felvillantott szituációk, amelyeket a párhuzamosan zajló, „fantáziával és képzelőerővel”¹⁰⁴¹ telített párbeszéd többnézőpontú-többértelmű montázsaként érzékel. A keresztény vallás történetében jártas olvasó ismeretei adták a mélységet ahhoz, hogy Jézus halálának mindenki által érzékelhető felszínét megalkossa a kubizmus fordulópontját jelentő kollázs technikájával, idegen anyagot ragasztva az évezredek – műfaji megnevezésében paradox-ironikus – *passiójáték-gerinc*re.¹⁰⁴²

¹⁰³⁸ Uo., 374.

¹⁰³⁹ Vö. A. W. SCHLEGEL, „A drámai művészetről és irodalomról”, ford. BENDL Júlia, in August Wilhelm SCHLEGEL és Friedrich SCHLEGEL, *Válogatott esztétikai írások*, 603–633 (Budapest: Gondolat Kiadó, 1980), 604.

¹⁰⁴⁰ Vö. uo., 611.

¹⁰⁴¹ Steve YATES, „A tér értéke: A 20. század vége fotografikus művészetének elméleti áttekintése”, in *A tér költészete: Fotókritikai antológiái*, szerk. Steve YATES, ford. KEMENESI Zsuzsanna, 237–258 (Budapest: Typotex, 2008), 249.

¹⁰⁴² Vö. Clement GREENBERG, „A kollázs”, in *Művészet és kultúra*, ford. SEREGI Tamás, 62–70 (Budapest: Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, 2013), 62.; A kollázs és a montázs kifejezéseket a disszertáció irodalmi kontextusban szinonimaként alkalmazza a Király István szerkesztette *Világirodalmi lexikon* és az Alföldy-féle *Irodalmi fogalomtár* meghatározásai alapján.

Márai a mindennapi élet jellegzetes vonásait a hármass egységet (hely, idő és cselekmény) szem előtt tartva érzékeltette. Tehát ez az egyfelvonásos rádiójáték az arisztotelészi egységet alkalmazó sztereó hangjátékok közé tartozik. A dialógusok sorrendjében nem fedezhető fel jelentéssel bíró ok, látszólag csak időbeli egymásmellettség van köztük. A szerző a sorrendet alárendelte egy logikus rávezetésnek, miáltal az olvasó fokozatosan, de igen rövid idő alatt felismeri a helyszínt és a keresztút 10–11–12. állomását, igaz a 10-ről visszautalásban értesül a hóhér által. A tér funkciója – jórészt – formális, nem része a játéknak, csak a szereplők befogadására szolgál. A *Keresztkérdés* térvizonyai mégis kihangsúlyozzák az áldozat emberi teljesítményét: minden jelenetben érezhető, hogy a szereplők fölé magasodik. A huszonnégy órás egységet az előre (döfés; a római szenátus előtt) és a hátra tekintések (szenátorok vacsorája) sem bontják meg. Utóbbit, a visszapillantásos eseményfelidézést a szakirodalom nem tartja ildomosnak a hangjáték keretein belül alkalmazni, mert a tér funkciójának csekély mértéke erősen megbontja az időben sűrített cselekményt.¹⁰⁴³

Az Arisztotelész által meghatározott drámai fordulatot, ami az eseményeket ellenkezőjűkre fordítja¹⁰⁴⁴ a hangjáték nem tartalmaz. Váratlanságot a közismert passiótörténet aligha válhatott volna ki, tehát a szerző e műfogásokat áthelyezte a nyelv ironikus stílusrétegeibe. A *döfés* sem tekinthető fordulatként, nemcsak azért, mert az csupán elkövetkező-vélhető jövőként, elbeszélés szintjén jelenik meg a szakemberek és a latrok párbeszédében, hanem azért is, mert az sem jelentene gyökeres változást a zajló kivégzés menetében. Jelentősége talán abban mérhető le, hogy Márai Bibliával kapcsolatos ismeretei nem kérdőjelezhetők meg, sőt, a szerző láthatóan kihangsúlyozandónak vélte János evangéliumának forrásként kezelését, hiszen az ő emlékezése szerint a már halott Jézust bizonyosságképpen sebeztek meg a lándzsával¹⁰⁴⁵ – a másik három evangélista szövegében az utolsó percekről ilyen aspektusból nincs szó.

A dialógusok szereplői mindannyian ugyanabban a relációban vannak egymással a keresztén függő, szemükben ismeretlen és jelentéktelen alakon keresztül. A kereszt mint az összes kép közös szemantikai eleme ráerősít a társadalom tagjainak egymástól való függésére és egyben kiszolgáltatottságára is. A dialógusok szereplőinek életvitele és a haldokló állapota között felelősség tekintetében látszólag eltérő mértékű oksági összefüggés van. Ez a kauzalitás a hatalom birtoklásának függvényében különböző mértékben áttételes, ezért komolyabb magyarázatot igényel. E dialógusok/mikroszituációk a társadalom rétegzettségét mutatják és többszemponútú rálátás lehetőségét adják a dogmatikában rögzült passiótörténet

¹⁰⁴³ MESTERHÁZI és UJHÁZY, *A térhatású rádióadás*, 44–53.

¹⁰⁴⁴ ARISZTOTELÉSZ, *Poétika*, ford. SARKADY János (Budapest: Magyar Helikon Könyvkiadó, 1974), 25.

¹⁰⁴⁵ Jn. 19: 31–37.

egyvonalúságával szemben. A minden szereplő által érzékelt makroesemény körül zajló privát mikroesemények elválaszthatatlanok a történet egészétől, mert mindenkinek szerepe van abban, ami történik: vannak, akik elvégzik, és vannak – sokkal többen –, akik hagyják megtörténni. Egyedül a hóhér (szakember) személyének van a háttérben zajló domináns eseménysor alakulásában közvetlen gyakorlati, fizikailag cselekvő szerepe. A többiek verbális cselekvők csupán, de életvitelük szintén szimbóluma a jézusi tanok megszegése által a kereszténység elvetésének; szólamaik kölcsönhatásának eseményében értelmezhető a mű struktúrája.¹⁰⁴⁶ Márai belső drámaisággal ruházta fel ezeket a nyelvi formákat,¹⁰⁴⁷ amelyek az előtörténetben a hangjáték végkifejlett felé tartó változásait implikálták. Úgy ölik Jézust, hogy megsemmisítik a(z európai) kulturális műveltséget szociális értékteremtésre alkalmatlan életmódjukkal. Marcus Aurelius szavaival az „értelem romlása ugyanis nagyobb dögvész, mint a körülöttünk szétáradó levegő fertőzöttsége és elváltozása. Mert ez csak az állatok dögvésze, és az életüket támadja meg, az pedig az embereké, és az emberségüket támadja meg.”¹⁰⁴⁸ Márai a nyelvi formák modernizálásával erősíti az olvasóban ezt a felismerést. A hangjáték beszédcselekvései nem közvetlen módon, nem a dráma időegysége alatt okozzák a tragédiát, hanem történelmi távlatban mutatnak rá a személyes társadalmi felelősségvállalás elmulasztásának hosszú távon ható következményeire.

A szereplők között alá- és fölérendeltségi viszony van. A hierarchia csúcsán a farizeusok állnak mint a vallási-politikai élet tényleges irányítói. Ők az előidézői a drámai cselekménynek és a változásnak.¹⁰⁴⁹ A rómaiak inkább tarthatók a hatalom élvezőinek, mint a népért felelősséget vállaló vezetőknek. A további szereplők szintén személyes érdekeik mentén jellemezhetők; még az orvosok is, akik számára a segítségnyújtás helyett a tudomány misztériuma jelenti a hivatástudat alapját. Az orvosi jelenettel a szerző ráerősített arra a gazdasági irányvonalra, „hogya a test tulajdon, egyben árucikk is, mivel munkája más árucikkekre, illetve pénzre cserélhető. A munkabérre nem váltható test ugyanakkor nem vehet részt a társadalomban, és így egyénné sem válhat. Ezért olyan fontos az orvosi szakma szerepe abban, hogy az egyének munkaképességét helyreállítsa azáltal, hogy »normalizálja« a testeket.”¹⁰⁵⁰

¹⁰⁴⁶ Vö. BAHTYIN, „A dialógus Dosztojevszkijnél”, 354.

¹⁰⁴⁷ Vö. Mihail Mihajlovics BAHTYIN, „A beszéd műfajai”, in *A beszéd és valóság*, ford. KÖNCZÖL Csaba, 357–419 (Budapest: Gondolat Kiadó, 1986), 411.

¹⁰⁴⁸ AURELIUS, *Elmélkedések*, 174.

¹⁰⁴⁹ MAÁR Judit, *A drámai...*, 73.

¹⁰⁵⁰ GÁLLA Edit, „Orvosi dehumanizáció Sylvia Plath két versében”, *Helikon* 65, 1. sz. (2019): 75–81, 76.

Egy drámában a szereplők cselekedetei a fontosak, amelyek nem önálló, egymástól független történések, hanem egymással szoros kapcsolatban állnak; egymásra épülnek. Amennyiben ez hiányzik, akkor a dráma nagyon drámaiatlanná válik, sőt a műfaji hovatartozás is megkérdőjeleződik.¹⁰⁵¹ Maár Judit e gondolata legitimálja az életképre vonatkozó korábbi elképzelést, mégsem állítható teljes bizonyossággal, hogy a szereplők cselekedetei nem épülnek egymásra, csupán az a reláció szintén túl van a hangjáték szűk keretein. Az előtörténet ebben az esetben ismét meghatározó funkcióval bír – mint a legtöbb dráma esetében. A résztvevők dialógusainak feszültsége az előtörténet eltérő morális megítéléséből fakad. A hangjáték olyan személyiséggel rendelkező szereplők felvonultatásáról szól, akik a kiüresedett vagy megváltozott tartalmú morális értékeknek természetes képviselői. Akárcsak az *Erősítő* tömegjelenetében, ez esetben is hangsúlyos a szenvedés és a fájdalom átérzésének, a szolidaritásnak a hiánya. A hatalom leveszi az egyének válláról a felelősségtudat vállalásának lelkiismeretre rótt állandó terhét, és e kényelem ára a személyes (gondolati) szabadságuk elvesztése – Márai szerint ez a kollektív felelőtlenség társadalmának jellemzője.¹⁰⁵²

A továbbiakban részletes kifejtése következik a mikroeseményeknek. A megfelelő szó megtalálásának és alkalmazásának írástechnikája mentén érdemes az elemzést végezni, és megkeresni azt a szót, ami leginkább jellemzi az egyes képeket. Ráelve a szóra, feltárulhat az a tág mögöttes tartalom, amire fel van fűzve a társadalomkritika. A kereszténynek önmagát tartó nem keresztény társadalom kritikája.

A hangjáték nem tartalmaz külön címeket az egyes képek elválasztásához, a dolgozatban viszont a szereplőkkel jellemezhető dialógusok címmel kerültek elválasztásra az elemzés áttekintését megkönnyítendő.

Első kép: Sétálók

„Aztán akad még ezer és ezermillió ember,
aki csak ásít, ha a mese nem a kedve szerint való.”¹⁰⁵³

A hagyatékban az eddigi ismeretek szerint három kéziratpéldányban létezik a *Keresztkérdés*: kettő indigós másolatnak látszó példányban a '66-os; mindkettő tartalmaz a keletkezés idejéből

¹⁰⁵¹ MAÁR Judit, *A drámai...*, 49, 53.

¹⁰⁵² TN, 1962, 238.; Lásd még TN, 1974, 105.

¹⁰⁵³ TN, 1957, 94.

származó fekete tintával írt autográf javításokat, de a későbbi korrigálások eltérőek, más-más (kék) tintával készültek az egyes másolatokon. Mindkettő a kilencedik lapig kék színű indigóval másolt, a további oldalak viszont feketével. Az egyik felismerhetők Márai autográf bejegyzései (dátum, helyszín, aláírás), a másik példányon a javítást végző személy (a harmadik féle kék) tollal olvashatatlaná kívánta tenni az 1966-os dátumot és a helyszínt, sőt az aláírást is. A '78-as szövegváltozat egyetlen példányán szintén számos autográf korrekció látható.

Mindezt azért kívánta a dolgozat kiemelni, mert egyik szövegváltozat sem tartalmaz *Absolom* nevet, ahogy ez a *Vigiliában* megjelent szövegben olvasható a hangjáték második mondatában. E név írásmódja számos variánssal rendelkezik (Absalom, Absolon). A Márai által írt variáns következetességet mutat a tekintetben, hogy az író, az általa nyelvezete miatt preferált Károli Gáspár bibliafordítását tekintette forrásnak, sőt tollal nyomatékosította is a nevet a kéziratokon. A '96-os első megjelenést öt év múlva követő *Palackposta Márai Sándortól* című Szigeti-kötet már szövegűen, *n* betűvel tartalmazza a nevet.

Az első kép e név használatával is közelebb kívánta hozni az olvasót a társadalmi közeg gyors felismeréséhez, de ezen túl mögöttes tartalmat is rejt a párbeszéd két szereplője bibliai névrokonának története. Mindketten gyilkosok voltak, Absolon, Dávid király fia, családja árulójaként megölette fivérét,¹⁰⁵⁴ Judit pedig Holofernész hadvezér fejét vette.¹⁰⁵⁵ Mindketten megszegték a parancsolatot. A névrokonok a hangjátékban a kereszt alatt bámészkodva találgatják, hogy ki lehet a keresztre szegezett, töviskoszorús alak. A kínzás látványa megszokott a férfi számára, a nő szenzációt lát benne, félénken-kíváncsian érdeklődik az esemény részletei iránt.

Az első kép a tömeg általános-alázatos mozgását érzékelteti: tolakodnak az emberek, mint a cirkuszban, hogy jobban lássanak. A kulcsszó a *cirkusz*, ami a (városi) nép számára a *kenyér* mellett a legfontosabb mindennapi betevőt jelenti.¹⁰⁵⁶ Az ellentétes (oppozíciós) iróniát¹⁰⁵⁷ rejtő szót Márai kétszeresen forgatta ki értelméből: a „Nem vagyunk a cirkuszban” kifejezés egyrészt a másodlagos jelentésre épít, ami a kortárs bizalmas nyelvben arra utal, hogy a látnivalók a szemlélők mulattatására szolgálnak, tehát tagadja Decimus Iunius Iuvenalis Kr. u.

¹⁰⁵⁴ 2 Sám. 13: 28–29.; Márai nemcsak az ókori szövegekből ismerte a történetet, hanem az 1946-ban magyarul megjelent Duff Cooper *Dávid* című könyvéből is. A műről elismeréssel írt (TN, 1949, 121.), ami nem meglepő, hiszen Cooper a papi kasztot szintén bírálta (14–15. oldalak), érintette a száműzött lét lelki viszontagságait (35, 114.), a XXII. zsoltár kezdő sorát (131.), és részletesen leírta Absolon kitervelt árulását (204–205, 220–223.). Duff COOPER, *Dávid*, ford. BERINKEY Irma (Budapest: Franklin-Társulat, 1946).

¹⁰⁵⁵ Jud. 13.

¹⁰⁵⁶ Vö. RENAN, *Az antikrisztus...*, 110.

¹⁰⁵⁷ Marcus Tullius CICERO, „A szónokról: Második könyv: Az irónia”, in *Összes retorikaelméleti művei*, szerk. ADAMIK Tamás, ford. CSEHY Zoltán és POLGÁR Anikó, 347–349 (Pozsony: Kalligram, 2012).; Marcus Fabius QUINTILIANUS, *Szónoklattan*, szerk., ford. ADAMIK Tamás (Pozsony: Kalligram, 2008), 558, 582–584.

100 táján alkotó római költő „Panem et circenses” híres sorát, miközben másrészt a harsány közhangulat igenis hasonlít a (korabeli) cirkuszra, mert egy véres kivégzés helyszínén játszódik a cselekmény.¹⁰⁵⁸

Az egyes képek a különböző hatalmi szerepekre mutatnak rá. Az első esetében, bár némiképp erőltetésnek érződik a belevetítés, a patriarchális szempontok érvényesülése látszik megvalósulni – és bár Márai női nemről megfogalmazott megosztó nézetei érdekes téma, nem tartozik a disszertáció témakörébe. A hódítási kísérlet inkább csak egy mellékes szála a képnek, mégis ráerősít a lelkiismeretlen tömeg tagjainak jellemzőire, akik a véres szociális körülményekbe beleegyezve élnek megszokott, tisztult életüket.

Második kép: Szakemberek

„Marad a tömeg, a diktátor és a technikus.”¹⁰⁵⁹

A második kép komplexebb, és az első kép iróniájának tárgya is kiteljesedik benne. Főszereplői szintén gyilkosok, de ez esetben tettelesen is.

A hóhérok dialógusában érzékelhető leginkább a nyelvi formák társadalmi rétegre jellemző fordulatai: a *hecc*, *mázlista* (végül törölt), *szaki*, *früstököltem*, *kész lesznek*, *csízió*, *szaktárs*, *kenjen le neki*, *okádék*, *izé*, *dejszen*, *szivar*, *svungos*, *butykos*, *tekerje ki a nyakát*, *áldóját*, *ehun a fűrész ne*, *osztán*, *bekávézott* (törölt) szavakban-szókapcsolatokban a munkásosztály nyelvezete és egyben egy olyan ideológia tükröződik, ami ellentétben áll a közfelfogás szerint a keresztény értelmiségnek tulajdonított és/vagy a magaskultúra nyilvános-közösségi tereiben használttal. E stílusban érzékelhető szociális viszonyok tükrözik Márainak az értelmiség és a műveletlenség társadalmi osztályharcáról alkotott meggyőződését. A *bekávézott* az illumináltság ritka/régies kifejezése Jézus eszméletvesztését-elkábulását jelentette volna,¹⁰⁶⁰ hiszen ebben a képben látható közelről, ahogy a szivacson kínált nadragulyával (lat. *Atropa*

¹⁰⁵⁸ Vö. Márai gondolataival az olimpiáról, a „nacionalista kábítószer”-ről. TN, 1976, 370, 373.

¹⁰⁵⁹ TN, 1983, 162.

¹⁰⁶⁰ E szó törlésének háttérében Márainak az a felismerése lehet, hogy egyes szavak jelentése az idő során változhat, esetleges. Tehát törekedett olyan szavak használatára, aminek jelentése nem módosul jelentősen. Vö. BAHTYIN, „Nyelv, osztály, ideológia”, 182, 191.

belladonna, gör. *mandragora*¹⁰⁶¹) megmérgezték,¹⁰⁶² mert az „a parancs, hogy gyorsan kell csinálni mindent.”¹⁰⁶³

Márai a szakemberek dialógusában mutatott rá a huszadik század posztvilágháborús társadalmának ideáljára, az eszményi középszerű hősré, a besúgóra, a végrehajtó hatalom hű elvbarátjára, akinek a politika – néhány egyszerű (fekete-fehér) értékítélet alkalmazására képessé téve őt – életekről, sorsok alakulásáról döntő hatalmat adott. Az uralkodó osztály e kiszolgálói életvitelüket olyan evidensnek és megfelelőnek tartják, hogy átörökítendőnek vélik. A véres állását az istenfélő, jó szakember mindig megköszöni istenének, aki megadta számára a mindennapi *kenyeret*.¹⁰⁶⁴

A patriarchális társadalom évezrede stabilan álló pilléreinek elmozdulását érzékelheti az olvasó az egyik apa panaszkodásának háttérében.¹⁰⁶⁵ Mély sajnálattal vette tudomásul, hogy fia egy társadalmilag hasznos, közösségi munkát, a kenyérsütést szeretné elsajátítani a sokkal több fekete bevétellel járó kínzások helyett. E jövedelmező állás az értetlen apa számára hobbi is, passzió, ahogy Márai eljátszott a szó idegen nyelveken is ellentétes iróniát jelent(het)ő kétértelműségével. Sőt, folytatva a cirkusz hangulatában rejlő iróniát, tágabb társadalmi kontextusban a keresztre feszítés megfelelő időtöltés, kedvtelés a nép szemében is, bár „a kövezés nagyobb passzió”¹⁰⁶⁶ – ítél a hóhér nemcsak a személyközi kapcsolatokban, de a kivégzések tradicionális módszereiben is torzulást¹⁰⁶⁷ okozó elnyomó római rendszer hatásáról –, mert olykor „napokat kell várni, amíg kilesznek... Addig csak bűdösödnek ott fenn a kereszten, meg nyögnek, vonítanak...”¹⁰⁶⁸ Az ilyen emberi és a további, szerszámok által kiváltott ijesztő, kellemetlen, nyomasztó hanghatások járulnak hozzá a hangjáték mélyebb átéléséhez.¹⁰⁶⁹

A szerző egy 1951-es naplóbejegyzése szerint a „fenséges, amelyet nem leng át az irónia mosolya, mindig esetlen.”¹⁰⁷⁰ A *Keresztkérdés* szövegét erősen áthatja a keserű irónia, ez igaz,

¹⁰⁶¹ RÁCZ János, *Növénynevek enciklopédiája: Az elnevezések eredete, a növények kultúrtörténete és élettani hatása* (Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2013), 536.

¹⁰⁶² Jn. 19: 29.; Vö. TN, 1949, 402. Márai az ötvenes évek végén úgy tudta, hogy „mirhás borral” kábították el Jézust. Vö. HALL CAINE, *Krisztus...*, 2:527.; RENAN, *Jézus...*, 390–391.

¹⁰⁶³ MÁRAI, „Keresztkérdés”, 772.

¹⁰⁶⁴ Uo., 775.

¹⁰⁶⁵ Vö. Márai véleményét a tekintély nélküli társadalomról: TN, 1959, 257.

¹⁰⁶⁶ MÁRAI, „Keresztkérdés”, 773.

¹⁰⁶⁷ Vö. GYURIS Kata, „Az elkövető alakja az apartheidben: Mítosz, szembesítés és megbocsátás Antjie Krog és Pumla Gobodo-Madikizela műveiben”, *Helikon* 65, 1. sz. (2019): 69–74, 71.; Vö. „A Tóra szerint az istenkáromlót, hamis prófétát és népbolondítót meg kell kövezni.” KLAUSNER, *Jézus és kora*, 300.

¹⁰⁶⁸ MÁRAI Sándor, *Keresztkérdés* (Manhattan: 1966), PIM, Márai-hagyaték, kézirat jelzet nélkül, 6.; Vö. KLAUSNER, *Jézus és kora*, 311.

¹⁰⁶⁹ KÁLMÁN C. György, „Együttérzés, rettegés, elbeszélés: Zoltán Gábor Orgiájának eszközei”, *Helikon* 65, 1. sz. (2019): 25–30, 27.

¹⁰⁷⁰ TN, 1951, 299.

de a fenséges helyett az alantas realitásnak ez a tömör ábrázolása aligha készítheti az olvasót szívből jövő mosolyra. Talán a fenségesnek ez a társadalmi hiánya okozta azt, hogy Márai két évvel később egy érzékletes következtetésre jutott: „Amerikában meglepően hiányzik a szépirodalomból minden, ami költészet, a nagy próza feltétele: irónia, pátosz.”¹⁰⁷¹ Az életből eltűnt a szenvedély többlete, a szépség, az az igény(esség), amit Márai a régi házak feleslegesnek tűnő ornamentikájához hasonlított.¹⁰⁷²

Harmadik kép: Doktorok

*„Amitől Nietzsche félt –
az orosz nihilizmus és a nyugati istentelen közöny
– alakot kapott.”¹⁰⁷³*

„»S a népek millióinak szemében gyász könny ül?« De szó sincs róla. A népek legfeljebb odanéznek, és azt mondják: »Nahát!...« És mennek odébb, a történelemben.”¹⁰⁷⁴

„[A]z orvostudomány elindította az elszaporodásnak, az eltömegesedésnek azt a veszedelmes folyamatát, ami önmagában éppen úgy végzet az emberi fajzat számára, mint az atombomba.”¹⁰⁷⁵ – írta Márai Sándor 1949 végén, Georges Duhamel (1884–1966) francia orvos-költő *Paroles de médecine*¹⁰⁷⁶ (1944) című, a század egyik legtöbbet fejlődött tudományáról írt könyvének elolvasása után. Az idézet nem igényel különösebb magyarázatot arra nézve, hogy mi okból került az orvoslás tudománya a *Keresztkérdés*be. Sokkal inkább magyarázatra szorul Márai viszonya ehhez, a Jézus-képét is erősen meghatározó tudományhoz.

Alapvetően kétféle orvoslás különböztethető meg Márai értelmezésében: 1. az ősi, hit által operáló, beteg és gyógyító kölcsönösségén alapuló, egy misztikus cél vezérelte vállalkozás – legyőzni az ártó erőket (bűnös szenvedélyeket), és 2. a modern dehumanizáló tudományosság, ami kizárja a beteget a benne lévő betegség leküzdésének folyamatából. A dehumanizáció fogalmát a disszertáció Timár Andrea meghatározása mentén értelmezi: tehát alatta „embertelen bánásmódot értünk, melynek során valakit megfosztanak emberi méltóságától

¹⁰⁷¹ TN, 1953, 246.

¹⁰⁷² TN, 1957, 86.; TN, 1959, 68, 97, 104, 109, 111.; TN, 1966, 343.; TN, 1982, 55.

¹⁰⁷³ TN, 1983, 162.

¹⁰⁷⁴ TN, 1947, 36.; MÁRAI, „Európa elrablása”, 112.

¹⁰⁷⁵ TN, 1949, 427.; Lásd még TN, 1947, 210.

¹⁰⁷⁶ TN, 1949, 411, 413.

és/vagy individualitásától, és/vagy amikor eszköznek, s nem pedig célnak tekintik.”¹⁰⁷⁷ Márai hangjátéka a tömegtársadalom szociális rétegeit alkotó csoportok hatalmi viszonyrendszerére létrehozójának vagy eredményének és e közösségek tagjai közt kialakult hierarchizált viszonyok velejárójának tekinti a dehumanizációt.¹⁰⁷⁸ A hangjáték az évezredek óta emberinek tartott egymás iránti szolidaritás eszméje helyett azt mutatja meg, hogy mi is az *alapvetően* emberi. A szerző az embertelenséget elkövetőket megszólaltatva és az ő nézőpontjukat bemutatva ad lehetőséget annak megértéséhez, amit hosszú ideig tagadott a nyugati társadalom, pedig mindig is létezett benne;¹⁰⁷⁹ tehát a *Keresztkérdés* a hatalomért folytatott örökös küzdelem típusainak, mint az emberi gonoszság manifesztációinak leltára.

Az orvostudomány fejlődésének huszadik századi állomásai címszavakban követhetők a naplókban 1943-tól.¹⁰⁸⁰ A háborút követő években ez volt az általános orvosi helyzetkép: „Nagyon keveset tud az objektív tudomány. Van néhány gyógyszerünk, néhány tapasztatalunk. Van a szalicil, a szódabikarbona, a morfin, a hashajtók – van a kés, (néha) a fürdők. Aztán van egy ember, aki függ a világ alkati anyagától, a csillagoktól, a baktériumoktól. Nem kívánok sokat az objektív tudománytól, de egyre inkább gyanakszom, hogy van egy »alacsony« felső határa az empirikus tudásnak; s azon túl kezdődik valami, ami nem tudomány, de gyógyítás.”¹⁰⁸¹ Az idézet alapvetően rámutat az író későbbiekben sem módosult, de számos módon megfogalmazott álláspontjára.¹⁰⁸² Szeretett volna olyan régi típusú orvost (mai értelemben talán természetgyógyászt), aki az embert, a beteget holisztikus értelemben (testi hajlamait, személyiségét) figyelte,¹⁰⁸³ és nem csak a fizikai betegséget kereste,¹⁰⁸⁴ olyan orvost aki, mint „Hippokratész s az ókor nagy orvostudománya még hitt a kultikusban, az orphikusban is – természetesen nem úgy, mint Homérosz, aki még »ráénekel« a vérző sebre, s akkor megáll a vérzés. A humorális patológia már természettudomány volt, de nem csak volt. Hippokratész purgált, vágott, gyógyított, de titokban, lelkében még kissé »ráénekel« a betegségre; s úgy látszik, tudta a dal szövegét. A kultikus és a vajákos között nagy különbség az a személyi többlet, amellyel egy »iskola« tanítványai állanak a megsértett világrend, tehát a betegség

¹⁰⁷⁷ TIMÁR Andrea, „Dehumanizáció: az elkövető alakja az irodalomban, a filmművészetben, a színpadon és a filozófiában”, *Helikon* 65, 1. sz. (2019): 3–9, 3.

¹⁰⁷⁸ Vö. uo., 4.

¹⁰⁷⁹ Vö. uo., 3–9, 5.

¹⁰⁸⁰ TN, 1943, 57.; TN, 1945, 140.

¹⁰⁸¹ TN, 1947, 29.

¹⁰⁸² TN, 1948, 24, 100, 190.; TN, 1972, 288.; TN, 1975, 175.; TN, 1979, 121.; TN, 1980, 208, 218.; TN, 1983, 151.

¹⁰⁸³ TN, 1947, 238–239, 253, 262–263, 272.

¹⁰⁸⁴ TN, 1947, 58.; Lásd még TN, 1983, 159.

előtt.”¹⁰⁸⁵ A János evangéliumából eredeztetett és Renan által is részletezett¹⁰⁸⁶ alábbi meghatározás 1945-ből maradt, amikor a szerző *A nővér* utolsó oldalait írta: „Mégis felelni illenék a kérdésre: mi a betegség?... Mert »megsértett világrend« és »beteg Isten«, ezek csak szavak. / Nem tudok felelni. Bizonyos, hogy a betegség magatartás; pontosabban, magatartás hiánya. Az ember egy napon gyáva lesz vagy bűnös, vagy buta, s akkor megbetegszik. De ezt nem lehet elemezni. [...] Azt hiszem, a betegség nagy százalékban valószínűen önbüntetés; aztán gyávaság; aztán öntudatlanság; végső értelemben a pánik kifejezése, a pániké, mely az élőlényt a létezés rettenetes zűrzavarában időnként megragadja.”¹⁰⁸⁷ A meghatározás Hall Caine első könyvének álláspontját tükrözi az egyiptomi vallásból továbbhagyományozódott elképzelésről: „Hitük szerint a betegség a bűnök következménye és ráolvasással gyógyítható.”¹⁰⁸⁸

Márai véleménye szerint Jézusnak nem volt szüksége olyan külsőségekre, mint a ráolvasás; álláspontja a megelőzés volt, a világrend helyreállítása profilaktikus értelemben. „Jézus így képzelte a gyógyítást: az ember akar, hisz és meggyógyul. Ez a végső képlet.”¹⁰⁸⁹ Tehát uralkodni kell a betegség felett – írta Márai az *Európa elrablása* Rómáról készült jegyzeteiben is: „egyre izgalmasabb kérdés számomra (remélem, az orvostudomány számára is), hol az a felső határ, amíg a lélek, az öntudat uralkodni tud a test lázadása felett.”¹⁰⁹⁰ „Krisztus gyógyításai nem mások, mint a »démonoktól« megszállott idegbajosok feltisztulása. Nem tudom vannak-e démonok; lehet, hogy vannak szellemi erők, amelyek hatnak az idegrendszerre; úgy, ahogyan a kozmikus sugárzás hat vagy a talajsugárzás; de bizonyosan tudom, hogy minden, babona alakjában lecsapódó démonfélelemtől menekülni kell, az egyetlen lehetséges módon: az értelem és az akarat tisztult erőfeszítésével. Ez nem lehetetlen. A legtöbb betegség nem egyéb – akár démonok okozzák, akár baktériumok –, mint az értelem és az akarat rezisztenciájának csődje. Természetesen itt is van egy felső határ. Akkor jöhet az aszpirin, a kés vagy a sugár.”¹⁰⁹¹ A modern orvos a szerző szerint „nem kapcsolhatja ki éjszaka telefonját, ahogyan egy író nem kapcsolja ki ébren, sem álomban szívét, eszméletét a világ hívása elől; máskülönben nem orvos, vagy nem író.”¹⁰⁹² A párhuzam a Hippokratész-féle elméletet követi,

¹⁰⁸⁵ TN, 1947, 60.; Lásd még TN, 1962, 286.

¹⁰⁸⁶ RENAN, *Jézus...*, 274.

¹⁰⁸⁷ TN, 1945, 26–27.; Lásd még TN, 1948, 126–127.

¹⁰⁸⁸ HALL CAINE, *Krisztus...*, 1:118.; Lásd még HALL CAINE, *Krisztus...*, 2:151, 170, 224, 254–255.

¹⁰⁸⁹ TN, 1948, 81.

¹⁰⁹⁰ MÁRAI, „Európa elrablása”, 56.

¹⁰⁹¹ Uo., 91–92.; Lásd még TN, 1948, 50.

¹⁰⁹² MÁRAI, „Európa elrablása”, 71.; A két hivatás között vont párhuzamot lásd még Arbiter PETRONIUS, *Satyricon*, LVI. ford. HORVÁTH István Károly (Budapest: Magyar Helikon, 1972), 58.; Vö. DEVECSERI Gábor, „Lírai jegyzet Semmelweistről”, in *Művei: Lágymányosi istenek: Összegyűjtött esszék és tanulmányok*, szerk. STEINERT Ágota, 608–609 (Budapest: Magvető, 1979), 609.

miszerint az orvoslás egyfajta művészet, nem lehet ipar.¹⁰⁹³ Olyan ipar, mint ahogy a hangjátékban a „tudományos sintérek”¹⁰⁹⁴ kezelik, akik a Márai által biológiai korszaknak nevezett jelenben tisztán tudományos erővel igazgatják a világot.¹⁰⁹⁵ – A társadalmi értelemben felelősségteljes életvitel fogalma, még az *irgalom* kulcsszó megtalálása előtt a következőképpen hangzott a szerzőtől: „Részvétellel élni, de tárgyilagosan. Mint egy ápoló vagy orvos nagy járvány idején. A járványt megszüntetni nincs módunk, de lehet ágytól ágyhoz menni, egy pohár vizet adni, egy oltást, valamilyen enyhítő orvosságot, egy jó szót.”¹⁰⁹⁶

1948-as év sajnálatos kórházi tapasztalatokat hozott Márai számára felesége betegsége miatt. Volt alkalmunk testközlelől látni az orvosok munkáját, sőt medikusokkal is beszélgetett. Egy, a szovjet orvosképzésről tartott előadásból tudomására jutott, „hogy a növendékek minden elképzelhető segítséget, pedagógiai segédeszközt megkapnak, s különösen az anatómián van jó dolguk, mert »hulla van elég, a kormányzat bőségesen gondoskodik arról, hogy legyen elég hulla«. A hallgatóság röhögött.”¹⁰⁹⁷ E személyes élmény naplójegyzete szinte szó szerint került át a hangjáték szövegébe.¹⁰⁹⁸

A test drámáját színre vivő orvosi jelenet leginkább anakronisztikus mind közül nemcsak nyelvében, de cselekményében is. A modern (*gólya, medikus fakultás, cirkulációs, letális*) és a gyakorlatban állatokra alkalmazott szavak (*demonstrációs anyag, példány* – utóbbi tekinthető kulcsszónak) a dehumanizálást erősítik. A cselekmény kihangsúlyozza, hogy a kivégzés után talán lesz alkalmuk a hallgatóknak közelebből megsejmelni a testeket. Továbbá egy halvány, a szenátorok dialógusában kiteljesedő ironikus utalással (a humánus–humanitárius fogalmak kifordításával) elítéli a gyógyfüvekkel történő évezredek hagyományon és tapasztalaton alapuló gyógyítást azzal, hogy a doktor véleménye szerint a nadragulya csupán a placeboeffektust erősíti: „[h]umanitárius célzata van, de terapikus..., szóval gyakorlati gyógyító hatása nincsen.”

Az orvosképzés Márai elképzelései szerint elítélendő, emberi testeken kísérletező didaktikája került bírálat alá a harmadik képben. Jézus mint bonctani ábra, államtulajdonként dehumanizálódik. A szerző a keresztre feszítettek Ernest Renan által anatómiailag elemzett kínhalálát dolgozta fel.¹⁰⁹⁹ Az antropocentrikus világkép kegyetlenségét, az emberi gonoszság ábrázolását a keresztre feszítés fiziológiai hatásaival, a testi fájdalom végtelen változataival kívánta alátámasztani. Ennek a szándékosan okozott testi szenvedésnek az ábrázolása együtt

¹⁰⁹³ TN, 1955, 192, 193.

¹⁰⁹⁴ TN, 1963, 427.

¹⁰⁹⁵ TN, 1948, 127.; TN, 1964, 155.

¹⁰⁹⁶ TN, 1944, 204.

¹⁰⁹⁷ TN, 1948, 140.

¹⁰⁹⁸ MÁRAI, „Keresztkérdés”, 776.

¹⁰⁹⁹ RENAN, *Jézus...*, 390–391.

jár egy súlyos morális kérdéssel: „a szándékosan okozott testi fájdalom ábrázolása szinte mindig a *bűn* ábrázolása. Állásfoglalásra készíti azt, aki erről értesül, morálisan kell megítélnie azt, aki az ábrázolt világban ezt a bűnös tettet elköveti”.¹¹⁰⁰

A *Keresztkérdés* beleillik abba a mély társadalmi válságot tematizáló antiszemita dehumanizációt megörökítő irodalmi diskurzusba, amelynek ikonikus alkotásai például Zoltán Gábor *Orgia* (2016) vagy Mészöly Miklós *Jelentés öt egérről* (1958). Az antiszemita rágcsáló-metáforák¹¹⁰¹ iróniájában válik Jézus kísérleti egérré, mint kártevőként megbélyegzett áruló. Az arcát nem láthatja az olvasó, csak testrészeket említenek a kurzus résztvevői, ami szintén a lefokozás, az elszemélytelenítés eszköze; Jézus nem számít individuumnak és szubjektummal rendelkezőnek.¹¹⁰² A még élő testek ilyen jellegű orvosi elemzése a túlzásba vitt tárgyilagosságot mutatja. A test tárgyként kezelésének, az érzelemmentes megközelítésnek, így a betegápolásnak gépies módját tükrözi. Az orvosi szaknyelvre jellemző latin terminusok felsőbbrendűségérzést – Márai orvosi, gyógyszerészeti műszót is használt – adnak ehhez a munkához; éreztetik, hogy az orvosnak tudása révén hatalma van.

Michel Foucault véleménye szerint az „orvosi szakmát például elsősorban nem azért bírálják, mert nyereséget termelő vállalkozás, hanem azért, mert ellenőrizhetetlen hatalmat gyakorol az emberek teste, élete és halála felett.”¹¹⁰³ Márai saját tapasztalatai alapján mindkét aspektusból elítélte, egyben kereste az olyan orvosokat, akik osztották véleményét. Akik szintén azt sejtették, hogy Jézus az ősi orvoslás végének szimbóluma, utána csak magolók jönnek; a tudományos ipar, a „dehumanizált medicina”¹¹⁰⁴ megölte a hitet, a nyállal gyógyító mágust.

¹¹⁰⁰ KÁLMÁN C. György, „Együttérzés...”, 26–27.; Vö. TN, 1953, 229, 245.

¹¹⁰¹ SZLUKOVÉNYI Katalin, „Egerek és emberek: Gyilkos sztereotípiák Art Spiegelman Maus című képregényében és más művekben.” *Helikon* 65, 1. sz. (2019): 17–24, 24.; Vö. TN, 1968, 266.

¹¹⁰² Vö. FÖLDES Györgyi, „Beigli és föbelövés: (Zoltán Gábor: *Orgia*)”, *Helikon* 65, 1. sz. (2019): 31–38, 34–35.

¹¹⁰³ Michel FOUCAULT, „A szubjektum és a hatalom: Miért tanulmányozzuk a hatalmat: a szubjektum kérdése” ford. KISS Attila Attila, *Pompeji* 5, 1–2. sz. (1994): 177–187, 181.

¹¹⁰⁴ TN, 1986, 322.

Negyedik kép: Farizeusok

„A vallások morális impotenciája iam facet. De még mindig beszélnek a papok.”¹¹⁰⁵

„Meddig kiáltok még oh Uram, és nem hallgatsz meg!
 Kiáltozom hozzád az erőszak miatt, és nem szabadítasz meg!
 Miért láttatsz velem hamisságot, és szemléltetsz nyomorgatást?
 Pusztítás és erőszak van előttem, per keletkezik és versengés támad!
 Azért inog a törvény, és nem érvényesül az igaz ítélet;
 mert gonosz hálózza be az igazat, azért származik hamis ítélet!”¹¹⁰⁶

A dehumanizáló szociális tendencia okaiként a *Keresztkérdés* a vallási vezetők emberi gondolatokra, így az emberi cselekedetek motivációira gyakorolt hatását hangsúlyozza a farizeusok dialógusában. Ők a köznép nevében (névleg) tevékenykedők, a csoportidentitás ideológiai megtestesítői, a hangjátékban is a háttérben, sugdolózva jelennek meg. A politikai felhangoktól telített párbeszéd szereplőinek újszövetségi hagyományt követő képmutatását leginkább a húzott sorok mutatják meg.

A kutatás szempontjából e kép jelentősége, hogy ugyanazt a témát törölte belőle Márai 1978-ig, mint a *Harminc ezüstpénzből*: a Jézus környezetében élők társadalmi megítélésére vonatkozó pejoratív jelzőket. A *Vigilia* 779. oldalán olvasható rész az alábbi sorokat tartalmazta 1966-ban:

MÁSODIK FARIZEUS

No hogyan. Feltétlenül mondott valamit. De én sem emlékszem arra, amit / mondott. Hajolj közelebb...

ELSŐ FARIZEUS

/sug/

Azt hiszed, Kaifásék megint eltuloztak valamit?...

MÁSODIK FARIZEUS

/sug/

Mi[.]farizeusok egymás között megmondhatjuk az igazat...Azt hiszem, kár / volt ilyen nagy hühót csinálni egy <ilyen> jöttment miatt. Okosabb, ha / rendészeti kérdésnek kezelik az egészet...Kóbor, külvárosi alak volt. / Csavargó<, e>! Elég, ha kitoloncolják... Mit gondolsz?

ELSŐ FARIZEUS

¹¹⁰⁵ TN, 1976, 364.

¹¹⁰⁶ Hab. 1: 2–4.

Biztos, hogy korcsmatöltelek volt. Prostituáltak és csavargók társa- / ságában látták... Az a nő ott, a kereszt tövében?...

MÁSODIK FARIZEUS

Azt hiszem, az anyja. [...] De <A>az a másik nő... Hajolj közelebb. <Azt hiszem,> <i>Is- / merem... Migdálból való... Ej, ej!

ELSŐ FARIZEUS

A többiek? A testvérei?

MÁSODIK FARIZEUS

Á, dehogy. A testvérei nem jöttek el. Már régen kitagadták. Azt mond- / ták, a család szégyene.

ELSŐ FARIZEUS

<No, fontos, hogy vége.> Akárhogy erőlködök, nem emlékszem, mi volt a vád...¹¹⁰⁷

Az árulás nem szerepel a dialógusban, nincs kimondva, aminek az az oka, hogy a szereplők nem tudják pontosan, hogy mi volt a bűne a középső haldoklónak. Nem tudják, hogy a zsidó hit árulójaként és veszélyes elemként ítélték el, de sejtik a politikai motivációt, ezt a Márai által meggyőződésekkel hangoztatott véleményt. A farizeusok dialógusa tükrözi leginkább a *Harminc ezüstpénz* állásfoglalását abban a tekintetben, hogy Jézust a zsidó nemzetre kártékony elemnek tekintették, és rendőri ügyként kezelték eltüntetését.¹¹⁰⁸

„Az elítélt kihallgatás közben mondott valamit arról, hogy külföldi... [...] Azt mondta, hogy az ő országa máshol van...” – szól a híres kijelentés ironikus átírata, mintegy hangsúlyozva a csöcselék alulinformáltságát és értetlenségét. Tehát általánosságban politikai fogoly volt, és ezzel el is intézték a témát, mert nem volt érdemes firtatni, hiszen csak a felsővezetés, egy belső hatalmi kör ismerte az indítékot.¹¹⁰⁹ A köznép csupán arra gyanakodhatott, hogy a *választások* (a kulcsszó) miatt egyéni hatalmi érdekek játszottak szerepet a kivégzésében.

A ködösítésre gyanakvás mutatja a bizalmatlanságot a vallási-politikai hatalom irányába, amit később a katolikus egyház is – minthogy kollaborált a világi hatalommal – kénytelen volt megtapasztalni Márai szerint. A nem oszló homályban válik a vallás politikává: a társadalom alsóbb rétegei azt érzik, hogy a vallási intézmény tevékeny résztvevője a római (világ)politikának, tehát nem maradhat tiszta és őszinte. Az író nem csupán a katolikus egyházzal beszélt akkor, amikor a vallást politikai eszközként értelmezte. A cionizmust (zsidó *nacionalizmus*) megegyező kronológiai íven ítélte el, mint a keresztény dogmatikát, és arról a véleményalakulásról, aminek központi témája Márainak a zsidóság vélt nyugati világbeli

¹¹⁰⁷ MÁRAI Sándor, *Keresztkérdés* (Manhattan: 1966), PIM, Márai-hagyaték, kézirat jelzet nélkül, 16.

¹¹⁰⁸ TN, 1961, 170–171.; MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 62, 65, 146,

¹¹⁰⁹ RENAN, *Jézus...*, 382–383.; Vö. KLAUSNER, *Jézus és kora*, 297–298..

befolyása, szintén elkészíthető lenne egy hasonlóan terjedelmes tanulmány¹¹¹⁰ – folytatva a témában már megkezdett kutatásokat.¹¹¹¹

A disszertáció kereteit látszik szétfeszíteni annak felfejtése is, hogy milyen szerepet szánt a szerző Illés és Habakuk próféták említésének. Mélységében egy későbbi tanulmány témája válhat abból a párhuzamból, ahogy Márai felhasználta az irónia tárgyaként a városban szembetűnőbb¹¹¹² szociális igazságtalanságok („a nagybirtok és a királyi bürokratikus abszolutizmus egymással szövetkezett rendszere”¹¹¹³) ellen prédikáló Habakuk próféta nevét, akinek a farizeusok hálát adnak, amiért ilyen simán zajlik minden a kereszt körül. Kiemelendő, hogy a *Harminc ezüstpénz*ben Júdás szintén kitüntetett figyelemmel olvasta őt. – Amikor Márai kiadásra készítette elő a regényt, így vélekedett a zsidó próféták tevékenységéről: „Ézsaiás (49–50), amikor az ókori zsidóság hűtlen tollforgatóit átkozza – akik a megszálló hatalommal tartottak –, azt mondja, az »ilyen ember« a megvetett lelkű, a nép undora, a zsarnok szolgája. Különösen az, ha verset ír a zsarnokságról, de közbül illedelmesen átveszi minden elsején a zsarnoktól a járandóságot és a privilégiumokat. A zsidó próféták gyűlölték ezeket, fröcskölt írásaikból a gyűlölet, amint a társutasok ellen fordultak.”¹¹¹⁴

Illés próféta nem elsősorban az árulás, sokkal inkább életének és halálának motívumai miatt került említésre a hangjátékban, mert azok (például az ételszaporítás¹¹¹⁵ és a halottak feltámasztása¹¹¹⁶) Jézus istenképében kaptak új jelentéstartalmat; gondolatai¹¹¹⁷ pedig Jézus tetteiben és szavaiban tértek vissza.¹¹¹⁸ Mindketten (mindhárman) az ellen prófétáltak, amit a kereszt környékén lát az olvasó, tehát reformot akartak: Habakuk Jeruzsálemben, Illés és Jézus ember és Isten viszonyában is.

Habakuk, mint Jób, számon kérte Istent; „miért szemléled hát a hitszegőket? és hallgatsz, mikor a gonosz elnyeli a nálánál igazabbat?”¹¹¹⁹ – kiáltotta. Azt érezte, hogy nem hallgatja meg őt Jahve, ahogy Jézus is a hatodik képben. Az irónia másik formája Habakuk esetében egy

¹¹¹⁰ TN, 1945, 207.; TN, 1949, 381–382.; TN, 1953, 64–65.; TN, 1955, 210.; TN, 1956, 380, 394.; TN, 1958, 164.; TN, 1959, 69, 192, 233, 238.; TN, 1960, 304.; TN, 1961, 60, 136.; TN, 1962, 226, 237, 281.; TN, 1963, 363–364, 419, 463–464.; TN, 1964, 18, 26, 44, 54–55, 122, 139.; TN, 1967, 18, 62, 63, 71, 92, 97, 105.; TN, 1968, 152, 181, 235.; TN, 1971, 151.; TN, 1973, 498.; TN, 1974, 51–52, 58, 180, 212, 218.; TN, 1975, 268–269, 274, 285.; TN, 1976, 310, 391, 400.; TN, 1977, 520.; TN, 1979, 98, 122.; TN, 1982, 40, 73.

¹¹¹¹ SIPOS Balázs, „»Az igazi történelmi élmény...»; Z. VARGA Zoltán, „Önéletírás és újrírás...”

¹¹¹² Vö. HALL CAINE, *Krisztus...*, 1:210.

¹¹¹³ HAHN, „A próféták ...”, 193.

¹¹¹⁴ TN, 1982, 40.; Kapcsolódó bejegyzés Ezékiel, Jeremiás, Illés prófétákról: TN, 1975, 228.; Lásd még Illyés Gyulának a Márai-naplóban olvasható nekrológiát: TN, 1984, 226, 228–230.; TN, 1964, 115, 218.

¹¹¹⁵ 1 Kir. 17: 15.

¹¹¹⁶ 1 Kir. 17: 23.

¹¹¹⁷ 1 Kir. 17–19., 21: 17–29.; 2 Kir. 1: 3–18., 2: 1–18.

¹¹¹⁸ „Jézus maga utánozza Élijáhut” KLAUSNER, *Jézus és kora*, 246.; Lásd még uo., 257.

¹¹¹⁹ Hab. 1: 13.; Lásd még TN, 1949, 418.

tágabb témába vezet, amiről az *Erősítő* adott szélesebb perspektívát és kifejtést. A történelmi, tehát a megtörténtnek vélt-szubjektív igazság megítélése kerül ez esetben vita tárgyává, és vált ki kérdéseket az olvasóban. Hiszen azok az emberek, ott a kereszt tövében mind azt gondolják, hogy hitből élnek, igaz emberek, ahogy Habakuk mondta,¹¹²⁰ majd Pál terjesztette.¹¹²¹ Van sok hit és sok igazság, értelmezés kérdése mindegyik. Ahogy Montesquieu írta a *Perzsa levelek* könyvtárjelenetében: „Ezek a Szentírásban nem azt keresték, amit hinni kell, hanem azt, amit ők maguk hisznek. Nem olyanak tekintették, mint azon dogmák összességét, amelyeket hinniök kell, hanem olyan műnek, amellyel saját eszméiket igazolhatják. Ezért van az, hogy az egésznek értelmét kicsavarták s erőszakosan félremagyarázták.”¹¹²² „Mert az »igazság« nagyon összetett valami – ki tudja, mi az igazság? A pilátusi kérdés messze hangzik az időben, és nincs válasz. De az igazságtalanság fogható, tapintható, és ha nem lehet tiltakozni ellene, el kell menni a száműzetésbe.”¹¹²³ – írta fél évvel a *Keresztkérdés* első kéziratának befejezése után a szerző.

Az egyéni igazság-lehetőségek¹¹²⁴ relevanciája továbbvezet annak cáfolatához, hogy nem tudják, mit cselekszenek. Két évezred alatt számtalan kegyetlenség és bűn alóli kibúvást és toleranciát szolgált e bevált mentség, ami még szerepel az '56-os versben is. De hivatkozhat-e egy kétezer éves kultúra a jövőben is erre? Márai szereplői mind tudják, hogy mit akarnak: egyéni hasznot és hatalmat. A szerző 1947-es szavaival: „az emberiség, egészében, felszabadult a keresztény büntudat szorongatásából, gátlástalanabb, félelmesebb és önkényesebben szabados, mint valaha is volt történelme során. De »szabadabb« nem lett, befelé sem. Talán nem is ártott olyan nagyon az emberiségnek az a sokat gáncsolt keresztény büntudat. Akkor is gyilkoltak, raboltak, kegyetlenkedtek az emberek, amikor a keresztény büntudat eleven lelkiállapot volt; de tudták, hogy igazságtalan és borzalmas, amit cselekszenek. Ez a tudat mintha a mai ember lelkében elsorvadt volna.”¹¹²⁵

Márai – hasonlóan a *Harminc ezüstpénzben* az utolsó vacsora jelenetéhez – demitologizálásra használta fel a képben azt, ahogy Jézus ígéretet tett a balján szenvedőnek. A szavait nem lehetett hallani, mert a szél elvitte a hangot a porral, és a tömeg is hálásan zsivajgott a műsor közben a farizeusok meglepedésére. „Remek hecc volt. Ugratták, hogy most váltsa

¹¹²⁰ „És felele nékem az Úr [...] Íme, felfuvalkodott, nem igaz ő benne az ő lelke; az igaz pedig az ő hite által él.” Hab. 2: 2–4.

¹¹²¹ Róm. 1: 17.; Gal. 3: 11.; Zsid. 10: 38.

¹¹²² MONTESQUIEU, *Perzsa levelek*..., 223.; HALL CAINE, *Krisztus*..., 1:10.; Vö. ZOLTÁN, *Szép versek 1944*..., 52.

¹¹²³ TN, 1966, 344.

¹¹²⁴ TN, 1967, 79–80.

¹¹²⁵ TN, 1947, 118.; Vö. TN, 1975, 308.

meg magát, ha tudja. Höhö. Bízatták, hogy ugorjon le a keresztről, ha tud. Hehe.”¹¹²⁶ Az *ugratták* ige kétértelműségén túl talán ez esetben lényegesebb megállapítást tenni arról, hogy a figyelmes olvasónak esetleg fehér gondolatbuborékok jutnak eszébe e nevetést szimbolizáló, leginkább képregényekben olvasható hangutánzó szavakról. Előzőleg már kifejtésre került a szerzőnek a populáris kultúra ilyen jellegű termékei iránt érzett ellenszenvé.

Elgondolkodtató végül Márainak az a bizonyosan nem véletlen jelenetfoszlánya, ami a három kereszt elhelyezkedését firtatja. Az először ráerőltetésnek vélt hipotézis mégis említést érdemel, mert ilyen rövid és tömör műfajban feleslegesnek tűnne a kérdés és a válasz, ha nem lenne többértelműség benne:

MÁSODIK FARIZEUS

Tulajdonképpen... Mi volt a bűne?

ELSŐ FARIZEUS

A bűne?... A baloldalinak?...

MÁSODIK FARIZEUS

Nem, a középsőnek.¹¹²⁷

Érdeemes visszalapozni a disszertációban ahhoz a '48-as idézethez, amelyben Márai beszámolt róla, hogy se a jobboldal se a szélsőbaloldal nem tűrte meg őt mint kritikus gondolkodót. Ismét egy politikai utalás, ami alátámasztja, hogy regnáló hatalom a választások miatt be akarta magát biztosítani.

Ötödik kép: Szenátorok

*„az értelem és a szolidaritás ereje nem hatalmasabb,
mint az ösztönök rémuralma.”¹¹²⁸*

„A kegyetlenség is lehet »humánus« – akármilyen képtelenül hangzik, a kegyetlenség, melyet ember követ el ember ellen, valahogy »emberi kegyetlenség«, lehet benne meglepetés, iszonyat és katarzisz. Az emberi, a »humánus« antihumanitás, tehát az eleven kegyetlenség egy az emberrel, és minden emberben, minden korban nyoma van.”¹¹²⁹ Adott a szerző kielégítő

¹¹²⁶ MÁRAI, „Keresztkérdés”, 778.

¹¹²⁷ Uo., 779.

¹¹²⁸ TN, 1959, 218.; Vö. MÁRAI Sándor, „Bucusu?”, *Pesti Hírlap* 55, 203. sz. (Budapest: 1939. szept. 3.), 7–8, 8.

¹¹²⁹ TN, 1966, 379.

magyarázatot a római szenátorok dialógusában Jézus „hasznos és humánus”¹¹³⁰-ként jellemzett kivégzési módjának értelmezéséhez. Márai számos naplóbejegyzésben vélekedett úgy, hogy a középkori ember–ember ellen folyt (lovagi) küzdelmek még emberi vonásokat mutattak, viszont az atomkorszakban zajló háborúkban pillanatok alatt semmivé váló százezrek már más, a „gépesített” kategóriába esnek.¹¹³¹

A lánzsahasználat évezredes hagyományának dicséretében („Humánus eljárás, méltó Róma nagylelkű hagyományaihoz.”¹¹³²) a szerző az ellentétes iróniát forgatta ki ismét kétszer, így máris az emberi természethez hű: kegyetlen, objektív realitás tárul fel a kép mögül. „Rómában a medvékkel mégis érdekesebb az ilyesmi.”¹¹³³ – hangzik fel a dialógusból Marcus Aurelius elmélkedései *Hatodik könyvében* olvasható kritika, miszerint az amfiteátrumok műsora egyhangú.¹¹³⁴ „Tehát nem azt kifogásolja, hogy barbár és kegyetlen a műsor, hanem azt, hogy monoton, unalmas. Bölcs császár. A kegyetlenség végül unalmas. Csak a jóság és szépség érdekes.”¹¹³⁵ – írta Márai az *Elmélkedéseket* újraolvasva 1984-ben.

A szenátorok életvitele „az ember elaljasodási lehetőségének legalsó köre. Dante sem gondolt erre”¹¹³⁶ – ítél a szerző egy 1970-ben írt naplóbejegyzése a politikáról. A hangjátékban két politikus korrupt és embereket használati cikk-ként kezelő jellemképe bontakozik ki, akik önző, élvhajhász személyek, fenn kívánják tartani a jelenlegi, számukra jövedelmező társadalmi-politikai állapotot, amelyben kiszolgáltatott fiatal nőkkel és finom vacsorákkal zárhatják léha és pazarló napjaikat. A status quo fenntartásának eszköze a már két esetben említett cirkusz: a nép ismétlődő-viszonylagos, hazugságon alapuló kényelmének megteremtése és egyben állatias ösztöneinek kiélésére és kiélezésére alkalmas attrakciók. Sokatmondó továbbá a szenátorokban munkáló félelem e kiszámíthatatlan tömeg miatt: érzik, tudják, hogy egy tudatos társadalomban nemcsak személyi biztonságuk lenne veszélyben, de – mint hódítóknak – hatalmi pozíciójuk is.

A párbeszéd másik mélyértelmű iróniája a rómaiak zsidókról alkotott megítélésében van. Nemcsak a tömegről esik szó a társalgásban, hanem a judeai népről, erről a „benszüllött”, „barbár”, vad társadalomról, amelynek tagjai kiszámíthatatlan „fajzatok” – repkednek a pejoratív jelzők a rómaiak szájából egy több évezredes írott hagyománnyal rendelkező

¹¹³⁰ MÁRAI, „Keresztkérdés”, 780.

¹¹³¹ TN, 1953, 199.

¹¹³² MÁRAI, „Keresztkérdés”,

¹¹³³ Uo.

¹¹³⁴ AURELIUS, *Elmélkedések*, 114.

¹¹³⁵ TN, 1984, 233. Marcus Aureliusról lásd még TN, 1944, 152.; TN, 1948, 138–139.; TN, 1949, 89.; TN, 1980, 228, 229.; TN, 1981, 242.; TN, 1984, 234, 239, 240, 244.; Vö. ZOLTÁN Gábor, *Szomszéd: Orgia előtt és után* (Budapest: Kalligram, 2021), 307.

¹¹³⁶ TN, 1970, 28.; Lásd még TN, 1959, 254.

társadalomról. A hódítóknak sincs komolyabb (történelmi) ismeretük e leigázott népekről, nincs rá szükségük, mert céljuk csak a gazdasági kizsákmányolás – tehát a római nép jóléte és tudatlan elégedettsége. A dialógus kulcsszava a *nép*, amire általában hivatkozni szoktak a politikusok, de leginkább azok az önjelölt vezetők, akik az egyszemélyi döntésmechanizmus, tehát a személyi kultusz kiépítését érzik céljuknak.

Hatodik kép: Jézus

„Ha visszagondolok egy élet olvasmányaira, azt a bizonyos sokkot olvasás közben csak akkor éreztem, ha az olvasmány valahol, valahogyan, valamiben megragadta, kifejezete azt, ami »emberi«, tehát az ember tudatos pillanatát, amikor érzékeli önmagát, környezetét vagy a világot, amelyben él.”¹¹³⁷

„Hang középről (Hangos, vontatott, szaggatott.) ’Éli! ’Éli!... lama sabbaktani!...”¹¹³⁸ Hangzik fel Jézus kiáltása.

Hosszas mérlegelést követően tekinti az elemzés ezt az egy mondatot külön képnek, mert bár a három, kereszten függő ember jelölésére egyformán Hang-ként utalt a szerző, Jézus szavai effekttel vannak elválasztva a latrok dialógusától. Tehát Jézust Márai mégis elkülöníti a két bűnözőtől, mert itt éppen nem a latrokhoz szól, hanem Istenhez. További két okból különbözik ez a jelenet a többitől: egyrészt áttételesen Jézus a témája a többi dialógusnak, ebben viszont nem egészen vagy nem abban formában, hogy róla beszélnek; másrészt az ő dialógusa látszólag nem teljesedik ki. Jézus nem talál párbeszédpartnerre, egy egyoldalú dialógus részvevője; a hangeffektek tekinthetők válasznak a hangjáték végén mint a drámai hatáskeltés (olcsó) eszköze, de sokkal inkább mint a bibliai mitikus hagyomány szépirodalmi továbbélése.

Jézus utolsó szavai Márai számára azért kihangsúlyozandók, mert ellentmondanak Isten voltának és egyben a feltámadás mítoszának is. Jézus zsidó identitása megszűnik és megszületik a keresztény isten(kép)¹¹³⁹ – értett egyet a szerző Renan véleményével. Ezen túlmenően pedig a *Harminc ezüstpénz*ben is említett kora keresztény zsinatok istenképteremtő vitáit bírálta.

Visszaidézendő a szerző ’48-as véleménye, miszerint Jézus cselekedeteivel, élő példával nem tudta megváltani az embert, a kísérlethez szükséges volt Pál apostol és az irodalom. Jézus e kérdéssel bevallotta, hogy nem sikerült az ő kísérlete; halála és annak körülménye a

¹¹³⁷ TN, 1966, 361.

¹¹³⁸ MÁRAI, „Keresztkérdés”, 781.; Vö. MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 106.

¹¹³⁹ TN, 1944, 332.

bizonyíték erre. Az egyes szám első személy is beszédes, igaz nem csupán a hangjáték aspektusában. Miért nem szól a kérdés többes szám első személyben? *Miért hagytál el minket?*

A kérdéssel megtörtént „az ítélet, a cselekmény értelme”:¹¹⁴⁰ kimondatni Jézussal ezt a mondatot, ami Hall Caine szerint Illés prófétának szólt,¹¹⁴¹ és mégis, „ami messze a cselekményen túl kiált az emberekhez”,¹¹⁴² mintegy jellemezve a kimondót is és a politikai hatalomnak alárendelt nietzschei istentelen társadalmat is. Jézus utolsó önfeladó szavaiban benne van az, hogy a környezetében rajta kívül senkinek nincs igazán istenélménye, ezért nem is alakult ki bennük az irgalom és a szeretet. Az olyan emberek akaratának tárgyává degradálódott, akik elhagyták Istent.¹¹⁴³ Jézus elvesztette hitét az emberben és ezért kételkedett, de nem Isten létében,¹¹⁴⁴ csak a kifürkészhetetlent hibáztatta, mint próféta elődei.¹¹⁴⁵

A továbbiakban hatékonyak és relevánsnak tűnik a *Keresztkérdés* kérdésfelvetéseit és az olvasóban kiváltott kérdések természetét Stanley Cavell Shakespeare darabjairól írt tanulmányának filozófiai gondolatai mentén elemezni.¹¹⁴⁶ A kutató szerint Descartes Isten bizonyosságán alapuló elméletének meghaladása magával hozta azt a kérdés, hogy mi módon éljen az ember egy talajvesztett világban. „Descartes módszere, nevezetesen, ahogy Descartes egyértelművé teszi, hogy Isten létének bizonyossága szükséges a világ és a mindennapi döntéseink közötti durva megfelelés vagy összefüggés megteremtéséhez (akárhogy is álljon a kérdés a természettudományokban), azt jelenti, hogy ha az Istenbe vetett bizonyosság meginog, akkor a mindennapok alapjai is megrendülnek.”¹¹⁴⁷ Ahogy Cavell Shakespeare darabjairól kijelentette, úgy a *Keresztkérdés* sem ad végső megoldást a szkepszisre, s különösen nem zárja le a problémát az Isten mibenlétével kapcsolatban. A hangjáték a dörgés-villámlás effektjével sejteti kiismerhetetlenségét.¹¹⁴⁸

¹¹⁴⁰ TN, 1948, 264.

¹¹⁴¹ HALL CAINE, *Krisztus...*, 2:530–531. Feltételezése azon alapult, hogy a név jelentése „Jahve az én Istenem”. MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 70.

¹¹⁴² TN, 1948, 41.

¹¹⁴³ Vö. TN, 1961, 90–91.

¹¹⁴⁴ Vö. TN, 1960, 271.

¹¹⁴⁵ Vö. 1944, 255. „Az Isten jobban tudja.”

¹¹⁴⁶ Stanley CAVELL, „A tudás megtagadása Shakespeare hat darabjában”, ford. KOMÁROMY Zsolt, *Helikon* 44, 4. sz. (1998): 460–494.

¹¹⁴⁷ Uo., 464.

¹¹⁴⁸ Vö. uo., 465.

Hetedik kép: Haldoklók

„»Mebáná azért az Úr, hogy az embert teremté a földön.«

Először Mózes mondta ki, aztán Shakespeare és Vörösmarty. S még néhányan.”¹¹⁴⁹

1961 „Október 16. Hangjáték: a két lator a keresztfán – Jézus feje felett – beszélget.”¹¹⁵⁰ Volt a terve még a *Keresztkérdés* előtt Márainak, amiből ez a kép maradt meg, az is csonkán 1978-ra. A '66-os változat az utolsó dialógus esetében is hosszabb, mint a publikált változat: Jézus szavai után Márai, mintegy a kereskedelmi csatornákra utalással (reklám)szünetként iktatott be zenét. Nem tudható, hogy milyen fajta zenét képzelt a latrok párbeszéde elé, akik sanyargatásuk közben alig hallhatóan, esztétikailag erőltetettnek ható módon beszélgetnek Jézus kilétéről:

HANG BALRÓL

/nyögve:/ [aláhúzott]

Mit mondott?...

HANG JOBBRÓL

/nyögve:/ [aláhúzott]

Azt mondta...Eh...Azt mondta, hogy elhagyták...

HANG BALRÓL

Elhagyta? Ki?...

HANG JOBBRÓL

Nem tudom. De azt mondta...Eh...Birod még?...

HANG JOBBRÓL [A szereplők következtelen sorrendje nem másolási tévesztés.]

Leszakad a vállam... [.....] ... Hogy' mondta? Zsidóú!...

HANG BALRÓL

Valahogy úgy...Már jönnek a fustéllal...Eh...

HANG JOBBRÓL

Ennek is összetörik...Eh...A csontját?..

HANG BALRÓL

Eh...Az anyja kinját... [.....] ...Nem, ezt szúrják...Látod?...

HANG JOBBRÓL

Látom. A bitang! Protekciós<?>! ...Ez is bandában volt?...

HANG BALRÓL

Á, fenét. Zsidó, Politikai.

¹¹⁴⁹ TN, 1947, 157.

¹¹⁵⁰ TN, 1961, 151.

/Csend./ [aláhúzott]

/Földrengés, Égze<n>ngés, Villámcsapás. Aztán:/ [aláhúzott]

Csend. [aláhúzott]

Zene. [aláhúzott]

Vége

Manhattan, 1966. Márai Sándor [autográf bejegyzés]¹¹⁵¹

Tehát a jelenet Jézus testének megsebzése alatt zajlik. Az elbeszélés kulcsszava a *politikai* jelző, követve Ernest Renan álláspontját, miszerint Jézus egyfajta kommunizmust akart megvalósítani a zsidó közösségekben.¹¹⁵² A dehumanizáció és egyben a XX. századi szélsőbaloldali totalitárius rendszerek önkanonizációjának iróniája a kommunizmusra törekvő *politikai*, aki a szovjet-bolszevizmus szóhasználatban *fogoly*, *rab*; nem ember többé. A politikai reakciók különleges bánásmódban részesültek, és ebben a tekintetben párhuzam fedezhető fel a közel tíz évvel később megjelenő *Gulag szigetvilág*¹¹⁵³ történeteivel.

¹¹⁵¹ MÁRAI Sándor, *Keresztkérdés* (Manhattan: 1966), PIM, Márai-hagyaték, kézirat jelzet nélkül, 20.

¹¹⁵² Ernest RENAN, *A kereszténység eredetének története II.: Az apostolok*, ford. Salgó Ernő (Budapest: Dick Manó, 1928), 52, 76, 79, 162.; TN, 1945, 138–139, 140–141.; Vö. TN, 1948, 78,

¹¹⁵³ FODOR József Péter, „Márai Sándor Alekszandr Szolzsenyicinről alkotott véleményének alakulástörténete”, *Ambroozia Irodalmi Folyóirat* 9, 1. sz. (2019), hozzáférés: 2021. április 16, <https://www.ambroozia.hu/A201901/tanulm%C3%A1ny/m%C3%A1rai-s%C3%A1ndor-alekszandr-szolzsenyicin%C5%91-alkotott-v%C3%A9lem%C3%A9ny%C3%A9nek-alakul%C3%A1st%C3%B6rt%C3%A9nete>

Összegzés a *Keresztkérdés* című hangjátékról

„Amit valamikor irodalomnak neveztek – az evangéliumi, a »jó hír« –, nincs többé. A szabad Nyugaton a kommercializált konzum-terrorban éppen úgy megfulladt az irodalom, mint Keleten a szocialista kalodában. Mindenütt csak az kap levegőt, amit »megengednek«. De nincs engedélyezett irodalom. Marad itt és ott egy-egy ember, aki foggal és körömmel védi azt a jogát, hogy leírja, megalkossa azt, ami aztán nem jut el az olvasóhoz, aki már nem olvas, csak fogyaszt.”¹¹⁵⁴

Goya nem felelni akart a közönségének, hanem kényszerítette a közönséget, hogy kérdezzen. (Mint mindig a zseni.) Goya felfedezte a zsenijét a pillanatban, amikor már nem akart »tetszeni« az embereknek – mint a középkor embere, aki csak abban látta nagynak az embert, amikor megkísérelte, hogy kifejezze azt, ami több, mint az emberi. Goya tudta, hogy a *condition humaine*: börtön, és gyűlölte a csalókat – az orvost, a papot, a politikust –, akik hamis szavakkal menekülést ígértek ebből a börtönből.”¹¹⁵⁵

Az összefoglaló gondolatokat az 1945-ös évvel szükséges kezdeni, visszatérve ahhoz a már idézett lényeges szerzői állásponthez, hogy „Magyarország nem keresztény ország.” E vádbeszéd végén olvasható, hogy Márai egy pátoszmentes kereszténységben látott megoldást, amelynek bizonyítására nincs szükség sem okmányokra, sem intézményekre csupán az erkölcsben és szellemben egyaránt silány, csökkent értékű emberi garnitúra megváltozására.¹¹⁵⁶ Az író tudta, hogy ez utópia, cinizmusa pedig megmaradt az egyre szélesebb világtörténelmi ismeretek birtokában.

Márai megírta azt a pátoszmentes passiót, ami állásfoglalása szerint reálisabb és tanulságosabb képet fest a történelekről. A hétköznapi elkövetőkön keresztül (külsőleg) fokalizált (a láthatatlan megfigyelő is résztvevője a cselekménynek) művel elérte azt, hogy az olvasó kényelmetlenül érezze magát: „Eric Leake »nehéz empátiának« nevezi ezt az elkövetői nézőpont megjelenítésével kapcsolatos olvasási tapasztalatot.”¹¹⁵⁷ – írta Timár Andrea. „Ilyenkor az olvasó nem ülhet fel többé arra a magas lóra, amelyet az áldozatok szempontjából megírt alkotások előidéztek morálisan »könnyebb empátia« biztosít, vagyis az a biztos tudat, hogy mi magunk – természetesen – sosem lennénk képesek olyan borzalmak elkövetésére, mint

¹¹⁵⁴ TN, 1979, 118–119.; Lásd még TN, 1954, 197.

¹¹⁵⁵ TN, 1970, 88–89.

¹¹⁵⁶ TN, 1945, 329–330, 343, 351.

¹¹⁵⁷ TIMÁR, „Dehumanizáció:...” 6.

amilyenek az áldozatokkal történtek.”¹¹⁵⁸ Márai sem hitte, hogy a magyar társadalom befolyásos része képes kitartani a nácik mellett, és nem fogja követni a jugoszlávok és a lengyelek példáját. Ezt bizonyító erejűnek tartotta arra nézve, hogy „a műveltség és a vallás soha nem fegyelmezte a legvadabb kínzóhajlamokat.”¹¹⁵⁹ Mégis inkább az az álláspont következett mindebből, hogy a „mi időnkben a keresztény műveltség utolsó erejével él. De nem hiszem, hogy a nyugati ember tud új erőfeszítést adni ennek a műveltségnek.”¹¹⁶⁰ – írta 1946-ban.

Nem fog tudni, mert a „gépi civilizációba átmerevedő nyugati kultúra”¹¹⁶¹ embereinek anyagi javakért folytatott versenyében másra (önmagára) figyel. Kevesen vannak, akinek célja „[a]z állammal szemben, mely rabszolgákat akar, megőrizni az egyén szabadságát és módot adni arra, hogy a szociális igazság szolgáltatásban is kifejlesszük egyéniségünket, személyiségünk minden erejét” – képzelgett a szerző a háború utolsó évében „az oxfordista, a humanista, a nyugati, emberi s társadalmi program”-ról.¹¹⁶²

Az író tapasztalatai gyökeres ellentétét mutatták az „emberi” társadalomnak, és e tekintetben ismét a dehumanizáció gyakorlatához kell fordulnia a társadalomfilozófiai alapokon nyugvó értelmezésnek, mert a műelemzés a passiójátékokhoz és az évezredes hagyományokhoz hűen, Jézus alakját tette meg origónak, és a dehumanizáció tárgyának, míg a gyilkos ösztönök ábrázolása miatt a többi szereplőt: a dehumanizált elkövetőket is érdemes e megközelítésből vizsgálni. A női nem és az étel áll érdeklődésük középpontjában, mindkettőt erőszakkal szerzik meg, nincs meg bennük az „érzelmi fogékonyság, a személyi kapcsolatok magas hőfoka, a kognitív nyitottság, az egyéni cselekvőképesség és a mélység.”¹¹⁶³ Ellenben merev gondolkodású robotok, emberi erőforrások csupán; a gondolkodás merevsége, a passzív felcserélhetőség és a felszínesség jellemzi őket – ez jelenti a mechanisztikus dehumanizációt, tehát az ember géppé degradálását.¹¹⁶⁴ Egyetlen kritikai hang szólalhat meg bennük: a másság iránti ellenszenv olykor gyűlöletig fajuló agressziója. Ahogy Márai írta 1979-ben: „A tehetség, a jellem is provokáció a tömegcivilizációban. Leöntik vitriollal, rágalommal, gyalázkodással.”¹¹⁶⁵

---

¹¹⁵⁸ Uo.

¹¹⁵⁹ TN, 1947, 75.

¹¹⁶⁰ MÁRAI, „Európa elrablása”, 106.

¹¹⁶¹ TN, 1945, 9.

¹¹⁶² TN, 1945, 297.; Vö. TN, 1962, 202.

¹¹⁶³ FARKAS Ákos, „Csolovek bádognál: Radikális dehumanizáció és a Gépnarancs című regény”, *Helikon* 65, 1. sz. (2019): 89–95, 92.

¹¹⁶⁴ Uo.

¹¹⁶⁵ TN, 1979, 156.

A szavak ironikus kifogatása által mossa el a határokat a szerző fogalmak és értékek között, így elmosódik a határvonal ember és állat között is.¹¹⁶⁶ Az egyéniségek élethelyzetét leginkább az nehezíti, hogy „[s]zámos politikai, történeti, jogi környezetben előfordul, hogy ami igazságtalan, az még törvényes lehet, hogy ami nem etikus, az jogszerű, és éppen a törvények és morál közti távolság teszi lehetővé az arendti értelemben vett »banális« gonosz megjelenését.”¹¹⁶⁷ Bizonyosra vehető a *Keresztkérdés* szereplőinek jelleme és Hannah Arendt *The New Yorker* oldalain közölt, Adolf Eichmannról (1906–1962) írt jellemzése közötti tartalmi kapcsolat. A per öt évvel a hangjáték előtt zajlott (1961. április 11. – 1961. december 15.), Márai az év elején két bejegyzést szentelt a témának, amelyekben előrevetítette, megjósolta azt az ellenszenvet, amit a filozófusnak meg kellett tapasztalnia.¹¹⁶⁸ Eichmann kivégzésének napján kelt további gondolataiban a szerző a náci tiszt védekezését hamisnak tartva értett egyet az ítélettel. „De ezt az embert egy állam erőszakkal szöktette meg egy idegen államból. Aki erőszakot erőszakos eszközökkel torol meg, nem igazságot oszt, hanem erőszakot gyakorol. Ha Eichmannt megölik a zsidó ágensek Argentínában: nem szolgálatnak »jogot«, de emberi törvény szerint elégtételt vesznek. Ilyesmi van. De megjátszani egy jogi komédiát, amely igazságnak tetszik, holott a valóságban a gengsztert gengszterizmussal kerítették kézre: ez megint bizonyíték, hogy nincs többé jog, sem erkölcs, csak erőszak van.”¹¹⁶⁹ – olvasható ismételt véleménye a világpolitikáról. A hangjáték vizsgálata további kiterjesztésének irányát jelentheti részletezni azt a kortárs párhuzamot, ami a szereplők képzelőerejének és egyben empátiás készségének hiányán alapul.¹¹⁷⁰ Hiszen Jézus szintén a dehumanizáció okára kérdezett rá, Márai pedig a gonosz természetét bemutatva sarkallta kérdésre az olvasót is.

A szerző emberképe kettős jelleget mutat, egyrészt morális fejlődésében reménytelen („minden vallás, nevelő kísérlet teljes morális csődjét”¹¹⁷¹ mutató tömegtársadalom), de a gyakorlati tudás végtelen lehetősége képességével rendelkezik, amit leggyakrabban gonosz célokra használ fel.¹¹⁷² Így volt ez az ókorban is; legtöbbet utolsó éveiben Plutarkhoszra hivatkozott Márai, amikor ismételte, hogy csak a számok és a módszer változnak az időben.¹¹⁷³ Az emberek csoportnyomásra elvesztették a szenzibilitás képességét és barbárrá

¹¹⁶⁶ Vö. ZOLTÁN, *Szomszéd...*, 298. „Nem lehet az állatokhoz hasonlítani, mert ez nagy sértés volna az állatokra, ők csak akkor ölnek, ha éhesek.”

¹¹⁶⁷ TIMÁR, „Dehumanizáció:...” , 6.

¹¹⁶⁸ TN, 1961, 56, 60.

¹¹⁶⁹ TN, 1962, 268.; Folytatását lásd uo., 269–270.

¹¹⁷⁰ Hannah ARENDT, *Eichmann Jeruzsálemben*, ford. MESÉS Péter (Budapest: Osiris Kiadó, 2000), 62.

¹¹⁷¹ TN, 1974, 43.

¹¹⁷² TN, 1952, 173.; Vö. TN, 1958, 172.

¹¹⁷³ TN, 1974, 96–97.

váltak; amikor a csoport bűnre készítetett, és a bűnt a bátorsággal azonosította.¹¹⁷⁴ Tehát olyan feltételek között cselekedtek, amelyek szinte lehetetlenné tették számukra, hogy rémtetteik tudatosulhassanak bennük.¹¹⁷⁵ Tíz évvel a hangjáték után jelent meg folytatásokban az *The American Poetry Review* című amerikai folyóiratban Tadeusz Borowski (1922–1951) *Pożegnanie z Marią (Búcsú Mariától)* címmel 1948-ban publikált novellafüzére (angol címe: *This Way for the Gas, Ladies and Gentlemen*. Magyarul: *Hölgyeim és Uraim, parancsoljanak a gázba fáradni*¹¹⁷⁶), ami Márait teljesen meglepte: addigi álláspontjához tartotta magát, mégis kiolvasható véleményéből, hogy a holokauszt semmihez sem mérhető, amit addig ismert: 1976 „[á]prilis 5. A Borowski-támadás emléke nem szűnik kísérteni. A lidércálom. Az, hogy az Ember mindenre képes, határtalanul.”¹¹⁷⁷ „Soha nem olvastam meggyőzőbb vallomást arról, hogy az ember képessége, hajlama végtelen, amikor módja van bűnöket elkövetni.”¹¹⁷⁸

Márai szerint a keresztényi világ létezése önmaga iróniája: az őskeresztényi szeretetről és egymás iránti segítségnyújtásról prédikáló társadalom iróniája, hogy tiszta őskeresztényi közösség Jézus idejében nem volt, utána száz évvel szektákba tömörülve egyfajta katakombakereszténység létezett, ami a délolasz vidéken (is) pogány elemekkel ötvözve terjedt szét, majd intézményesülve gyakorlatilag eszmei ellentétébe fordult.¹¹⁷⁹ A tudás e korábbi státuszának megváltozása, az információelosztás radikális átalakulása – ami a szerző szerint a katolikus egyház hatalmi befolyásának végét jelenti, mert megszűnt az évezredes célzott és megkérdőjelezhetetlen befolyásolás papok általi lehetősége – a hangjáték szövegén túlmutató módon is alátámasztja az olvasás demokratizálódását, hiszen egy tömegmédiumba szánt alkotás.¹¹⁸⁰

Összességében a dolgozat nemmel felel a *Keresztkérdés* esetében Kakuszi B. Péter felvetésére, miszerint Márai drámai alkotásaiban a prózánál még inkább szembetűnő lehet a

¹¹⁷⁴ Delsol CHANTAL „Simone Weil, Hannah Arendt és a gonosz banalitása”, ford. MARCZISOVSZKY Anna, *Helikon* 65, 1. sz. (2019): 11–17, 16.

¹¹⁷⁵ Vö. ARENDT, *Eichmann...*, 304.

¹¹⁷⁶ Tadeusz BOROWSKI, „Hölgyeim és Uraim, parancsoljanak a gázba fáradni”, in *Kővilág*, ford. FEJÉR Irén, KÖRNER Gábor, SPIRÓ György (Budapest: Múlt és Jövő, 1999), 202–223.

¹¹⁷⁷ TN, 1976, 343.; Vö. a *Tragédie de la Déportation. 1940–1945* (1954) című vallomásgyűjteményről írt véleményével: TN, 1955, 249.

¹¹⁷⁸ TN, 1976, 342.

¹¹⁷⁹ „Semmiképp se hisszük, hogy Jézusnak szándéka volt főnököt állítani Egyháza élére”. RENAN, *Az antikrisztus...*, 374.; A Pál apostol kori római egyházban érezték először, „hogy a szabad Egyház, ahogy azt Jézus felfogta és Szent Pál megengedte, utópikus anarchia”. RENAN, *Az evangéliumok...*, 230.; A francia történész a leginkább szóban terjedő hagyomány, a hiszékenységre alapozott vallási dogmák és a ráépült hierarchikus intézményrendszer kialakulását a hatodik kötetében tárgyalta részletesen: RENAN, *A keresztény egyház...*, 57, 62, 68, 78, 284–285, 296.

¹¹⁸⁰ RADICS Viktória, „Dokumentumok írókézen”, *Helikon* 65, 3. sz. (2019): 374–391, 387.

szervő hiányos felkészültsége vagy éppen tehetségtelensége a dialógusok megalkotásában.¹¹⁸¹ Márai kulcsszavak felhasználásával dialógusmontázst készített egy meg nem írt, csak a fejében létező regénytervből, annak prózai szövegét a pastiche stílusában párbeszédes formára alakította. Más stílusban, anyagi okokból megtette ezt a New York-i években néhány korábbi tényleges regényével is. A kompozíciós forma, tehát a rövid párbeszédok kollázsszerű összezsúfolása hangsúlyozza a tömegben zajló társadalmi folyamatokat, aminek ellenpontja a keresztire szegelt test. A beszélgetéseket Jézus halálának viszonyában észleli az olvasó, amiből kialakul a mű jelentése: a modern kapitalizmusban a gazdaságpolitikai hatalom megszerzése érdekében a tömeg (áttételesen a gazdaság irányítói által) elsöpri a polgári kultúrát az értelmiség és nem értelmiség között folyó osztályharc tág keretein belül.

A szerző a gyors befogadás érdekében televíziós reklámszlogen- vagy plakátszerű, gyors váltásokkal operált, viszont ezekkel nem érte el a kívánt hatást, mert a mű világirodalmi kölcsönzéseinek felfejtése több munkát igényel, igaz, elolvasni rövidebb időbe telik, viszont megérteni és átlátni nem – főleg, ha a „befogadó érzékelése és a világról való ismerete”¹¹⁸² eltér a szerzőétől. Erről vallotta Márai, hogy mint kortárs művész nincs tisztában azzal, hogy mit gondolnak az emberek, és így nem is tudta „a tudaton kívüli dolgokat felhasználni oly módon, hogy segítsenek az alanynak megszerezni a gondolatait, percepcióit és érzelmeit egy koherensebb és jelentéssel telítettebb módon.”¹¹⁸³ Kijelentését cáfolni látszik a *Keresztkérdés*, mert az antropológiai megfigyelések gyakorlata nem volt hiábavaló: tisztában volt azzal, hogy mit gondolnak, és azzal is, hogy ő, az író nem lesz népszerű, ha művészete által szembesíteni próbálja őket gondolataikkal. Susan Sontag Syberberg *Hitler, egy film Németországból* című alkotásáról írt filmesztétikai munkáját idézve 1979-ből: „Olyan mű ez, mely különleges figyelmet és részrehajlást követel, elvárja, hogy reagáljanak rá, hogy újra megnézzék. Minél többet fog fel valaki a stílusreferenciákból vagy a tudásanyagból, annál jobban vibrál”.¹¹⁸⁴

Még mindig a montázs művészeti eljárásánál maradva – ahogy a kollázs a fényképen, úgy a drámai életképek az irodalmi szövegben újraértelmezik az *egyén* modern kultúrában elfoglalt helyét.¹¹⁸⁵ Márai művészi peremlényként új kontextussal, új formával fejezte ki az alkotó ember

¹¹⁸¹ KAKUSZI B. Péter, „Bibliai és profán motívumok Márai kétegyfelvonásosában”, *Vigilia* 71, 7. sz. (2006), 529–538, 533.

¹¹⁸² Edward T. HALL, „Képi konvenciók és konvencionális képek”, in *A tér költészete: Fotókritikai antológiai*, szerk. Steve YATES, ford. KEMENESI Zsuzsanna, 137–148 (Budapest: Typotex, 2008), 137.

¹¹⁸³ Vö. HALL, „Képi konvenciók...”, 140.

¹¹⁸⁴ Susan SONTAG, „Syberberg Hitlere”, in Susan SONTAG, *A Szaturnusz jegyében*, ford. LÁZÁR Júlia, 147–178 (Budapest: Cartaphilus Kiadó, 2002), 178.

¹¹⁸⁵ Stephen C. FOSTER, „A kultúra megismerése: berlini dada, fotográfia és a tér ideológiája”, in *A tér költészete: Fotókritikai antológiai*, szerk. Steve YATES, ford. KEMENESI Zsuzsanna, 121–136 (Budapest: Typotex, 2008), 130.

társadalomban betöltött, lealacsonyított státuszát. Szociális alapélménye, hogy „az idealizmust legyőzte a realizmus, a nemességet a bosszú, a mítoszt a céltalanság érzése és a megszemélyesítést az elidegenedés.”¹¹⁸⁶ Az író a modern nyugati társadalom még nagyon fiatal, de már mélyen átélte és alkalmazott médiaahagyományain kívül helyezkedett el, a régi hagyományok mentén élve didaktikus jóindulattal humanista-pacifista-emancipatorikus rosszhiszeműséggel¹¹⁸⁷ a fennálló szociokulturális rendszer ellenében kívánt hatni. Nem nyugodott bele a fennálló krízis világába, megtagadta a világkrízist elfogadó dadaistákat az ő művészi módszereiket felhasználva.¹¹⁸⁸ Radikális kritika tárgyává tette a régi és a kortárs állapotokat a felforgatás jegyében; folytatója „annak a szellemiségnek, amely a történelem során mindig megpróbálta aláásni az állítólagos aranykorok önhittségét. Tzara allegóriáját kifordítva nem mikroba, inkább antitest: a szekuláris, racionális, modern társadalom immunműködése.”¹¹⁸⁹

A hangjáték örök aktualitását támasztják alá Márai összefoglaló és a jövőt felvázoló gondolatai 1970-ből arról, amit neki az elmúlt húsz évben meg kellett élnie a kialakuló ipari-indusztriális társadalomban; egyben megmagyarázzák, hogy ez a szépirodalmi alkotás miért maradhatott meg a hajlódában: a téma volt, van és lesz; kimondása a múltban sem változtatott a történelem menetén, és ez a jövőben sem lesz másként. Bahtyin szavaival a „művet a mindenkori tudattartalom (a befogadó tudata) szellemében értelmezik a befogadók, amitől az mindig új megvilágításba kerül.”¹¹⁹⁰ Ez a lehetséges nézőpont Márai szerint az ipari méretű természet- és környezetkárosítás: „Az ember telepesteszte a Földet az örület termékeivel, és most már nem tud következmények nélkül szabadulni ennen elmebájának salakjától: az atomtelepek hulladékaitól, a mérges gázoktól, a posztindusztriális világ szemetétől. A világ mérges szemétdomb lesz – tehát nem »vallásos tömegek«, hanem ganéjtúró emberek tartózkodási helye.”¹¹⁹¹ „Végül minden elrothad; nem marad más, csak egy-egy ember, aki időnként, itt és ott magányosan azt mondja: »Nem«. [...] Ez a [pusztulás a] »valóság« – minden, amit filozófusok és vallások papolnak, gyáva öncsalás.”¹¹⁹²

A műfaj kérdésében az elemzés rávilágított arra, hogy a formakiválasztás problémája nem kizárólag esztétikai jellegű,¹¹⁹³ sokkal inkább alakítja az olvasási szokások megváltozása, mint

¹¹⁸⁶ Uo.

¹¹⁸⁷ Vö. uo., 131.

¹¹⁸⁸ Vö. KAPPANYOS András, „A százéves dada: (A dada mint attitűd)”, *Helikon* 63, 1. sz. (2017): 3–12, 4.; Vö. KULCSÁR SZABÓ, „Klasszikus modernség...”, 106.

¹¹⁸⁹ KAPPANYOS, „A százéves dada...”, 12.

¹¹⁹⁰ BAHTYIN, „Marxizmus és nyelvfilozófia”, 252.

¹¹⁹¹ TN, 1970, 71.

¹¹⁹² TN, 1970, 95.; Vö. ILUH István, „Sorozat”, in *Jó reggelt fény...* (Budapest: Magvető, 1975), 82.

¹¹⁹³ Vö. JENEY, „Műfajtalán-e...”, 355.

a művészi szabadság. A műfajválasztást a *Keresztkérdés* esetében szociológiai, sőt gazdasági tényezők befolyásolták, ami irodalomtudományi megközelítést interdiszciplináris kérdéssé tágította. Valószínűleg továbbra is vitakérdés marad, hogy a *Keresztkérdés* milyen műformák keresztezéséből alakult ki. Drámásított regény vagy tragikus életkép? Esetleg a már hipotézisként felvetett, illetve a szerző által „javasolt” kategóriák egyike(-másika). A műnek a populáris kultúrával, az elektromos tömegmédiával úttörő és szoros kapcsolata miatt érdemes megvizsgálni, hogy a Benyovszky Krisztián tanulmányában elemzett irodalmi átkereszteződés¹¹⁹⁴ adhat-e kielégítő állásfoglalást a műfaji behatárolás tekintetében annak ismeretében, hogy az iróniával operáló demitologizáló¹¹⁹⁵ *crossover* egy „a szereplőkkel való manipuláción alapuló szövegalkotó eljárásként határozható meg, melynek némely esetben lehetnek – bár ez nem szükségszerű – a szöveg műfajiságát kisebb vagy nagyobb mértékben érintő-alakító következményei is.”¹¹⁹⁶

Az, hogy segédeszközként, viszonyítási pontként¹¹⁹⁷ a hangjáték formakategóriáján belül milyen műfajba sorolható a *Keresztkérdés*, nézőpont és értelmezés kérdése – de láthatóan legalább olyan nehezen illeszthető egy kategóriába, mint szerzőjének személyisége és munkássága.

---

¹¹⁹⁴ BENYOVSZKY Krisztián, „Keresztül-kasul a szövegeken: Szempontok az irodalmi crossover meghatározásához”, *Helikon* 62, 3. sz. (2016): 388–397, 388.

¹¹⁹⁵ Uo., 396.

¹¹⁹⁶ Uo., 393.

¹¹⁹⁷ Vö. TAKÁTS József, „Az inga visszaleng – Elbeszélő próza a kétezres években”, *Helikon* 64, 3. sz. (2018.): 334–347, 343.

MÁRAI SÁNDOR JÉZUS-KÉPE AZ *ERŐSÍTŐ* CÍMŰ REGÉNYBEN

„A kérdést, van-e »kinek« írni, egyszer és mindenkorra el kell dönteni. Nincs többé »kinek« írni. Az eltömegesedett világ embere nem hallja többé az irodalom szavát. Iróniát egyáltalán nem hall meg. Irónia, tehát kölcsönös beavatottság és cinkosság nélkül nincs irodalom. Elkövetkezik végre a »tisztá irodalom« korszaka. Megint lehet a felhőknek, a madaraknak, a Sorsnak írni.”¹¹⁹⁸

Az *Erősítő* a késői reneszánsz kor társadalmának ideológiai megosztottságára irányítja az olvasó figyelmét. A római inkvizíció kolostorában játszódó, Giordano Bruno utolsó éjszakája köré szőtt történet a vallási dogmák és a tudományos processzió konfliktusának társadalomformáló hatását tárgyalja. A regény egy (névtelen¹¹⁹⁹) Rómába érkező spanyol inkvizítor levele arról, miként vesz fordulatot az élete a városban töltött idő alatt. Márai e vándorszerzetes szemszögéből mutatta meg, hogy mi mozgatja azokat az embereket, akik úgy hitték, a világban egyedül az ő igazságuk létezik, valamint hogyan gyengült közöttük a közösségmegtartó erő, miután találkoztak egy olyan személlyel, akire nem tudták rákényszeríteni a gyilkos eszmét, mert a másik személy értékrendjének alapja a szabad szellem volt.

Az *Erősítő* és a *Keresztkérdés* először a vallási téma háború utáni-irodalmi feldolgozása miatt került a kutatói figyelem középpontjába. Abban bízva, hogy e két mű árnyalja a keresztény irodalom fogalmi kereteit, mert az arról szóló diskurzus a második világháborút követő kultúrpolitikai célok és az erős központi cenzúra mentén újrászerveződő magyar irodalmi életben, így az irodalomtudományban sem kaphatott nyilvánosan teret. A *Nyugat* hasábjain 1933-ban megindult katolikus költészet vita 1935-ben Sík Sándor *Vigiliában* megjelent írásával hosszú időre nyugvópontra ért. E polémia résztvevőinek többsége az írók vallási meggyőződését tekintették központi kérdésnek: megpróbálták leválasztani a szerző vallási beállítódását az adott mű vallásos tárgyáról, azt állítva, hogy a kettő között nincs szükségszerű összefüggés.¹²⁰⁰ Márai évtizedekkel később reflektált erre a vitára, mondhatni

¹¹⁹⁸ TN, 1951, 345.; Vö. TN, 1953, 266, 359, 413.; TN, 1954, 149, 166, 172, 173, 177.; TN, 1958, 188, 211.; TN, 1959, 7, 213, 214.; TN, 1962, 256.; TN, 1967, 139.; MÁRAI, *Erősítő*, 146.: „A műveltség cinkosság.” (A regény kéziratának 114. oldalán ez a mondat egyike néhány zöld tollal írt, kérdéseket felvető bejegyzésnek.); Lásd még KUNDERA, *A regény művészete*, 138.

¹¹⁹⁹ A továbbiakban a disszertáció *spanyolként* utal rá, mert úgy tűnik ez a tulajdonsága biztosra vehető.

¹²⁰⁰ SZÉNÁSI Zoltán, „Sík Sándor „katolikus irodalom”-konceptiója”, in *A szavak sokféleségétől a Szó egységéig* 115–134 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2011).

folytatta azt. A katolikus irodalom témája vissza-visszatért naplóiban, és beleszötte az *Erősítő*be is. A huszadik század végi politikai átrendeződés ismét szabad teret engedett a vallásos témájú művek kiadásának, így lassan újra irodalmi viták tárgyául szolgálhat(ott) a keresztény, illetve katolikus irodalom és annak fogalma. A disszertáció elkészítéséhez kapcsolódó kutatások eredményeként jelent meg az *Erősítő* című regényről a doktori képzés kezdeti éveiben két tanulmány.¹²⁰¹ Ezek az írások a Márai-féle Jézus alakot körülvevő társadalmi környezet kritikáját elemezték az addig feltárt forrásanyag felhasználásával. A történelmi forrásokra fókuszáló kutatás célja volt a szerző aprólékos munkamódszerét vizsgálni, és – ahogy a *Keresztkérdés* esetében is történt – azokat a világirodalmi utalásokat, áthallásokat feltárni, amelyek a történelmi tanulságok levonása, tehát Márai didaktikus szándéka miatt érdemelnek kitüntetett figyelmet. Az irónia formáinak elemzése pedig a szellemtörténeti háttér felől próbált rámutatni erre a didaktikusságra. Az emlékezetkutatás és a művészi stílus tárgyában elvégzett vizsgálatokat követően a *Harminc ezüstpénz* és a *Keresztkérdés* kéziratának elemzése további felismeréseket hozott az *Erősítő*vel kapcsolatban is. Ezek egy részére a disszertáció előző fejezetei már megpróbálták ráirányítani a figyelmet, a továbbiakban pedig azok a kutatási eredmények is olvashatók, amelyek feltárták és értelmezték Márai hangváltását követő írásmódszerének eredményeit – egyúttal átvezetnek a kutatás késői szakaszában a *Harminc ezüstpénz*ről készült fejezethez, aminek kontextusában Giordano Bruno története is más megvilágításba került.

---

¹²⁰¹ FODOR József Péter, „Könyvek, mint a szellemi szabadság emlékhelyei, A fikció szerepe Márai Sándor *Erősítő* című regényében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 122, 5. sz. (2018): 603–616.; FODOR, „Irónia...”.

Könyvek: a szellemi szabadság emlékhelyei

„Demokrácia – mondják – és szabadság.

De a tömegnek nem kell a szabadság.

A tömegnek védettség kell, semmi más.

A Nagy Rendszerektől nem szabadságot vár, hanem védettséget.

S ezért a tömeg mindig hajlandó feláldozni a szabadságot.

Csak az egyénnek, az eretneknek kell a szabadság,

csak az hajlandó – mindennap, újból – megfizetni az árát.

Ez az ár rendkívül magas.”¹²⁰²

„Február 22. Húshagyókedd. Ma 377 esztendeje égették el Rómában Giordano Brunót. Az eltelt időben sokan voltak, akiket elégettek, nemcsak Rómában, hanem Auschwitzban és máshol.”¹²⁰³
– írta Márai Sándor pontosan három évvel az *Erősítő* első teljes vázlatának befejezése után.¹²⁰⁴
A mű megírását nem tervezte egyértelműen.¹²⁰⁵ 1971 novemberében említette először a „confortatore emlékiratát” pár nappal egy orvosi kivizsgálás előtt, ami miatt Rómába kellett utaznia, így alkalma nyílt meglátogatni a történet helyszínét: a San Giovanni Decollato kolostort.¹²⁰⁶ A következő év januárjában még mindig bizonytalan tervei voltak az írással kapcsolatban: április elején *Bátorító*,¹²⁰⁷ illetve *A bátorító*¹²⁰⁸ címmel szőtt terveket a regényről. 1972 májusától viszont bénító pesszimizmus lett úrrá Márain; az írói lét modernkori reménytelensége, az olvasók hiánya depressziós állapotba sodorta. Altesti fájdalomok és gyakori halálérzete miatt inkább csak olvasott – igaz, a történethez kapcsolódó témákban, így többek között Ernest Renan, Avilai Szent Teréz és Luther műveit vette kézbe. Mindezek ellenére október közepén mégis más írói ambíciókról számolt be,¹²⁰⁹ és nem említett terveket a regénnyel kapcsolatban még a rendszeres újévi számvetés alkalmával sem. Csak 1973. április 11-én, a másik rendszeres – születésnapi – számvetés során merült fel ismét a *Bátorító*

¹²⁰² TN, 1952, 156.; Lásd még TN, 1947, 304.; TN, 1948, 173.; TN, 1961, 100–101.; TN, 1962, 205.; TN, 1963, 317.; TN, 1966, 320.; TN, 1968, 248–249, 258.; TN, 1969, 372, 377.; TN, 1972, 265.; TN, 1983, 172.; TN, 1985, 277.

¹²⁰³ TN, 1977, 451.

¹²⁰⁴ TN, 1974, 45.

¹²⁰⁵ Vö. LÖRINCZY Huba, „Az inkvizítor és az eretnek: Márai Sándor: erősítő”, *Forrás* 35, 11. sz. (2003): 59–76, 59.

¹²⁰⁶ TN, 1971, 214–215.

¹²⁰⁷ TN, 1972, 251.

¹²⁰⁸ TN, 1972, 254, 261.

¹²⁰⁹ TN, 1972, 318–319.

megírásának homályos lehetősége.¹²¹⁰ A tavaszt követően megszorodtak a Bruno halálához kapcsolódó olvasmányai, és 1973 szeptemberében újra elkezdte az írást.¹²¹¹ Az időközben kialakult betegsége és a svájci gyógykezelés november végéig némileg visszavetette írói lendületét. Ekkor említette először *Erősítő* címmel,¹²¹² majd a december 31-én keltezett naplójegyzetéből tudható, hogy a történet „félíg-meddig alakot kapott.”¹²¹³

A depressziós időszak enyhülésének és a könyv megírásának legfőbb kiváltó oka a szerzőnek az a visszatérő eszmélése volt, hogy a könyv fegyver.¹²¹⁴ A fordulat 1973 nyarán következhetett be, miután a *Föld, föld!...* című, éppen elkészült műve hat példányát ajánlottan elküldte budapesti barátainak, de a könyvek közül öt postafordultával visszaérkezett címére, mert a kommunista rendszer még huszonöt évvel a hatalomátvétel után is kivetette magából az eretnek, bíráló gondolatokat. „A betű mégis hatalmasabb, mint az atombombák korában hiszik.” – vonta le a következtetést a feladónak visszaérkezett csomaggal kezében az író.¹²¹⁵

A kutatás kivételes jelentőséget tulajdonít annak az alkotást minden bizonnyal elősegítő és ösztönző forrásnak is, ami felkeltette Márai érdeklődését.¹²¹⁶ Egy 1972. januári bejegyzése szerint „baráti segítséggel”¹²¹⁷ – feltehetően Szőnyi Zsuzsa által – hozzájutott egy inkvizíciós jegyzőkönyvekből készült válogatáskötet második kiadásához. Az első kiadás után közel hetven évvel újra megjelent ritka és alig ismert történelmi dokumentum nem tartozott, és a huszonegyedik század elején sem tartozik a szabadpolcra leemelhető könyvek közé,¹²¹⁸ viszont minden kétséget kizáróan a legértékesebb forrásnak tarthatta a szerző, ami megadta a végső lökést a vágyott lázas alkotáshoz.¹²¹⁹

Az *Erősítő* publikálása szintén nem ment zökkenőmentesen. A regény 1974 nyarán készült el;¹²²⁰ Márai a mű megjelenéséről annyit jegyzett fel, hogy kézfogással megállapodott a kanadai magyar kiadóval,¹²²¹ és egy évvel később, nyár elején visszakarta tőlük a kefelevonatokat.¹²²²

¹²¹⁰ TN, 1973, 394.

¹²¹¹ TN, 1973, 467, 493.

¹²¹² TN, 1973, 499, 502.

¹²¹³ TN, 1973, 517.

¹²¹⁴ Vö. MÁRAI, A *Garrenek műve*, 1:491, 510.; TN, 1947, 94.; TN, 1948, 144.; TN, 1949, 93.; TN, 1964, 86–87.; TN, 1967, 39.; TN, 1971, 205, 206.; TN, 1975, 244.; TN, 1979, 91.; TN, 1981, 269.

¹²¹⁵ TN, 1973, 444–445.; Állítását két év múlva megcáfolta: TN, 1975, 219.

¹²¹⁶ ORANO, Domenico, *Liberi pensatori bruciati in Roma dal XVI al XVIII secolo (Da documenti inediti dell'archivio di stato in Roma)*, (Roma: Tip. dell'Unione Cooperativa Editrice, 1904).

¹²¹⁷ TN, 1972, 233.

¹²¹⁸ 1971 után több kiadást is megért a kötet (1980, 2012, 2020). Budapesten, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban van egy első kiadás, illetve az Egyetemi Könyvtárban egy második, faksimile kiadás. Utóbbi valószínűleg megjelenése óta csak a könyvtáros nyitotta ki leltárba vétel miatt, mert 2016 októberében a könyv lapjait fel kellett vágni.

¹²¹⁹ TN, 1974, 66.

¹²²⁰ TN, 1974, 77, 79, 82, 83, 84, 89, 99.

¹²²¹ TN, 1974, 63.

¹²²² TN, 1975, 219.

A Vörösváry–Weller Kiadó viszont nem adta nevét a könyvhöz, csak a nyomdahasználatot biztosította: „ódzkodva” adta ki, és „fél kézzel, suba alatt”¹²²³ terjesztette annak ellenére, hogy 1975 előtt és után más Márai műveket megjelentetett: *Ítélet Canudosban* (1970), *Rómában történt valami* (1971), *Föld, föld!...* (1972), *Napló 1968–1975* (1976).¹²²⁴ Márai egy 1976-os naplóbejegyzésében adta meg ennek értelmezését. A kiadó félelmének okát, mint központi problémát nem esztétikai, hanem társadalom- és vallásfilozófiai megközelítésben magyarázta: „fél attól [a kiadó], hogy az odaírt etnikus krecliben a »hazafias, vallásos« bugrisok vallásellenességet olvasnak a könyvben. Természetesen ugyanígy prüszkölnek majd a kommunista olvasók, akik – jogosan – magukra veszik a könyv minden sorát. A polarizált hülyeség most már világtűnet: a bigott, provinciális »vallásos, hazafias« konformizmus semmiben nem különbözik a bigott, provinciális antivallásos, antihazafias, hippis, anarchikus antikonformizmustól. A két szélsőség között egészen keskeny pallón lehet csak haladni, csukott szemmel, hogy le ne szédüljön az ember.”¹²²⁵ A regény befogadásának XX. századi története szinte megegyezik a spanyol karmelita inkvizítortanonc által írt regénybéli levélével. Az *Erősítőre*, első megjelenésekor, 1975-ben a magyarországi kritika nyíltan nem reflektálhatott. Voltak emberek, akikhez titkos utakon eljutott abból az 1100 példányból, amit Márainak szerzői kiadásban sikerült az olvasók elé tárnia Olaszországban – azokhoz, akik szívükön viselték a magyar irodalmat, és tisztában voltak felelősségükkel és kötelességükkel vele kapcsolatban.¹²²⁶

E párhuzamok miatt is releváns a regény autobiografikus olvasta, ezért érdemes idézni néhány, a disszertációban eddig nem szerepeltetett Márai-gondolatot. Az író a negyvenes évek végén kezdett tartani attól, hogy hiába élne belső emigrációjában, nem engednék hallgatni Magyarországon.¹²²⁷ Száműzetésbe vonulásának deklarált oka, hogy „magyar író még jelenlétével sem igazolhatja azt a hazaárulást, amit odahaza, az orosz szuronyok védelme alatt [...] művelnek”.¹²²⁸ Ellenérzése a szellem államosításával kapcsolatban nem csökkent az idővel, mert tisztában volt vele, hogy az alkotói szabadság intézményes elvesztése kötötte az alkotók kezét, ezért megszüntette az egyéni különöztetés lehetőségét.¹²²⁹ Márai legkínzóbb és nem szűnő

¹²²³ TN, 1976, 340.

¹²²⁴ MÉSZÁROS Tibor, *Márai Sándor bibliográfia* (Budapest: Helikon Kiadó – Petőfi Irodalmi Múzeum, 2003), 103–104.

¹²²⁵ TN, 1976, 340–341.

¹²²⁶ RÓNAY (2005), *Márai Sándor*, 636–637.; FINTA Gábor, SZÉNÁSI Zoltán, *Közös múltunk: Sipos Lajossal beszélget Finta Gábor és Szénási Zoltán* (Budapest: Kairosz Kiadó, 2014), 56–57.

¹²²⁷ TN, 1948, 253.

¹²²⁸ TN, 1948, 272.

¹²²⁹ TN, 1948, 120.

fájdalma, hogy *A Garrenek műve* teljes, hat kötete magyarul nem jelenhetett meg Magyarországon,¹²³⁰ és ehhez harminc évvel később a *Föld, föld!...* visszaküldése is hozzájárult.

Rónay László szerint Márainak a kilencvenes évek végén történelmiként kategorizált regényei:¹²³¹ a *Béke Ithakában*, az *Ítélet Canudosban*, az *Erősítő* és a *Harminc ezüstpénz* nem tartoznak művészi pályájának fénypontjai közé.¹²³² A vizsgálatok mégis alátámasztani látszanak azt az író hangváltásán alapuló hipotézist, hogy az *Erősítő*, mint „énformájú áltörténeti regény”,¹²³³ ahogy Szegedy-Maszák Mihály nevezte, nem elhanyagolandó, egyrészt az alkotáslélektan szempontjából, másrészt témáját illetően. Szegedy-Maszák értelmezésében tehát, a regény leginkább vallomás. Az életrajzi párhuzamok szerepét, mint a Márai-befogadás specifikusságát a módszertani fejezet már kifejtette, de az *Erősítő* esetében nyomatékosan kihangsúlyozandó, hogy e történelmi témájú regény autografikus olvasása¹²³⁴ szinte csak abban az esetben lehetséges, ha az olvasó ismeri a naplót, mint *Márai igazságát*.¹²³⁵ Sőt, a naplók ismeretében rendkívül nehéz, szinte lehetetlen nem vonatkoztatni a regénytörténetet az író életútjára, még akkor is, ha a regény kifejezetten kinyilatkoztatná, hogy nem az életrajzi szerzőről szól.¹²³⁶ Tanulságos itt utalni Márai kapcsolódó, 1974-ben írt véleményére: „[...] arra kell gondolni, hogy Homérosz saját magát mutatta be, amikor Ulysses alakját megmintázta, Shakespeare saját magáról írt, amikor Hamlet-et [sic] színpadra vitte, Goethe, amikor a Faustot megírta, Goethéről írt... mint Flaubert, aki megvallotta, hogy »Madame Bovary, c'est moi«”.¹²³⁷ Idézhető továbbá az író kritikája a 75 éves Thomas Mann munkájáról is: „Mann regényében meghatóan vegyül egy nagy író minden emberi, mesterségbeli tudása egy öregember szomorú, magányos emlékezéseivel.”¹²³⁸ Ez a gondolat hasonlóságot mutat nemcsak Jorge Luis Borges¹²³⁹ (1899–1986), de Milan Kundera (1929–) elképzelésével is: „A

¹²³⁰ TN, 1953, 287, 301.; TN, 1960, 267.

¹²³¹ MÁRAI Sándor, *Történelmi regények I–II.* (Szombathely: Sylvester János Nyomda Kft.–Helikon Kiadó, 2002).

¹²³² RÓNAY László, *Márai Sándor* (Budapest: Korona Kiadó, 1998), 204.

¹²³³ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, „Önéletrajz és regény Márai életművében (I. rész)”, *Vigilia* 53, 5. sz. (1988): 359–364, 359.

¹²³⁴ H. PORTER ABBOTT, „Önéletírás, autográfia, fikció: kísérlet a szövegtípusok osztályozására”, ford. PÉTI Miklós, *Helikon* 48, 3. sz. (2002): 286–304, 299.

¹²³⁵ Philippe LEJEUNE, „Az önéletírás definiálása”, ford. Z. VARGA Zoltán, *Helikon* 48, 3. sz. (2002): 272–285.; Vö. TN, 1948, 301.

¹²³⁶ PORTER ABBOTT, „Önéletírás, autográfia, fikció: kísérlet a szövegtípusok osztályozására”, 300.

¹²³⁷ TN, 1974, 64.; Lásd még TN, 1969, 349.

¹²³⁸ TN, 1948, 30.

¹²³⁹ Cs. Gyimesi Éva idézte az argentin szerzőt: „Megéreztem – írja egyik novellájában (*Averroes nyomában*) Borges –, hogy Averroes, aki el akarta képzelni, mi az a dráma, pedig nem is sejtette, mi az a színház, cseppet sem vágta nehezebb fába a fejszéjét, mint én, aki el akartam képzelni Averroest, pedig nincs hozzá több anyagom, mint Renan, Lane és Asín Palacios töredékei. Az utolsó oldalon megéreztem, hogy elbeszélésem annak az embernek a szimbóluma, aki én magam voltam, miközben megírtam; s hogy papírra vessem ezt az elbeszélést, azzá az emberré kellett lennem, s hogy azzá legyek, papírra kellett vetnem ezt az elbeszélést, és így tovább a végtelenségig. (Abban a pillanatban, mikor már nem hiszek benne, Averroes eltűnik.)” CS. GYÍMESI, „A világ nyelvszerűsége”, 26.

regény nem a valóságot vizsgálja, hanem a létet. A lét pedig nem az, ami megtörtént, a lét az emberi lehetőségek birodalma, mindaz, amivé az ember válhat, amire képes”,¹²⁴⁰ továbbá „[h]a az író azt gondolja, hogy egy történelmi helyzet új és releváns lehetősége az emberi világnak, olyannak akarja leírni, amilyen. Ami nem változtat azon, hogy a történelmi valósághoz való hűség a regény értékének tekintetében másodlagos. A regényíró nem történész, nem próféta: a lét kutatója.”¹²⁴¹ Kundera szerint „a történelmet mindig ugyanazon, szüntelenül reinkarnálódó hősök alakítják és élik meg.”¹²⁴² Az *Erősítő* esetében a hősök életútjainak párhuzamai és az emigráns lét mutatnak rá erre a hasonlóságra. Giordano Bruno életrajzával párhuzamba állítható a spanyol inkvizítornak római tanulmányait követő civil foglalkozása: a filozófus két és fél hónapot nyomdászként dolgozott Genfben. A Rhône melletti gazdag kereskedőváros az 1500-as évek második felében az olasz, francia, spanyol, portugál menekültek gyűjtőhelye volt, ahogy négyszáz évvel később e városhoz kötődnek Márai első száműzetésben töltött napjai is.¹²⁴³ Brunónak 1578-ban menekülnie kellett hazájából; bejárta Európát, míg végül a vatikáni igazságszolgáltatás elől ideiglenes menedékre lelt Velencében, mint Márai a bolsevik diktatúra elől menekülve New Yorkban, amit ő az atomkorszak Velencéjének nevezett.¹²⁴⁴

A naplójegyzetek mellett az *Erősítő* jegyzeteiből is kiderül, hogy a hetvenes évek elejétől Márai némi felderítőmunkát is végzett Rómában az inkvizíció történetével és fontosabb helyszíneivel kapcsolatban. A Tor di Nona (az Inkvizíció egykori börtöne) és a Campo de’ Fiori közötti távolság érdekelte, mert arra volt kíváncsi, mennyi időbe telt Giordano Brunót a máglyához kíséreni.¹²⁴⁵ Felkereste az idős Michelangelo Buonarroti egykori otthonának helyszínét a Marcel de’ Corvin,¹²⁴⁶ meglátogatta a regény legfontosabb helyszínét, a kivégzett eretnekek maradványait őrző San Giovanni Decollato kolostort, ahova 1972-ben beengedték, viszont a második alkalommal, egy évvel később már nem.¹²⁴⁷ Domenico Orano (1873–1918) gyűjtése mellett Antonio Bertolotti (1836–1893) könyvét is felhasználta az íráshoz.¹²⁴⁸ E kötetek alapjául szolgáló eredeti egyházi dokumentumokat az olasz politikus, Domenico Berti (1820–1897) az 1848 és 1849 közötti zűrzavaros forradalmi időszakban tárhatott fel, és húsz

¹²⁴⁰ KUNDERA, *A regény művészete*, 50.

¹²⁴¹ Uo., 52.

¹²⁴² Uo., 63.

¹²⁴³ TN, 1948, 269.

¹²⁴⁴ TN, 1952, 55.; TN, 1954, 73.

¹²⁴⁵ SZÖNYI Zsuzsa, *Vándor és idegen: Márai-levelek, emlékek* (Budapest: Kortárs Kiadó, 2000), 93.

¹²⁴⁶ TN, 1973, 468–469.; Vö. TN, 1975, 200.

¹²⁴⁷ MÁRAI, *Erősítő* (1975), 173–174.; Lásd még TN, 1971, 215.; TN, 1973, 477–478.

¹²⁴⁸ ANTONIO BERTOLOTTI, *Martiri del libero pensiero e vittime della Santa Inquisizione nei secoli XVI, XVII e XVIII (Studi e Ricerche Negli Archivi di Roma e Di Mantova)*, (Roma: Tipografia delle Mantellate, 1891).

évvel később tett közzé.¹²⁴⁹ Az inkvizíciós jegyzőkönyvekben Márainak lehetősége nyílt olyan évszázadokig a nyilvánosság elől elzárva tartott dokumentumokat tanulmányozni, amelyek a „kivégzett áldozatok nevét, és a kivégzés körülményeit, a confortaterek névalírását és a végrendelkezéseket”¹²⁵⁰ tartalmazzák. Bertolotti (már interneten is olvasható) gyűjtésében pedig két Giordano Bruno nevű elítélt halálának körülményei is olvashatók: az 1600-as bejegyzés hírt ad arról, hogy Berti szerint vannak sokan, akik tagadni akarják Bruno kínzatását, továbbá az *Erősítő* aspektusából lényeges megállapítása, hogy Bellarmino bíborossal gyakran vitatkozott, sőt makacsul ellenállt a confortatorék vigasztalásának.¹²⁵¹ Márai a római kormányzósági archívumban őrzött dokumentumok tanulmányozása után arra a megállapításra jutott, hogy Bruno kivégzéséről meglepően szűkszavúan nyilatkozott a jegyzőkönyv. Ebből arra következtetett, hogy „a Santo Ufficio tudta, hogy Bruno nem »közönséges eretnek«, és mintha sietett volna bagatellizálni ennek a Giustiziának jelentőségét”,¹²⁵² mert vannak „ügyek, melyeket leghelyesebb úgy intézni el, hogy a nyilvánosság nem tud semmit az elintézésükről.”¹²⁵³ Az Orano-féle gyűjteményes kötetben szereplő kivégzések jegyzőkönyveinek összevetése során tényleg szembetűnő az eltérés: Bruno esetében a szűkszavú dokumentáláson kívül hiányoznak a más esetben akkurátusan lejegyzett, a kivégzést levezénylő személyek nevei, az eljárás költségigénye és végül az írnok aláírása is¹²⁵⁴ – annak érdekében, hogy Bruno a róla készült iratoknak csupán árnya legyen.¹²⁵⁵

A látszólag pontosságra törekvő Márai a fent említett történelmi tényanyag feldolgozása mellett kérdéseket felvető módon számos irodalmi anakronizmust alkalmazott, feltehetően azért, hogy az irodalmi élet szabadságát korlátozó ideológiai hatalom eszközeire ironikus módon mutasson rá. Az író visszatérő olvasmánya és témája Dante volt, aki mint nagy katolikus költő jelenik meg Padre Alessandro, az inkvizítorok mentora szónoklatában. Ismeretesek az első fejezet ide vonatkozó túlvilágbírálatai: azok kontextusában Márai itt Babits Mihály tanulmányával is polemizált, amelyben Babits „legkatolikusabb költő”¹²⁵⁶ megnevezéssel illette a firenzeit. Ezért idézi még Lope de Vega (1562–1635) halálos ágyán mondott kijelentését is, miszerint unja Dantét.¹²⁵⁷ E regénybeli szituáció történelmileg nem hiteles, mert

¹²⁴⁹ Domenico BERTI, *Vita di Giordano Bruno da Nola* (Torino: G. B. Paravia, 1868); Michael WHITE, *Giordano Bruno, az eretnek*, ford. BÓDOGH-SZABÓ Pál (Pécs: Alexandra Kiadó, 2008), 15.

¹²⁵⁰ MÁRAI (1975), *Erősítő*, 174.

¹²⁵¹ BERTOLOTTI, *Martiri...*, 19, 110–111.

¹²⁵² MÁRAI (1975), *Erősítő*, 175.

¹²⁵³ MÁRAI, *Erősítő*, 157.

¹²⁵⁴ ORANO, *Liberi pensatori...*, 88–89.

¹²⁵⁵ KUNDERA, *A regény művészete*, 110.; Vö. MÁRAI, *Erősítő*, 130.

¹²⁵⁶ Lásd a disszertáció 98. oldalán.

¹²⁵⁷ MÁRAI (1975), *Erősítő*, 49.; MÁRAI, *Erősítő*, 59.; TN, 1949, 23.; TN, 1975, 245

Lope de Vega a regénytörténet idején élete delelőjén volt. Időbeli zavar figyelhető meg a Cervantesről megfogalmazott ítélettel kapcsolatban is,¹²⁵⁸ mert a *Don Quijote* első részének megjelenése 1605,¹²⁵⁹ tehát Bruno halálának évében a bús képű lovag története legfeljebb írója fejében létezett. Lőrinczy Huba is említett néhány pontatlanságot, mint a Márai számára oly fontos valóságvonatkozások, fikcióba ékelődő tárgyszerűségek példáját.¹²⁶⁰ Az író a regényidőben múltként állított be olyan történelmi és irodalmi tényeket, amik a valós kronológia szerint még nem történtek meg (de megtörténhettek volna). Legmeglepőbb, hogy a *Dekameront* Cervantes művének tulajdonította, amit a Helikon Kiadó magyarázatra szoruló tévedésnek vélve, lábjegyzettel is ellátott.¹²⁶¹

Márai írásmódjában IV. *Innocent*nek nevezett pápa a kiadói lábjegyzet szerint III. Ince.¹²⁶² III. Ince pápa (1160–1216), mint IV. Ince pápa (1195–1254) is – akire talán az író gondolhatott – közel négyszáz évvel Bruno halála előtt élt.¹²⁶³ Emellett Bellarmino bíborost (Roberto Francesco Romolo Bellarmino, 1542–1621),¹²⁶⁴ Francisco Ximénes bíborost (Cisneros Jiménez Francisco, 1436–1517),¹²⁶⁵ Bernardo Gui dominikánus inkvizítort (1261–1331),¹²⁶⁶ Keresztes Szent Jánost (1542–1591),¹²⁶⁷ VIII. Kelemen pápát (1536–1605)¹²⁶⁸ és IX. Gergely pápát (1170–1241)¹²⁶⁹ történelmi szempontból korhűen helyezte el a történetben, igaz utóbbit IX. György néven, amit a kiadó jegyzetben korigált.¹²⁷⁰ Hiteles továbbá El Greco (1541–1614),¹²⁷¹ Cola di Rienzo (Márai kéziratában [is] „Rienzi”) (1313–1354) és Vitelleschi bíboros (1390–1440) regénybeli említése.¹²⁷² A confortatorék és az eretnekek neveit Márai szinte mind az Orano-kötetből kölcsönözte. Messer Amerigo Strozzi¹²⁷³ 1572-ben többször dolgozott az inkvizíciónak, az Antonio Strambi nevű titkár és jegyző pedig már az 1553-as dokumentumokban szerepel.¹²⁷⁴ Márai által részletesebben bemutatott két kivégzési eljárás

¹²⁵⁸ MÁRAI, *Erősítő*, 59.

¹²⁵⁹ *Világirodalmi lexikon*, szerk. KIRÁLY István, 19 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972), 2:144.

¹²⁶⁰ LŐRINCZY Huba, „Az inkvizitor és az eretnek, Márai Sándor: erősítő”, *Forrás* 35, 11. sz. (2003): 59, 59–76.

¹²⁶¹ MÁRAI, *Erősítő*, 59.

¹²⁶² Uo., 21.

¹²⁶³ *Katolikus lexikon*, szerk. BANGHA Béla, 4 köt. (Budapest: A magyar kultúra, 1931), 2:356.; *Magyar katolikus lexikon*, szerk. DIÓS István, 17 köt. (Budapest: Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 2000), 5:275–278.

¹²⁶⁴ *Magyar nagylexikon*, szerk. ÉLESZTŐS László, BERÉNYI Gábor és BÁRÁNY Lászlóné, 21 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1998), 3:542.

¹²⁶⁵ *Magyar katolikus lexikon*, 2:244.

¹²⁶⁶ MÁRAI, *Erősítő*, 23.; *Meyers grosses Personenlexikon*, szerk. ZIEGLER, Ernst, (Mannheim: 1968), 125.

¹²⁶⁷ *Magyar katolikus lexikon*, 5:604.

¹²⁶⁸ *Magyar katolikus lexikon*, 6:454–455.

¹²⁶⁹ *Magyar katolikus lexikon*, 4:66–67.

¹²⁷⁰ MÁRAI, *Erősítő*, 13.

¹²⁷¹ Uo., 39.

¹²⁷² Uo., 170.

¹²⁷³ Uo., 78.; Vö. ORANO, *Liberi pensatori*, 41.

¹²⁷⁴ ORANO, *Liberi pensatori*, 2.

szintén megtörtént eseten alapul: Valerio Marliano és Domenico Bravo élő személyek voltak,¹²⁷⁵ akiknek kivégzését olyan részletességgel tárgyalja a jegyzőkönyv, hogy Márainak kézenfekvő alapot nyújtott az erősítők munkájának légkörét szemléletesen bemutatni a két kivégzés történelmileg hiteles adatainak önkényes keverésével.¹²⁷⁶

Az író olykor rendkívül precízen vázolta a történelmi hátteret, például a Rómába érkezés idejét, II. Fülöp (1527–1598) halálát,¹²⁷⁷ az első hordozható óra feltalálásának idejét,¹²⁷⁸ más esetekben viszont fiktív adatokat, neveket illesztett a szövegbe. Gaspare de Quiroga y Vela (1512–1594)¹²⁷⁹ spanyol inkvizítor valójában három évvel a karmelita szerzetes Rómába érkezése előtt meghalt, így nem írhatott ajánlólevelet a spanyol számára.¹²⁸⁰ A spanyol inkvizíció alapításának leírása pontos, viszont a Szent Testvériség spanyol neve Hermandad, Avilai Szent Teréz családi neve pedig de Ahumada y Cepeda;¹²⁸¹ e két esetben, a kézirat ismeretében, kizárható a nyomdahiba.

Ahogy a *Harminc ezüstpénz*, úgy az *Erősítő* első kiadása is eltér helyenként a kézirat szövegétől, ennek ellenére a magyarországi kiadó – a kézirat vizsgálatának lehetősége ellenére – a további megjelenések szerkesztésénél is az első kiadást vette alapul. Szőnyi Zsuzsa interjújában arról számolt be, hogy az író ellentmondást nem tűrő módon korrektúrázta a saját kiadású szövegeit, ami további bizonyíték arra, hogy az editio princeps téves írásmódjai esetében nem elsősorban a nyomda a hibás.¹²⁸² A kézirat Márai által számozott 33. oldalán egy erősítő neve szemléletes és összetett példát nyújt az írói és a kiadói tévesztésekre. Valerio Marliano nevű, már említett eretneket a kéziratban Fra Martino várta a börtönben. Nem Fra Valerio, amit maga az író húzott át a kéziratban, és nem is Mestino, ahogy a nyomtatásban szerepel.¹²⁸³

Folytatva a tények és fikciók feltárását: feltűnően anakronisztikusak Padre Alessando szavai a nemzetközi tanácskozásról,¹²⁸⁴ továbbá a drótkerítéssel körülvett munkatáborok huszadik

¹²⁷⁵ Uo., 78–82.

¹²⁷⁶ MÁRAI, *Erősítő*, 45–50.

¹²⁷⁷ *Katolikus lexikon*, 2:175.

¹²⁷⁸ MÁRAI, *Erősítő*, 142.; *Természettudományi lexikon*, szerk. ERDEY-GRÚZ Tibor, 6 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968), 5:52.

¹²⁷⁹ Henar PIZZARO LLORENTE, *Un gran patrón en la corte de Felipe II: Don Gaspar de Quiroga* (Madrid: Universidad Pontificia de Comillas, 2004).

¹²⁸⁰ MÁRAI, *Erősítő*, 19.

¹²⁸¹ AVILAI Szent Teréz, *Összes művei: Önéletrajz*, ford. dr. SAJÓ Tamás és TEMPLOM Kata (Magyarszék–Budapest: Sarutlan Kármelita Nővérek, 2012), 10, 38.; Vö. MÁRAI, *Erősítő*, 21, 155.

¹²⁸² „Emlékek Márai Sándorról: Salamon István interjúi: Szőnyi T. Zsuzsa”, *Műhely* 23, 2–3. sz. (2000), 144–152, 145.

¹²⁸³ Márai-hagyaték, jelzet nélkül, Budapest, PIM, 33. old.; Vö. MÁRAI, *Erősítő*, 45.

¹²⁸⁴ MÁRAI, *Erősítő*, 62.

századi víziója is,¹²⁸⁵ hiszen az acélhuzal feltalálására az 1700-as évek végén került sor. A regényben a Santo Ufficio építetójének tartott *Giampietrót* sem II. Pál pápa (1418–1471)¹²⁸⁶ nevezte ki 1550 körül.¹²⁸⁷ Valószínűleg Márai a keménykezű Gian Pietro Caraffa bíborosra gondolt, aki 1555-től IV. Pál néven volt pápa, és akit ezt megelőzően, 1536-ban III. Pál pápa (1468–1549) nevezett ki a reformbizottság tagjává. Az adatok kuszaságát fokozza, hogy a tridenti zsinatot (1545. március 15.) III. Pál hívta össze, nem IV. Pál. Utóbbi nem hitt annak eredményességében.¹²⁸⁸ Utóda, IV. Pius pápa (1499–1565)¹²⁸⁹ – ahogy Márai helyesen írta – volt az, aki meghirdette végül a tridenti hitvallást.¹²⁹⁰

A regény látszólag nem mutat sem történelmi, sem irodalmi következetességet. Ennek valószínűsíthető oka részben az író forráshiányból származó tájékozatlansága, illetve idős korából fakadó figyelmetlensége – utóbbit saját maga is említette,¹²⁹¹ amit alátámasztanak az ekkor kelt naplók kevésbé precíz kéziratai is.¹²⁹² Viszont teljesen biztos, hogy nem felejtette el a *Dekameron* szerzőjét!

Boccaccio művének Cervanteshez társítása vezette a kutatást a Márai által használt, többek között a katolikus vallást is célzó ironia megértéséhez. Ehhez ad fogódzót a disszertáció első fejezete, ahol részletesen megismerhető, hogy mit értett Márai kereszténység alatt. A keresztény kultúrkör alappilléreinek tartott nézetét fogalmazta bele Giordano Bruno és Bellarmino társalgásába: Bruno „Szeretet helyett Irgalmat ajánlott. És Alázat helyett Tárgyilagosságot... Azt mondotta, az Irgalom nem válogat, nem mérlegel, és aki irgalomra szorul, lehet halálos ellenség is, de segíteni kell neki... És aki tárgyilagosságot, szemtől szemben

¹²⁸⁵ Uo., 64–66.; Az ezt magyarázó írói jegyzet Uo., 214.

¹²⁸⁶ *Magyar katolikus lexikon*, 4:66–67.

¹²⁸⁷ MÁRAI, *Erősítő*, 25.

¹²⁸⁸ *Magyar katolikus lexikon*, 10:442–445.

¹²⁸⁹ Uo., 985.

¹²⁹⁰ MÁRAI, *Erősítő*, 27.

¹²⁹¹ TN, 1971, 129.; TN, 1972, 261.; TN, 1973, 347.

¹²⁹² Kapcsolódó, témáját tekintve is fellapozandó a szerző firenzei múzeumlátogatásainak útirajza (TN, 1973, 422, 425.), mert az *Erősítő*ben van utalás Savonarola kivégzésének módjára (MÁRAI, *Erősítő*, 111, 190.; Lásd még TN, 1969, 338.; TN, 1973, 425.; Márai forrása: Comte de GOBINEAU, „Savonarola”, in *A renaissance*, ford. KUNCZ Aladár [Budapest: Genius Könyvkiadó R. T., 1921], 106.), viszont az eseményről készült eredeti festmény készítője ismeretlen. Bár nem egy másolat készült belőle, egyiket sem Fra Bartolomeo, Savonarola portréfestője készítette, ahogy ezt Márai állította: „L’opera si trovava nel convento di San Domenico e passò in Galleria in seguito alle demaniazioni del 1863. G. Frizzoni (1880, p. 458) ricorda che il dipinto era considerato una copia di uno di Mariotto Albertinelli, collocato al Museo di San Marco a Firenze. Frizzoni reputa il dipinto di Firenze copia di questo, ma non lo ritiene opera dell’Albertinelli. G. Urbini (1906, p. 308) non considera il dipinto di Perugia una copia di quello di Firenze, che sembrerebbe invece posteriore. Potrebbe comunque essere attribuito ad una artista fiorentina della fine del secolo XV, in quanto davanti a Palazzo Vecchio si scorge il gruppo della Giuditta, lì posto nel 1495. G. Cecchini (1932, p. 221) considera il quadro di Perugia una copia di quello dell’Albertinelli”

Hozzáférés: <https://catalogo.beniculturali.it/detail/HistoricOrArtisticProperty/1000016253>

nézi az életet, alázat nélkül, elszántan, minden következménnyel...”¹²⁹³ Tehát Márai álláspontja szerint isteni jellemzőkkel rendelkezik. Dosztojevszkij regényében, Iván elképzelésében „ő jelenik meg a színen; igaz, egy szót se szól az egész poémában”¹²⁹⁴ – ahogy Giordano Bruno sem szól az erősítőkhöz, elfogadta sorsát: évekig a fizikai szabadság lehetőségének reményétől teljesen megfosztva beletörődött a *halott módjára élő társadalom közönyébe*,¹²⁹⁵ és rendkívüli önuralommal viselte az inkvizíció kísérletét, hogy az egyház saját oldalára állítsa őt. A kivételesen hosszú, Kafka művét idéző, ítéletté váló kihallgatási időszak és raboskodás¹²⁹⁶ egyediségéről a regény második felében szerez tudomást az olvasó, viszont az Márai nem a fizikai kínzásokat tárgyalta, hanem a két tudós szellemi párharcában kikristályosodó, feloldhatatlan ideológiai nézetkülönbségeket. Bruno a „szabályok és hagyományok ellenére” akart változást, „konokul a saját feje után”.¹²⁹⁷ Ahogy az első fejezet rámutatott, Márai szerint a vallási túlbuzgóság és miszticizmus következménye, hogy az emberek egyre nagyobb része az élet nagy kérdéseire ma a tudománytól várja a választ, és nem az egyháztól vagy az irodalomtól.¹²⁹⁸ A teológiai és természettudományos vitában Bellarmino bíboros szavai söprik el Giordano Bruno tudományokba vetett hite mellett szóló érveit; tehát, ha az eszme helyett a jövőben a tudás azonosul a hatalommal, akkor az is korrump lesz és kegyetlen.¹²⁹⁹ E pesszimista gondolat Babits Mihálynak Julien Benda könyvére¹³⁰⁰ írt reflexiójában is olvasható.¹³⁰¹ Northrop Frye is felismerte ezt, aki a hatalom közös érdekekre hivatkozásának álcája mögött látott hasonló összefüggéseket, és elvárásként fogalmazta meg, hogy ezzel szemben kell állnia a tudomány erkölcsi felelősségének,¹³⁰² mert a tanult ember kötelessége az egymás iránti önkéntes segítségnyújtáson alapuló életforma megvalósítása, a tökéletes erény szerinti teremtő tevékenység.¹³⁰³ Márai szavaival: „Erkölc az, mikor valaki hasznosat cselekszik akkor is, ha ebből nincsen személyes haszna.”¹³⁰⁴

¹²⁹³ MÁRAI, *Erősítő*, 167.; A kihallgatás e részének előképe olvasható Márai és egy idős pap ismerőse között lezajlott párbeszéd naplóbeli lejegyzésében: TN, 1971, 111.

¹²⁹⁴ Vö. DOSZTOJEVSZKIJ, *A Karamazov testvérek*, 1:319, 323, 339.; Vö. TN, 1973, 437.

¹²⁹⁵ Vö. Albert CAMUS, „Közöny”, in *Regényei*, ford. GYERGYAI Albert, 5–95 (Budapest: Európa, 1969), 93–95.; Lásd még Márai gondolatait a regényről TN, 1981, 330.

¹²⁹⁶ „A vád már ítélet is.” – írta a kínzókamrává változott középkori Európa joggyakorlatáról. TN, 1947, 285.; Lásd még TN, 1964, 114.

¹²⁹⁷ Franz KAFKA, *A per*, ford. SZABÓ Ede. (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1975), 284–285.

¹²⁹⁸ TN, 1972, 297.

¹²⁹⁹ MÁRAI, *Erősítő*, 147.; Vö. TN, 1973, 440.

¹³⁰⁰ Julien BENDA, *Az írástudók árulása*, ford. RÓNAY Mihály András (Budapest: Fekete Sas Kiadó), 1997.

¹³⁰¹ BABITS Mihály, „Az írástudók árulása”, in *Összegyűjtött munkái III.: Ezüstkor: Tanulmányok*, 173–202 (Budapest: Athenaeum, 1938), 193.

¹³⁰² Northrop FRYE, *Kettős tükör: A Biblia és az irodalom*, ford. PÁSZTOR Péter (Budapest: Európa, 1996), 107.

¹³⁰³ ARISZTOTELÉSZ, *Nikomakhoszi etika*, 29.

¹³⁰⁴ TN, 1961, 9.

Az *Erősítő* Fried István szerint a kilépés regénye¹³⁰⁵ – egy intellektuális megvilágosodás története. A szerzetes hitvallása azonban nem változott meg, csak fizikailag lépett ki a vallás intézményes kereteiből, és csupán hivatásának eredményességében rendült meg a hite. A szerzetes vallásos világlátása e tizenhat hónap alatt differenciálódott és tágult; megtapasztalta a pápa, mint régóta látni vágyott személy közelségét egy, a várt áhítattól szinte teljesen mentes pillanatban,¹³⁰⁶ valamint megismerkedett a keresztény vallási felekezetek sokszínűségével. A szerzetesben lassan kialakult a tapasztaltakkal szembeni ellenállás, de lényeges, hogy személyiségében már előzőleg voltak olyan (a regényíróval közös) humanista adottságok, amelyek felélesztették tudatában azt a szembehelyezkedést, amit végső soron környezete váltott ki. Ezzel Márai arra utalt, hogy nem csupán a környezet formálja az embert, hanem születésekor, genetikusan rendelkezik különböző személyiségbeli jellemzőkkel. Padre Alessandro és a spanyol egyoldalú vitájában a hívők identitásának eredetéről szóló tanítás szerint az ember nem születik kereszténynek, hanem azzá válik.¹³⁰⁷ Ez ellentétes a kálvini eleve elrendelés elvével, ami „meghirdette, hogy a jó keresztény nem lesz, hanem születik.”¹³⁰⁸ A regényben Tertullianus (Christianus fit, non nascitur.¹³⁰⁹ A keresztény lesz, nem születik.) szavait Padre Alessandro tolmácsolta: „az ember nemcsak az, akinek születik, hanem még sokkal inkább az, amit a környezet csinál belőle. [...] Ha születésétől halálig tiszta, kételyektől mentes kereszténység veszi körül, ha ebben a légkörben él, lélegzik és gondolkodik, bölcsőtől a koporsóig... akkor, idővel, valóságosan keresztény lesz belőle, tehát teremtmény, aki nem kérdez, nem vitatkozik, mert belenyugodott, hogy ez a világ minden világok legtökéletesebbje.”¹³¹⁰ Ahogy a „marxista egzisztencializmus kötelezően hirdette, hogy az ember a környezet terméke, és ha a környezet kommunista, akkor az ember is kommunista lesz”.¹³¹¹

A regényben kétféle kereszténységfelfogás, illetve a keresztényi élet felé vezető kétféle, egymással morális szempontból ellentétben álló út áll egymással szemben: egyrészt az inkvizítorok által gyakorolt erőszakos, másrészt a jézusi humanizmuson alapuló. Az inkvizítor pálfordulása megmutatta, hogy az őskeresztényi békés attitűd hagyományozódik, és hat még az európai világban, tehát a környezet személyiségre gyakorolt hatásának eredménye függ az alaptermészet belső (lelki) tulajdonságaitól is. A bűnbánat sikere, illetve kudarca nem csupán a

¹³⁰⁵ FRIED István, *Író esőköpenyben, Márai Sándor pályaképe* (Budapest: Helikon Kiadó, 2007), 110.

¹³⁰⁶ Vö. Márai személyes tapasztalatával: TN, 1950, 112–114.; TN, 1951, 347–348.

¹³⁰⁷ Vö. RORTY, *Esetlegesség, irónia és szolidaritás*, 197.; Vö. SÍK, „A katolikus irodalom problémájához...”, 25.

¹³⁰⁸ MÁRAI, *Erősítő*, 204–205.

¹³⁰⁹ Jean-Henry MERLE D’AUBIGNÉ, *History of the Reformation in the Time of Calvin I.* (U.S.A.: Hartland Publication, 1999), 64.

¹³¹⁰ MÁRAI, *Erősítő*, 65.

¹³¹¹ TN, 1974, 13.; Vö. TN, 1961, 164.; TN, 1964, 137–138.; MÁRAI, *Föld, föld!...*, 425.; TN, 1978, 43.; TN, 1984, 192.; TN, 1985, 237.; TN, 1988, 376.

térítők tevékenységén múlik, nem lehet mindenkiből rendszerszolgát nevelni, mert – ahogy ezt George Orwell *1984* című regényében is olvasható – egyesek tudatában pislákol az önálló véleményalkotás igénye.¹³¹² Sík Sándor ezt úgy fogalmazta meg, hogy kereszténynek nem lehet születni, csak újjászületni, amely mindennap újra kezdődik, mert az ember állandó nyugtalanságában egyensúlyba rendezi önmagát a világgal.¹³¹³ Az inkvizítor mesterségének lényege is a keresztényi lét e feladatjellegén alapul, de más értelemben: harmóniára törekvés a környező világgal, az egyén beilleszkedése vagy beillesztése a tömegtársadalomba. Kafka szavaival: a hazugság világrenddé avatásának¹³¹⁴ segítségével az uralkodó elit célja a másképp gondolkodók leigázása. Márai a már említett Lope de Vega-vélemény anakronisztikus idézésével¹³¹⁵ az *Isteni színjáték*ban szemléltetett túlvilági boldogsággal, illetve szenvedéssel hitegető, tömeges egyházi manipulációra utalt. Az író szerint a *keresztény vallási meggyőződés* nem állapot, amibe az ember születésekor kerül, hanem választott, felvehető és elhagyható, mint egy állampolgárság vagy politikai nézet, amin keresztül az ember tettei befolyásolhatók, így végül környezete határozza meg cselekedeteit. Viszont a *keresztényi létforma*, mint észrevétlenül minden emberi viselkedést átítató szociokulturális közeg meghatározásakor Márai úgy fogalmazott, hogy az „alkati valami”,¹³¹⁶ ami egy életformát, modort, emberi tartást, szokásokat, szellemi táplálékot, vagyis egy belülről fakadó életszemléletet jelent. Ez a megállapítás megfelel egy Babits által krisztusinak nevezett katolikus-kultúra-meghatározásnak,¹³¹⁷ amit Márai (ös)keresztény vallásként értelmezett, és amiről az volt a véleménye, hogy már jó ideje nem létezik, csak nyomai érzékelhetők a nyugati kultúrában, így az ötvenes évek eleji Olaszország Rómától délre fekvő részén.

Az állandó tömegmanipulációs szándék miatt a forradalmár szellemű ember első számú feladata egyéniségének, identitásának megőrzése. Az ilyen szociális elveszettségben a spanyol

¹³¹² George ORWELL, *1984*, ford. SZÍJGYÁRTÓ László (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1989).

¹³¹³ Sík, „A katolikus irodalom problémájához...”, 25.

¹³¹⁴ KAFKA, *A per*, 276.

¹³¹⁵ Márai szerint e véleményben költői hiúság rejlik (TN, *1949*, 23.), és az ironia itt valószínűleg egy, a két világháború között lezajlott irodalmi vitára reflektál. Igaz, Kosztolányi Dezső nem a hiúság okán írt különvéleményt Ady Endréről, ahogy ez Veres András könyvében olvasható (VERES András, *Kosztolányi Ady-komplexuma: Filológiai regény* [Budapest: Balassi Kiadó, 2012].), mégis, a nem irodalmi környezet nagy része nem tudott elvonatkoztatni e magyarázattól. A Babits Mihály írása, *Az írástudók árulása* című erkölcsi tanítás sokkal kevésbé mozgatta meg a közvéleményt, mint a személyeskedőnek tűnő, de hasonló céllal írt Kosztolányi-szöveg: *Az írástudatlanok árulása*, amivel Babits támogatását akarta elnyerni, sikertelenül. Márai e vitához kapcsolódó cikkében (MÁRAI Sándor, „Az olvasó nevében”, *A Toll* 15, júl. 28., [1929]: 7–14.) kiállt a magyar irodalomért aggódó Kosztolányi mellett, miközben Ady emlékét sem akarta megsérteni. A regénybeli ítélet, miszerint az írástudók (a kései Márai különbséget tett író és írástudó között) legszívesebben „egymást piszkolják” (MÁRAI, *Erősítő*, 196.) egyáltalán nem túlzás – Zoltán Gábor kutatásai kellően alátámasztják e korabeli tapasztalatot. ZOLTÁN, *Szomszéd: Orgia előtt és után* (Budapest: Kalligram, 2021).

¹³¹⁶ TN, *1950*, 180.

¹³¹⁷ BABITS, „Jegyzetek a betegágyból”, 299.

önmeghatározásának legfőbb eszköze anyanyelvének és kulturális identitásának megőrzése. Levelét gyakorlati tapasztalataiból merítve írta meg az avilai hozzátartozóinak. Rómában majd később Genfben mindig összehasonlította a spanyol szociális viszonyokat a külföldivel. Az olasz nyelv tanulásának jelentősége az igaz szó keresésének,¹³¹⁸ illetve az alkalmazkodásnak a metaforája. Óvatos volt, mert tisztában volt azzal, hogy külföldön kissé mindig másodrangú ember marad. Gyanús, mert más országból jött, ahol más értékeket vallanak az emberek. 1600-ban a spanyolok a Vatikán hű szövetségesei voltak,¹³¹⁹ de a rómaiak nem felejtették el, hogy a regényidőszak előtt hetven évvel német támogatással spanyol zsoldosok is fosztogatták Rómát.¹³²⁰ „Iparkodtam felidézni a közelmúltban elhangzott beszélgetéseket és törtem a fejem, mondtam-e valamit, ami gyanút csiholt a Padréban?”¹³²¹ – írta. Tisztában volt vele, hogy nem vitázhat a befogadó országban élőkkel, mert csak megtűrt,¹³²² és ha ellenkezni próbál érdekeikkel, ő, az idegen húzza a rövidebbet, mert „Rómában soha nem lehet tudni, hogyan magyarázzák az elejtett szavakat. Miféle hamis értelmet csempésznek egy hanyagon fogalmazott közbeszólásba.”¹³²³ Ahogy Bahtyin Rabelais-ról írott könyvében olvasható: „Minden általános emberi igazságot, amely nem idomult valamilyen réteghez vagy törvényesített szakmához [...] semmibe vettek, figyelmen kívül hagytak, lenéztek, a legkisebb gyanú alapján máglyára vetettek”.¹³²⁴ A szerzetes ezért nem vitázhatott teljes elszántsággal a könyvnyomtatásról és az irodalomról Bellarmino bíborossal, pedig a második találkozásuk során érezhető, hogy a spanyol kezdett kételkedni a főinkvizítor szavában.

Bruno erősítésének sikertelensége olyan mély traumaként hatott a spanyol inkvizítorra – amit a filozófus Jézus szenvedését felelevenítő halála és a bíborossal folytatott utolsó beszélgetés csak fokozott –, hogy ez az egyházzal való szakításához vezetett. A szerzetes számára a tizenhat hónapos inkvizíciós továbbképzés végeredménye egy bukott vizsga volt, mert Bruno nem mutatott megbánást. Ráébredt, hogy eddigi életmódja folytathatatlan, így az anyagi és szellemi függetlenséget választotta, mikor a könyvet és a pénzt a folyóba vetve elindult egy addig ismeretlen úton. Nicolau Eymerich (1320–1399) Francisco Peña (1540–1612) kommentárjaival ellátott, 1607-ben megjelent művének¹³²⁵ regénybeli megsemmisítése

¹³¹⁸ Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer*, ford. BONYHAI Gábor. (Budapest: Osiris Kiadó, 2003), 50.

¹³¹⁹ WHITE, *Giordano Bruno, az eretnek*, 177.; TN, 1967, 21.

¹³²⁰ *Michelangelo Buonarroti versei*, szerk. BERNÁTH István és PATAKY Dénes, ford. RÓNAY György (Budapest: Helikon Kiadó, 1959), 250.; Vö. TN, 1948, 101.; TN, 1965, 176, 198, 266–267.; TN, 1975, 202–203.

¹³²¹ MÁRAI, *Erősítő*, 103.

¹³²² Vö. TN, 1948, 303.

¹³²³ MÁRAI, *Erősítő*, 139.

¹³²⁴ Mihail BAHTYIN, *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*, szerk. KISS Ilona és SZÖKE Katalin, ford. KÖNCZÖL Csaba és RAINCSÁK Réka. (Budapest: Osiris Kiadó, 2002), 106.

¹³²⁵ Márai ismét torzított az idővonal tekintetében. EYMERICI, F. Nicolai, *Directorium Inquisitorum, Ordinis Prædicatorum, Cum commentariis Francisco Pegñe* (Venetiis: Apud Marcum Antonium Zalterium, MDCVII

képletes visszavágás Márai részéről az őt művészként ért legnagyobb sérelemért. A szerző akkor döntött véglegesen a kivándorlás mellett, amikor legújabb könyvét¹³²⁶ az államhatalom elzáratta a közönség elől.¹³²⁷ A Révai Kiadó államosításával megszűnt számára Magyarországon a „hivatás”.¹³²⁸ Mint a háború alatt az 1943–44-ben írt naplójegyzeteket, úgy a következő években írtakat is kénytelen volt egy padláson rejtegetni.¹³²⁹ A *történelem tanulságait leszűrve*, és az irodalomkritika sorozatosan elítélő álláspontját olvasva¹³³⁰ sejthető volt, hogy írói léte, sőt az élete is veszélyben van; feltételezése be is bizonyosodott 1951-ben, összes addigi művének betiltásával.¹³³¹ Bruno könyveit katolikus területeken szintén eltüntették, és az inkvizíció rendelete értelmében felkerültek a tiltott könyvek listájára. A filozófus esetében az indexre kerülés egyik jellegzetessége, hogy a katolikus egyház nem volt tisztában az utazással töltött évei során kiadott írásainak számával.¹³³² Márai regénye megközelítőleg hitelesen ötven kiadott művet tulajdonít Brunónak.¹³³³ Az író 1948-ban negyvenöt-ötven addig megjelent saját könyvéről emlékezett meg az ország elhagyása előtt¹³³⁴ – haláláig pedig több mint hatvanat tart számon az irodalomtudomány. Az életrajzi párhuzamok mellett az írórsors hasonlósága is motiválta őt a téma feldolgozásában. Sikerült olyan Bruno-adaptációt létrehozni, amely a filozófust élő, érző személyként mutatja úgy, hogy a bíboros elbeszélésén keresztül kristályosodik ki a két tudós feloldhatatlan ideológiai nézetkülönbsége.¹³³⁵

Márai a könyv, mint – a Pierre Nora által bevezetett – emlékezethely-fogalom¹³³⁶ tárgyiasítása által az egyének emlékezetét – kezdve sajátjával – kollektív emlékezetté alakította. A könyv a kollektív emlékezet jövője, amit Padre Alessandro oly veszélyesnek tartott a regényben. A padre számára csupán a képregényekhez hasonló, az írástudatlan hívők számára készült, fametszetek alakjában tolmácsolt bibliai jelenetek elfogadhatók, mert nevelő

[1607]).

¹³²⁶ MÁRAI Sándor, *Sértődöttek* (Budapest: Révai Kiadó, 1947).

¹³²⁷ TN, 1948, 120.; Vö. TN, 1964, 125.; TN, 1966, 373.; TN, 1971, 174–175. A szerző 1971 nyarán úgy emlékezett, hogy az ő kérésére nem adták közzé a *Sértődöttek* már kinyomtatott példányait, mert „teljesen érthetetlen lett volna a hazai közönség számára.”

¹³²⁸ TN, 1948, 105.

¹³²⁹ TN, 1947, 328.

¹³³⁰ LUKÁCS György, *Új magyar kultúráért* (Budapest: Szikra Kiadó, 1948), 221–229.; Vö. TN, 1947, 197, 254.; TN, 1948, 57, 68.

¹³³¹ TN, 1951, 290.; A könyvek sorsáról lásd még TN, 1969, 347–348.; TN, 1971, 169.; TN, 1972, 249–250.; TN, 1973, 409.; TN, 1981, 245–246.

¹³³² Ingrid ROWLAND, „A Catholic Reader of Giordano Bruno in Counter-Reformation Rome: Athanasius Kircher SJ and Panspermia Rerum”, in *Turning Tradition Upside Down: Rethinking Giordano Bruno's Enlightenment*, edited by HUFNAGEL, Henning and EUSTERSCHULTE, Anne, 221–236 (Budapest–New York: Central European University Press, 2013), 221.

¹³³³ MÁRAI (1975), *Erősítő*, 125.

¹³³⁴ TN, 1948, 37, 133–134.; Lásd még TN, 1950, 125.

¹³³⁵ Vö. MÁRAI, *A Garrenek műve* 1:469, 545, 601.

¹³³⁶ Pierre NORA, „Emlékezet és történelem között: A helyek problematikája”, *Aetas* 14, 3. sz. (1999), 142–157.

szándékkal szórakoztatják el a népet, és nem ébresztenek bennük további gondolatokat.¹³³⁷ Az olyan rendszerellenes írás, mint az *Erősítő* veszélyes, mert szabadgondolkodásra és összehasonlításra ösztönöz. Az ezt segítő jegyzetek a Rosenfeld-féle feldolgozatlanmúlt-fogalom („unmastered past”¹³³⁸) szempontjából lényegesek. Az eretneküldöző szervezet évszázadokig elzárt titkait, a történelmi igazságtalanságokat a katolikus egyház igyekezett elfeledtetni, elhallgatni. Olyan súrlódásokat okozó információk ezek, amelyek bolygatása (az egyház számára) nem szolgálja a jövő építését, tehát a II. vatikáni zsinat szellemében kezdődött nyitáspolitikát.¹³³⁹

Irónia az *Erősítő* című regényben

„Már csak azt értik, azt hallják, azt veszik kézbe,
ami fekete-fehéren ordít, mint az ábécéskönyv betűi.

Minden, amiben irónia van, tehát jelbeszéd:

»érthetetlen«, gyanús, nem kell.”¹³⁴⁰

„Mind erősebb a gyanúm, hogy minden, amit írok és mondok, ebben a világban »tapintatlan« – az emberek nem értik a tréfát, az iróniát,”¹³⁴¹ „Amerikában meglepően hiányzik a szépirodalomból minden, ami költészet, a nagy próza feltétele: irónia, pátosz.”¹³⁴² A második világháborút követő művészi módszerét jelentősen átformáló (írói) létélménye Márainak, hogy érzése szerint az „emberiség elhülyülésének egyik legmélyebb korszakában élünk.”¹³⁴³ A szerzőnek személyes tapasztalata volt arról az értékválság okozta társadalmi változásról, ami a „vak bizalomnak és az őszinteségnek való alávetést is megköveteli – s ekképpen posztironikus. [A]z irónia nélküli élet azt jelenti, hogy azt mondja az ember, amit gondol, és komolyan gondolja, amit mond, az ebben rejlő kockázatok figyelembe vétele nélkül, akkor ebből következik, hogy a posztironikus társadalmat megosztja majd a pártos populizmus, a szabadon

¹³³⁷ MÁRAI, *Erősítő*, 57.

¹³³⁸ Gavriel D. ROSENFELD, „A Looming Crash or a Soft Landing? Forecasting the Future of the Memory »Industry«”, *The Journal of Modern History* 81, 1. sz. (2009): 122–158, 126.

¹³³⁹ GYIMESI Pálma, „Gavriel D. Rosenfeld: Az emlékezet jövője”, *Klió* 19, 4. sz. (2010): 17–22, 18.

¹³⁴⁰ TN, 1961, 147.; Lásd még TN, 1953, 232.

¹³⁴¹ TN, 1957, 66.

¹³⁴² TN, 1953, 246.

¹³⁴³ TN, 1957, 66.; Lásd még TN, 1956, 412.

hangoztatott káros nézetek sokasága.”¹³⁴⁴ – írta Jon Doyle, aki azzal folytatta gondolatmenetét, hogy az íróknak fel kell térképezniük a posztironikus hitet. Márai már a hatvanas évek elején ráérezett arra, hogy a befolyásolt tömeg teszi legitimmé a kortárs politikai-társadalmi rendszereket, és e megvezetett nép számára már magyarázattal kell szolgálni, nyíltan kell írni, mert az olvasóknak nincs hallásuk az iróniára, nincs idejük mögöttes jelentés keresésére és azok felfejtésére. E tapasztaláshoz köthető az *Erősítő* filológiai vizsgálatának egyik indító oka, tehát a 2008-as kiadásának kérdéseket felvető szerkesztett formája. A kézirat tanulmányozása során egyértelművé vált, hogy főszövege és Márai regényvégi jegyzetei, sőt a kézírathoz képest hiányosságai tekintetében is egyezik az 1975-ös első kiadással, viszont a szerkesztők indokoltnak látták saját jegyzetek használatát is. Ezek a magyarázatok Márait, mint olyan írot tüntetik fel, aki még Boccaccio műveit sem ismeri.¹³⁴⁵ A kutatás ezért megpróbált magyarázattal szolgálni arra (is), hogy Márai miért Cervantest tüntette fel a *Dekameron* szerzőjeként

Egy 1961-es naplóbejegyzésben még elítélő kritika olvasható Montherlant inkvizíciós témájú művéről,¹³⁴⁶ mert a „színdarab végén »jegyzeteket« ad közzé, s ez mindig gyanús. Egy színdarab végén a »jegyzetek« hivatottak elmondani, amit a drámaíró nem tudott elmondani a drámában.”¹³⁴⁷ Márai ellenkezése csak ideiglenes volt; utóbb bizonyosan átgondolta a jegyzetek *modern* funkcióját. A magyarul *Spanyolország bíborosa*¹³⁴⁸ címen megjelent dráma nemcsak e műfaji aspektus, módszertani kölcsönzés miatt jelentős adaléka az *Erősítő* forráskutatásának, hanem azért is, mert a „»politikus papok« kegyetlenségéről közöl adatokat, az inkvizíciós papok vérszomjáról.”¹³⁴⁹ Az *Erősítő* tehát egy művészeti korszakhatáron készült, ami még tartalmaz megfajtott többértelműségeket, viszont számos esetben ad megfajtott a történetekre. Írásmódzere azt mutatja, hogy a szerzőnek szándéka volt részlegesen elhagyni az ironikus és cinikus hangot.¹³⁵⁰ A befogadókra tekintettel „az irónia és az őszinteség, a cinizmus és a hit egymással ellentétes pólusai között” egyensúlyozott, ami Doyle szerint a kortárs szerzők (2018) sajátossága.¹³⁵¹ Az *Erősítő*, mint a feltétlen hit megkérdőjelezésének regénye a múlt felé fordulással szintén beleillik a világtendenciába: Márai kortársainak az volt a szociális élménye,

¹³⁴⁴ Jon DOYLE, „A poszt-posztmodern próza alakváltásai: irónia, őszinteség és populizmus”, *Helikon* 64, 3. sz. (2018.): 283–300, 285.

¹³⁴⁵ MÁRAI, *Erősítő*, 59.; Vö. TN, 1961, 132.

¹³⁴⁶ Henry de MONTHERLANT, „Il cardinale di Spagna”, in *Il cardinale di Spagna – Port-Royal*, ford. GOZZINI, Giuseppina 5–170 (Milano: Bompiani, 1961).

¹³⁴⁷ TN, 1961, 42.; Lásd még TN, 1963, 296.

¹³⁴⁸ Henry de MONTHERLANT, „Spanyolország bíborosa”, in *Két színmű*, szerk. KACSÓ Judit, ford. DEÁK Tamás, 5–96 (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1971).

¹³⁴⁹ TN, 1961, 42.; Lásd még uo., 34, 43–44.

¹³⁵⁰ DOYLE, „A poszt-posztmodern próza alakváltásai...”, 292.

¹³⁵¹ Uo., 299.

hogy abszurd látomásaikon túltesz a valóság;¹³⁵² Márai ezt Oscar Wilde-ra (1854–1900) hivatkozva¹³⁵³ úgy fogalmazta meg – legtöbb esetben az *Ítélet Canudosban* számára nem múló aktualitása kapcsán –, hogy az élet utánozza a művészetet/irodalmat.¹³⁵⁴

Az *Erősítő* nem ad egyértelmű fogódzót annak eldöntésében, hogy milyen szövegfajta tartalmaz, sőt fenntartja a kétértelműség látszatát. A levélírás rálátást enged a történetre, Márai jegyzetelt könyve pedig rálátást enged a levélírás körülményeire. E könyvközi irónia (a hordozó és a tartalom három rétege: 1. a spanyol története, 2. a spanyol keretes szerkezetű leve a közte lévő történetével, 3. Márai könyve a spanyol történetét tartalmazó levél írásáról) az értelmezési lehetőségeket hatványozó alkotói módszer eszköze; maradéktalanul meg nem fejthető. A látszat látszatának fenntartása az inkvizítor által írt – a levélírás körülményeit elemző – levelet tartalmazó regény által, ami lehet akár rejtett kémjelentés is, egy beszámoló a római „kiszállítás”-ról.¹³⁵⁵ A műfaji polifónia vizsgálatában termékeny terepet nyújt a szerző korábban ismertetett műfajbéli precizitáselvárásával összefüggésben az *Erősítő*, tehát a levélregény története és legismertebb alkalmazóinak technikája összevetésében. Márai 1970 őszén a következő naplóbejegyzést tette: „Levélregény. Szép műfaj volt, XVIII. századbéli. Ma legfeljebb távirat-regényt lehetne írni.”¹³⁵⁶ Az első fejezet már dokumentálta, hogy Márai nagyon gyakran olvasott Rousseau-t, és ezen a nyomon elindulva kiváló alapot nyújthat Papp Katinka 2016-ban publikált tanulmánya a második generációs levélregények narrációjának és az utópia témájában.¹³⁵⁷ Annak ellenére, hogy az *Erősítő* utal a regényidőhöz képest elkövetkező jövőre – mert az auschwitz-i és szibériai munkatáborok képe a korban utópisztikusnak, sőt egy poszthumanista disztópiának is hathatott (volna) –, a regény megjelenésének idején e képek már a múlt és a kollektív emlékezet kitörölhetetlen részeivé váltak. Az irónia az *Új Hélois*-szal összevetésben is kivehető, mert az erősítőket szintén az a fennkölt cél mozgatja, ami Wolmart-t, aki „a közösség érdekében veszi kezébe az irányítást. Vezető szerepét pedig azzal indokolta, hogy a »nép« nem tudja, mire van szüksége, és meg kell neki mutatni az erényes és hasznos élet mintáját.”¹³⁵⁸

Az előző alfejezet már érintette, hogy az *Erősítő* megjelenési körülményei összefüggnek kritikus tartalmával, ezzel együtt értelmezési lehetőségének összetettségével. Az bizonyosan

¹³⁵² Uo., 292.; Vö. TN, 1972, 324.

¹³⁵³ SZERB, *A világirodalom története*, 728–729.

¹³⁵⁴ TN, 1984, 205.; Lásd még TN, 1966, 354–355.; TN, 1967, 10.; TN, 1969, 317.; TN, 1970, 25.; TN, 1972, 268–269.; TN, 1974, 68.; TN, 1976, 379.; TN, 1978, 44, 77.; TN, 1987, 370.

¹³⁵⁵ Uo., 170.

¹³⁵⁶ TN, 1970, 87.

¹³⁵⁷ PAPP Katinka, „Szerelem, vallás, utópia diskurzusa az *Új Hélois*-ban”, *Helikon* 62, 3. sz. (2016): 455–466.

¹³⁵⁸ Uo., 463.

megállapítható, hogy Márai a *Keresztkérdés*hez hasonlóan az *Erősítő* írásakor sem figyelte elsődlegesen a befogadói igényeket. Az ötvenes évek közepe, főleg 1956 után eszmélt rá, hogy – bár az író az emberek saját maguk által nem kifejezhető gondolatait írja le¹³⁵⁹ – már nem tudja pontosan, mit gondolnak az emberek.¹³⁶⁰ Ez a tömegtársadalomban megtapasztalt élmény vezette el oda, hogy a fióknak is írt, vagy jobb esetben annak a kevés embernek – Kosztolányi szavaival: annak az elbújva élő tíznek¹³⁶¹ –, akik még érdeklődtek iránta, akik még éltek a megszállás előtti Magyarországon köré csoportosuló olvasókból, mint a szabadelvű magyar értelmiség maradéka.¹³⁶² A szerző vélt járatlansága a (születő) társadalomlélektan kérdéseiben érzékelhető az *Erősítő* narrációjában, mert Márai elsősorban nem az emberek gondolatait írta meg benne, hanem a sajátjait,¹³⁶³ továbbá azt, hogy mi a célja – az ő álláspontja szerint – a mindenkori hatalomgyakorlóknak. Tette ezt az irónia alakzatainak minden kéziratoldalt átható eszközével – emiatt az *Erősítő* vonatkoztatásainak és utalásainak megértéséhez szintén széleskörű olvasottság, továbbá a számkivetettség élményének, egyúttal az író életének mélyebb ismerete szükséges. Tanulságos e helyen idézni a kefelenyomatok megérkezése után írt első naplóbejegyzést: „A kommunisták kitartott írói, akik otthon maradtak és ápolgatják a strici-kényeztetést, amiben részesítik őket: szemforgatva bizonygatják néha, hogy »otthon maradtak, mert az anyanyelv közelében akartak maradni«. Az anyanyelv nagy, becses ajándék. Az anyanyelv légkörében írni, gondolkozni, író számára a szellemi életfeltételek egyike. De ha az anyanyelv térfogatán belül nem tudom szabadon elmondani, amit gondolok, akkor el kell menni messzire, ahol nem vesz körül az anyanyelv eleven légköre, de a magammal vitt anyanyelv-tartalékból – mint az asztronauta az oxigénes tartályból, amikor az űrben kering – tudok lélegezni, és szabadon mondom el, amit mondani akarok – talán nyelvi értelemben nem tökéletesen, de szabadon. Inkább írok sorvadó magyar nyelven, de szabadon, mint teli tüdős magyarsággal, de hazugan.»¹³⁶⁴

A szerző szándéka volt úgy művet létrehozni, ahogy véleménye szerint az idős Goethe írta a *Faust* második részét, ami remekmű lett, mivel önmagáért való művészi alkotás.¹³⁶⁵ Márai nem arról írt, hogy miben hitt (igaz ez is szerepel Bellarmino bíboros panteizmust tárgyoló,

¹³⁵⁹ MÁRAI Sándor, *Föld, föld!...* (Budapest: Helikon Kiadó, 2006), 55, 332.; TN, 1947, 116.; TN, 1962, 246–247.; TN, 1966, 387–388.; ECKERMANN, *Beszélgetések Goethével* (1830. szeptember 14.), 486.

¹³⁶⁰ TN, 1953, 223.; TN, 1955, 200.; TN, 1958, 159–160, 170.; TN, 1964, 91.; TN, 1971, 190.

¹³⁶¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, „Lenni vagy nem lenni”, *Nyugat* 23, 4. sz. (1930): 249–258, 258.; Vö. TN, 1954, 169.; TN, 1955, 196, 198, 299.; TN, 1956, 402., TN, 1957, 55, 72.; TN, 1964, 159.; TN, 1965, 171, 183.; TN, 1968, 242.

¹³⁶² TN, 1981, 324.

¹³⁶³ Vö. TN, 1966, 389.

¹³⁶⁴ TN, 1975, 220.

¹³⁶⁵ TN, 1957, 100.; TN, 1981, 271, 278.; Lásd még „És Szent Ferenc? És Lao-ce? »Kinek« írtak? [...] Minden igazi, végzetes írást a semmibe írtak.” TN, 1950, 48–49.; TN, 1953, 270.; TN, 1954, 7.; TN, 1960, 383.

Brunóról szóló monológjában¹³⁶⁶), hanem arról, hogy mit gondol a vallás(ok)ról, és így az emberről, akit a szabadság témája mellett másik írói célja mentén mint lehetőséget akart bemutatni.¹³⁶⁷ Az emberben rejlő lehetőséget, tehát a szellemi szabadságot – véleménye szerint – leginkább a vallási-politikai rendszerek verték béklyóba,¹³⁶⁸ és aki ennek ellenált: képes volt lázadni „a kommunizmus vagy a konzumizmus ellen”,¹³⁶⁹ és az istenhit egyházon kívüli formája szerint élni és alkotni, az lehetett Márai regénytémája. E téma végig követhető a naplóról szóló évtizedeiben, a *Föld! föld...* című emlékezésben, de ilyen magas művészi szintre azokban nem emelkedett. Márai utolsó írói periódusának egyik legkiemelkedőbb alkotásáról van szó az *Erősítő* esetében, mert *negyven* száműzetésben töltött év tapasztalatainak összegzését, a több ezer oldalnyi napló és visszaemlékezés, tehát egy különösen mozgalmas és a megélt történelmi folyamatokra figyelemmel levő, azokat irodalmi és történelmi kontextusba helyező, az összefüggésre reflektáló írói életmű sűrített kivonatát tartalmazza. Babits Mihály Goethéről írt sorai találó kifejezői Márai e késői művészetének is: „Nála nem az élet áll össze egy művé, hanem a művek sokasága áll össze az élet dokumentumává. Mindennek végső célja és értelme az élet – nem az elvont Élet, nagy É-vel, hanem magának a költőnek konkrét és egészen egyéni élete. Goethe az egyéni élet konkrét tényeinek és tanulmányainak költője, riportere és természettudósa, s kevés író van, akinek művei életének ismerete híján [sic] annyit veszítenének értelmükből, mint az övéi. Mert igazi értelmük ez: egy emberi élet önalakítása s kiteljesedése a tudatban; valóságos nagyarányú kísérlet: mit lehet csinálni egy életből, mik a lehetőségei s végtelen tanulságai?”¹³⁷⁰

Márai a száműzetésben töltött évtizedek alatt könyvtárakban talált menedéket az ipari társadalom zivaja előtt, ahol szinte minden tudományterület iránti kíváncsiságától hajtva, széleskörű, holisztikus olvasottságra tett szert. E rengeteg ismeret történelmen átívelő összefüggései és a XX. század aktuális társadalmi, politikai eseményeivel lehetséges összekapcsolása összetettebb, az olvasót gondolkodásra készítő, megdolgoztató, és számos irodalomtörténeti tény mozgósító művek írására inspirálták őt. Az irodalmat cinkosságnak tekintette író és olvasó között, viszont az olvasónak ez a beavatottsága egyre ritkábban valósult meg, mert a mű mélyrétegeinek felfejtése, mondanivalójának megértése gondolkodást igényel, amire az önlegitimáló szovjet, illetve a profitorientált amerikai

¹³⁶⁶ MÁRAI, *Erősítő*, 152, 199.

¹³⁶⁷ TN, 1969, 324.; Vö. TN, 1973, 420, 424.; TN, 1977, 514.; TN, 1979, 167.; TN, 1980, 215.; TN, 1981, 265.

¹³⁶⁸ TN, 1976, 319.

¹³⁶⁹ TN, 1975, 177.; Lásd még *uo.*, 290.

¹³⁷⁰ BABITS Mihály, „Goethe”, in *Összegyűjtött munkái III.: Ezüstkor: Tanulmányok*, 267–271 (Budapest: Athenaeum, 1938), 269.

tömegmédiá hatása alá került többségnek sem ideje, sem képessége nem volt. „A tömegek korában a néző, olvasó, aki az író erőfeszítésével néz és olvas, csaknem olyan ritka, mint az író maga.”¹³⁷¹ – olvasható 1959-ből.

Az *Erősítő* e tömeg bírálataként született, miközben megnyitja az értelmezések határtalan világát; ahogy a regény végén olvasható: „többet is írtam, de talán kevesebbet is, mint amit mondani akartam.”¹³⁷² A húzás munkamódszerére utaló, de annál többet is sejtető ironikus megjegyzés a spanyol szerénységén túlmutatva Schlegel művészetfilozófiájából lehet ismert, aki azt írta, hogy minden kiváló mű többet tud, mint amennyit mond, és többet akar, mint amennyit tud.¹³⁷³ Az irónia Márai szerint a művészet kiindulópontja, legfőbb bizonyítéka az emberben rejlő lehetőségeknek, mert az „irónia által önmagán túlra kerül az ember” – fordította Schlegelt Bazsányi Sándor.¹³⁷⁴ A mű befogadója és a művész, mint mindketten határolt képességű (az igazság megtalálásának reménye nélkül), ugyanakkor a határtalanul (az igazságra) vágyakozó emberek önértelmezésének egyszerre filozófiai és irodalmi formája az irónia.¹³⁷⁵ Az *Erősítő* művészi igazság- és identitáskeresés is: az író nem lelte saját helyét *Bikini után* 25-ben, és ennek okát kereste egy összegző véleménynyilvánítással, „mert a kortárs sosem tudja, mikor vált az idő”.¹³⁷⁶ Ismét érzékelhető tehát, hogy az elemzés során nem érdemes eltekinteni a biográfiától, mert az a „megzabolázott irónia”¹³⁷⁷ kiindulópontja. Márai mint ironikus, próbál autonóm lenni, önmaga teremtménye, viszont a XX. század eseményei ezt rendkívül megnehezítették, így nem zárható ki a magyarázatból a kontextus, az időköz, amelyben az irónia megkonstruálódik. Az erkölcsi állásfoglalást tartalmazó, antiintellektualizmus ellen felszólaló és irodalmi-nyelvészeti ismereteket igénylő írás ezért is juthatott a kiadó által mellőzött sorsra, annak ellenére, hogy éppen ez a mű mond legtöbbször Márai írói hangváltásáról. E hangváltás folyamatának betetőzése a *Keresztkérdés* mellett az *Erősítő*, mint a tömegtársadalom, így éppen az olvasók többségének az irónia használatával kíméletlen, de meg nem értett bírálata.

¹³⁷¹ TN, 1959, 167.; Vö. „A gátlástalan mamutkapitalizmus az egyik oldalon, a szocializmus vagy fasizmus leplező jelmezébe öltözött nihilizmus a másik oldalon. ebben élek, mióta megszülettem.” TN, 1947, 113.; Lásd még TN, 1949, 420.; TN, 1959, 253.; TN, 1972, 293.; TN, 1980, 179.

¹³⁷² MÁRAI, *Erősítő*, 208.

¹³⁷³ August Wilhelm SCHLEGEL – Friedrich SCHLEGEL, *Válogatott esztétikai írások*, ford. BENDL Júlia és TANDORI Dezső (Budapest: Gondolat Kiadó, 1980), 253.

¹³⁷⁴ BAZSÁNYI Sándor, „*Fehéret, feketét, tarkát...*” – *Változatok az iróniára* (Pozsony: Kalligram, 2009), 18–19.

¹³⁷⁵ Vö. uo., 18.

¹³⁷⁶ MÁRAI, „Európa elrablása”, 115.; Lásd még TN, 1947, 34.

¹³⁷⁷ Søren KIERKEGAARD, *Egy még élő ember írásaiból. Az irónia fogalmáról*, ford. MISZOGLÁD Gábor és SOÓS Anita (Budapest: Jelenkor, 2004), 315.

Nietzsche szerint az irónia a dekadencia jele, ami Szókratésszel köszöntött be a modern világba.¹³⁷⁸ Márai korának egyik jelentős és magyar szempontból szinte egyedülálló dekadense volt, aki nem fogadott el semmiféle művészi szabadságot korlátozni akaró politikai, gazdasági, társadalmi nyomást. (Talán Berda József individualizmusa mérhető a késői Márai attitűdjéhez.) A saját feje után akart ember lenni,¹³⁷⁹ és ennek az eretneki létformának magas ára volt, amit csak az irónia segítségével volt képes negyven éven át minden nap megfizetni. Annak ismeretében, hogy a szerző Budapest ostroma alatt, majd a politikai átszervezést követően elveszítette teljes magyarországi egzisztenciáját, a nápolyi létbizonytalanságban kelt konklúziója hűen kifejezi ezt a fajta életfelfogást: „... az otthoni háborús és forradalmi szobafogságba, sokszor elképzeltem, milyen is lesz, ha egyszer ötvenéves leszek. Úgy képzeltem, akkor elhagyom az otthont, útra kelek, s letelepszem valahol a Földközi-tenger nyugati partvidékén. A maradék időt aztán ott töltöm el, a tenger partján, egy szép kertben, a napsütésben, írok naplót és eposzt, olvasok, néha utazatok a tengeren, bort iszom és pipázatok. Ezt képzeltem el odahaza, az elmúlt évtizedben, s ez a vágyakozás a valóságban nagyon valószínűtlen volt. De most ötvenéves vagyok, s csakugyan elhagytam az otthont, és itt élek, a Földközi-tenger nyugati partvidékén, a tenger partján, egy szép kertben, naplót írok, olvasok, bort iszom, néha utazom a tengeren... Minden elkövetkezett, egészen más feltételek mellett, mint ahogyan elképzeltem, s a végén mégis egészen úgy.”¹³⁸⁰ Az elégedettség és az idilli képe mögött ott a *San Gennaro vére* című regényből ismert áldozat motívuma, az előző élet, a személyiség feladásának kényszere annak érdekében, hogy megmaradjon az egyén szabadnak és a szabadság szószólójának.

Húsz évvel később úgy érezte, ennek az áldozatnak már nincs értelme,¹³⁸¹ mert az egyén szava kevés a tömegmédiá korában. Annak van igaza, aki hangosabb, akinek van ereje ahhoz, hogy elhitesse a maga igazát,¹³⁸² és az író, aki e tehetetlenségbe beletörődve átlátja a tömegpropaganda és a médiamanipuláció mélyrétegeit, továbbá tisztában van azzal is, hogy az

¹³⁷⁸ BAZSÁNYI, „Fehéret, feketét, tarkát...”, 22.

¹³⁷⁹ MÁRAI, *Erősítő*, 210, 212.

¹³⁸⁰ TN, 1950, 62.; Vö. a kiadott napló választékosabb stílusával: „... az otthoni háborús, majd forradalmi szobafogságba, sokszor elképzeltem, milyen is lesz, ha egyszer ötvenéves leszek. Úgy képzeltem, akkor elhagyom az otthont, útra kelek, s letelepszem valahol a Földközi-tenger nyugati partvidékén. A maradék időt aztán ott töltöm el, a tenger partján, egy kertben, a napsütésben, írok naplót és eposzt, olvasok, néha utazatok a tengeren, bort iszom és pipázok. Ez a vágyakozás a valóságban kevés valószínűséget ígért. De most ötvenéves vagyok, s valószínűleg elhagytam az otthont, és itt élek, a Földközi-tenger nyugati partvidékén, a tenger partján, egy kertben, naplót írok, bort iszom, néha utazom a tengeren... Minden elkövetkezett, egészen más feltételek mellett, mint ahogyan elképzeltem, s a végén mégis egészen úgy.” MÁRAI Sándor, *Napló 1945–1957*, (Szombathely: Helikon Kiadó, 1999), 124–125.

¹³⁸¹ MÁRAI, *Erősítő*, 190.; Vö. TN, 1976, 393.

¹³⁸² Uo., 144., Vö. TN, 1955, 306.; TN, 1961, 50.; TN, 1970, 63.; TN, 1979, 111.

az ezer könyv, amit el tud juttatni az olvasóknak – célja ellenére – nem képes hathatósan a tömeg műveltségi szintjének növelésére, csak az irónia eszközével élhet írás közben. A könyv, amit létrehoz, maga is ironikus önnön létezésével. A regény egy olyan szociális környezetben készült, ahol nem talált széleskörű befogadói közegre, mert – mint Márai évek alatt realizálta – az amerikai kiadók nem vélték piacképesnek a műve(i)t. Amerikában is szinte szamizdatkiadásként terjedt,¹³⁸³ kevesen értették, nemcsak azért, mert magyarul van, hanem témáját illetően is. A könyv saját sorsáról és saját befogadói közegéről szól; arról, hogy nem értik mondanivalóját, képtelenek befogadni-elfogadni a kritikáját, mert nem tudják önmagukat kívülről figyelni. Cs. Gyímes Éva írta, hogy „az irodalomban, bármi is a látszat, végül is rólam, rólad, rólunk van szó, mert megértése öntudást követel, a lét tudását, mely arra kényszerít, hogy percenként kigondoljuk magunkban az embert.”¹³⁸⁴ Márai szerint a tömegtársadalomban élő ember nem érzékeli önmagát mint egyént, ezért az a szépirodalmi alkotás, ami a saját meggyőződése mellett végsőkéig kiálló személy(iség)ről szól, érthetetlen egy ízlésdiktatúra által lehatárolt szociális környezetben, mert az emberek félnek különbözni.¹³⁸⁵ A Márai-féle irónia lényeges eleme annak a létélménynek tudatosítása, hogy az olvasó a szerzőhöz hasonlóan képes legyen önmagát kívülről mint társadalmi szubjektumot elgondolni; aki e társadalmon kívül kényszerült és egyben eltávolodni is vágyik e közegetől, ahol az irónia holt nyelv, és aki ezen a nyelven ír, az csak idegen és vándor lehet; Kundera szerint olyasvalaki, aki szemben áll a világegyetemmel.¹³⁸⁶ Olyan ember, aki a bölcsesség szerelmese, aki csak magában létezhet, és így képes tárgyilagosan szemlélni környezetét. Ironikus, mert létezése felől meg van győződve a helyes irányról, ami a többség számára annak ellentétét, tehát az anyagi szegénységet és a kényelmetlenséget jelenti – szemben az „ólidill”-lel.¹³⁸⁷ A spanyol e szociális (egzisztenciális) *bukás* megtapasztalása által jut el a bölcsességhez és az őszinteséghez.¹³⁸⁸

A spanyol életvitel-változásának negatív eredménye,¹³⁸⁹ tragikus iróniája, hogy a diktatúrából a szabadnak gondolt anyagi világba került, ahol a pénz az értékmérője az emberi életnek is. Előző életét folyathatatlanak érezte, amit mégis folytatnia kellett,¹³⁹⁰ mert maradéktalanul nem volt képes és talán nem is akarta levetkőzni a korábban szerzett tapasztalatait. Az új életéről valló (a – nyugati – szabad világot ironizáló) gondolatait érdemes

¹³⁸³ TN, 1975, 287.; TN, 1977, 510.; Vö. Márai nyugati kiadóról írt felháborodásával: TN, 1958, 200.

¹³⁸⁴ Cs. GyÍMESI, „A világ nyelvszerúsége”, 150.

¹³⁸⁵ TN, 1954, 85.; TN, 1958, 191.; TN, 1959, 149.; TN, 1975, 140.

¹³⁸⁶ KUNDERA, *A regény művészete*, 14.

¹³⁸⁷ TN, 1959, 139.

¹³⁸⁸ Paul DE MAN, „A temporalitás retorikája: Az irónia”, ford. BECK András, in *Az irodalom elméletei I.*, szerk. THOMKA Beáta, 33–59 (Pécs: Jelenkor–JPTE, 1996), 41.

¹³⁸⁹ KIERKEGAARD, *Egy még élő ember írásaiból...*, 98.

¹³⁹⁰ Vö. BAZSÁNYI, „Fehéret, feketét, tarkát...”, 202.

röviden idézni: „most már én is azokhoz tartozom, akiknek fontos a pénz, hiszen szabad vagyok, tehát meg kell élnem. És pénzért írok, rendelésre.”¹³⁹¹ Az új létállapot negatív eredménye az, hogy mesterségét a szabadság érdekében megalkuvások közepette végzi, amit pedig csak önmagáért lenne érdemes üzni.¹³⁹²

Márai emigrációslét-élménye a kivándorlás előtti személyiség megsemmisülése, aki bár harcol identitásának megőrzéséért, idővel rá kell jönnie, hogy régi énje nem „életképes” az új nyelvi és szocializációs közegben – legyen bár ez amerikai vagy szovjet befolyás. Márai az individualizmusra nézve mindkettőt károsnak tartotta. Egyik társadalmi forma esetében sem érezte, hogy gondolkodásra készítené tagjait, sőt éppen ellenkezőleg: arra törekszik, hogy elnyomja az egyéniséget; az embert, mint anyagot – humánerőforrást – pedig a rendszer szolgálatába állítsa. A *Cél*, hogy kineveljen egy generációt, amely olyan emberekből áll, akik nem kérdeznek és nem vitatkoznak,¹³⁹³ sőt önkéntesen alárendelik magukat a hatalomnak, legyen az pénzorientált gazdasági vagy ideológiai alapon szerveződő politikai.

A disszertáció első fejezetének összegzése érintette Márai szabadságértelmezését, tehát a goethei¹³⁹⁴ állásponttal egyező önként vállalt kötelezettségeket.¹³⁹⁵ E megközelítés Hegeléhez hasonló: az ő számára az ember szabadsága azt jelenti, hogy lehetősége van azzá tennie magát, amire a világszellem – a népek tevékenységének és gondolkodásának (folyamatosan változó) eredménye – sokszínűségén belül saját tulajdonságai alapján képes.¹³⁹⁶ A perfektibilitás e Hegel-féle munkateleológiai fogalmához köthető Márainak a magányos tökéletesedés felé vezető, a legjobb tudása szerint végzett tevékenységre törekvő munkamódszere-életszemlélete, aminek alapja az ember maga választotta szakmájához való joga. A regény utolsó oldalai e dignitás elvesztésének problémakörét érintik.¹³⁹⁷ A konklúzió: „[m]indig nagy szomorúság, ha az ember megérti, hogy tanult mestersége hiábavaló”¹³⁹⁸ – az inkvizítor a sajátjára gondol, ahogy az író is az övére. Márai elvesztette hitét az olvasókban, így saját maga számára is megkérdőjeleződött írói léte, mert témája (világnézete, jótanácsai, erkölcsi elvei) nem talált elég olvasóra. Az *Erősítő* mégsem csak a *művészet a művészetért* elv szerint készült, hanem egy *állásfoglalás*.¹³⁹⁹ Kiállítás a csökkenő társadalmi hatású jézusi értékrend, illetve – az új

¹³⁹¹ MÁRAI, *Erősítő*, 192.

¹³⁹² Vö. KIERKEGAARD, *Egy még élő ember írásaiból...*, 148.

¹³⁹³ Vö. MÁRAI, *Erősítő*, 65.

¹³⁹⁴ „Nem az tesz szabaddá, hogy semmit nem akarunk elismerni magunk fölött, hanem éppen az, hogy tisztelünk valamit, ami fölöttünk áll.” ECKERMANN, *Beszélgetések Goethével* (1827. január 18.), 220.

¹³⁹⁵ TN, 1948, 163.; Vö. SÍK, „A katolikus irodalom problémájához...”, 26.

¹³⁹⁶ HEGEL, *Előadások a világtörténet filozófiájáról*, 39.

¹³⁹⁷ Vö. TN, 1956, 337.

¹³⁹⁸ MÁRAI, *Erősítő*, 211.; Lásd még TN, 1963, 354.; Vö. TN, 1965, 192.

¹³⁹⁹ Vö. RICHARD RORTY, in „Kegyetlenség és szolidaritás:”, *Esetlegesség, ironia és szolidaritás*, ford. BOROS János és CSORDÁS Gábor, 159–220 (Pécs: Jelenkor, 1994), 163–164.

világrendhez való alkalmazkodás nehézségei kontextusában – az ember tehetségének legmegfelelőbb mesterség magányos és cél nélküli tökéletesítése mellett. Ahogy a szertartást végző pap nem szakítja meg a misét a hívek kis létszáma miatt,¹⁴⁰⁰ úgy az író, a művész sem adja fel hivatását akkor sem, ha kevesebb emberhez tud szólni, mint amennyihez a szórakoztató médiumok eljutnak. Az élet és a művészet lényege a céltalanban megtalálni az értelmet; „kimondani szabadon, amit gondolunk”,¹⁴⁰¹ vagy a majdnem lehetetlenre vállalkozni: „megírni a jelen század regényét”¹⁴⁰² – vélte a szerző a hetvenes évek közepén. Richard Rorty észszerű írói célként jelölte meg az emberi szabadság szolgálatát is, amivel Sík Sándor véleménye is egyezett, amikor azt írta, hogy az írónak joga van a visszaélések megszüntetésére törekedni.¹⁴⁰³ Az írás, Márai szerint már hiábavaló (az a felesleges, ami mégis kell az élethez, mint a régi épületek díszítése), nem elsősorban azért, mert a hatalm(as)ak esetleg megsemmisítették benne a „pislákoló reménységet, hogy végül neki lesz igaza, a távoli idő őt igazolja” majd,¹⁴⁰⁴ hanem mert úgy érezte, a tömegeket nem tudja műveltségre szoktatni az egyén.

Márai ironikus (arisztokratikus¹⁴⁰⁵) belső szellemi szabadsága Szókratészéhez hasonló.¹⁴⁰⁶ *A battériából élni* elve túlélési technikája volt.¹⁴⁰⁷ Ez a hősiesség magatartás¹⁴⁰⁸ a gyakorlatban azt jelentette, hogy mindig felírta az aktuális rövidtávú céljait: mit fog írni, hova utazik még el, és e mindennapos tervek, amikkel kelt és feküdt, segítették a kilátástalan (céltalan, magányos) élethelyzetben, mert úgy érezte, tart valami felé,¹⁴⁰⁹ illetve megőriz valamit: „Ez a hűség ahhoz a másféleséghez, aki vagyunk, ez a legtöbb.” – írta visszhangtalan magányában.¹⁴¹⁰ Szellemi értelemben pedig a magyar nyelvű olvasmányok segítettek ahhoz az érzéshez, hogy minden nappal több lehet mint ember; terápia volt ez a már régóta nem létező szülőföld, a polgári társadalom iránt érzett honvágy ellen az olvasott és leírt szavak által.¹⁴¹¹ Nem nyugodott bele a mindennapok sivárságának a tömegek számára kielégítő egyformaságába, ehhez pedig a könyvek és könyvtárak adtak tartalék energiát.

¹⁴⁰⁰ TN, 1956, 380, 393.; TN, 1958, 224.; TN, 1962, 207.; TN, 1963, 377.; TN, 1967, 82.; TN, 1971, 110–111, 207.; TN, 1973, 478.

¹⁴⁰¹ TN, 1975, 220.; Lásd még TN, 1968, 187.

¹⁴⁰² TN, 1971, 201.

¹⁴⁰³ Sík, „A katolikus irodalom problémájához...”, 13.

¹⁴⁰⁴ Vö. MÁRAI, *Erősítő*, 103.

¹⁴⁰⁵ Vö. *Elitizmus*: KUNDERA, *A regény művészete*, 131.

¹⁴⁰⁶ KIERKEGAARD, *Egy még élő ember írásaiból...*, 201.

¹⁴⁰⁷ TN, 1955, 252.; TN, 1959, 203, 258.; TN, 1960, 288, 385.; TN, 1964, 7.; TN, 1968, 190.; TN, 1979, 123.; TN, 1982, 63.; TN, 1984, 19.; TN, 1985, 285.; Vö. TN, 1969, 303.

¹⁴⁰⁸ KUNDERA, *A regény művészete*, 14.; TN, 1971, 127.; TN, 1972, 312.

¹⁴⁰⁹ „Az »órárend« izgalmas, amikor megszűnt a »rend«.” TN, 1958, 155.

¹⁴¹⁰ TN, 1959, 197.

¹⁴¹¹ Vö. DE MAN, „A temporalitás retorikája: Az irónia”, 44.; Vö. TN, 1983, 175.

Az irónia egy életszemlélet: ¹⁴¹² Márai szabad szellemének kifejezője, (írói) önmeghatározásának eszköze egy látszólag szabad társadalmi rendszerben, ahol az anyagi függés miatt kénytelen beletörödni környezetének alacsony műveltségi színvonalába, illetve önnön nyelvi zárványának következményeibe¹⁴¹³ – még akkor is, ha művei számos esetben találtak fordítóra. Márai a szabadság jelképeként gondolt könyveire, az ő esetében az irónia (irodalmi) szenvedély.¹⁴¹⁴ Individuum nélkül nincs irónia,¹⁴¹⁵ és ahol nincs szubjektivitás, ott irónia sem lehet, mert arra késztet, hogy „emberek legyünk”¹⁴¹⁶ – írta Kierkegaard. Jean Starobinski szerint az irónia a saját búskomorságában elidegenedett én gyógyszere,¹⁴¹⁷ olyan boldogtalan tudaté, ami kívülről és túl akar kerülni önmagán.¹⁴¹⁸ Paul de Man szerint az irónia vígaszt nyújt.¹⁴¹⁹ Márai ezt találta meg benne a pezsgő társasági-irodalmi élet és vitapartnerek nélkül töltött évtizedekben. Mindennapjainak szomorú és egyben művészileg gyümölcsöző iróniája, hogy vitapartnereket a könyvtárak polcain talált, akikkel hosszú időn át a naplók oldalain (egyoldalúan) társalgott. Ez a belülről fakadó szabadság az íráshoz szükséges társadalmon kívüliséggel járó, önmaga számára felállított korlátokat jelentette. Jellemzője az elkülönülés, a környezettel szemben érzett, számtalanszor hangoztatott közöny, illetve tárgyilagosság gyakorlata. Ez segítette túllendülni a „gépesített nihil”, az industrializmus és az öncélú militarizmus orgiájába¹⁴²⁰ süllyedő civilizáció működése miatt érzett felháborodásán. Az írás rá jellemző ironikus módszerében, az önkorlátozásban, önpusztításban¹⁴²¹ végtelen erőt és szabadságot élhetett meg. Ez lényegében megegyezik Kierkegaard álláspontjával, miszerint az irónia öncél, ha a szabadság (célnélküliség) szinonimájaként értelmeződik.¹⁴²²

Rorty szavaival, Márai liberális ironikus ember, aki úgy gondolta, hogy a kegyetlenség a legrosszabb mindazok közül, amire az ember képes. Miközben szembenézett saját meggyőződésének és vágyainak esetlegességével, felhagyott azzal a reménnyel, hogy a szenvedés csökkeni fog a világban, és az emberi lények megalázása megszűnhet.¹⁴²³ E pesszimizmus nem zárja ki a helyzet jobbá tételére irányuló cselekvés lehetőségét. Rorty

¹⁴¹² Vö. Paul DE MAN, „Az irónia fogalma”, ford. KATONA Gábor, in *Eszttétikai ideológia*, szerk. BÓKAY Antal, 175–203 (Budapest: Janus–Osiris, 2000), 175–176.

¹⁴¹³ Vö. MÁRAI, *Erőstűző*, 193.

¹⁴¹⁴ KIERKEGAARD, *Egy még élő ember írásaiból...*, 225.

¹⁴¹⁵ Vö. uo., 248.

¹⁴¹⁶ Uo., 256.

¹⁴¹⁷ DE MAN, „A temporalitás retorikája: Az irónia”, 44.

¹⁴¹⁸ Uo., 52.

¹⁴¹⁹ DE MAN, „Az irónia fogalma”, 177.

¹⁴²⁰ TN, 1955, 239, 242.; TN, 1971, 142.; TN, 1975, 275.

¹⁴²¹ DE MAN, „Az irónia fogalma”, 185–186.

¹⁴²² KIERKEGAARD, *Egy még élő ember írásaiból...*, 259

¹⁴²³ RORTY, *Esetlegesség, irónia és szolidaritás*, 13.

liberális utópiájában ezt szolidaritásnak nevezi,¹⁴²⁴ Márai irgalmasságnak és tárgyilagosságnak, Kundera toleranciának.¹⁴²⁵ Szolidaritás van az „önálló véleményalkotás” igényének háttérében is.¹⁴²⁶ A könyv a humanizmus mellett száll síkra a kritika nélkül elfogadott társadalmi gyakorlat révén kegyetlenné vált ember bemutatásával.¹⁴²⁷ Milan Kundera *A regény művészete* című könyvét tíz évvel az *Erősítő* után tette közzé; ebben utalt az agelastosokra,¹⁴²⁸ a nem nevetőkre, akik gondolkodás nélkül hangoztatják a közhelyeket, az eszméket, a láthatáron leselkednek, és minden pillanatban készülnek az egyéniségre törni.¹⁴²⁹ Ők a modernség kollaboránsai,¹⁴³⁰ a legfőbb ellenségei az Isten mosolyának¹⁴³¹ tartott művészetnek, így a művészeknek, akik ihletett pillanataikban képesek megteremteni azt a káprázatos képzeletbeli világot, ahol senki sem birtokolja az igazságot. Nincs egyértelmű és egyoldalú igazság¹⁴³² (a világertelmezés esetében sincs – a második világháború után uralkodóvá vált, tragikusnak érzett kozmikus magányból eredő létérzékelés esetében sem), mindenkinek a saját igazsága birtokában joga van ahhoz, hogy megértsék, és vitázó eszmeeserek folytán közösen,¹⁴³³ más-más nézőpontok mentén építsenek (újjá) egy sokféleségében egységes műveltséget: az európaiat.¹⁴³⁴ Kundera könyvének első, Husserlről szóló oldalain is olvasható hasonló meghatározás ahhoz, amit Márai európai műveltség alatt értett. Viszont Márai nem tekintette Amerikát e műveltségbe tartozónak,¹⁴³⁵ még akkor sem, ha Európa kultúráját örökítette tovább (múzeumaiban megőrizte) az Újvilágban. Az író úgy gondolta, hogy a telepések műveltségi szintje messze elmaradt az európai átlagtól is, és a gyarmatosítás, az életben maradásért folytatott küzdelem éveiben sem igényük, sem idejük, sem lehetőségük nem volt a művelődésre, ez pedig

¹⁴²⁴ Uo., 14.

¹⁴²⁵ KUNDERA, *A regény művészete*, 132.

¹⁴²⁶ MÁRAI, *Erősítő*, 63.

¹⁴²⁷ RORTY, *Esetlegesség, irónia és szolidaritás*, 159.

¹⁴²⁸ KUNDERA, *A regény művészete*, 170.

¹⁴²⁹ Az egyéniségek ebben az értelemben a költői tehetségű *emberek*; ők – ahogy Richard Rorty írta – olyan eredeti elmék, akik rendelkeznek az újraírás (az adott korszak aktuális stílusában, logikusan megformálva, a korszak társadalmi problémáira érzékeny módon alkotás) és az apróságokon csodálkozás képességével. RORTY, *Esetlegesség, irónia és szolidaritás*, 92–94, 169.; Vö. Goethe 1824. január 2-án és 4-én lejegyzett egyező véleményével: Egyre kevesebb az önazonos, tehát „valódi mivoltában megnyilatkozó eredeti egyéniség [...] kinek van ereje, hogy igazat mondjon és olyannak mutatkozzék, amilyen!” ECKERMANN, *Beszélgetések Goethével*, 70, 72–73.; Vö. „A nagy dolgokért élő ember első szabálya, hogy ne engedje a közepszerűektől letéríteni magát az útvjáról.” RENAN, *Szent Pál...*, 217.

¹⁴³⁰ KUNDERA, *A regény művészete*, 140.

¹⁴³¹ Vö. „Isten ígéje”. SÍK, „A katolikus irodalom problémájához...”, 10.

¹⁴³² Az igazságkeresés hasonló megközelítése és konklúziója, valamint Márai műveinek a Magyarországon készült korabeli alkotásokkal való kapcsolata miatt érdemes itt felhívni a figyelmet RÓNAY György, *A párdúc és a gödöje* (Budapest: Magvető, 1978) című regényére.

¹⁴³³ TN, 1948, 147.

¹⁴³⁴ „»Complexio oppositorum«, egység a sokféleségben, ez Ortega, Unamuno filozófiájának nézőpontja. A fogalmazás szerencsés.” TN, 1983, 132.; Vö. TN, 1947, 46.; TN, 1964, 145.

¹⁴³⁵ Vö. KUNDERA, *A regény művészete*, 11.

megváltoztatta a kollektív emlékeiket,¹⁴³⁶ és mély nyomott hagyott utódaikban, akik a XX. századi amerikai tömegtársadalom médiavilágának befolyása alatt méginkább eltávolodtak az értékteremtő és felelősségtudatos életviteltől.¹⁴³⁷ Rájuk is utal az *Erősítő* tömegjelente, amiben agelasosok veszik körül Giordano Brunot, és lassú halált kérnek saját szórakoztatásukra. Ugyanígy felismerhetők a *Keresztkérdés* szereplőiben is, továbbá az egyház szolgálóiban, az erősítőkből, akik mély meggyőződéssel hajtják végre a vezető utasításait, illetve kellemes időöltési lehetőséget látnak az égő test látványában, mert az levezeti a hitbuzgalomtól fűtött lelkekben a „felgyült indulatot”.¹⁴³⁸ Az inkvizíció által látványosan és kreativitást igénylően változatos módszerekkel megrendezett kivégzések a nép befolyásolása mellett a szórakoztatásukat is szolgálta, mert az „egyszerű, gyors és biztos kézzel végrehajtott kötélrehúzás nem elégítene ki minden hívőt.”¹⁴³⁹ A spanyol származású szerzetes ezért jegyezte fel emlékezésébe, hogy Rómában az ősi hagyományok eleven jelenléte, öröksége teszi a lelkekben, hogy az emberek másképp felelnek a tragikumra és a komikumra, mint Avilában.¹⁴⁴⁰ – utalt Márai ismét a spanyolok távolságtartó és kritikus attitűdjére.

Az író értelmezésében az európai kultúra annak az identitásnak az alapja, amely az ókori görög filozófiával született meg a mai Olaszország Nápolytól délre eső részén,¹⁴⁴¹ illetve Athén környékén, de része a gladiátorjáték ugyanúgy, mint a holokauszt, így ebben az értelemben nincs semmi köze a jézusi kereszténységhez, hiszen már azelőtt létezett, és inkább annak a korszaknak az emberi természetből származó véres hagyományait örökítette tovább. „[E]z az expatriált nemzedék az első világháború után tudatosította, hogy valami, amit gyűjtőnéven »kereszténység«-nek neveztek megszűnt. Maradtak vallások, felkezetek, de egy műveltség, a keresztény civilizáció, elesett a világháborúban, hősi halott volt.”¹⁴⁴² Ahogy az első fejezet részletesen megmutatta, ez a gondolatfolyam végül a következőképpen tisztul le 1974 őszén: „Európa keresztény – kultúrkör és életforma, amely akkor is keresztény, ha már nincs semmiféle vallási tartalma.”¹⁴⁴³ Ez a paradoxon azt érzékelteti, hogy az európai civilizáció sosem volt sem vallási, sem kulturális értelemben homogén, de a közös történelmi múlt, a gyökerek mégis kialakítottak egy olyan közösséget, amely nem volt egy „akol”,¹⁴⁴⁴ ahogy ezt

¹⁴³⁶ TN, 1958, 132, 191.; TN, 1969, 275, 322.

¹⁴³⁷ TN, 1954, 134.

¹⁴³⁸ MÁRAI, *Erősítő*, 73.

¹⁴³⁹ Uo., 74.

¹⁴⁴⁰ Uo., 40.

¹⁴⁴¹ TN, 1959, 61, 102.

¹⁴⁴² TN, 1966, 409.; Vö. TN, 1962, 259–260.

¹⁴⁴³ TN, 1973, 107.; Vö. TN, 1961, 111.

¹⁴⁴⁴ MÁRAI, *Erősítő*, 17.; Vö. ECKERMANN, *Beszélgetések Goethével* (1832. március 11.), 561.; Lásd a II. vatikáni zsinat már hivatkozott részeit a disszertáció 91. oldalán.; Vö. Jn. 10:1–10, 16.; DOSZTOJEVSKIJ, *A Karamazov testvérek*, 1:334.

a regény kezdő oldalain Márai ironikusan be is mutatta. A regényben, számos esetben visszautalt erre a jelent és jövőt konformizálni szándékozó utópiára. Végül a kiugrott pap, aki a regény kezdetén arról beszélt, hogy a „középarányosat” szereti embertársaiban,¹⁴⁴⁵ utolsó bejegyzéseiben kételyeit kifejezve írta: úgy érzi, egy ember lehet több mint egy akol, ami a sokszínű európai kultúra legfontosabb jellemzője: az individuumban rejlő lehetőségek szabadjára engedése és elfogadása.¹⁴⁴⁶ Európai kulturális sokszínűség csak összefogással védhető meg, az egymás iránti elfogadás elkerülhetetlen és szükséges feltétele a túlélésnek, Európa jövőjének. A belső széthúzás erősíti a külső vetélytársakat.

Márai a jegyzetek által a főszövegen kívül még inkább jelen van, ezzel szakítva meg a történetet, kiábrándítva az olvasót.¹⁴⁴⁷ Az irónia e többes időélményből (is) fakad, a történelmi párhuzamok példabeszédszerű, jegyzetekkel alátámasztott temporális ugrásai együttesen képezik a regény mondanivalóját. A szerző ilyen beavatkozása megtöri a fikció illúzióját, így megóvja a túlságosan megtéveszthető olvasót tény és fikció összekeverésétől.¹⁴⁴⁸ Az irónia felosztja időbeli tapasztalatát olyan múltra, amely tiszta megtévesztés,¹⁴⁴⁹ amit Márai a jegyzetek által old fel. A magyarázó regény végi kiegészítésekkel további célja is lehetett: valószínűleg szükségét érezte felhívni a figyelmet az „áthallásokra.” Kétkedett abban, hogy megértik, illetve az információáramlás hiánya miatt így adott hírt az esetleges magyarországi olvasóknak egyes politikai eseményekről, amit a vasfüggöny mögött elhallgattak vagy kódosítottak. A jegyzetek által az idősíkok megkettőződnek, rávilágítanak arra, hogy a történelem – az ember morális fejlődése nélkül – ismétlődések sorozata. Például a Dubček-idézet¹⁴⁵⁰ a hetedik jegyzettel egy ilyen, közönségnek intézett kiszólás, ami megtöri a narratív illúziót:¹⁴⁵¹ ahelyett, hogy az olvasó a főszöveg által sugallt szerkezetet kapná, valami egészen más bontakozik ki,¹⁴⁵² például az ír konfliktus kegyetlenségei vagy Márai látogatása a történelmi és regényhelyszínen. További, a naplóból ismerhető élethelyzetek is visszaköszönnek a regényben: a római Szent Péter-templomban játszódó jelenet a pápával való találkozás áhítattól mentes, sőt a környezetét és önmagát tárgyilagosan bemutató szerzetes lelki élményéről.¹⁴⁵³

¹⁴⁴⁵ MÁRAI, *Erősítő*, 14.

¹⁴⁴⁶ Uo., 211.

¹⁴⁴⁷ Vö. DE MAN, „Az irónia fogalma”, 201.

¹⁴⁴⁸ DE MAN, „A temporalitás retorikája: Az irónia”, 47.

¹⁴⁴⁹ Uo., 51.

¹⁴⁵⁰ MÁRAI, *Erősítő*, 102, 215.; Vö. TN, 1968, 227, 231–232, 250.; TN, 1969, 315.; TN, 1971, 197.; TN, 1973, 469–470.; TN, 1974, 12, 37–38., TN, 1977, 526.

¹⁴⁵¹ DE MAN, „Az irónia fogalma”, 194.

¹⁴⁵² Uo., 195.

¹⁴⁵³ Vö. BABITS Mihály, „Szellemtörténet”, in *Összegyűjtött munkái III.: Ezüstkor: Tanulmányok*, 209–233 (Budapest: Athenaeum, 1938), 218.

Az ironikus egyén, önmagára reflektáló szubjektivitás¹⁴⁵⁴ létezésének feltétele, hogy a napló vagy a levél által legyen képes látni önmagát,¹⁴⁵⁵ mindkét esetben önreflexió történik, tehát ahogy Márai gondolta: nem azt kell megírni, hogy mi történt, hanem azt, hogy a történetek mit, hogyan és miért változtattak rajta. A spanyol ezért vezet vissza minden mozzanatot önmagára,¹⁴⁵⁶ származására: identitásának alapjára.

Az Erősítő dialógusainak társadalomlélektani háttere

„Úgy tetszik,
mégis inkább ellenségeinkhez van
az életben igazibb közünk”¹⁴⁵⁷

A regény főbb dialógusainak vizsgálata választ adhat azok egyoldalúságára és a meggyőzés értelmében vett kudarcára. Két szereplő intéz hosszabb beszédet hallgatóihoz: Padre Alessandro, a kolostor vezetője és Bellarmino bíboros, az inkvizíció vezetője. Rajtuk kívül Giordano Bruno az, aki egy többszereplős dialógus központi szereplője úgy, hogy nem beszél.¹⁴⁵⁸ Minden dialógust áthat a spanyol jelenléte, illetve az ő (kritikus) gondolatai és reflexiói az elhangzottakkal kapcsolatban – egyes esetekben hangot is adva véleményének, máskor csupán a levél címzettjének tolmácsolva azokat.

Amennyiben az irodalom jelbeszéd és *cinkosság*, akkor felmerül az az összetett kérdés, hogy mi a mimézis tárgya, ki beszél a műben; az elbeszélő szereplő, vagy az elbeszélő szerző,¹⁴⁵⁹ utóbbi mely szereplők jelmezébe bújva. Az *Erősítő*ben rétegződő narráció, az írói személyiségvándorlás egyes dialógusok és a dialógusok szereplői között választ adhat arra kérdésre, hogy van-e különbség a beszéltetett(ek) és az elbeszélő között. Ahogy Hegel írta Platónról: a szereplők gondolatai által, az író mindenhol jelen van.¹⁴⁶⁰ Ez Márai regényére is igaz azzal az eltéréssel, hogy míg Platón név szerint is szerepel saját művében,¹⁴⁶¹ addig Márai

¹⁴⁵⁴ KIERKEGAARD, *Egy még élő ember írásaiból...*, 185.

¹⁴⁵⁵ Charles BAUDELAIRE, *Válogatott művészeti írásai*, ford. CSORBA Géza (Budapest: Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1964), 78.

¹⁴⁵⁶ KIERKEGAARD, *Egy még élő ember írásaiból...*, 172.

¹⁴⁵⁷ TN, 1954, 174.

¹⁴⁵⁸ Vö. DOSZTOJEVSZKIJ, *A Karamazov testvérek*, 1:334.

¹⁴⁵⁹ BAZSÁNYI, „Fehéret, feketét, tarkát...”, 30.

¹⁴⁶⁰ Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *Előadások a filozófia történetéről*, ford. SZEMERE Samu, 3 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977), 2:119.

¹⁴⁶¹ PLATÓN, „Szókratész védőbeszéde”, in *Összes művei*, ford. DEVECSERI Gábor, 3 köt., 399–439 (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984), 1:428.

csupán a naplókából ismert gondolatai, illetve az életrajzi párhuzamok által van jelen nemcsak a párbeszédes, de a leíró és cselekményes részekben is, utóbbi alatt értve a szereplők (Bruno és a spanyol) valós és fiktív életútját. Az ironikus szólam két vagy akár több rétege érzékelhető a regényben: egyfelől a már említett legtöbbit beszélő szereplők nyílt beszéde és Márai Sándor „leplezett észjárása”¹⁴⁶² megoszlik Bruno és a spanyol gondolatai között – amely gondolatok sem a naplókban, sem a *Föld, föld!*...-ben nem leplezettek. Másrészt Márai fejtegetései felfedezhetők az inkvizítorok vezetőinek szónoklataiban is; ezekkel az író álláspontja ellentétes vagy más, sőt néha egyező is, de mindenképpen az irónia esztétikai minőségébe tartoznak. A spanyol nyíltan (kétségeit feltárva) írt a levél címzettjének, viszont a római időszak alatt számos esetben leplezte igazi énjét és gondolatait. Nem tudható meg, hogy mi rejlik személyisége legmélyén, nehéz felmérni, hogy hány levetett ruha, hány hátrahagyott jelmez alakította gondolkodását. Ez több mint a szókratészi ellentétes irónia; míg Szókratész, mint a látszólag fölényesen kötekedő szellemi ember, ellenfeleit színleg dicséri, majd megszégyeníti őket, addig a szerzetes szerényen, visszahúzódva titokban él az ellenvéleményével. Néhány, a spanyol önmagára tett (ön)ironikus jellemzése elgondolkodtató: én a kis karmelita inkvizítor;¹⁴⁶³ én, a méltatlan kis karmelita szerzetes¹⁴⁶⁴ (aki gondolatban kritikával él vezetői felé) – e szerénységet kihangsúlyozó, ezért mesterkéltnek tűnő önreflexiók talán a kémkedés gyanújának elkerülését szolgálhatták.¹⁴⁶⁵ Külső megjelenése nem volt egységben belsőjével: a durva szövésű csuha alatt viselt puhább vászoning bizonyítja az ideológiai nevelés ellen lázadó természetét, és egyben azt is, hogy a ráerőltetett eszmerendszer gyakorlati megvalósítása emberellenes. A vászoning a kényelem jelképe; a kényelmet, tehát a biztonságot mint társadalmi mozgatóerőt¹⁴⁶⁶ (szellemi tunyaságot) Márai Amerikában ismerte fel. Ez az első kapocs Antonio Audrihoz, a zsebárushoz, akit a zarándokút során ajánlott számára egyik útitársa (talán egy már korábban beépült kémtársa). Bizonyos, hogy az eretnekszöktető személye nem forgott közszájon, mégis felhívták figyelmét a szökés lehetséges módjára, mert volt valami a spanyol vizsgálódó, kíváncsi személyiségében, ami az önálló véleményalkotás igénye felé mutatott.

A kereskedő egy rendszeren kívüli, saját törvényei szerint következetes személy, aki tisztában van azzal, hogy az adott lehetőségekhez képest hogyan kell cselekednie. Rugalmasság

¹⁴⁶² Vö. BAZSÁNYI, „Fehéret, feketét, tarkát...”, 190–191.

¹⁴⁶³ MÁRAI, *Erősítő*, 7.

¹⁴⁶⁴ Uo., 11.

¹⁴⁶⁵ „A kémkedés elemi szükségesség egy világban, ahol senki nem bízhat többé semmiben; egyik pillanatról a másikra, hadüzenet és bejelentés nélkül elkezdhet egyik vagy másik fél egy preventív hidrogénháborút. A lényeg, hogy nem lehet többé bízni senkiben – és ez a vége valaminek. TN, 1960, 300–301.; Vö. a gyarmatbirodalmakról írt Márai-véleménnyel: TN, 1961, 140.

¹⁴⁶⁶ Vö. DOSZTOJEVSKIJ, *A Karamazov testvérek*, 1:325–326.

szükséges a túléléshez; tetteit az időhöz igazítja,¹⁴⁶⁷ mindenkinek segít, hogy magán segítsen. Tartható önzetlennek is; a társadalmi befolyásolás felett áll, és mosolyog az emberi hatalomvágy szolgálatában működő rendszer visszásságain, amit ő cirkuszi bohócként, megtévesztve az egész „közönséget”, rutinos ügyességgel játszik ki. Felismerte a spanyolban a lehetőséget, mert a szőrcsuha viselésének kényelmesebbé tétele előrevetíti a szociálisszerepcserét.¹⁴⁶⁸ Bizonyos, hogy az ócskás nem először találkozott olyan emberrel, aki vászoninget kért a papi gúnya alá, ami már jelzésértékű volt számára, hogy nincs meg viselőjében az elvárt áldozatkészség.¹⁴⁶⁹ A kereskedő ironikus-gúnyos hangvétele, tapogatódzó megjegyzése tapasztaltságát mutatja, színleges beszéde nem egyezik a leplezett gondolataival.¹⁴⁷⁰ A jelmezekre vonatkozó ajánlata egyben az új élet lehetőségének felkínálása is, amit a szerzetes nem ért félre: a hátsó helyiségben lévő jelmezek megfelelnek egy estére, vagy hosszabb időre is,¹⁴⁷¹ így a valóságos inkvizítorból gyors átöltözés után egy új ember, a scribe lehetősége születhet. Elgondolkodtató a pillanat, amikor a spanyol – új énjére eszmélve – a csuhát, mint terhes múltját tartva kezében felkiáltott. Lehet ez a fájdalmas születés utáni megkönnyebbülés jele, vagy a maga mögött hagyott nehéz év felgyülemlett feszültségének felszabadulása. A papi ruha, mint „szent jel, amelyet férfiak és nők tömege előtti bemutatásra terveztek – kiüresedett, alkuhárggyá vált, az egyik intézményből adásvétellel a másikba került.” – írt a színházi viseletek történetéről Stephen Greenblatt.¹⁴⁷² Érdekes e szituáció központjába állított jelkép értelmezése miatt fellapozni a disszertáció első fejezetének azon részeit, amelyekben Márai showbusinessként jellemzi a katolikus egyház tevékenységét: a regény ráerősít a jelmezbolt lépcsőjén álló szerzetes képével arra, hogy az egyház színházzá vált, és ezzel megkérdőjeleződik dogmatikai rendszerének igazságként értelmezett elfogadása is. A kereskedő az átöltözés után szakszerűen és tárgyilagosan adta át instrukcióit a szökés módjával kapcsolatban. Kiugrott papnak nevezve a spanyolt. Az erre adott gyors válasz – „nem vagyok kiugrott pap”¹⁴⁷³ – önkéntelen elszólásnak is tekinthető.

E végkifejletet nem feledve ad a regény újabb (és újabb) olvasatokat, amihez a Márai-féle precíz dialógusok apró mozzanatait érdemes figyelni. Az esti társalgások során tanító célzattal áll az erősítők elé Padre Alessandro és Padre Pistoia nemcsak azért, hogy anekdotázással

¹⁴⁶⁷ Niccolò MACHIAVELLI, „Beszélgetések Titus Livius első tíz könyvéről”, ford. LONTAY László, in *Művei*, 2 köt., 1: 361–363 (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1978).

¹⁴⁶⁸ MÁRAI, *Erősítő*, 123.

¹⁴⁶⁹ Vö. BAZSÁNYI Sándor, „Fehéret, feketét, tarkát...”, 58.

¹⁴⁷⁰ Uo., 63.

¹⁴⁷¹ MÁRAI, *Erősítő*, 181.

¹⁴⁷² Stephen GREENBLATT, „Shakespeare és az ördögűzők”, *Helikon* 44, 1–2. sz. (1998): 85–109, 95.

¹⁴⁷³ MÁRAI, *Erősítő*, 183.

elüssék az időt borozgatás közben, hanem az új jövevény okulására is.¹⁴⁷⁴ Miközben Alessandro tizenöt oldalon keresztül taglalja az inkvizíció elveit, az erősítők áhítattal figyelik.¹⁴⁷⁵ E tekintélyelvű didaktikai módszerrel, átszellemülve és ellentmondást nem tűrő stílusban előadott monológja lefegyverezte a tanítványokat. A spanyol kétszer szólt közbe, egyszer mentegetőzött a spanyol regényírók eretnek művei miatt, majd később önszántából zavartan emelte fel szavát, hogy megkérdezze, ki számít katolikus költőnek.¹⁴⁷⁶ A merész, de félénk kérdésre szúrós pillantással és erélyesen válaszoló padre érezhetően nem szokott hozzá a közbeszólásokhoz, ezért a továbbiakban a spanyol, a többi erősítővel együtt, lesütött szemmel hallgatta. Visszaemlékezésében érzékletesen festette le a padre szónoklat közben tapasztalható testi elváltozásait, többek között így kommentálta viselkedését: kezdetben diadalmasan beszélt, majd haragtól eltorzult arccal, kancsi pillantással nézett maga elé, lihegett, nehezen lélegzett, izzadt, végül elcsukló, csaknem nőies hangon sivított. Utóbbi már negatív ítélettel ér fel a nők korabeli elnyomott státuszát tekintve. Nemcsak a padre előadása keltett visszatetszést a jövevényben, hanem a magukat borral erősítő erősítőké is, mert „éjfél múltával járásuk nem volt olyan céltudatos, mint a hitük.”¹⁴⁷⁷

Padre Alessandro olyan írás ellen beszélt, amely ironikus módon éppen dokumentálta őt. Az ő didaktikai módszereivel megegyező módon, a regény végén Bellarmino bíboros az indexre került könyvek közül elemzett néhányat a kihallgatáson, egyben búcsúlátogatáson vele szemben ülő spanyolnak. E második találkozásukkor lefolytatott dialógus során az ironia a kommunikáció mindkét részvevőjére jellemző: a szerzetesen érezhető a Bruno halála közben őt ért benyomások miatt keletkezett belső, elfojtott vívódásai. Árulkodóak (képmutatásra utalnak¹⁴⁷⁸) a börtönjelenetre visszaemlékező és lejegyző, az erősítés hatékonyságát megkérdőjelező gondolatai is. Tehát a bíborossal folytatott beszélgetés során is érződik a kételyek leplezése. Miután a spanyol megtette jelentését az inkvizíció vezetőjének, a már nem egészséges kardinális – aki tisztában volt azzal, hogy Bruno nem „közönséges eretnek” –,¹⁴⁷⁹ elmesélte a filozófussal töltött évek tapasztalatait. Beszélt kettejük egy ideig építő jellegűnek tűnő vitáiról, amelyek egy ponton, a világnézetük összeegyeztethetlenségének felismerése után megrekedtek. A bíboros sajnálkozását fejezte ki ezzel kapcsolatban, talán mert

---

¹⁴⁷⁴ Uo., 50.

¹⁴⁷⁵ Uo., 53–68.

¹⁴⁷⁶ Vö. Márai gondolatait Pilinszky Jánosról (1921–1981): TN, 1983, 141.: „magyar költő versei. »Katolikus költő«, milyen lehet az?... Van »katolikus fogorvos«? A versekben »katolikus spleen«. Néha nyafogó, sokszor megérintően plasztikus.” A témában lásd még Rónay Györgyről TN, 1984, 220.

¹⁴⁷⁷ Uo., 71.

¹⁴⁷⁸ Uo., 107., Vö. KIERKEGAARD, *Egy még élő ember írásaiból...*, 260.

¹⁴⁷⁹ MÁRAI, *Erősítő*, 215.

beszélgetéseik alkalmával megismerhette az ellenséget, illetve mert ritka volt a környezetében az olyan ember, akivel azonos műveltségi szinten volt képes beszélgetni. Ezért jegyezte meg elkalandozva, keserűen, hogy „most már nem mond többé semmit. És ez sem jó.”¹⁴⁸⁰

Bellarmino alakját az író Fernando Niño de Guevara (1541–1609)¹⁴⁸¹ portréjáról mintázta; a képet El Greco (Domenico Theotocopuli, 1547 körül–1614)¹⁴⁸² 1600-ban festette a spanyol inkvizíció vezetőjéről, Márai pedig a New York-i Metropolitan Művészeti Múzeumban látta 1959-ben.¹⁴⁸³ A regényben szintén szigorú tekintetű bíboros titkolt valamit önmagáról, a gyengeségéről, de szerepéből nem léphetett ki. Miután felfedezte, hogy a spanyol okos (nem közönséges inkvizítor), aki felismerte Bruno közönyös viselkedését, érveket hozott fel Bruno ellen, talán attól tartva, hogy a spanyolt elragadta a filozófussal történt találkozás élménye. A bíboros Bruno után rövid időre találkozott egy, ha nem is túl olvasott, de tájékozott emberrel, akit érdemesnek tartott arra, hogy megossza vele nézeteit. Tett egy utolsó kísérletet a meggyőzésre, de érezte, hogy Bruno halálában is erősebb nála. A megviselt arcú főinkvizítor évtizedekig egy célért dolgozott, viszont mégsem járt teljes sikerrel: „[m]intha testi fájdalmat érezne, mert azt kell hallania, hogy élt valahol egy ember, aki még a máglyán is hitte, hogy az Értelme erősebb, mint mind a hatalmak, melyek meg akarják semmisíteni az Értelme ellenállását”¹⁴⁸⁴ – írta róla kritikusan a spanyol. A szerzetes elemezte Bellarminót, másképp gondolkodott már, mint ő; továbbá rájött arra, hogy különbözik az erősítőktől is. Ezt érezhette Bellarmino is („amit a nagyúr mondott, mintha elvesztette volna eredeti értelmét. Mintha a kardinális megértette volna, hogy van valami, ami erősebb, mint a Hit”¹⁴⁸⁵), aki egy könyvben látta az utolsó esélyét annak, hogy a spanyolt ne ragadják el a tapasztalatból szerzett kételyek.

A bíboros e kísérlete kudarcba fulladt a Tevere parti fordulattal. Az inkvizíció elveiről és módszereiről szóló kézikönyv megsemmisítése adta meg a végső választ Bellarmino monológjára. A kölcsönös kihallgatás a vízbe dobott könyv képével zárult. Richard Rorty szavaival, a spanyol kilépett abból a szótárból, amiben felnőtt,¹⁴⁸⁶ ironikussá vált, felismerte, hogy „saját karakterünkkel vagy saját kultúránkkal kapcsolatos kételyeinket csak ismeretségi

¹⁴⁸⁰ Uo., 167.; Lásd még uo., 142–143.; Vö. RORTY, *Esetlegesség, irónia és szolidaritás...*, 207.; Vö. „nincs körülöttünk senki és semmi már, semmiféle ösztönzés, visszhang, még ellenkezés sem” TN, 1959, 197.; TN, 1955, 297.; TN, 1969, 370.

¹⁴⁸¹ *Diccionario de Historia Eclesiástica de España*, szerk. José GOÑI GAZTAMBIDE, 5 köt. (Madrid, Instituto Enrique Flórez, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1987), 2:520–522.

¹⁴⁸² *Révai nagy lexikona*, (Budapest: Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, 1913), 9:1.

¹⁴⁸³ TN, 1959, 194.; A festőről írt naplójegyzeteket érdemes végigkövetni (nem csak) az *Erősítő* elemzésének kontextusában: TN, 1948, 99.; TN, 1961, 54, 101.; TN, 1963, 344.; TN, 1964, 134.; TN, 1966, 312.; TN, 1969, 357.; TN, 1978, 66.

¹⁴⁸⁴ MÁRAI, *Erősítő*, 143.

¹⁴⁸⁵ Uo., 159.

¹⁴⁸⁶ RORTY, *Esetlegesség, irónia és szolidaritás...*, 97.

körünk kiszélesítésével oszthatjuk el vagy nyugtathatjuk meg. A legkönnyebben úgy, ha könyveket olvasunk”¹⁴⁸⁷ és utazunk. Ironikus módon Bellarmino és Padre Alessando nyitotta fel a szerzetes szemét azzal, hogy engedélyükkel halálba kísérhette Giordano Brunót. Felhívták figyelmét más témájú könyvek létezésére, amelyek másfajta igazságokat tartalmaznak, esetleg egymásnak ellentmondókat is.¹⁴⁸⁸ „[Ú]gy rémlett, mintha megérteném”¹⁴⁸⁹ – mondta, vagyis szüksége volt némi időre, amíg rájött a szavak másfajta értelmére és céljára. Az *ironia contraria* legjellemzőbb példája a cím sugallata személyiségváltozás: a megerősödés. Ez az írói bravúrnak beillő fordítása a *confortatore* szónak elmond szinte mindent az emigrációs létezés szükséges lelki és fizikai állapotról – szüksége is volt pár különösen viszontagságos évre Márainak, míg végül a *vigasztaló* és a *bátorító* szavak helyett rátalált arra, ami őt is leginkább jellemezte a fizikai és lelki betegségei leküzdése után.¹⁴⁹⁰ A szót a spanyol nem egyszer használta önmagára, viszont a kolostori értelmével ellentétesen.¹⁴⁹¹ Felismerte a többféle értelmezés lehetőségét is, de azt pontosan nem lehet tudni, hogy mit gondolt. A rá jellemző *ironia alia* feloldásaként elképzelhető az a magyarázat, hogy tényleg kémként élt a római sasfészekben, vagyis a legveszedelmesebb eretneket látták vendégül az erősítők, „az áluhás eretneket, aki úgy tesz, mintha hinne, de közben mást gondol.”¹⁴⁹²

A bíborossal folytatott dialógus másik fő tárgya az önmaga ellentétébe fordult vallásosság, ami már a regény első részében, a spanyol által vakon hívókként jellemzett erősítők esetében is lejegyzésre került.¹⁴⁹³ Szent Terézről írt korabeli naplóbejegyzések mutatnak rá a nem is olyan rejtett regénybeli iróniára: az Édes Férjjel, Jézussal való egyesülés kifejezésének szexuális áthallására – Paul de Man kifejezésével élve – a kardinális „a nemi érintkezésben megjelenő súlyos testiség kérdésre vonatkozó reflexió”¹⁴⁹⁴-ját fejezte ki azzal, hogy eltakarta szemét.¹⁴⁹⁵ Márai a nyelvi kódok felcserélése (a vallási kód és a szexuális tevékenységet leíró kód¹⁴⁹⁶) után Bellarmino tolmácsolásában adott hangot saját véleményének, ezzel pontot téve Avilai Teréz körül kialakult beszélgetés végre: „Aki túlságosan hisz, éppen olyan veszedelmes, mint az eretnek...”¹⁴⁹⁷

---

¹⁴⁸⁷ Uo.

¹⁴⁸⁸ Uo.

¹⁴⁸⁹ MÁRAI, *Erősítő*, 159.

¹⁴⁹⁰ Vö. TN, 1973, 465.

¹⁴⁹¹ MÁRAI, *Erősítő*, 133, 137, 208.

¹⁴⁹² Uo., 16.

¹⁴⁹³ Uo., 39.

¹⁴⁹⁴ DE MAN, „Az irónia fogalma”, 183.

¹⁴⁹⁵ MÁRAI, *Erősítő*, 156.

¹⁴⁹⁶ Vö. DE MAN, „Az irónia fogalma”, 183.

¹⁴⁹⁷ MÁRAI, *Erősítő*, 160.

Bellarmino személye tartható abszolút ironikusak, mert tudta, hogy az erősítők között vannak fanatikusok, valószínűleg ő is az volt régen (még Brunóval való találkozása előtt), és ezzel tisztában van. A bíboros esetében ez a felismerés elvezethet az abszolút iróniához, mint a mindenféle tudatosság végéhez,¹⁴⁹⁸ míg a kolostorban élőkre az abszolút ironikus jelző nem illik, mert az erősítők nem tudnak saját örültségükről. Az ő esetükben az irónia más jellegű: komolyan gondolják azt, amit mondanak és tesznek, tehát nem ironikusak, nincsenek mögöttes, más értelmű gondolataik. Mondandójuk azonban – amit például Padre Alessandro a jövővel kapcsolatban felvázolt, vagy a családon belüli feljelentésekkel kapcsolatban mondott – az olvasó elméjében idéz meg és fel másféle gondolatokat, akár személyes tapasztalatokat úgy, hogy a történet közel négyszáz évvel korábban játszódik. Az erősítők együgyűségük miatt, nem keltenek félelmet az olvasóban: nem vérengzők, nem gyűlölködők, sőt jót akarnak, önzetlen, áldozatkész igazhívők¹⁴⁹⁹ – ahogy Lászlóffy Aladár írta: az „irgalmas jóság”¹⁵⁰⁰ nevében cselekednek –, pedig mint képek és besúgók, halálos ellenségek, akik jó keresztény módjára tudatlanok¹⁵⁰¹ és félnek.¹⁵⁰² E jellemzőik miatt jelentenek veszély, mert az észszerű érvelés lehetőségét lehetetleníti el dogmatikus, sematikus gondolkodásuk – Giordano Bruno ezért nem szólt egy szót sem. Két történelmi forrásra lehet következtetni Márai Bruno-képe kapcsán: egyrészt a prófétákra, akik „kellemetlen emberek lehettek”, de „tudtak változtatni a világon”;¹⁵⁰³ másrészt Gandhira, aki ellenállási módszerét tekintve – a Thoreau-i polgári engedetlenséget alkalmazta az *alattvalókkal* szemben – párhuzamba állítható a brunói hallgatással.¹⁵⁰⁴ E néma beletörődés összefüggésbe hozható még a haláltáborokba hurcolt milliók félelmetes engedelmisségével is.

Bruno az abszolút pozitív hős, aki létezésének tényével és egyben annak végével elérte célját.¹⁵⁰⁵ Ő az „Egyéniség, akit mindenfajta rendű és rangú Rendszer meg akar semmisíteni.”¹⁵⁰⁶ Iróniája, hogy a ki nem mondott gondolatai legalább ellentétben álltak az

¹⁴⁹⁸ DE MAN, „A temporalitás retorikája: Az irónia”, 43.

¹⁴⁹⁹ MÁRAI, *Erősítő*, 135.; Vö. Márai véleményével Tomás Torquemada (1420–1498) spanyol főinkvizítorról: TN, 1970, 44.; Lásd még TN, 1976, 359, 364.

¹⁵⁰⁰ LÁSZLÓFFY Aladár: „Giordano Bruno”, in *...hogyan kitudódjék a világ: Válogatott versek*, szerk. FERENCZ Zsuzsa (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1980), 27.

¹⁵⁰¹ MÁRAI, *Erősítő*, 42, 89.

¹⁵⁰² TN, 1961, 159., Vö. TN, 1969, 343.

¹⁵⁰³ TN, 1975, 228.

¹⁵⁰⁴ „Nekünk elsősorban embereknek kell lennünk, és csak másodsorban alattvalóknak.” Henry Davis THOREAU, *A polgári engedetlenség iránti kötelességről*, ford. VAMOS Pál (Budapest: Fekete Sas Kiadó, 2015), 264.; Lásd még a dolgozat 57. és 63. oldalán.; Thoreau a naplókban: TN, 1959, 198.; TN, 1960, 307–309, 369, 374–375.; TN, 1961, 114–115, 126–129, 142, 152.; TN, 1962, 260–261, 298.; TN, 1968, 220, 221.; TN, 1971, 164–165.

¹⁵⁰⁵ Vö. TN, 1976, 316.

¹⁵⁰⁶ TN, 1976, 334.

erősítők, az inkvizíció véleményével. E gondolatok szavakban már nem fejezhető ki, vagy ha mégis, nem érdemes elmondani őket, mert az együgyű erősítők nem értenék. Volna mit mondania, de nincs kinek. Végül a spanyol érti meg egyedül, szavak nélkül, mert némasága többet mond azoknál: hallgatása morális erő.¹⁵⁰⁷ Tisztában volt azzal, hogy nem talál beszélgetőtársra a tudatlan erősítőkben, szavai értelmetlenek számukra ugyanúgy, mint ahogy a Bellarminóval folytatott beszélgetések során sem voltak elegendők, tehát látható közönye és néma megvetése volt az egyetlen út a körülmények elviselésére.¹⁵⁰⁸ E passzivitással és elutasítással tette a legtöbbet: meggyőzött egy embert – áldozatvállalásának mégis volt értelme!¹⁵⁰⁹ A spanyol szerzetes Bruno halálának pillanatában még értelmével helyesli az eljárás módját, de már csak tátogetta a kötelező éneket, másra figyelt; meglátta az embert, az egyént, aki dacol, aki józan, és ez meglepte.¹⁵¹⁰

Az Erősítő ironikus nyelvi fordulatai

„Nagypéntek.

A világ kétezer éve alkot vallást és műveltséget
a szenvedés képzetéből.”¹⁵¹¹

Az *Erősítő* a meggyőzéselvű, tanító retorika és a gyönyörködtető, hatáselvű, értelmezésközpontú befogadásesztétika ideológiai befolyásolásra való használatának az értelmiségre gyakorolt eredménytelen, de a tömegre tett eredményes hatását mutatja be.¹⁵¹² A meggyőzéselvű retorika kudarcát (a spanyol esetében) az előző alfejezet kifejtette; a gyönyörködtető, hatáselvű befogadásesztétika vizsgálatát a mű nyelvezete, mint az irónia mindent átható eszköze mentén érdemes elvégezni.

Az ellentétes iróniát rejtő címről és a megerősítésről már szintén esett szó. Az erősítést, mint a látványos kivégzést is a szent Cél érdekében,¹⁵¹³ jóindulatból végzik. A becsületes arcú, nehézfejű tanítványok hivatása az eretnekség megsemmisítése;¹⁵¹⁴ „mindenkit meg kell égetni, aki másképpen gondolkodik Istenről és Emberről, e világról és a túlvilágról, mint ahogy az

¹⁵⁰⁷ Vö. KIERKEGAARD, *Egy még élő ember írásaiból...*, 224–225.; TN, 1979, 153.

¹⁵⁰⁸ Vö. TN, 1982, 46, 48.

¹⁵⁰⁹ Vö. MÁRAI, *Erősítő*, 189–190.

¹⁵¹⁰ Uo., 112.

¹⁵¹¹ TN, 1947, 52.

¹⁵¹² Vö. BAZSÁNYI Sándor, „Fehéret, feketét, tarkát...”, 35.

¹⁵¹³ MÁRAI, *Erősítő*, 27, 30, 62, 211.

¹⁵¹⁴ Uo., 22–23, 57.

Inkvizíció parancsolja.”¹⁵¹⁵ El kell érni, hogy „őszinte szívvel tagadja meg önmagát”,¹⁵¹⁶ mint egyént, mint (szabad) embert – ahogy Kundera írta Kafkáról szóló értekezésében: vállaljon szolidaritást a hóhérjával,¹⁵¹⁷ követelje, hogy büntessék meg.¹⁵¹⁸ Mindezt úgy, hogy „megsemmisítés előtt el kell venni tőle a reménységet, hogy lesz idő, amikor a bűnös lelkében sarjadt sátáni tervek megvalósulnak”,¹⁵¹⁹ „önként vállalja a büntetést”,¹⁵²⁰ „[u]tálja meg saját magát és legyen hálás bíráinak”¹⁵²¹ azért, hogy az Angyalvárban raboskodhat, ahol pápák és kormányzók is *vendégeskedtek*.¹⁵²² Hasonlóan kétértelmű az *egyház végtelen irgalmassága*¹⁵²³ kifejezés, amely *kegyelmes*¹⁵²⁴ rendelkezéssel a fájdalommentes halál ajándékát nyújthatja a jobb magaviseletű eretnekek számára, továbbá az egyház „csodálatos eszmevilága”¹⁵²⁵ mentén így ad lehetőséget a gyónásra, hogy ne a pokolba kerüljön a kivégzettek lelke. Az ellentétes iróniát alátámasztandó szükséges idézni Márai Szent Ágostonról írt sorait: „a Civitas Deiben – pontosabban, mint a Vallomásokban – megkísérelte a „Cél” megfogalmazását – és nem hitt abban, hogy az eszköz szentesíti ezt a célt. Ezért volt keresztény.”¹⁵²⁶

A szövegszintű ironia felismerhető a nyelvezeti anakronizmusokban is: a XX. századra jellemző szófordulatok nem csak az *Erősítőben*, hanem a *Keresztkérdésben* is központi szerepet kaptak. A regényben is megtalálható a munkásosztály nyelvezetéből átvett *szaktársak*¹⁵²⁷ kifejezés, mint az erősítők, a kolostorban élő szerzetesek megszólítása. Ebből kiindulva nem meglepő tőlük az az egészen egyértelmű XX. századi áthallásokkal telített kijelentés sem, hogy az eretnek füstbe ment¹⁵²⁸ a Campo de’ Fiorin. E kifejezések a spanyol tollából származnak, így valószínűleg az ő szavajárására jellemző. Ebből is következik, hogy mint kevésbé (de az írástudatlan világi erősítőknél jobban) iskolázott ember, nem volt tisztában azzal, hogy „mi a dörgés a [világ]irodalomban”.¹⁵²⁹ Nem tudhatta Cervantes műveinek címét,¹⁵³⁰ hiszen – saját elmondása szerint¹⁵³¹ – egy kolostor falai között szocializálódott, latinul a Biblia olvasása során

¹⁵¹⁵ Uo., 56.

¹⁵¹⁶ Uo., 95.

¹⁵¹⁷ KUNDERA, *A regény művészete*, 57.

¹⁵¹⁸ MÁRAI, *Erősítő*, 88.; Vö. KUNDERA, *A regény művészete*, 111.

¹⁵¹⁹ MÁRAI, *Erősítő*, 103.; Vö. TN, 1949, 48. „Az újkori erőszakos rendszerek egyik legkegyetlenebb kínzóeszköze, hogy lelkesedést követelnek áldozataiktól.”

¹⁵²⁰ MÁRAI, *Erősítő*, 138.

¹⁵²¹ Uo., 114.

¹⁵²² Uo., 163.

¹⁵²³ Uo., 22, 85.

¹⁵²⁴ Uo., 21.

¹⁵²⁵ Uo., 152.

¹⁵²⁶ TN, 1955, 237.; Vö. uo., 236.; TN, 1968, 210.

¹⁵²⁷ MÁRAI, *Erősítő*, 82.

¹⁵²⁸ Uo., 140.

¹⁵²⁹ Uo., 197.

¹⁵³⁰ Uo., 59.

¹⁵³¹ Uo., 161.

tanult meg, nem ismerte a világi műveket. Hézagossága volt csak arról, hogy hazájában ki számít eretnek szerzőnek a világias szellemű írók közül, és mi az eretnek írás fogalma.

A regény első része hasonlít a *Keresztkérdés* társadalomképéhez: a teológiai válság miatt egymásra gyanakvó, más-más felekezethez tartozó szerzetesek eltérő meggyőződéseit az író a jegyzetek segítségével állítja párhuzamba az író vallási összeütközésekkel: „[...] a nagy cirkusz romjai, ahol a keresztényeket gyilkolták a pogányok vademberek módjára, vadállatok segítségével, nem olyan emberségesen, mint mostanában, amikor már a keresztények gyilkolják a keresztényeket.”¹⁵³² E gondolat a regény több oldalán is visszatér: „most már nem a pogányok gyilkolják a keresztényeket, hanem a keresztények gyilkolják azokat, akik másképpen keresztények.”¹⁵³³ Kérdés, hogy a szereplő a visszaemlékezésében (miután már elhagyta a papi pályát) ezeket a gondolatokat őszinte inkvizítori elhivatottsággal tartotta-e helyesnek, vagy tényleg ellentétes iróniát alkalmazott-e – feltehető ez abban az esetben is, ha tényleg kém volt, nem csupán kiugrott pap. Márai a bolsevik párton belüli széthúzásra utalt ironikusan a felekezetek között feszülő ellentéttel, amire mindegyik fél egyetlen megoldást lát: ha egy akol lesz,¹⁵³⁴ ehhez viszont meg kell semmisíteni a másként vélekedőket. Az összefogás témájában érdemes visszaidézni az író reflexióját az *Erősítő* feltételezett kritikáira:¹⁵³⁵ mert a katolikusok is támadást láthattak a könyvben, hiszen az egységet a missziós tevékenység eredményességében látták.

Az *emberséges* kifejezésre ebben az esetben is a már tárgyalt humanitás-kritika ad magyarázatot (*Keresztkérdés*). A humanitás (kereszténység) iróniájának magyarázata a gépesített halál és a történelem sodrában tehetetlenül hánykolódó egyén kiszolgáltatottságérzése, mert Márai szerint az ember által okozott világháborúk következményeinek hatása elől nem lehet kitérni, és így van ez a gazdaság, a monetáris politika hatásaival is. A történelmet minden nap megéli az ember, ami számára „személytelen, kormányozhatatlan, kiszámíthatatlan, érthetetlen.”¹⁵³⁶ A XX. század egyszerre volt hanyatlás és haladás is: Márai rajongott a tudományos újításokért, lenyűgözte az elektrotechnika adta fejlődés és az ember ahhoz való gyors alkalmazkodóképessége. A repülés születését személyesen megélve, minden utazás rácsodálkozás volt számára az ember lehetőségeire. Rácsodálkozás a pozitív és negatív lehetőségekre egyaránt, mert a Holdra szállással párhuzamosan meg kellett tapasztalnia, hogy a kereskedelmi televízió pár év alatt rutinnak

¹⁵³² Uo., 9.; Lásd még TN, 1947, 49.; TN, 1969, 316.; TN, 1973, 365.

¹⁵³³ MÁRAI, *Erősítő*, 81.

¹⁵³⁴ Vö. KUNDERA, *A regény művészete*, 118.

¹⁵³⁵ Lásd a dolgozat 200. oldalán. TN, 1976, 340–341.

¹⁵³⁶ Uo., 19.

tekintette az úrutazást, és már csak felvételtől közvetítette, reklámokkal szabdalva, az élőben leadott bokszmeccs után. A gyakorlatban kellett megtapasztalnia Hegel mondását: „tudományok és egy nép romlása, bukása mindig karöltve jár egymással.”¹⁵³⁷

A nép nem jut el odáig, hogy magát elgondolja.¹⁵³⁸ Az olyan világtörténeti jelentőségű személyek, mint Szókratész, Jézus, Giordano Bruno célja a világ (emberiség) tudatosságának elérése volt.¹⁵³⁹ Hegel szerint ez a szellemi fejlődés: a szabadságtudatban végbemenő előrehaladás. Márai szerint nincs ilyen morális fejlődés, mert egyrészt az egyéniségek ritkák, egyre ritkábbak, másrészt, mert a tömeg irányítást kíván, amit a legcélszerűbb a szabadság illúziójával együtt megvalósítani,¹⁵⁴⁰ vagy elterelni a figyelmét a szolgaságról. Az a tudatfejlődés, amit Márai korszakváltásnak nevezett a tudomány eredményeinek misztikusnak tűnő világértelmezéséből indultak ki, tehát még nem mérhető fel, hogy e társadalmi változás milyen ideológiai formát kap a jövőben, de a szerző úgy gondolta, hogy a politikai hatalom bizonyosan nem mulasztaná el kihasználni egy szociális befolyásolásra alkalmas létértelmező eszme lehetőségeit.

A keresztény önirónia iróniája teljesedik ki a három történelmi korszak párhuzamba állításával, aminek eredménye a hasonlóságokra való eszmélés. A nagy felfedezések idején a katolikusok az eszme ürügyén raboltak és gyilkoltak,¹⁵⁴¹ hogy szert tegyenek az aranyra: ugyanaz történt, mint az ókorban és a XX. században.¹⁵⁴² Bár az emberi alaptermészet nem változott,¹⁵⁴³ mindhárom esetben másként értelmezték a kegyetlenséget, így legitimálták tettüket a hatalomgyakorlók. Márai korában a vak hit helyett a vak érdekek (pártérdekek) mentén működött a politikai-gazdasági és tudományos élet. A regényidőben sem változtak a hagyományok: Róma kultúrájában, társadalmi berendezkedésében – igaz más igazságok hangoztatásával –, de ókori jellemzőket mutat. Hegel szerint az irónia Szókratész módja az emberi érintkezésben. A filozófus csak az emberi tudatot kezelte ironikusan, az eszmét nem: az iróniát az igazság, igazságosság eszméjének védelmében, a szofisták ellenében használta.¹⁵⁴⁴ Márai a szubjektív igazságok ábrázolására használta az iróniát egyéni (a spanyol égetésekkel kapcsolatos módszertani helyeslése a Cél elérése érdekében) és társadalmi szinten (a megvezetett tömeg viszonya a Rómában nagy hagyománnyal rendelkező látványos halálhoz).

¹⁵³⁷ HEGEL, *Előadások a világtörténet filozófiájáról*, 50.

¹⁵³⁸ Uo., 72.

¹⁵³⁹ Uo., 70.

¹⁵⁴⁰ Vö. TN, 1974, 113.; TN, 1977, 441.; TN, 1979, 167.

¹⁵⁴¹ Vö. TN, 1965, 233.

¹⁵⁴² MÁRAI, *Erősítő*, 202.

¹⁵⁴³ TN, 1980, 198.

¹⁵⁴⁴ Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *A jogfilozófia alapvonalai vagy a természetjog és államtudomány vázlat* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983), 169.

A világi erősítők komikus (iszogatós) jelleme tompítja az élet annak, hogy a halált megelőző fájdalmas szenvedés mértékéről döntenek; ellenszenvese, viszont a rendszer öntudatlan, tehetetlen szolgálói, akik helyzetét némi szánakozással is nézi az olvasó. Az erősítéssel töltött kolostori esték kocsmái hangulata és a kivégzésekről szóló enyhén humoros anekdotázás nem kelt riadalmat, annak ellenére, hogy az a halálmadarakról, a hóhérok jobbkezeiről ad intim képet. A hivatásos erősítők személyét viszont körülengeli a cél érdekében elkövetett erőszak – a jézusi tanítás, a szeretet komor ellentéte. A halálba indulót – utalás a Római Birodalom őszenépi szórakozására, a gladiátorjátékokra – végső útján elkísérő erősítőkről a keresztények személyiségét szintén ellentmondásosan értelmező Padre Alessandro így vélekedett: vannak olyanok, akik minden másképp gondolkodót máglyára küldenének, ők a „megtévelyedett, vérbő, indulatos keresztények, akik ütésre ütéssel felelnek. Szerencsére ritkák az ilyenek. A keresztény, aki nem tudja leküzdeni az emberi természetet és például hasba rúgja azt, aki vita közben arcul ütötte őt... Durva kivétel.”¹⁵⁴⁵ Ilyen kivételekre bőven nyújt példát Zoltán Gábor *Orgia* című regénye,¹⁵⁴⁶ az *Erősítőben* pedig Messer Strozzi¹⁵⁴⁷ és Messer Genciolini¹⁵⁴⁸ személyében ismerhetők fel: ők szívesen gyomrozták volna meg az elítéltet, vagy ütötték volna fejbe egy kereszttel csökönyössége miatt.

A confortatőrök Márai-féle ironikus leírásában az eszmébe vetett hit kegyetlenségének ellentmondásait lehet felfedezni. Őrült gondolatfolyamaikra magyarázatot Frye könyve adhat: az erősítés érvelési módszerének tartópillére a *Jelenések könyvének* képein nyugszik, amit „hidegen”, háttérrellemzés nélkül olvasnak a szerzetesek, így válnak elmeháborodottá a szöveg hatására.¹⁵⁴⁹ Elméjüket – a padre szintén ironikus szavaival élve – nem fertőzte meg világi olvasmány.¹⁵⁵⁰ Éppen ezért nincsenek tisztában azzal, hogy ki írta valójában a *Dekameront*. Ködös ismereteik vannak a világi élet tényeiről, mert a többszemponú információáramlás nem biztosított, sőt tiltott számukra. Buta és kegyetlen világuk következménye a tudatlanságuk,¹⁵⁵¹ ez pedig az író által használt másik fajta *negatív ironia* tárgya:¹⁵⁵² beszűkült ismereteik miatt groteszk bábokként alkalmazhatók a rendszer céljai érdekében, így válhatnak élet és halál uraivá. Cselekedeteik ironikus csúcspontja nem az eretnekek megölése, hanem a gyilkosság módjainak a néptömegben kiváltott reakciója: a megszokottá vált égetések iránti közönnyel

¹⁵⁴⁵ MÁRAI, *Erősítő*, 115.

¹⁵⁴⁶ ZOLTÁN Gábor, *Orgia* (Budapest: Kalligram, 2016).; Vö. TN, 1982, 22.: „XX. század. A gyalázat, dögvész, bestialitás infernója és orgiája. És közben – és minden felett – valami csodálatos, tündöklő, emberfeletti.”

¹⁵⁴⁷ MÁRAI, *Erősítő*, 98.

¹⁵⁴⁸ Uo., 120.

¹⁵⁴⁹ FRYE, *Kettős tükör*, 235.

¹⁵⁵⁰ MÁRAI, *Erősítő*, 63.

¹⁵⁵¹ TN, 1963, 428.; TN, 1968, 249.; TN, 1973, 419, 437.; TN, 1983, 143.

¹⁵⁵² KIERKEGAARD, *Egy még élő ember írásai*..., 148.

társuló szadista kíváncsiság, egyes esetekben a füst miatti ellenézés, de semmiképpen sem a részvételi együttérzés, ahogy ez jellemző a társadalmi többségre a tömegmédiá születése idején a XX. században – és azt követően, napjainkig.

A spanyol szerzetes keresztrel kapcsolatos gondolatai szintén az ellentétes irónia példái. Bruno börtönjelenete során válik a rómaiak örökségként az utókorra maradt kereszt mint fegyver, mint kínzóeszköz, mint egy vallási rendszer jelképe összetett szimbólummá. Miután a filozófus nem mutatott végső megbánást azzal, hogy megcsókolja az arca elé tartott keresztet, az inkvizítor így elmélkedett a látottakon: „Mintha valamilyen közönséges kivégzési eszköz lenne a Kereszt, mint az akasztófa vagy a kerék... Ilyen felbátorító közönnyel fordította el arcát.”¹⁵⁵³ Mintha a spanyol teljesen természetesnek vette volna, hogy legfőbb tanítómesterét egy keresztben végezték ki, és fel sem tűnik neki e párhuzam, vagy éppen ellenkezőleg?

A spanyol az egzisztenciális bukás¹⁵⁵⁴ árán jutott el a bölcsességhez és az őszinteséghez. A pénz és az ideológiai tanítást tartalmazó könyv elhajításának pozitív látszata nem vezetett egyértelműen boldog élethez, sőt e cselekedetét követően az első gondolata, hogy minél előbb menekülnie kell Rómából és a katolikus területekről. A szabadabb élet pozitív látszata mögött a nem látható, csak tapasztalat útján megismerhető negatív következmények alakítják tovább sorsát, amelyek ismét korlátokat jelentenek: a pénz birtoklásának rabságát.¹⁵⁵⁵ Ez a regénynek a kapitalizmusra vonatkozó ironikus társadalomkritikája;¹⁵⁵⁶ párhuzamba hozható *A magányos tömeg* címen 1950-ben megjelent szociográfiával,¹⁵⁵⁷ mert az amerikai álom és az annak mintájára terjedő olasz benessere¹⁵⁵⁸ háttérében érzékelhető iróniamentes szellemi szegénységről és az emigráns sors magányának elmondhatatlanságáról szól – utóbbi a regény kezdő oldalain hangsúlyos. Márai megmaradt közönsége leginkább az emigráns magyarok közül került ki, ők értethették a száműzetés létélményéből fakadó megközelítésből, mert a XX. századi világ két pólusa között otthonát nem találó, párbeszédet szinte senkivel folytatni nem tudó szellemi ember reménytelen helyzetében magukra ismertek. A történelem folyamatában és ezzel párhuzamosan a spanyol életvitel-változásában rejlő negatív eredmény,¹⁵⁵⁹ tragikus irónia, hogy a diktatúrából a szabadnak gondolt anyagi világba került, ahol a pénz az értékmérője az emberi életnek is. Előző életét folytathatatlanak érezte, de ahogy a

¹⁵⁵³ Uo., 119.

¹⁵⁵⁴ DE MAN, „A temporalitás retorikája: Az irónia”, 41.

¹⁵⁵⁵ TN, 1952, 171.

¹⁵⁵⁶ Vö. TN, 1959, 149.

¹⁵⁵⁷ David RIESMAN, Nathan GLAZER, Reuel DENNEY, *A magányos tömeg*, ford. SZELÉNYI Iván (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983).; Vö. TN, 1964, 8.; TN, 1967, 37.

¹⁵⁵⁸ Vö. TN, 1965, 258.

¹⁵⁵⁹ KIERKEGAARD, *Egy még élő ember írásaiból...*, 98.

történelemben már néhányszor megtörtént, mégis folytatnia kellett.¹⁵⁶⁰ Maradéktalanul nem vetkőzhetette le korábban szerzett tapasztalatait, amik még Genfben is fellelhetők személyiségében. Új életéről valló gondolatait érdemes röviden idézni: „most már én is azokhoz tartozom, akiknek fontos a pénz, hiszen szabad vagyok, tehát meg kell élnem. És pénzért írok, rendelésre.”¹⁵⁶¹ Bár „a szabadságnak nagy ára van”,¹⁵⁶² hangvétele az új élethelyzetről alapvetően pozitív, mert ki kellett lépnie előző életéből. Szabadságában kompromisszumok megkötésére kényszerült, mégis közelebb került ezáltal az emberekhez: végre tudja, mit gondolnak igazán, mert őszintébbek vele, mint egykor a gyóntatószékben.¹⁵⁶³ E közvetlenebb kapcsolat, a közös sors tapasztalata tehát elvezeti az emberi természet mélyebb megértéséhez.¹⁵⁶⁴ A dogmák ellen harcol, a levelével is meggyőzni kíván, de gondolkodásában fellelhetők még a talán soha le nem vetkőzhető eszme rögzült nyomai. Ettől lehet hiteles kém is: az eszme látszólagos képviselője (ironikus személy), aki jelentést írt főnökeinek a kitapasztalt inkvizítorságról,¹⁵⁶⁵ beszámolt néhány római jegyzőkönyv tartalmáról,¹⁵⁶⁶ pedig búcsúzásakor a kolostorkertben – tehát irodalmi toposzt használt Márai a határhelyzet és az ellenőrzés alól kilépés érzékeltetésére – azt mondta a padrénak, hogy nem írt emlékiratot, nem visz írásos bizonyítékot a falakon kívülre.¹⁵⁶⁷

A levél értelmezhető egy virágnyelven íródott kémjelentésként, aminek megfogalmazása olyan köntösbe bújtatja íróját, hogy a címzett se bukjon le. Már kezdő oldalain érezhető némi ellentmondás abban, hogy egy szerzetes kételkedik a túlvilági lét bizonyosságában.¹⁵⁶⁸ Az anekdotikus beszámoló kiegészül egy kerettörténettel: mi történt Róma előtt és után. A történet első színe, a zarándokút, egy jelentés a keresztény felekezetek viselkedéséről.¹⁵⁶⁹ Az utazás családias közegében a más-más hitbeli nézeteket vallók egymásra utalva, a rablók és fosztogatók között egy cél érdekében vándorolnak. A regény zárása pedig a nem katolikus területek viszonyairól ad átfogó képet. Ekkor olvasható az egyértelmű bizonyíték a spanyol morális értékváltozására: nem siet meghalni.¹⁵⁷⁰ Ezt megelőzően, Bruno kivégzésének

¹⁵⁶⁰ Vö. BAZSÁNYI, „Fehéret, feketét, tarkát...”, 202.

¹⁵⁶¹ MÁRAI, *Erősítő*, 192.

¹⁵⁶² Uo., 193.

¹⁵⁶³ Uo.

¹⁵⁶⁴ Vö. TN, 1972, 327.

¹⁵⁶⁵ MÁRAI, *Erősítő*, 73.

¹⁵⁶⁶ Uo., 45.

¹⁵⁶⁷ Uo., 133.

¹⁵⁶⁸ Uo., 6.

¹⁵⁶⁹ Vö. TN, 1952, 47. „Assisiben megértettem, hogy a jezsuiták gyűlölik a ferenceseket. A jezsuiták uralkodni akarnak. A ferencesek szolgálni és koldulni akarnak. A dominikánusok szeretni akarnak, és a Benedekrendiek tanítani. A többi nem számít, csak segédcapat.”

¹⁵⁷⁰ A halálról bővebben: KIERKEGAARD, *Egy még élő ember írásaiból...*, 116–117, 121.

leírásában eretneki gondolatnak vélhetők a következő sorok is: „Úgy nézett, mint egy ember, aki tudja, hogy nincs segítség az ember számára.”¹⁵⁷¹ Végül a kihallgatás alatt elejtett szavaiból az olvasható ki, hogy nemcsak ő volt megfigyelő; őt is figyelték természetesen.¹⁵⁷² Stilisztikai szempontból közvetlenül a bíborossal történt utolsó beszélgetést követő felszabadult és megkönnyebbült sorok utalhatnak még kém voltára: elérte célját, nem tér haza üres kézzel,¹⁵⁷³ küldetése sikerrel járt: a Santo Ufficio belső köreiből mozgott, így első kézből kapott titkos információkat, amit a *különutas* spanyol szervezet felé közvetíthet.¹⁵⁷⁴

A jó lelkiismerettel Rómát elhagyni készülő szerzetes, elmerengve Bruno emlékére, visszatért a kivégzés helyszínére, miközben az éppen időben (is) aktuális Bruno-dialógus, a *Hamvazószerdai lakoma* járt a fejében.¹⁵⁷⁵ Bár hamu már nem volt a téren, az alkonyi égen úszó „szürke cirnos felhők”¹⁵⁷⁶ az önfeledt karneváli hangulatot követő vezeklést vetítik előre. A feje felett gyülekező hamuszínű árnyak az előző életmódja miatt (a kollektív bűnösség jegyében¹⁵⁷⁷) hamarosan elkövetkező böjti időszakot sugallja.

Márai személyes tapasztalattal rendelkezett a római mulatságokról. A Tor di Nona bástya, ahol Bruno utolsó napjait töltötte, a via Corso mellett található. Ez Róma egyik legforgalmasabb utcája. Itt a Campo de' Fiorihoz közel, két világ határán, zajlottak évről évre a farsangi felvonulások. Központi szerepet töltött be a változás, az időben való megújulás.¹⁵⁷⁸ A helyszín ideiglenesen az egyetemesség, a szabadság, az egyenlőség és a bőség utópisztikus birodalma volt. A fennálló rend alóli ideiglenes felszabadulásnak, a normák átmeneti felfüggesztésének, ünneplésének tere.¹⁵⁷⁹ Az ünnep a világ megújulásáról szól, így belső összefüggése van a szabadsággal. Az ideiglenes karneváli szabadság tipikus jelei és szabályai elsősorban az etikett megváltozásában jelentkeztek. A szabályozott viselkedések átalakultak, és egy sajátos karneváli szabály alapján újraértelmeződtek. Tetten érhető az ősi hitvilágra visszavezethető, a verbális jeleknek mágikus hatalmat tulajdonított gondolkodás.¹⁵⁸⁰ A karnevál részben az egyházi hagyományból eredt, önmaga parodizálásáig fejlődött. A spanyol életének fontos

¹⁵⁷¹ MÁRAI, *Erősítő*, 128.

¹⁵⁷² Uo., 139.

¹⁵⁷³ Uo., 168–169.

¹⁵⁷⁴ Vö. TN, 1963, 356.; TN, 1964, 83.; TN, 1965, 255.

¹⁵⁷⁵ MÁRAI, *Erősítő*, 176.

¹⁵⁷⁶ Uo., 187.

¹⁵⁷⁷ Uo., 79–80.; Vö. TN, 1966, 296, 304–305, 352.; TN, 1976, 343.

¹⁵⁷⁸ BAHTYIN, *François Rabelais művészete...*, 14–16.

¹⁵⁷⁹ Uo., 13. Vö. TN, 1947, 221.

¹⁵⁸⁰ C. K. OGDEN – I. A. RICHARDS, „A jelentés jelentése: összefoglalás”, in *A jel tudománya: Szemiotika*, szerk. HORÁNYI Özséb és SZÉPE György, ford. ANTAL László, BERKES Ildikó, FEHÉR Márta, KANYÓ Zoltán, KELEMEN János, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, V. BINÉT Ágnes, VOIGT Vilmos, WILHELM Gábor, 81–87 (Budapest: General Press Kiadó, 2004), 82.

mozzanatát (tudta, hogy nem jöhet vissza) e karneváli kavalkád háttérként erősítette meg: a folytonosság, veszteség és megújulás, elidegenedés és elsajátítás körforgása adta meg a regénybeli fordulat dinamikáját. A farsangi hangulat által a köznép (homo festivus) reakciója olyan, mint a művészetben a középkort követő reneszánsz.¹⁵⁸¹ A bőség és az össznépi jelleg határozza meg, legfőbb szimbólumai az anyagi és testi élethez kapcsolódnak. A reneszánsz, mint az első, minden tekintetben dinamikus korszak, úgy viszonyul az őt befogadó világhoz, mint a karnevál a törvényekkel szabályozott városi rendhez. Sokrétű motívuma sejteti a változást, a szabad gondolkodás felé vezető utat. A tavaszi farsang, a vidám hangulat itt a történelmi tavaszra, egy új kor eljövételére utalt, amelynek a reneszánsz csak a kezdete volt.¹⁵⁸² Gyökeres fordulatot jelentett, hogy a nevetés, a tréfálkozás már nem az antik komédia Umberto Eco által hűen ábrázolt alantas, veszélyes, ismeretlen, és így félelmes Arisztotelész-féle jellemzőit viselte.¹⁵⁸³ A karnevál a szabályokra épülő szigorú dolgos mindennapokból tört felszínre. Legtöbb esetben groteszk, ami az élvezés és a gyönyör szinonimája. Az anyagi-testi elv hordozója az ünneplő, örvendő nép, aminek kultúrája mindig megújul és növekszik,¹⁵⁸⁴ egyre több ismeretet gyűjt és ötvöz magában. Ezek a szimbólumok a történelem feletti egyesítő erők, amelyek irányítják, befolyásolják az emberek sorsát.¹⁵⁸⁵ Ez a heterogén, az általánosan megszokottól jóval kisebb helyen csupán pár napig létező világ sajátos összességében egy groteszk környezetet hoz létre, ami átértelmezi az emberek világról alkotott általános képét. Elsődlegesen egy hangulatot közvetít a szó, ami a vásári vidámságok gazdag és változatos rendszerével kiragadta az embert a mindennapok egyformaságából. Egy sajátos időszak, a nép kacagás köré szerveződő ünnepi élete. Ebben különbözött az egyházi, állami ceremóniáktól. A vidám szertartások paródiái voltak az előírásoknak, a komoly dogmáknak.¹⁵⁸⁶ Szervező elve a nevetés, ami által az ember szembeszállt a világ csapásaival, és a lét egy egészen más szférájába jutott általa a résztvevő.

A szabad élet és a szebb jövő reményével kecsgetető színes vásári jelenet a tömeg történelmi előképeként negatív iróniát rejt. A spanyolt egy zsidó ócskás kalauzolja át a kolostorból az ígéretesnek tűnő világi életbe, ám a rejtőzködő, száműzött lét és a pénzkereső életmód ismét béklyóba veri az egyént. A regény befejező gondolatai ezek: az aranyba vetett hit felülírja a

¹⁵⁸¹ Vö. TN, 1961, 134–135

¹⁵⁸² Vö. *Ironikus elmélet*: Plátón Szent Pált, a kereszténység a felvilágosodást készítette elő. RORTY, *Esetlegesség, irónia és szolidaritás*, 118.

¹⁵⁸³ Umberto ECO, *A rózsza neve*, ford. BARNA Imre (Budapest: Európa, 2008).

¹⁵⁸⁴ BAHTYIN, *François Rabelais művészete...*, 27.

¹⁵⁸⁵ SZABOLCSI Miklós, „A jel változásai a mai nyugat-európai neoavantgarde-ban”, in *Szemiotika és művészet*, szerk. RÓBERT Zsófia és BARABAS, J. J., 49–58 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 57.

¹⁵⁸⁶ BAHTYIN, *François Rabelais művészete...*, 10.

békés emberi együttélést. Az egyház berkeit elhagyva sem vált igazán szabaddá, mert a megélhetés kényszere megköveteli tőle, hogy azt írja, amit a pénz szava diktál. Ahogy Arisztotelész írta: a pénzszerző életforma mindig kényszert ró az emberre, amely nem önmagáért való, hanem célja a megkeresett pénznek a keresett jóra fordítása.¹⁵⁸⁷ Egy út marad hát: kilépni a társadalom peremére, szabadságban szemlélődni. E létmódhoz hatalmas erő kell, mert nincs egyértelmű igazság, ami egyszerűvé tenné a tisztánlátást.¹⁵⁸⁸ A szerzetes e tisztánlátás vonatkozásában erősödött meg. Rájött, hogy annyi igazság létezik, ahány ember, szabadsága pedig abban mérhető, hogy ezeknek az embereknek ír Isten helyett. Hivatását legjobb tudása szerint végzi: elsődlegesen író és másodsorban keresztény.

Összegzés az *Erősítő* című regény vizsgálatának eredményeiről

*„Az embereket lényükben, ízlésükben, hallásukban, tehát igényükben megváltoztatni: ez lenne az igazi forradalom. De ez a legnehezebb.”*¹⁵⁸⁹

*„a kísérlet, elmondani a féligazságot az »osztályharc«-ról – az igaziról, tehát nem a szociológusok fogalmazásában örökké zajló küzdelemről, hanem arról a másik osztályharcról, ami nem a »szegények« és a »gazdagok«, hanem egyre inkább a műveltek és a műveletlenek, tehát az egyén és a tömeg között zajlik.”*¹⁵⁹⁰

A fejezet megkísérelte összegyűjteni Márai Sándor *Erősítő* című regényének a történelmileg hiteles források által bizonyítottan megtörtént, illetve az író által kitalált, fiktív elemeit. A történelmi esemény mindennapjait részletesen, lélektani mélységében feldolgozó írói technika kifejezetten elősegítette az alkotó művészi szabadságának kiteljesedését. A művészet e lényegéről Márai a következőt írta: „a valóság mindig csak ürügy, hogy az író, a művész kibonthassa a valóság elemeiből látomását.”¹⁵⁹¹ Ezt a látomást az ironia oly széleskörűen és

¹⁵⁸⁷ Vö. TN, 1960, 361.

¹⁵⁸⁸ Vö. TN, 1952, 168.

¹⁵⁸⁹ TN, 1947, 96.

¹⁵⁹⁰ TN, 1974, 174.

¹⁵⁹¹ TN, 1960, 282.; TN, 1959, 208.; TN, 1966, 389.; Vö. KUNDERA, *A regény művészete*, 102–103.

változatos módon hatja át, hogy a regény tökéletesen példázza Márai művészi állásfoglalását is: irónia nélkül nincs irodalom.¹⁵⁹²

Az *Erősítő*ben Márai ismét a *San Gennaro vére* című regényből ismert áldozat-motívumot dolgozta fel. Míg a korábbi regény az író szerint *követelés*,¹⁵⁹³ tehát bizakodó, addig az *Erősítő* egy fizikai szabadságában korlátozott és gondolat szabadságát védő, ezért tudatosan életével fizető személy szociokulturális környezetére mutat rá. A regény annak a késői szerzői álláspontnak a megjelenítése – ellentétben Hegel véleményével –, miszerint az embert nem lehet megváltani;¹⁵⁹⁴ a jézusi, brunói áldozatvállalás értelmetlen, a háborúk állandó részei az életnek, a szókratészi etika saját magányában elbukik, vagy esetleg bűvópataként párhuzamosan létezik, de hatása elenyésző az autokrata (római katolikus), illetve a karrierista, haszonelvű (kálvini) társadalmi berendezkedésekkel szemben. Ennek az emberi természeten alapuló politikai tendenciának defenzív elfogadásához van szükség a(z érzelemmentes) tárgyilagosságra és a felebaráti szeretet hirdetése mögött megbúvó önzés helyett irgalomra, amelyeket Márai a keresztény kultúrkör alappilléreinek tartott.

A regény felveti a kérdést, mi is a kereszt valójában. Kivégzési eszköz vagy az emberek közös sorsának jelképe, esetleg ez a kettő együtt? Giordano Bruno kihallgatása során válnak le az archetípusról a jelentésrétegek.¹⁵⁹⁵ A mű az olvasót is kérdőre vonja, aki a meghasonlott keresztény kultúrkör és társadalom része. Mit szimbolizál a kereszt? *Ez Márai keresztkérdése.* Az emberek közös sorsa láthatóan telített véres és gyűlölködő konfliktusokkal, nem pedig az egymás felé gyakorolt elfogadással és szeretettel. Miért? A vallások módszereként alkalmazott kérdésfeltevés állásfoglalást, de lehet, hogy csupán a regnáló rendszernek tetsző választ követel. „Mit akartak az emberek igazán mondani a fedőszavakkal? Amikor megalkották a Szeretet, a Haza, a Család, az Isten fogalmait? Mit akartak igazán mondani? Az öregkor egyetlen megmaradt érdekes időtöltése ez a kérdés.”¹⁵⁹⁶ – írta Márai 1971 januárjában. Többféle lehetséges válasz létezik a szerző szerint, de mindegyik összefügg a politikai hatalom megtartására tett kísérlettel. A kereszt a szeretet vallásának álruháját viselő hatalom jelképe a regényben. Igaz, hogy már nem a római kínozószköz, mégis ugyanúgy a társadalmi-ideológiai befolyásolás eszköze: egy világi javakra áhító, szűk vezető réteg által irányított vallási

¹⁵⁹² Vö. DE MAN, „A temporalitás retorikája: Az irónia”, 33.

¹⁵⁹³ TN, 1958, 120.

¹⁵⁹⁴ Vö. DOSZTOJEVSZKIJ, *A Karamazov testvérek*, 1:330.

¹⁵⁹⁵ MÁRAI, *Erősítő*, 98, 120.

¹⁵⁹⁶ TN, 1971, 114.

rendszer szimbóluma. Ellenük csak az a fajta könyv lehet az egyetlen hatásos fegyver, amiben szabadon fejezi ki az ember saját gondolatait.¹⁵⁹⁷

A hatalmi rendszerek az embernek az egyszerűsítési törekvését használják ki: a kételkedés és okkeresés helyett az átlagember „olyan világra vágyik, ahol a jó és a rossz világosan megkülönböztethető, mert vele született csillapíthatatlan igény, hogy előbb ítélkezzék, mintsem megértene. Erre a vágyra épülnek a vallások és az ideológiák. Csak akkor tudnak megbékülni a regénnyel, ha annak relatív és többértelmű nyelvét lefordítják a maguk ellentmondást nem tűrő és dogmatikus nyelvére.” – írta Milan Kundera.¹⁵⁹⁸ Sík Sándor úgy vélte, hogy „a valóságban valamilyen dogma és morális nélküli emberek nincsenek, az is dogma, ha nincsenek dogmák.”¹⁵⁹⁹ Az irónia viszont a tiszta dogmanélküliség közege, hiszen szabad gondolattársításokra ad okot és lehetőséget.

Márai a regény születésének éveiben úgy gondolta, hogy az ember történelmen átívelő morális fejlődése elképzelhetetlen,¹⁶⁰⁰ csupán a díszlet változik, mindig lesznek olyan emberek, akik a béke és jólét szellemében létrehozott értékeket csupán saját hasznukra fordítják, megkárosítva és kihasználva ezzel a társadalom többségét. A könyv szkepticizmusának alapja ez, ami egyben azt is jelenti, hogy az *Erősítő* az a társadalom, amiről a mű beszámol, nem fogja érteni. Az ilyen önlegitimációs paradoxon ismeretében folytatott alkotói tevékenységet és az ehhez szükséges munkabírást: a létezés konok bizonyítását, Sík Sándor 1935-ben a keresztény remény életlendületet biztosító optimista parazsának nevezte, amely mélyen izzik a panaszkodás ellenére is.¹⁶⁰¹

A regény minden szereplője a saját igazát hangoztatja, még szótlanságában is, ezért megértéses konszenzus az egyes vélemények között nem jön létre. A párbeszédnek kudarcba fulladnak, egyoldalúan végződnek. A regény befogadástörténete a legátfogóbb bizonyíték a kudarcra. Az író és olvasó dialógusba rejtett cinkossága talán csak nagyon kevés esetben valósult meg. A kör bezárult a könyv körül, mert hiányzik a befogadó közegből az irónia, az alanyi szabadság jelképe, a művészet iránti szenvedély.¹⁶⁰² Egyéni vélemény nélkül nincs releváns műértelmezés és -értés.¹⁶⁰³ A „hordalény”,¹⁶⁰⁴ a nyájszellemben létező tömegember életében nem létezik irónia, ezért nem érti meg Márait. Az irónia iróniája, hogy félreértik

¹⁵⁹⁷ TN, 1969, 368.; TN, 1978, 240.; Vö. Goethe 1831. február 17-én kelt egyező gondolataival. ECKERMANN, *Beszélgések Goethével*, 507.

¹⁵⁹⁸ KUNDERA, *A regény művészete*, 15.; Vö. TN, 1961, 154.

¹⁵⁹⁹ SÍK, „A katolikus irodalom problémájához...”, 22.

¹⁶⁰⁰ TN, 1971, 152.

¹⁶⁰¹ SÍK, „A katolikus irodalom problémájához...”, 17.

¹⁶⁰² KIERKEGAARD, *Egy még élő ember írásaiból*, 225.

¹⁶⁰³ Vö. uo., 248.

¹⁶⁰⁴ TN, 1959, 40.

kijelentéseit, a kisebbségi érzésük tehetetlenségében kollektív elutasítással és erőszakkal felelnek az intellektuális kihívásra. Az irónia feltételezi az individualizmust, vagy rákényszeríti az egyént, hogy a tömegből kiválva legyen szubjektív véleménye, reflexiója. Csak így találhat rá az iróniára. Totalitárius rendszer nem hozhat létre ironikus művet, szöveget, mert az többértelműséget feltételez, ami gondolkodásra készlet, ez pedig szembemegy a diktátum ellentmondást nem tűrő lényegével. Az erősítés és az inkvizítori munka legmélyebb iróniája e gondolatból származik: az inkvizítor munkája, felismerni az iróniát,¹⁶⁰⁵ rájönni arra, hogy mi a jele a megtérés őszinteségének. Az erősítők nem is ismerik fel, ezért sincs fellebbezés, minden gyanúsított a máglyán végzi elrettentésképpen. Mindenki gyanús a szemükben, bárki lehet besúgó és áruló.¹⁶⁰⁶ Az erősítők tudatlansága hordozza magában a legnagyobb veszélyt, mert az észszerű érvelést lehetetleníti el dogmatikus, sematikus gondolkodásuk. Giordano Bruno reményvesztett hallgatása vezette a spanyolt arra a konklúzióra, hogy a térítés ebben a formában, módszerét tekintve hiábavaló, és ezt rajta kívül talán még a kardinális ismerte fel.

E tanulást tartalmazó történetet a karmelita szerzetes a *társainak* írta, akikhez emlékeiben és (a tartozások feltűnően részletező taglalása miatt vélhetően *egyfajta honorárium* által) anyagilag is kötődött. A levél megírására a didaktikai cél mellett e finánciális kapcsolatok lezárása is motiválta. Bár elhagyta az intézményes vallást, (és folytatva küldetését) a genfi körülményeiről írt vallomásából tudható, hogy hite nem rendült meg: kritikus gondolatai a regény utolsó oldalain is az őt ért idegen vallási nézetek benyomásairól szólnak. Emlékeinek papírra vetésével az volt a szándéka, hogy tapasztalatait megossza. Írása az emberismereti tévedéseket tartalmazza. A szerzetes saját tévedésein keresztül jutott el az igazság felismeréséhez – megerősödött: felismerte, hogy megéri kockáztatnia inkognitóját akkor is, ha csak egy embert elgondolkodtat ez az írása. Padre Alessandro tanításának szellemében: az írás segítségével egy ember több száz másikat *fertőzhet meg*.

A szerzetesek az ideológiai befolyásolás, a megtérítés érdekében követnek el erőszakot a regényben¹⁶⁰⁷ – a jézusi tanítás, az erkölcsi tökéletesedésre törekvés, a szeretet vallásának általuk vallott dogmái adnak számukra felhatalmazást a gyilkosságokra. Az erősítők – leginkább a vezetőjük: Padre Alessandro – véleménypluralizmussal szemben érzett gyűlöletét a vallási-teológiai didaktika következményének tulajdonítható önkívületi lelkiállapot okozza.¹⁶⁰⁸

¹⁶⁰⁵ MÁRAI, *Erősítő*, 20.; Vö. „A rendőrállam nem éri be azzal, mit mondanak állampolgárai, a kimondott szót végül le is lehet tagadni. A rendőrállamot elsőrendűen az érdekli, mit gondolnak állampolgárai. S a gondolatot nem lehet letagadni.” TN, 1947, 306.; Vö. TN, 1961, 105.

¹⁶⁰⁶ MÁRAI, *Erősítő*, 53–54.; Vö. TN, 1983, 155.

¹⁶⁰⁷ Vö. TN, 1977, 348.

¹⁶⁰⁸ Vö. TN, 1948, 99.

Giordano Bruno halálának körülményei az ókori Római Birodalom össznépi szórakozásaira, a gladiátorjátékokra emlékeztetően hűek Róma város hagyományaihoz. A vallási intézménybe áthagyományozódott ősi, politikai tradíciók a katolikus egyház számára lehetővé tették a világi hatalom gyakorlását, és e hatalom megtartása érdekében elveszejtette a rendszerkritikus prófétát. Eljárási módszerében hasonlít az 1600 évvel előbb és még korábban, több alkalommal a hatalmi struktúra megtartására szerződött különféle vallási csoportokhoz.

Bruno még a mítoszokra alapozott vallási fanatizmus áldozata volt, de érdekes módon annak ellenkezőjét, a hit elvesztését szintén az erkölcs megbomlása jellemzi. Az emberekből kihalt a részvét és a szánalom, amit a filozófus a máglyához kötözve tapasztalt meg, letekintve a halálát kívánó megvezetett tömegre; Michelangelo *Pietája* ihlette ezt a regénybeli arcot, amit a nép szórakoztatására és elrettentésére használt az akkori politikai hatalom.¹⁶⁰⁹ A disszertáció első fejezete Márai társadalmi körképe mentén ráirányította a figyelmet arra, hogy mit okozhat a vélemények demokratizálódása és pluralitása, a gondolatszabadság megjelenése a széles nyilvánosságban a tömegmédiá által. Elbizonytalanodást és elveszettségérzést, olyan társadalmi krízist, ami nem mérhető gazdasági és kereskedelmi mutatókkal; bár talán mégis, ha példakép és tudatosság híján az élet céljában és értelmében kételkedő egyén a szenvedélyei mentén anyagi javak megszerzésére törekszik. Ismét Spinoza affektuselmélete adhat fogódzót a társadalmi krízis, a nihil megoldására akkor,¹⁶¹⁰ ha egy, a mítoszok tartópillérein nyugvó vallásra alapított kultúrkör alapjai meginognak, mert a tudományok mindennapi életben alkalmazott eredményei eljuttatták az embert arra a nézőpontra, hogy elveti a mítoszokat, így a tradicionális vallást (és sok esetben a politikát) is.

Ez a fejezet nem kívánta ismételni az előző fejezetekben írtakat, de éppen e szándék hangsúlyozásával érzékeltethető, hogy az *Erősítő* szintén az a prózai alkotás, aminek igazsága – amiről Márai szólni akart –,¹⁶¹¹ tartalmaz olyan elemeket, ami miatt a *Keresztkérdés* megjelenésétől később elállt a szerző. Márai levelében olvasható indok ellenére, miszerint nem akar *elélőni* a hangjátékkal a prózai formában megkomponált témának, a *Harminc ezüstpénz* megjelenését megelőzően már két regényben is megírta a Jézus-képre alapozott társadalombírálatát.

---

¹⁶⁰⁹ TN, 1972, 333.; Vö. TN, 1967, 128.

¹⁶¹⁰ Vö. TN, 1947, 59, 61.

¹⁶¹¹ TN, 1947, 65.

A következő fejezet rá kíván világítani azokra az egyértelműen felismerhető retorikai motívumokra, amelyeket az író átörökített a *Harminc ezüstpénz* első kéziratából az *Erősítőbe* annak érdekében, hogy a politikai hatalom módszereire felhívja a figyelmet.

MÁRAI SÁNDOR JÉZUS-KÉPÉNEK HÁTTERÉT ADÓ TÁRSADALOMBÍRÁLAT FORRÁSAI
A *HARMINC EZÜSTPÉNZ* CÍMŰ MŰVÉNEK KÉZIRATAI ALAPJÁN

„Az európai ember, hosszú időn át, nyugodt bizalommal ezt mondta: »Az én Istenem.«
Aztán, váratlan felhördüléssel, komoran és fenyegető hangon ezt: »Az én vallásom.«
Majd hadaró izgalommal, szajkolni kezdte: »Az én hazám, az én nemzetem.«
Most, vérben forgó szemekkel, eszelős dadogással ezt gajdolja: »Az én fajtám.«
/ Ebben a pillanatban szűnt meg európai ember lenni. ”¹⁶¹²

„Január 31. Postára adom a »Harminc ezüstpéNZ« kéziratát, és nemcsak a fiók ürül ki, ahol a kéziratot tartottam, hanem mintha az életem is megüresedett volna. 1947-ben írtam a kéziratot Pesten, idegenben háromszor átdolgoztam, most már nem tudok tovább rontani rajta, így marad.”¹⁶¹³ – zárt le egy alkotói korszakot a szerző. A regény legjellemzőbb vonása a szinte minden sorát átható bizonytalanság Jézus alakját illetően. A tudományos tények hiányának elsődleges oka a történelmi források jellege, amelyeket Ernest Renan próbált meg rendszerezni a megjelenésekor indexre került könyvében.¹⁶¹⁴ Az általa feldolgozott szakirodalom azt mutatta, hogy az első század embere mennyire értetlenül állt a *jelenség* előtt.¹⁶¹⁵ A társadalmából kiemelkedő, saját véleménnyel rendelkező személy szokatlan egyéniségét csak természetfeletti minőségben volt képes jellemezni környezete. Az emberek csekély része értette/érthette meg költői példázatait, de a modernitás történelmi szemléletű szakértői sem voltak képesek teljesen bizonyosat állítani személy(iség)éről, továbbá a kortársak közül sem tud felnőni senki alakjához.

A regényről írt tanulmányában Lőrinczy Huba jól érezte Márainak a felhasznált források stílusához hasonló bizonytalanságát, ami leginkább a nem mindentudó narrátor feltételezéseiben kapott szépirodalmi formát: az esszé szövege is jórészt feltételezésen alapul, és a téma érzékenységére tekintettel inkább kérdéseket felvető. Alapvetően a regényírás jelene nyújtotta társadalmi tapasztalatokból próbálta értelmezni a művészileg feldolgozott múltat. Egyetértőleg Lőrinczyvel,¹⁶¹⁶ a *Harminc ezüstpéNZ* egy Jézusról írandó esszé és egy Júdásról írandó regény ötvözete. Szerkezetileg mutat hasonlóságot Márai más regényeivel a hosszú

¹⁶¹² TN, 1944, 329.

¹⁶¹³ TN, 1983, 96.

¹⁶¹⁴ KLAUSNER, *Jézus és kora*, 53.

¹⁶¹⁵ Lásd a disszertáció 61. oldalán, *A vészkorszak és a szovjet megszállás éve* című alfejezetében írtakat.

¹⁶¹⁶ LŐRINCZY, „Esszébe ágyazott...”, 62–64.

bevezető tekintetében, ami ráhangolódás a szereplők lelki világára azok tágabb társadalmi helyzetének ismertetése révén. Az esszé előkészítése annak, ahogy a második rész dialógusaiban rámutat a szerző az első részben tárgyalt társadalmi konfliktusok személyes életre gyakorolt hatásaira.

A *regény első két szava* mély ellentmondást tükröz, így megalapozza a léghomályos jellegét: a tény az, hogy valószínűleg már a kortársak is kételkedtek abban, hogy a valóság olyan egyszerű, fekete-fehér, ahogy azt a hatalom rendszerint beállítja.¹⁶¹⁷ A regény ettől eltekintve még a jó és a gonosz története, mert nincs egyik a másik nélkül a történelemben: „Júdás szerepe nélkül ugyanis az Újszövetség sem lenne teljes. Árulás nélkül nincs kereszthalál és nincs feltámadás, Jézus működése teológiai szempontból értelmét vesztené.”¹⁶¹⁸ – olvasható Márai véleménye Kakuszi B. Péter regényelemzésében, aki leginkább a szövegben rejlő bibliai motívumokat kutatta.

Szigeti Jenő tért ki részletesen arra, hogy mely forrásokból dolgozott Márai,¹⁶¹⁹ Lőrinczy pedig az eszmetörténeti háttérét részletezte a regénynek. Ő a saját értelmezésében leírta Jézus Márai-féle regénybeli alakját is, viszont érezte, hogy annak részleteit Renan könyve mentén érdemes lenne tovább vizsgálni: „A *Harminc ezüstpénz* egyébiránt annyi ponton s annyi szállal kapcsolódik a *Jézus életéhez*, hogy összefüggéseik föltárása s tüzetes elemzése külön tanulmányba kívánkoznék.”¹⁶²⁰ Az ösztönző gondolatok hatására, a Lőrinczy-tanulmány kiegészítéseként és folytatásaként a disszertáció megkísérelte összeolvasni Renan könyvét a *Harminc ezüstpénz*szel. A két könyv szerzőjének párhuzamba állítható gondolataira az előző fejezetek is igyekeztek lábjegyzetekben rámutatni; a véleményegyezés leginkább Márainak a vallásokról alkotott gondolatait összegző fejezet ama részeiből olvasható ki, amelyek a *Harminc ezüstpénz* írásának időszakait tárgyalták.

E fejezet feltárja továbbá a csupán kéziratban olvasható, Annás és Júdás között lezajlott „szópárbajt”,¹⁶²¹ amiről azt gondolta Márai, hogy unalmas lehet az olvasó számára,¹⁶²² és a ’83-as kiadásban csak annyi maradt belőle, hogy a főpap házában „[f]él óra telt el, mikor a nehéz ajtó újra kinyílt. A kerióti lehajtott fejjel ment a kijárat felé, szapora léptekkel.”¹⁶²³ Ez az eddig ismert leglátványosabb megnyilvánulása a húzásnak Márai életművében, mintegy mutatva azt, hogy nem lehet konkrét választ adni a történetekre. A dialógus teljes törlése egyben

¹⁶¹⁷ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 5.

¹⁶¹⁸ KAKUSZI: „Az árulás motívuma...”, 426.; Vö. MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 7.

¹⁶¹⁹ SZIGETI, „»Harminc ezüstpénz«: (A Biblia és egy Márai-regény)”.

¹⁶²⁰ LŐRINCZY, „Esszébe ágyazott...”, 65.

¹⁶²¹ Vö. uo., 66.

¹⁶²² TN, 1947, 244.

¹⁶²³ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 217.

alátámasztja Lőrinczynek azt a gondolatát is, hogy „Márai nem egészen ura hatalmas tudásanyagának, s időnként mértéktelen az ismeretek közlésében”,¹⁶²⁴ továbbá ezért érezhette maga a szerző is a '47-ben írtakkal kapcsolatban, hogy nem történnek meg, át kell írni a szöveget.¹⁶²⁵ A személyiség hiteles művészi megjelenítésének problémája ez az érzés. Cs. Gyimesi Éva a művek igazságértékéről írt magyarázata világítja meg érzékletesen ezt az alkotói elégedetlenséget: „Az irodalmi műben nem a kijelentések ismeretértéke, hanem a teremtett világ összefüggéseinek hitelessége a fontos, például a tárgyi következetesség, amelynek jegyében egy regényfigura tulajdonságai egymással konvergálnak, cselekedetei eme tulajdonságokból és helyzeteinek természetéből következően indokoltak, vagy az a képi következetesség, amely mellett egy versben a legképtelenebb metafora sem tűnik képzavarnak.”¹⁶²⁶ A kortársnak nagyon nehéz átlátni a körülötte zajló történelem menetét,¹⁶²⁷ és talán emiatt is váratott magára közel fél évszázadot a regény magyar kiadása. A megjelent szövegváltozat nagyrészt az író által megérteni vágyott korhangulatot elemzi. Lőrinczy részletesen kitért nemcsak a naplókából kiolvasható keletkezéstörténet kezdeteire, de a regény társadalomfilozófiai háttérét adó műveket is felsorolta,¹⁶²⁸ ezzel mintegy megtámogatva, sőt megalapozva a disszertáció céljai mentén folyó kutatást: a Jézus-kép szociológia háttér kritikájának forrásait.

E dolgozat az '55 utáni időszakban az író által megtapasztalt társadalmi-vallási-ideológiai változásokra adott magyarázataival tudja bővíteni az eddig elvégzett kutatást; tehát a szerzőnek a disszertáció első fejezetében olvasható gondolataival, amelyek megmutatják, hogy Márai kiszélesedő ismeretei a regény írásának motivációját erősen módosították. 1981-ben már nem kimondottan csak az árulás érdekelte őt, hanem a vallások változása által kifejtett korszakváltások, az emberi elme fejlődése mentén változó istenképek történelemalakító befolyása.

Lőrinczy felsorolta a regény által az árulásra opcionálisnak tartott okokat is,¹⁶²⁹ amelyek Márai vitaindító szándékára mutatnak rá.¹⁶³⁰ A disszertáció álláspontja az árulás okáról egy mindezekről eltérő, mégis mindegyikhez szorosan kapcsolódó társadalmi jelenségre alapozva született. A dolgozat a Márai által minden gonoszság okának tartott politikai *hatalmi befolyásolás* technikájában látja az árulás elsőrendű eredőjét. E taktikai manipulációt az első

¹⁶²⁴ LŐRINCZY, „Esszébe ágyazott...”, 71.

¹⁶²⁵ TN, 1949, 244.

¹⁶²⁶ CS. GYÍMESI, „A világ nyelvszerúsége”, 129.

¹⁶²⁷ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 144.

¹⁶²⁸ LŐRINCZY, „Esszébe ágyazott...”, 67–68.

¹⁶²⁹ Uo., 70–71.

¹⁶³⁰ TN, 1983, 114.

kéziratban Annás testesítette meg, aki észrevétlenül rábeszélte Júdást állítólagos nemzetvédő tetteire. A további kéziratokban a főpap személye helyett Márai az általánosabb ördög természetfeletti megfoghatatlanságába burkolta ezt a mesterkedést, utalva a tömegmédiára, ami a huszadik század tragikus eseményeinek legfőbb indítékaként értelmezhető. A dolgozat e tragédiákkal összefüggésben az árulás témakörét a regény kiadásának körülményei mentén világítja meg nemcsak a szerző szemszögéből, hanem a kiadó személyes indítékai miatt erőteljes ösztönzését hangsúlyozva.

A disszertáció befejező fejezetének célja tehát, Szigeti Jenő instrukciója mentén a *Harminc ezüstpénz* mint szépirodalmi alkotás történetét további részletekkel formálni.¹⁶³¹

Harminc ezüstpénz világirodalmi forrásai

„Az istenalkotó emberek – Amenhotep, Mózes, Mohamed, Szent Pál
– izgalmas és érdekes fajtájáról írni egyszer nem kis feladat!
Az emberek nem tudnak tulajdon képükre alkotott Isten nélkül élni
– igaz, néha beérik egy ökörfejjel.”¹⁶³²

A disszertáció jelen alfejezete Ernest Renan *Jézus élete* című könyvével veti össze a *Harminc ezüstpénz* című regényt. Igaz, hogy Márai gondolkodása számos egyezést mutat a Hall Caine és Joseph Klausner könyvében olvasottakkal is, mégis Renan kutatása a legelső és talán legteljesebb, de minden bizonnyal kikerülhetetlen viszonyítási pont a későbbi Jézus-értelmezésekhez. A Hall Caine és Klausner könyvét szinte ugyanolyan mértékben felhasználta Márai a regény írásakor, mint Renan könyvét, viszont a források gerincét – az evangéliumok mellett –, a francia történész kutatási eredményei adták.¹⁶³³ A könyv alapján (az abban olvasható továbbvezető irodalom segítségével) teremtette meg a regénytörténet légkörét. A dolgozat korábbi fejezetei rávilágítottak arra, hogy Hall Caine az orvoslás és a csodák, Klausner a politikai vetélkedés témakörének kifejtésében nyújtott többet Márai számára. Az igazán pontosan kimutatható kölcsönzéseken túl mégis úgy tűnik, hogy a *Harminc ezüstpénz* és a *Jézus*

¹⁶³¹ Vö. SZIGETI, „»Harminc ezüstpénz«: (A Biblia és egy Márai-regény)”, 110.

¹⁶³² TN, 1946, 82.

¹⁶³³ Márai naplóbeli jegyzeteit lásd: TN, 1944, 332.; TN, 1945, 138–139, 140, 141–142, 143, 146–147, 153.; TN, 1947, 21, 35, 36.; TN, 1948, 123, 124, 127, 129, 135, 138–139, 146, 152, 155, 165, 172–173, 175.; TN, 1969, 375.; TN, 1972, 332, 348.; TN, 1973, 354.; TN, 1975, 268.; MÁRAI, „Röpirat...”, 156.

élete című könyvek strukturális felépítésének, tematikájának összevetése mentén ragadható meg részleteiben Márai Jézus-képének társadalmi vonatkozása.

Renan az igazságot történeti-kritikai módszerrel kereste,¹⁶³⁴ Márai az ő nyomdokain a történelmi egyén igazságát szűrte át az írói képzeleten úgy, hogy erősen támaszkodott a történelmi tényekre. A történész a csodákat legendának tartotta, mítosznak,¹⁶³⁵ tehát elvetette a természetfelettit a tudományos módszer alkalmazása során.¹⁶³⁶ Mindkét szerző célja volt a kereszténység eredetének egy szeletét az olvasó elé tárni;¹⁶³⁷ Márai – a XIX. századi tudós eredményeit felhasználva – művészként beleszötte a mindennapos részleteket is:¹⁶³⁸ azt, ami feltehetően megtörtént.¹⁶³⁹ Jézus-képe a realitásra törekvő esszében szociális és történelmi kontextusban kidolgozottnak tekinthető, a személyiség megismer(tet)hetősége viszont akadályokba ütközött.

Értelmezői módszerében Renan érvelése mentén elvetette a dogmatikát, mert az, hogy valami le van írva, még nem biztos, hogy igaz.¹⁶⁴⁰ Megjegyzendő, hogy Renan – aki magát racionális és pártatlan történetírónak tartotta – sem volt mentes az elfogultságtól; nem mellőzte a személyes véleménynyilvánítást, nem volt objektív és pártatlan annak ellenére, hogy kutatóként az volt a szándéka. Véleménye szerint „a kereszténység eredetére vonatkozó kritikai vizsgálódások csak akkor fogják kimondani a végső szót, amikor tisztán laikus és világi szellemben művelik majd őket”.¹⁶⁴¹ E kijelentésében említett laikus és világi nézőpont sem pártatlan, tehát a kereszténység eredetére vonatkozóan a végső szó kimondása – az antik görög vallás mintájára – csupán a kutatott vallás híveinek eltűnésével lenne lehetséges.

Az utóbbi évtizedben Jézus életével kapcsolatban XVI. Benedek pápa háromkötetes műve jelent meg,¹⁶⁴² ami nem a történelemtudós objektivitásra törekvő, a gyakorlati tényekre fókuszáló relativizmusát tükrözi. Megállapítandó ugyanakkor, hogy az összehasonlító történettudományok és a vallástudományok fejlődésével a téma már nem vált ki olyan széleskörű visszhangot, mint közel százötven éve, amikor a katolikus egyház pápai enciklikákkal, kiközösítéssel, cenzúrával próbálta megakadályozni a tudományok térnyerését az egyháztörténeti témákban. A pápa Rudolf Schnackenburg 1993-ban magyarul is megjelent

¹⁶³⁴ RENAN, *Jézus...*, 8.

¹⁶³⁵ Uo., 10.

¹⁶³⁶ Uo., 80.

¹⁶³⁷ Uo., 82.

¹⁶³⁸ Uo., 22.

¹⁶³⁹ Uo., 28.

¹⁶⁴⁰ Uo., 12.

¹⁶⁴¹ Uo., 13.

¹⁶⁴² Joseph RATZINGER: XVI. Benedek, *A Názáreti Jézus*, ford. Rokay Zoltán, 3 köt. (Budapest: Szent István Társulat, 2007).

könyvét próbálta történeti módszerekkel meghaladni,¹⁶⁴³ mert – ahogy a német szerző könyvének címe (*Jézus személye a négy evangélium tükrében*) is sugallja –, lehatárolja a kutatás tárgyát, műve nem tekinthető interdiszciplináris munkának. A pápa könyve annyiban tényleg interdiszciplináris, hogy a teológiát ötvözte a történeti módszerrel, viszont úgy tűnik, hogy nem Jézus személyéből indult ki, hanem a Jézusról kialakított képet elemezte – azt a képet, amit az egyházi dogmák alapján hisznek róla, tehát hogy „Isten tényleg belépett a valóságos történelembe”.¹⁶⁴⁴ A pápa számára a történeti Jézus az evangéliumok Jézusa. Véleménye szerint ez a dogma nem hagyható el, mivel enélkül a katolicizmus felolvadna más vallás(ok)ban,¹⁶⁴⁵ például a protestantizmusban vagy az iszlámban. Ez Márai véleményével megegyező érvelés: dogma nélkül a Jézus-történet egyfajta politikai cselekedetként értelmezhető csupán – olvasható a regényben is –,¹⁶⁴⁶ szocializmus vagy pauperizmus lenne¹⁶⁴⁷ – írta Renan nyomán. Az alábbi pápai kijelentéssel is egyezett mindkét szerző véleménye: „Csak akkor magyarázható Jézus keresztre feszítése és annak hatása, ha valami egészen szokatlan történt, ha Jézus alakja és szavai gyökeresen meghaladtak minden szokásos reményt és várakozást.”¹⁶⁴⁸ Az idézet felhívja a figyelmet Jézus tanításának és gondolatainak eredetére, ami nem valamely filozófiai iskolából származott.¹⁶⁴⁹ Márai elég nyomatékosan kihangsúlyozta az esszében, hogy Jézus nem volt művelt. Emellett kitért arra is, hogy az apostolok többsége sem volt az; néhányan tudtak írni, köztük Júdás is. A szerző nemcsak az árulás őt érzékenyen és személyesen érintő témája miatt írt Júdásról, hanem azért is, mert Júdás, a korban értelmiséginek számító személyisége által próbált közelebb kerülni Jézus alakjához.

Renan a *Jézus élete Bevezetésében* leszögezte, hogy a kereszténység eredetét tárgyaló könyveinek a vallás homályos kezdetétől egészen annak közismert, mindenki számára nyilvánvaló *tényé* válásáig eltelt időszakát kell vizsgálnia.¹⁶⁵⁰ Bár érezhetően került a politika szó használatát, könyvének első négy fejezetében mégis az ismert világ társadalomtörténeti, tehát elsősorban politikai és vallási háttéréről adott képet, e szociális közegben helyezve el

---

¹⁶⁴³ Uo., 1:11

¹⁶⁴⁴ Uo., 1:12

¹⁶⁴⁵ Uo.

¹⁶⁴⁶ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 98.

¹⁶⁴⁷ TN, 1979, 132.; MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 26.

¹⁶⁴⁸ RATZINGER: XVI. Benedek, *A Názáreti Jézus...*, 1:17.

¹⁶⁴⁹ Uo., 1:25.

¹⁶⁵⁰ RENAN, *Jézus...*, 35.

Jézust. A természeti és épített környezet leírása során hangsúlyozta a szociális környezetnek a természettel szoros kapcsolatát, ami a szent szövegek mellett a korabeli neveltetés eszmetörténeti alapját adta.

Márai a *Harminc ezüstpénz* első, bevezetőnek beillő, kérdésselvető fejezetének tárgya Júdás. A szerző az árulásnak az áruló életére gyakorolt homályos, bizonyíték nélküli és közszájon forgó következményeivel indította a regényt. Mondanivalója Renan könyvének huszonhetedik fejezetével mutat rokonságot (*Jézus ellenségeinek sorsa*): a történész azt tapasztalta, hogy Júdás halálának körülményei bizonytalan adatokon alapulnak, számos monda kering arról, hogy kertes házat vásárolt, de az is lehet, hogy a büntudat ölte meg;¹⁶⁵¹ tehát mindkét szerző véleménye egyezett abban, hogy nem lehet biztosat tudni.

Márai szerint két *tény* mondható ki Júdással kapcsolatban: hogy elárulta Jézust, valamint, hogy a kereszténység története nem élt volna tovább nélküle.¹⁶⁵² Az árulást rendőri tényként kezelte; a második tényt viszont nem fejtette ki rögtön, ami mutatja, hogy a mű fókuszában az indíték van, mert arra még senki nem kérdezett rá. Ez a társadalmi passzivitás pedig Márai számára lehetőséget adott a dogma kritikáját megfogalmazni. A regény elején kifejtett hipotézise szerint Júdás indítéka az időben való fennmaradás és az elismerés elnyerése volt,¹⁶⁵³ sőt a tanítványokkal folyt konfliktusai miatt, azok közül kiemelkedni vágyott. E vonatkozásban érdemes megfigyelni, hogy milyen módon próbált hatást gyakorolni Mátéra. Az evangélista viszont nem egyszer intette meg; átlátott Júdáson, aki megpróbálta befolyásolni a lejegyzendőket. Elsősorban abba az irányba, hogy ő, Júdás segített és segíteni akar Jézuson.

A regény kezdő oldalain egyértelműen felfedezhető Márai nézőpontja: Napóleon álláspontjával egyező módon a vallás természetének (nemzet)politikai jellege.¹⁶⁵⁴ Működési struktúrájuk hasonlósága leginkább az érvényesülés elérésében érzékelhető: fennmaradásukhoz – kihasználva az ember alapvető ösztöneit – szükségük van ellenségképre. Az okok és a részletek nem lényegesek; az indíték elhalványul a fókuszba állított tett szörnyűsége mellett.

A történetíró feladata, hogy alaposan megrajzolja a közeget, amelyben elbeszélésnek tárgya játszódik”¹⁶⁵⁵ – írta Renan, Márai pedig az esszé második részében (*A táj*) bele is kezdett a díszlet ismertetésébe. A vidéki táj – ami megadta Jézusnak az egyedüllét és az álmodozás lehetőségét –, az író szerint fontos vizsgálati tárgy. Ezzel mintegy kiemelte a vallásszociológia

¹⁶⁵¹ Uo., 400.

¹⁶⁵² MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 6–7.

¹⁶⁵³ Uo., 7.

¹⁶⁵⁴ ECKERMANN, *Beszélgetések Goethével* (1829. április 7.), 410.

¹⁶⁵⁵ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 24.

tudományának szükségességét,¹⁶⁵⁶ mert – mint írta –, városi környezetben Jézus talán politikai pályára lépett volna a farizeusok, a zellóták, az esszénusok és a szadduceusok között.¹⁶⁵⁷

A regény második fejezetével veszi át Márai a Renan által elkészített műstruktúrát. Bár az első sorok nem tartalmazzák Jézus nevét, csak *történekként* (az árulás története; az ige, ami testé lett) utal rá, mégis (az előző, Júdásról írt fejezet ellenére is) a helynevek elkerülhetetlenül a kollektív emlékezetben élő alakot képezik a tájba. Renan könyvének kapcsolódó fejezete *Jézus gyermekkorra és ifjúsága – első benyomásai* címet viseli. A történész a szőlőkkel és olajfákkal borított kellemes vidéken szerzett személyes élményeiről számolt be. Márainak 1926-ból szintén voltak tapasztalatai a területről (*Istenek nyomában*), tehát nem csupán a kölcsönzésekből és a képzelőerejéből dolgozott.¹⁶⁵⁸ Az árkádiai táj eszmebefolyásoló jelentőségét a természettel összhangban lét gyakorlati tapasztalata adta Jézus számára – vélte Márai. Galileát, a paradicsomi tájat mintegy vészjóslóan vetette össze a politikával átfertőzött, romlott Júdeával.

A természeti szépségek után az emberi tájat gazdagabban részletezte Márai. Ez a fejezet rész megfelelően Renan következő fejezetének, a *Jézus neveltetése* címűnek: mindkét szerző kihangsúlyozta Jézus zsidóságát,¹⁶⁵⁹ továbbá a zsidó nemzeti elkülönülés társadalmi jelentőségét,¹⁶⁶⁰ ami Márai számára egy lehetséges megoldásként értelmeződött az árulás körülményeit tisztázandó. Márainak a pénz körül forgó világról írt, politikai felhangokkal színezett áttekintése¹⁶⁶¹ átvezet Renan negyedik fejezetének témájába (*Milyen gondolatokban bontakozott ki Jézus?*). A történész szerint Jézus, amint gondolkodni kezdett, azt tapasztalta, hogy izzó léggör veszi körül.¹⁶⁶²

A *léggör* című harmadik regényfejezet szóbeli és írásbeli vallásiszöveg-hagyományozódásról szóló elemzése teljesen egyezik Renan álláspontjával,¹⁶⁶³ továbbá a Renan-könyv *Jézus helye a világtörténelemben, Jézus gyerekkora és ifjúsága – Első benyomásai, Jézus neveltetése* 1–3. című fejezetek ismeretében egyértelművé válik, hogy Márainak a messiásvárás és világvége hangulatában élő zsidókról szóló fejezete is ezt a

¹⁶⁵⁶ Márait az 1930-as években kezdte érdekelni valláspolitikai. Ekkor már számos, a katolikus egyház szemében modernistának tartott természettudós nézete volt elérhető magyar nyelven is, így megkezdődött a téma hazai diskurzusa. Annak ellenére, hogy az író magas szinten ismerte a francia és a német nyelvet, korábban nem különösebben foglalkozott az akkor már közel hatvan éve megosztott Vatikán egyre kiterjedtebb modernizációjának folyamataival.

¹⁶⁵⁷ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 9.

¹⁶⁵⁸ RENAN, *Jézus...*, 105–106, 114, 133, 135.; MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 10.

¹⁶⁵⁹ RENAN, *Jézus...*, 109–111.; MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 11.

¹⁶⁶⁰ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 14.

¹⁶⁶¹ Uo., 13.

¹⁶⁶² RENAN, *Jézus...*, 126.

¹⁶⁶³ RENAN, *Jézus...*, 43–44.; MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 17.

tematikát követi.¹⁶⁶⁴ Egyezést mutat továbbá Jézus nyilvánosság elé lépése előtti életének leírására is, így a két szöveg párhuzamos olvasása szélesebb rálátást nyújt a témára. A Márai-féle szöveg a művészi szintű fogalmazás mellett mélyebb ismeretszerzést nyújt, mert a szerző tárgykapcsolási képessége által Hall Caine, Renanénál részletesebb szociológiai elemzését építette bele az esszébe.¹⁶⁶⁵ E társadalmikontextus-elemzés során adott választ Márai arra, hogy pontosan miért ítélték el Jézust: Klausner nyomán a nemzetvédelem jegyében, aminek közvetlen fiktív előzményét és magyarázatát, tehát az Annás–Júdás-dialógust Márai kihúzta a regény végéről.

A regény harmadik fejezetét óvatosabban kezdte Márai mint Renan az ő, szintén harmadik fejezetét. A történész határozottan állította, hogy Jézus megtanult írni és olvasni, míg Márai inkább a szájhagyományon alapuló műveltségére helyezte a hangsúlyt.¹⁶⁶⁶ A két szerző véleménye eltért Jézus nyelvtudását illetően is: Renan a héberrel kevert szírt, míg Márai az arameust jelölte meg.¹⁶⁶⁷ (Hall Caine szerint Jézus anyanyelve „a héber és a szír nyelvek arámeusnak nevezett tájszólása volt.”¹⁶⁶⁸) Abban viszont egyetértett Márai Renannal, hogy Jézushoz nem jutott el a hellén kultúra, nem tudott görögül, nem volt „hellenizált zsidó”,¹⁶⁶⁹ és más, keleti vallások sem hathattak nézeteire.¹⁶⁷⁰ Utóbbi megállapítást Márai a Renan-könyv végén olvasható *Jézus művének lényege* című fejezetből emelte át a regénybe, de ezen túl is számos további adatot használt belőle. – Tehát nem mutat egyezést Márai véleménye Renanéval, és így János evangéliumával, akik írástudóként beszéltek Jézusról, míg a magyar író az ács fiát – aki maga is harminc évig ácsként dolgozott –, nem tartotta egyértelműen a betűk ismerőjének. Abban azért megegyezik a két modern szerző véleménye, hogy voltak ószövetségi szövegek, amiket abban az időben a zsidók, így Jézus is legtöbb esetben hallhatott és magyarázhatott a zsinagógában.¹⁶⁷¹ Renan ötödik fejezetében írtak egyeznek Márai erről szóló soraival – mindkét szerző kérdésének iránya arra vonatkozott, hogy mit csinált harminc évig Jézus.¹⁶⁷²

Márai számára a léghő nem csupán a szűkebb társadalmi környezetet jelentette; elemzésében kitágította azt. Feltehetően Edward Gibbon (1737–1794) *A Római Birodalom*

¹⁶⁶⁴ Vö. HALL CAINE, *Krisztus...*, 2:9, 100.

¹⁶⁶⁵ HALL CAINE, *Krisztus...*, 2:64–65.; MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 144.

¹⁶⁶⁶ RENAN, *Jézus...*, 108.; MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 17.; Vö. HALL CAINE, *Krisztus...*, 2:100, 180.

¹⁶⁶⁷ RENAN, *Jézus...*, 109.; MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 17.; Renan ötödik kötetében „a héber és arameus nyelv vegyüléke”. RENAN, *Az evangéliumok...*, 57, 68.; Vö. Jézus utolsó, arameus nyelvű szavai: KLAUSNER, *Jézus és kora*, 182.

¹⁶⁶⁸ HALL CAINE, *Krisztus...*, 2:44.

¹⁶⁶⁹ RENAN, *Jézus...*, 109–111, 115.; MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 27–28.; KLAUSNER, *Jézus és kora*, 80.

¹⁶⁷⁰ RENAN, *Jézus...*, 411.

¹⁶⁷¹ RENAN, *Jézus...*, 108, 113.; MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 11, 17–18, 32, 53.

¹⁶⁷² RENAN, *Jézus...*, 139.; MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 18, 26–27, 36, 43–44.

hanyatlásának és bukásának története című könyve alapján részletezte a tágabb szociálpolitikai kontextust.¹⁶⁷³ Ez a rész tehát kevésbé vonható párhuzamba a *Jézus életével*, mert Renan inkább a személyre koncentrált. Részletek olvashatók a *Jézus Kapernaumban* című nyolcadik Renan-fejezetben arról, amit Márai a zsidó nemzetfélétről részletesen leírt, tehát a párhuzamos linearitás mégsem szakadt meg teljesen a két mű között.¹⁶⁷⁴ A szellemi légkört tárgyaló részben hosszan fejtegette a zsidó nemzet fennmaradásáért tenni akaró főpapok álláspontját, miközben Renan nevét is megemlítette, aki szerint a kereszténység az uralmon levő birodalom erkölcsi és társadalmi alapjai elleni szociális forradalom volt, aminek élére Keresztelő János halála után Jézus állt.¹⁶⁷⁵

Az *alak* című esszéfejezet a kutatás szempontjából kulcsfontosságú Márai Jézus-képének eredetét tekintve. Az író kiemelte a IV. században eretnekséggel vádolt Arius római platonista filozófus (206–336) vallástörténeti jelentőségét, mert tagadta Krisztus valóságos istenségét, tehát a miszticizmus és a legendák ellenében gondolkodott. Márai realitásra törekvését tükrözi továbbá Jézus családi kapcsolatainak Renan könyvét követő leírása.¹⁶⁷⁶ Mindkét szerző említette, hogy Jézus nem volt se gazdag, se szegény,¹⁶⁷⁷ előkelőség áradt lényéből,¹⁶⁷⁸ ami elragadta a nőket is, akik szerepéről szintén hasonlóan vélekedtek mindketten: a nőknek kulcsszerepe volt a mozgalomban, a munka nélkül élő férfiak szolgálatában és élelmezésében.¹⁶⁷⁹

Márai a Jézus alakjával foglalkozó fejezetben jelentősen eltávolodott Renan könyvétől, és elsősorban a művészettörténeti összefüggésben végzett kutatását jegyezte le Jézus esztétikai ábrázolásáról. Kibontotta annak vallástörténeti és eszmetörténeti hátterét, megkérdőjelezte az evangéliumi szövegekben olvasható, Keresztelő János és Jézus között zajlott találkozás misztikus eseményeinek hitelességét.¹⁶⁸⁰ Az író az antik Mediterráneum és a Római Birodalom hanyatlásának évszázadaiban ismert világ történelmi fordulatai kontextusában érzékeltette a jeruzsálemi jelentéktelennek tűnő eseményeket: végkövetkeztetése, hogy Jézus fellépése akkor történt, amikor az időszámítást újra kellett kezdeni, és meg kellett határozni ismét – mint előtte annyiszor – az embernek Istenhez való viszonyát.¹⁶⁸¹

¹⁶⁷³ TN, 1955, 240, 251.

¹⁶⁷⁴ RENAN, *Jézus...*, 184.; MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 24.

¹⁶⁷⁵ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 26.; Lásd Renan könyvében: a lelkiismereti szabadságért küzdő kereszténység. RENAN, *Jézus...*, 405.; TN, 1971, 218.

¹⁶⁷⁶ RENAN, *Jézus...*, 116–117.; MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 198.

¹⁶⁷⁷ RENAN, *Jézus...*, 102.; MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 35–36.

¹⁶⁷⁸ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 40.

¹⁶⁷⁹ RENAN, *Jézus...*, 195, 223, 454.; MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 58, 89, 100–101, 137–138.

¹⁶⁸⁰ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 46

¹⁶⁸¹ Uo., 31, 50.

A társadalmi viszonyok feltérképezésének legfontosabb tényezője a pénz motívuma. Az ember és a pénz viszonya legalább olyan fontos kérdés volt Márai számára, mint az ember és az isten viszonya.¹⁶⁸² Márai anakronizmust alkalmazva a társadalmi osztályának rabjaként élő, a pénzt istenítő¹⁶⁸³ proli (proletár) ember kritikai bemutatásával utalt a tömegre, amiből Jézus alakja (pásztorként) kimagaslott. E vonatkozásban párhuzam fedezhető fel a *Keresztkérdés* első és második dialógusának szereplőivel, akiket a rómaiak birkáknak tartottak.¹⁶⁸⁴ Márai szerint „Jézus számára elképzelhetetlen volt olyan emberfajta, mint a toprongyos éhenkórász csöcselék, amely ebben az időben is ott bolyongott a nagyvárosok közterein, kenyeret és cirkuszt koldult a hatalom gyorsan változó uraitól.”¹⁶⁸⁵ Felvetődhet a kérdés, hogy miért lehetett ez elképzelhetetlen Jézus számára, viszont az esszé ekkor még az ácsról szól, aki életének első harminc évét vidéken töltötte. Zárkózott volt és figyelt, ami azt sugallja, hogy szűk világának ellentmondásait megtapasztalva alakult ki benne a számonkérésre és igazságtételre vonatkozó, a szegényeket támogató álláspontja¹⁶⁸⁶ – miközben megtudott valamit önmagáról is.¹⁶⁸⁷ E fejlődési szintjén már elvált a többi zsidótól és egyben a családtól is.¹⁶⁸⁸ Márai e vallástörténelmi eseményben látta annak jelentőségét, ami az ács fiát életének befejező szakaszában foglalkoztatta: „hogyan lesz az Istenből ember?... Ez a kérdés életének tartalma, az ő titka.”¹⁶⁸⁹

A művészettörténelmi áttekintés funkciója alátámasztani, hogy az ember alkotja az istent,¹⁶⁹⁰ és az új istenkép reprezentációiban, tehát a Jézus-ábrázolások sokszínűségében rejlő egységességet összevesse az emberi történelem korábbi istenképeivel.¹⁶⁹¹ Azt a különleges, antropomorf istenképzetet, amit Jézus hitt magáról, ami mégis más, mint az egyiptomi és római császárkultusz uralkodói hatalomgyakorlására felfűzött tekintélyisten jellemzői.¹⁶⁹² Márai nem tagadta, hogy Jézusban lett ember az isten, de sajátos módon magyarázta azt. Értelmezésében Isten Érosz, aki minden költőben emberi alakot kap egy-egy pillanatra.¹⁶⁹³ Jézus nem volt vallásalapító, hatalom- és pénzéhes politikus, sem a testet megvető próféta,¹⁶⁹⁴ hanem *művész*

---

¹⁶⁸² Uo., 36.

¹⁶⁸³ Vö. TN, 1959, 246, 251.

¹⁶⁸⁴ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 11.

¹⁶⁸⁵ Uo., 35

¹⁶⁸⁶ Uo., 35–36.

¹⁶⁸⁷ Uo., 59.

¹⁶⁸⁸ Uo., 48.

¹⁶⁸⁹ Uo., 50.; Vö. RENAN, *Az antikrisztus...*, 59–60.

¹⁶⁹⁰ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 35.

¹⁶⁹¹ Uo., 47–48.

¹⁶⁹² Vö. uo., 61.

¹⁶⁹³ Uo., 60.

¹⁶⁹⁴ Uo., 51.

volt, költő.¹⁶⁹⁵ Márai szerint Jézus a megtestesült Érosz, akiről nagyon kevesen tudtak hiteles képet adni. Ilyen volt a vallásalapító Pál apostol,¹⁶⁹⁶ majd Ágoston, mert írásukból nem hiányzik a látomás feszültsége.¹⁶⁹⁷ Az író talán emiatt vetette el a Jézus-regény ötletét – úgy vélte, hogy egy újabb feldolgozással nem áll azok sorába, akik emberi, így hiányos képet adtak Jézusról. Egyedül az *Erősítőben*, áttételesen látható az arca,¹⁶⁹⁸ az az arc, amilyen lehetett, ez pedig a lelkiismeret látomása, amelybe az emberi büntudat belemintázta az irgalom, a részvét és az együttérzés vonásait,¹⁶⁹⁹ „miközben egy ember úgy érzi, elveszett az élet számára, nem remélhet már segítséget az emberektől.”¹⁷⁰⁰ Utolsó perceiben úgy érezte, hogy istenétől sem. Renan szerint „az emberiség kebelében nem élt még magasztosabb tudat Istenről, mint amit Jézus gondolt róla.”¹⁷⁰¹ „Mikor »az én Atyámról« beszél, szóképet használ: ez az Atya mindenki Atyja és minden ember az ő fia.”¹⁷⁰² – olvasható Márai regényében.

A *jó hír* – Keresztelő János jelszavával megcímzett – regényfejezet mutat rá Jézus életének átpolitizálódására. Az alak végig rendőri jelenség maradt a rómaiak szemében.¹⁷⁰³ Márai Jézussal indította a fejezetet – nem először –, mintegy átvezetve az előző befejezését, de a második bekezdés már a Keresztelőről szól. A társadalmi rendszer – a városi társadalom – ellen felszólaló próféták hozták minden időben a jó hírt,¹⁷⁰⁴ és ezek a próféták mindig hitelesek voltak, mert az igazat szajkózták, amikor az elnyomó vagy bűnös társadalmi réteget ócsárolták.¹⁷⁰⁵ A számos esetben ismétlést tartalmazó, szószaporító fejezetben kapott leginkább hangsúlyt a társadalmi reform kiváltotta hatósági aspektus. Márai rendszeresen aktualizálta a történeteket, a huszadik század eseményeire utalva irányította a megértést.¹⁷⁰⁶ A *Keresztkérdés* képei közül felismerhető a gyógyítás története,¹⁷⁰⁷ a római politikusok életvitele és a *korszerű* kivégzési eljárások:¹⁷⁰⁸ a kő és a kereszt jelentősége. A kéjnők és Jézus női követőinek témája pedig *A tizenkettedik* című fejezetben tér még vissza.¹⁷⁰⁹

¹⁶⁹⁵ TN, 1944, 332.; MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 60, 109, 154.; Márai véleménye egyezik Renan álláspontjával: RENAN, *Szent Pál...*, 37.

¹⁶⁹⁶ Vö. RENAN, *Jézus...*, 19.; MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 37, 41.

¹⁶⁹⁷ RENAN, *Jézus...*, 139.; Vö. Pál apostol Jézus-képe: RENAN, *Szent Pál...*, 301, 313.

¹⁶⁹⁸ MÁRAI, *Erősítő*, 104.

¹⁶⁹⁹ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 42.

¹⁷⁰⁰ Uo., 43.

¹⁷⁰¹ RENAN, *Jézus...*, 140.; Vö. Pál apostol Isten-képe: 1 Kor. 15: 28., RENAN, *Az antikrisztus...*, 325.

¹⁷⁰² MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 54.

¹⁷⁰³ Uo., 62.

¹⁷⁰⁴ Uo., 79–80.

¹⁷⁰⁵ Uo., 69.

¹⁷⁰⁶ Uo., 64–65, 72.

¹⁷⁰⁷ Uo., 85.

¹⁷⁰⁸ Uo., 63.

¹⁷⁰⁹ Uo., 131.

A regény negyedik fejezete Renan hatodik fejezetével mutat egyezést. A történész nyomán Márai szintén hivatkozott a Keresztelő személyét érintő történelmi és irodalmi források csekély számára.¹⁷¹⁰ Az újszövetségi legenda hitelességét mindketten (Márai ismét) megkérdőjelezték: feltételezhető, hogy másképp is történhetett, mint ahogy azt az evangéliumok leírják, de az író szkeptikusabb volt a franciánál.¹⁷¹¹ Márai nyitva hagyta azt a Renan által alapos lábjegyzetelésben kifejtett evangéliumi ellentmondást, miszerint Jézus kétszer vagy egyszer látogatta-e meg a Keresztelőt.¹⁷¹² Annyi világos a regényben, hogy Jézusnak már voltak „rajongói”, amikor elment megkeresztelkedni. Renan továbbá kételkedett abban is, hogy a szinoptikusok által megállapított helyszínen keresztelt volna János, és Márai szintén ezt a megállapítást tartotta hitelesnek, ezért a folyó egy gázlóját jelölte meg helyszínül, „ahol néhány forrás felduzzasztotta az ösztövért folyót”.¹⁷¹³

A vallási rítusra vonatkozóan mindkét szerző említést tett az indiai vallási gyakorlatok hasonlóságára, továbbá a Márai-féle János-alak is egyezőnek mondható a Renan leírásában szereplővel. A széles körben népszerű és egyre ismertebb esszénusnak a – testi jegyek mellett¹⁷¹⁴ – legjellemzőbb tulajdonsága Illés prófétához való hasonlatossága.¹⁷¹⁵ Keresztelő János eredetisége a zsidók számára nem a merítkezés volt,¹⁷¹⁶ hanem hatáskeltő személyisége, amire nagy szüksége is volt a számos kortárs próféta(jelölt) közül kitűnni.¹⁷¹⁷ Társadalompolitikai kritikájában elsőik között hangsúlyozta az egyéni felelősségvállalást,¹⁷¹⁸ így kiragadta az egyéneket a nemzetből, akik addig nyugodt lelkiismerettel csendben legitimálták a hatalmon lévők önkényét. Renan – aki János alakjának elemzéséhez leginkább Máté evangéliumát használta fel – a Keresztelő sikereit azzal magyarázta, hogy a „tömegek érzelmei győzelmet arattak a papi arisztokrácia fölött”,¹⁷¹⁹ továbbá úgy vélte, hogy János gondolatai általánosságban kiegészítették Jézus eszmerendszerét. Márai ezt a megállapítást részletezte *A vizsga* című fejezet folyóparti jelenetében, ahol Jézus meghallgatta a Keresztelő aktuálpolitikai felhangokkal telített beszédét.¹⁷²⁰ A magyar író kiemelte, hogy Jézus városi volt, nem barlangi idealista,¹⁷²¹ mégis úgy tűnik, hogy magányos kiállással hirdetett eszméi nagyobb idealizmust

¹⁷¹⁰ Uo., 113–114.

¹⁷¹¹ RENAN, *Jézus...*, 154.; MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 71.

¹⁷¹² Vö. KLAUSNER, *Jézus és kora*, 198.

¹⁷¹³ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 114.; Lásd még uo., 73.; RENAN, *Jézus...*, 158.

¹⁷¹⁴ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 66.

¹⁷¹⁵ Uo., 115.; Vö. TN, 1947, 327.

¹⁷¹⁶ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 78, 81–81.

¹⁷¹⁷ Uo., 73.

¹⁷¹⁸ Uo., 82–83, 85–86. Vö. TN, 1961, 85.

¹⁷¹⁹ RENAN, *Jézus...*, 159.

¹⁷²⁰ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 116–120.

¹⁷²¹ RENAN, *Jézus...*, 177.; Vö. MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 80.

tükröztek Jánosénál.¹⁷²² A szerző szerint Jézus a parton jött rá, hogy nem vetélytársra akadt, mert az ő világnézeti és társadalomformáló reformja egyetemesebb volt.¹⁷²³ Renan álláspontja is az volt, hogy magasabb rendű eszméi voltak Keresztelő Jánossal történt találkozására előtt.¹⁷²⁴ Ugyanakkor sajnálatosnak vélte, hogy a próféta negatívan befolyásolta ezeket a nézeteket,¹⁷²⁵ mert a találkozásukat követően Jézus is beleártotta magát a társadalmi egyenlőtlenségek miatt kialakult igazságtalanságok okaiért a gazdagokat vádló diskurzusba: már nem csupán „varázslatos moralista” volt, hanem „transzcendens forradalmár” vált belőle.¹⁷²⁶ Márai regényéből az olvasható ki, hogy Jézus a politika fölött gondolkodott; magasabb, egyetemesebb emberi érdekek mentén élt, de ezek a gondolatai maga a politika volt a farizeusok számára.¹⁷²⁷ Az ő vádjuk az volt, hogy a tanítványokkal együtt törvényen kívül élt, nem érdekelte a nemzet sorsa.¹⁷²⁸ – Jézus fellépésének összehasonlító elemzése során a két szerző Alexandriai Philónt és a korabeli gondolkodókat hasonlóan ítélték meg: csak Jézus volt a Messiás, a többiek (Démokritosz, Kitioni Zénón), kortársai (I. Hillél, Philón) sok esetben meddő vitákat folytató filozófusok-teológusok maradtak.¹⁷²⁹

A *vizsga* című fejezet tartalmazza Renan *Hogyan alakultak Jézus gondolatai Isten országáról?* és *Jézus Kapernaumban, Jézus tanítványai*¹⁷³⁰ című fejezeteiben írtakat, így annak az erkölcsi forradalomnak jellemzőit, amit senki nem nevezett még akkor kereszténységnek.¹⁷³¹ Jézus zsinagógai felszólalásai,¹⁷³² a halászokkal történt találkozás irodalmi forrásai,¹⁷³³ János evangélista bemutatása és az elsőségért folytatott vetélkedése Péterrel¹⁷³⁴ – amit Márai részletesen kifejtett személyiségük különbségére fektetve a hangsúlyt – e fejezetekben olvashatók, tehát a két könyv linearitása továbbra is követhetően megegyezik. A Márai-regény nem hangsúlyozza, hogy kronológiájában Jézus életrajzát követné, mégis egyre közelebb kerül

¹⁷²² Vö. TN, 1947, 179–180.

¹⁷²³ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 145–146.

¹⁷²⁴ RENAN, *Jézus...*, 174.

¹⁷²⁵ Uo., 169.

¹⁷²⁶ Uo., 170.; Vö. TN, 1973, 348.

¹⁷²⁷ „Jézus egyik szavával hívta, másik szavával kergette az embereket. Egyszerre tiltja és megparancsolja a harcot. Ez a kettősség titokzatos lényének legemberibb vonása. A zseni nem lehet következetes. A zseni csak teljes lehet.” (TN, 1948, 44.) Klausner szerint ez az ellentmondásosság okozott megütközést Júdásban (KLAUSNER, *Jézus és kora*, 278.).

¹⁷²⁸ „Amikor Jézus felszólítja a tömeget, hogy ne engedelmességek a farizeusoknak, mert azok csak szájukkal hirdetik az igét, de a valóságban bűnösen élnek: halálos ítéletét mondja ki. Ezért végezték ki: lázított a képmutató, harácsoló, parvenü templomi hatalmasságok ellen. A zsidók szemében ez volt az igazi bűne, nem a »csábítás«, nem is az, hogy Megváltónak hitték.” TN, 1949, 436.

¹⁷²⁹ RENAN, *Jézus...*, 265–266, 323, 447.; MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 144.

¹⁷³⁰ RENAN, *Jézus...*, 195.; MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 88.

¹⁷³¹ RENAN, *Jézus...*, 173.; MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 87.

¹⁷³² RENAN, *Jézus...*, 186.; MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 87.

¹⁷³³ RENAN, *Jézus...*, 189.; MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 88.

¹⁷³⁴ RENAN, *Jézus...*, 201.; MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 90, 93, 95.

az olvasó térben és időben a keresztre feszítés előtti utolsó héthez, Máté és Júdás koraesti párbeszédéhez. Az utolsó lépéseket Júdás oldalán teszi meg az olvasó az *Egy ember jegyzet* című részben.

A *Tavi beszédek* című fejezettel tért rá Renan Jézus fellépésének történetére, ahogy a Márai-regény is a keresztelkedéssel tesz pontot a Jézus-esszére és kezdi *A tizenkettedik* és az *Egy ember jegyzet* című fejezetekkel az átvezetést a dialogikus műformába. Júdás mindkét könyvben hasonló helyen tűnik fel először (leszámítva Márai bevezetőjét).¹⁷³⁵ Az író elemzése mély elmélkedést, intenzív beleélő-képességet és képzelőerőt tükröz; mégis a realitások talaján adott részletgazdag jellemzést Júdás társadalmi helyzetéről és az abból eredeztetett személyiségjellemzőiről. „Mikor közeledünk az alakhoz, akiről olyan keveset tudunk, a tapinthatót kell érintenünk. Azt a sajátos valóságot kell érzékelni, melyet indulat, érdek, legenda sem tudott az időben megmásítani.”¹⁷³⁶ – írta e módszeréről Márai.

Júdás jellemzését (*A tizenkettedik*) összekötötte az ember fejlődéstörténetével, a városi civilizáció kialakulásával – mindezt az istenképzetek teremtése mentén ismertetve. A szerző szerint Júdásnak voltak fogalmai erről a népenként eltérő vallási sokszínűségről, hiszen „kereskedő volt, bölcselkedő és figyelő, aki üzletkötés, utazás és útközi eszmecsere közben összehasonlított és elmélkedett”.¹⁷³⁷ Tudott a letűnt görög műveltségről: arról, hogy időben már „[m]inden mögöttük volt, amit az ember addig megtudott az Istenről és a földről, az elemekről és a versmértékről, a jogról és az erkölcseről, az arányról és a szépről. Mindent tudtak, és természetesen semmit nem tanultak.”¹⁷³⁸ Márai a tanítványokról szólva kifejtette, hogy egyszerű és műveletlen kétkezi munkásokként éltek;¹⁷³⁹ Jézus szuggesztív személyiségét bizonyítja,¹⁷⁴⁰ hogy csatlakozásra bírta őket. Olyan emberek voltak, akiknek tudatába a hellén műveltség nem hatolt be. Utóbbi Júdás mondta Máténak a két írástudó¹⁷⁴¹ és ezért kiközösített személy eszmecseréje során.¹⁷⁴²

¹⁷³⁵ RENAN, *Jézus...*, 210.; MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 124.

¹⁷³⁶ RENAN, *Jézus...*, 136.

¹⁷³⁷ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 127.

¹⁷³⁸ Uo., 128.; Vö. TN, 1947, 49.: „Aztán győzött a kereszténység, s üldözni kezdett mindenkit, máglyákkal és hóhérokkal, aki nem volt keresztény, vagy nem volt tökéletesen keresztény. Azután a feudalizmus, majd a kapitalizmus következett, most a szocializmus. A menetrend mindig ugyanaz. Mi hát ami változik? / Semmi nem változik. Az emberi vállalkozások menetrendje nem változhat, mert az ember, legfelsőbb szerkezetében, ebből következő hajlamaiban és eszméiben, nem változik. A legtöbb, ahova eljuthat, ha ezt megérti és nem haragszik ezért.”; Lásd még TN, 1945, 207.; TN, 1946, 136, 177.; TN, 1947, 45, 66, 97, 265.; MÁRAI, „Európa elrablása”, 21, 65, 73, 77.; TN, 1963, 359.; TN, 1973, 504.

¹⁷³⁹ RENAN, *Jézus...*, 259.; MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 128–129, 150–151, 193.

¹⁷⁴⁰ RENAN, *Jézus...*, 206, 217.

¹⁷⁴¹ RENAN, *Jézus...*, 204.; MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 123, 153.

¹⁷⁴² RENAN, *Jézus...*, 224.; MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 147–148.

Renan a pénz kapcsán említette néhány oldalon Júdást. Szerencsétlennek, ügyetlennek, megvezetettnek tartotta, akit kihasználtak a papok, de ő is megmagyarázhatatlan okokra hivatkozott.¹⁷⁴³ Márait inspiráló véleménye az volt, hogy a valóság nem dolgozik abszolút kategóriákkal, a pénz nem magyarázat. Könyve nem tulajdonít központi jelentőséget az árulónak: a pénztárosi feladatok miatt kialakult konfliktusát emelte még ki, és Jánoshoz való viszonya mentén próbálta értelmezni leginkább.¹⁷⁴⁴ A magyar író János és Júdás féltékeny gyűlölködését szintén a Máté–Júdás-párbeszédben dolgozta fel.¹⁷⁴⁵

Az *Egy ember jegyzet* Júdás világi életéről szóló oldalai tartalmazzak egy-egy elejtett félmondatban tett kritikus-ironikus, rejtett-ráutaló megjegyzést a bibliai legendák hitelességében való kételkedéssel kapcsolatban. A továbbgondolásra utaló három pont írói alkalmazása segíti az olvasót e szöveghelyek újraértelmezéséhez.¹⁷⁴⁶ Ilyen módon kapott ironikus jelölést a tavon hirtelen kerekedett vihar is, ami Júdás szerint „nem volt ritkaság”.¹⁷⁴⁷

Renan tizennegyedik fejezetének (*Jézus kapcsolatai a pogányokkal és a szamaritánusokkal*) tartalma érezhető azon, ahogy Márai Júdás személyén át próbált közeledni Jézushoz – és fordítva. A két eltérő szocializációjú személyiség egymásra gyakorolt vonzása-taszítása miatt tűnik ebből a szemszögből megválaszolhatatlannak az árulás indoka. A világlátott Júdás tanítványokhoz csatlakozásának okára kereste a választ Márai. Jézus – aki cselekvő irgalmat,¹⁷⁴⁸ részvétet, együttérzést, tehát szeretet kért és várt el mindenkitől,¹⁷⁴⁹ mert szeretni több mint hinni és tudni¹⁷⁵⁰ – a lelkiismeret felkeltése és tökéletesítése szándékával lépett fel. Júdás nem tudott elszakadni ettől az új eszmétől, ami a jót cselekvés felé törekedve elítélte a szenteskedést és a vakbuzgóságot,¹⁷⁵¹ és egyúttal szüntelenül harcban állt a hivatalos képmutatással.¹⁷⁵² E kritikus és kételkedő gondolkodással szimpatizált Júdás,¹⁷⁵³ ezért maradt; meglepte, mert ilyet még nem tapasztalt. Bár elfogadta, hogy a társadalom kitaszítottjai között kell élnie,¹⁷⁵⁴ mégsem szerette ezt a társaságot.¹⁷⁵⁵ Márai erre vonatkozó véleményének

¹⁷⁴³ RENAN, *Jézus...*, 358–360.

¹⁷⁴⁴ Uo., 458.

¹⁷⁴⁵ RENAN, *Jézus...*, 359, 437.; MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 147, 163.

¹⁷⁴⁶ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 151–153.

¹⁷⁴⁷ Uo., 146.

¹⁷⁴⁸ RENAN, *Jézus...*, 253.; MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 49.; Vö. TN, 1973, 465.

¹⁷⁴⁹ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 175.

¹⁷⁵⁰ Uo., 138–139.

¹⁷⁵¹ RENAN, *Jézus...*, 248.

¹⁷⁵² Mt. 15: 7.

¹⁷⁵³ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 111.; Vö. TN, 1954, 59.

¹⁷⁵⁴ RENAN, *Jézus...*, 219.

¹⁷⁵⁵ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 138.

változását és így válaszkérését mutatja, hogy törölte a dialógusból azt a részt, amelyikben Júdás Mária Magdolnáról elítélően beszélt.

Az esszé nagyjából a tizenötödik fejezetig követi Renant, a regény második része, a párbeszéd Jézus *utolsó hetében* történt.¹⁷⁵⁶ Máté és Júdás eszmecseréje Renan tizenhatodik fejezetével rokon: attól kezdődően foglalkozik a francia szerző a csodákkal, a homokba írás jelenetével és Jézus társadalmi megítélésével; továbbá a Jézust veszélyeztető verbális támadásokkal, amelyek a regénybeli Júdás szemében vészjósló és motiváló jelek voltak. A kölcsönzések nyilvánvalóak, de már nem olyan intenzívek, mint a regény első részében. Bár egy-egy renani gondolat még visszaköszön a beszélgetők mondataiban, az írói képzelőerő hangsúlyosabb. Ezek közül kiemelendő Annás politikai státuszának ábrázolása: mert bár nem volt hivatalos hatalma, a háttérben talán még inkább érezhető volt a befolyása.¹⁷⁵⁷ A húzott dialógus tartalmaz erre vonatkozó utalásokat; a főpap szavai jelentős-sugalmazó tényezővé válnak Júdás indítéka és elhatározása vonatkozásában.

Renan a legtöbb esetben Mátéra hagyatkozva írta könyvét, aki személyesen ismerte és „eredeti nyelvükön jegyezte föl Jézus szentenciáit”.¹⁷⁵⁸ A történész továbbá részletesen elmagyarázta, hogy János evangélista szövegének hitelességét vizsgáló négy tudományos irányzat közül melyiket és miért tartotta elfogadhatónak. Márai egyetértett Renannal abban, hogy a „negyedik evangélium lényegében János apostol műve [...] A benne elbeszélte tények Jézusra vonatkozó közvetlen hagyományok. A beszédek gyakorta szabad fogalmazások, melyek csak azt fejezik ki, hogy miképpen fogta föl a szerző Jézus szellemét.”¹⁷⁵⁹ Márai regényében János kilencven évesen írta az evangéliumot, vagyis idősámítás szerint 100 körül, így körülbelül húsz éves volt, amikor Jézus harminc, ami megfelel Renan álláspontjának.¹⁷⁶⁰ A francia kutató Lukács szövegét korábbi szövegekre épülő szabályos kompozíciónak tartotta, szerzőjét pedig kompilátornak,¹⁷⁶¹ vagyis mindkét evangélista szövege magán viseli a szerző egyéniségének jellemzőjét.¹⁷⁶² Máté és Márk szövege korábbi; viszont míg Márkot főleg a csodák érdekelték,¹⁷⁶³ addig – Renan szerint – Máté anekdotázó, az apró tények elbeszélésében sokkal pontosabb, a szöveg laza szerkezetű, a szárazságig tömör, kevés beszédet tartalmaz.¹⁷⁶⁴

¹⁷⁵⁶ RENAN, *Jézus...*, 351.

¹⁷⁵⁷ Vö. uo., 460.

¹⁷⁵⁸ RENAN, *Jézus...*, 60.; Lásd még uo., 68–69.

¹⁷⁵⁹ A szerző a *Bevezetőben* hosszan elemezte János tevékenységét; e véleményéből alakította ki Márai saját álláspontját, ami szerint János inkább költő volt, mint (történet)író. RENAN, *Jézus...*, 14.

¹⁷⁶⁰ RENAN, *Jézus...*, 59, 287.

¹⁷⁶¹ Uo., 45, 69–71.

¹⁷⁶² Uo., 46.

¹⁷⁶³ Uo., 16.

¹⁷⁶⁴ Uo., 47.

A kulcsszó ebben az esetben *az apró tények ismerete és közvetítése*, amit Márai olyan fontosnak tartott az egyéni történelem leírásában.

Összeségében nem jelenthető ki, hogy Márai esszéje kivonata lenne Renan könyvének. Megfelelőbb úgy fogalmazni, hogy a történész „látomása”¹⁷⁶⁵ adta a *Harminc ezüstpénz* gerincét, amire Márai felfűzte a további olvasmányából származó adatokat, és az azok alapján megformált saját elképzelését.

A Harminc ezüstpénz kéziratai

*„Csak az ember ír,
és ezzel a képességével kezdődik az,
amit történelemnek neveznek.”*¹⁷⁶⁶

Márai egy 1947-es naplóbejegyzése a regény egy különösen fontos részének születésébe ad bepillantást. A nagy előkészítő munkát már elvégezte, és az esszé kész volt ekkor. A szerző mélyen beleélte magát a történelmi múlt eseményeibe, és erről az átszellemült állapotról számolt be: „Hetek óta a »Harminc ezüstpénz« nagy párbeszédét írom, Júdás és Máté vitáját. Ez a párbeszéd úgy hat reám, mintha nem is én írnám, csak hallgatnám. Minden reggel érdeklődéssel sietek a munkához, hallgatni ezt a két zsidót, kíváncsian várom szavukat, mit mondanak majd, mit tudnak, hogyan látják Jézust. Nem »találok ki« semmit, csak leírom, amit beszélnek.”¹⁷⁶⁷

Helyesen érezte a szerző: tényleg csekély újnak ható gondolatot fogalmazott meg az irodalmi forrásokon túl. Regénye inkább a díszlet megkonstruálása, amiben a rá jellemző művészi fogások alkalmazása miatt mutat eredetiséget a regény. Az esszé rész magyar szövegváltozata tartalmában alig változott a következő harmincöt év alatt, viszont a párbeszédék módosításainak vizsgálata hasznos az író stíluskritikájának kiértékelése szempontjából.

A kéziratok dolgozatba történő átírásakor továbbra is Péter László iránymutatása volt mérvadó forrás, mert a tapasztalatok azt mutatták, hogy a Kosztolányi kritikai kiadás módszere nem alkalmas a számos változtatás miatt jelentősen eltérő szövegváltozatok olyan jellegű

---

¹⁷⁶⁵ TN, 1947, 24.

¹⁷⁶⁶ TN, 1981, 284.

¹⁷⁶⁷ TN, 1947, 181.

összevetésére, ami képes az 1947-es és az 1983-as szövegváltozatok eltéréseit nyomtatásban – sőt egy dolgozatban – megjeleníteni.

Útmutatásul szükséges tisztában lenni azzal, hogy a szerző szövegmódosításainak fázisai – az időben elkülöníthető kéziratváltozatok alapján – az évszám megjelölésével kerültek átírásra: 1947, 1953?, 1983. (Az ötvenes évek első feléből származó töredékek esetében pontos évszámot csak komolyabb, talán grafológiai kutatás mutathatna ki.)

Az átírt szöveg idézőjel alkalmazása helyett kisebb betűméretben tér el a dolgozat főszövegétől; első eleme az évszám, majd azt követi a kézirat szövege normál betűtípussal. A sortörésekre törtjel / utal, továbbá a szerző írógépén alkalmazott idézőjel azonos formában kerül átírásra. A kutatói megjegyzést szögletes zárójel tartalmazza, tehát bizonytalan olvasatok után szintén szögletes zárójelben kérdőjel [?], hibás szóalak után pedig szögletes zárójelben felkiáltójel [!] áll. Az olvashatatlan alakok szögletes zárójelben kipontozva jelölendők, megközelítőleg annyi ponttal, ahány betű lehet az olvashatatlan rész [...]. Az áthúzott és/vagy olvashatatlan szövegrészek esetében, a pontsor kúpos zárójelbe kerül <...>.

A könnyebb befogadás érdekében a jelen alfejezet a regény fejezeteinek címeit használva tagolódik. Amennyiben az első szövegváltozat hozzájárulhat a szerző Jézus-képén alapuló társadalombírálatának megértéséhez, azokat a szöveghelyeket szándékozik idézni.

A tény

Márai a 1947-es változat első oldalából a történelmi tények hiánya miatt érzékelhető bizonytalanságát megmagyarázó okfejtését törölte ki. A számos feltételezést tartalmazó, a generációkon át örökített Jézus–Júdás-történetre legtalálhatóbb jelző a valószínű:

[1947] Nem véletlen, hogy első- / nek ezt irtuk le: "valószínű" – mikor mondani kezdtük ezt a történetet: "mondani", / tehát nem "elmesélni", mert több is, kevesebb is ez, mint a mese. S ha nincs tapint- / ható valóság az alján, akkor is több, mint a mese és már hasonlatos a valósághoz, / mint mind a történetek, melyeket az emberek mondanak az időn át, egymásnak, az évez- / redékben, s a melyek végül is valóság lesznek, akkor is, ha mindenmek [!] az alján me- / se volt.¹⁷⁶⁸

¹⁷⁶⁸ MÁRAI Sándor, *Harminc ezüstpénz* (Budapest: kézirat, 1947), 1.

Tehát a szerző az istenkép születését és a ráakódott hiedelemvilágot jelölte meg forrásának (rendőri akta hiányában¹⁷⁶⁹), amiből ő megkísérelte a biztosra vehető tényeket kihámozni. A feladat nehézsége az, hogy a legendák az emberek tudatában valósággá váltak az idők során.

[1947] A tény <az> annyi, hogy ismerte, s[...] közelében élt, s aztán elárulta. S a másik tény, <az,> hogy / meghalt, mert ember volt. S aztán, hogy az emberek mondani kezdték nevét az időben. / S így, emberi módon, egy napon megint élni kezdett. S nemcsak a történetben élt és a / szavakban. Mert ahogy kezdetben volt a Szó és az Ige testté lőn, úgy történt ez to- / vább is, mikor már nem volt Kezdet, de volt Szó és Ige: az emlék mindig újra tetet / öltött. És egy ember, akinek nem ismerjük arcát, egyszerre arc lett, – nem egyszer, / hanem sokszor, mindig, amikor az emberek remél<n>tek valamit és az Ige testté lőn. Egy / ember valóság lett, a szóból és az emlékből mindig újra megszületett, az utcán jár / az évszázadokban, testien. S mentől inkább jelkép lett és jelző, annál inkább való- / ság is volt.¹⁷⁷⁰

Az 1947-ben írt első fejezet részletesebb, alaposabb és mélyebb didaktikusságra törekvően szószaporító. Jellegetes vonása az alapvetően Júdásról írt sorok kétértelműsége: a nem az árulásról szóló részek akár Jézusra is vonatkoztathatók.

[1947] Mert volt valami körülötte az időben, ami egyszerre volt kérdés és válasz, egyfé- / le érthetetlen és kimondatlan várakozás. S erre a várakozásra nem feleltek soha az / írástudók. Nem mondták, – mintha nem is lenne tanácsos ezt a kérdést kimondani, <Ő> / soha nem kérdezték <soha> hangosan: miért árulta el?... Csak ezt nem kérdezték. De a kérdés / nélkül a Történet, mint mind a többi, emberi és isteni történet, ami az emberek lel- / kiismeretét izgatta az időben<,> – nem teljes. Ezért nem árt kimondani <ezt> a kérdést. De / nem ígérjük, hogy tudunk is felelni. / <Ismét m> Mondjuk hát el még egyszer a történetet: Isten nevében, szószerint.¹⁷⁷¹

[1947] A <szin> [aláhúzott] táj¹⁷⁷²

[1947] Az utas, aki Názáret felé közeledik, – (mert valószínű, hogy Jézus itt / született, és nem Betlehemben, – megint csak "valószínű", mint minden, amit tudni vélünk és mondani kezdünk / a multban, most és az áradó időben, erről a ködös időről, minden csak "valószínű"! – az utas árkádiai tájat / lát.¹⁷⁷³

¹⁷⁶⁹ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 6.

¹⁷⁷⁰ MÁRAI Sándor, *Harminc ezüstpénz* (Budapest: kézirat, 1947), 2–3.

¹⁷⁷¹ Uo., 3.

¹⁷⁷² Uo.

¹⁷⁷³ Uo., 4.; Vö. MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 8.

A kiragadott részlet két aspektusból érdemes az elemzésre: először, mert bizonyítja, hogy a szövegváltozat nem tisztázott, meglehetősen sok autográf korrekció tarkítja, másrészt kitűnik belőle Hall Caine és Klausner nyomán¹⁷⁷⁴ Márai mítosztalanító törekvése: a Máté és Lukács evangélisták írásaiban Jézust Dávid leszármazottjaként láttatni kívánó prófécia és a karácsonyhoz kötött betlehemi játékok valóságtartalmának megkérdőjelezése. E módszerrel közeledve a tájból előváló alakhoz, Márai bizonyosnak tűnő állításokba is bocsátkozott:

[1947] Minden, amit / tudunk róla, bizonyítja, hogy zsidó volt és tragikus holtáig zsidó maradt. Ahogyan / Marx nem volt „marxista”, úgy valószínű, hogy Mohamed nem volt „mohamedán” és bizonyos, hogy Jézus nem volt „keresztény.” [!] Nem volt és nem lehetett, mert az ő idejében / még egyáltalán nem voltak keresztények. Évtizedekkel később, a tarsusi farizeus idejében dereng csak egyféle lelki alkat, amelyet kereszténynek ismerünk fel.¹⁷⁷⁵

A szerző első összehasonlító elemzése nem mutatott túl a Mediterráneum földrajzi határain: a távolkeleti filozófiával a hetvenes évek végén kezdett foglalkozni, tehát a konfucianizmusról írtak nem szerepelnek ebben a fejezetben – a következőben is csupán név szerint említette Lao-ce és Kung Fu-ce műveltségre gyakorolt korszakalkotó hatását, de részleteiben nem ismerte filozófiájukat.¹⁷⁷⁶ Jézus költői személyiségének jellemzőiről Márai világirodalmi hasonlaltal írt, ami a fenti hiányok ellenére még mindig érzékelteti a '47-es szövegváltozat részletgazdagságát és egyben az esszé műfaját jellemző bölcséleti beszédmódot.

[1947] vannak krisztusi szavak, amelyeket csak ő mondhatott el, az ács fia, majd az Ember fia, hitelesen / és feltétlenül, ahogyan egészen mindegy, <hogy> <Shakespeare valamelyik művébe> belei[szöveghordozóromlás miatt olvashatatlan] / <e> Shakespeare valamelyik művébe egy alkalmi munkatárs, korabeli színpadri szerző, egy Lilly vagy Ben Johson; az e / gész, együtt, csalhatatlanul Shakespeare, s akkor is az, ha egy napon kiderülne, hogy / Shakespeare nem élt soha! a műve él!¹⁷⁷⁷

E fejezet lapjai a nedvesség és a tűz romboló hatását mutatják, ennek ellenére szakszerű kezek alatt és gyakorlott olvasó által kielégítő mértékben rekonstruálható a szöveg, ami egyre kevésbé tér el a publikált változattól.

¹⁷⁷⁴ HALL CAINE, *Krisztus...*, 2:26–30.; KLAUSNER, *Jézus és kora*, 179.

¹⁷⁷⁵ MÁRAI Sándor, *Harminc ezüstpénz* (Budapest: kézirat, 1947), 5.; Vö. MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 3.; E gondolat első írásos megfogalmazása TN, 1947, 45., amikor Márai Joseph Klausner *Jézus és kora* című könyvére reflektált.

¹⁷⁷⁶ MÁRAI Sándor, *Harminc ezüstpénz* (Budapest: kézirat, 1947), 17.

¹⁷⁷⁷ Uo., 6.; Vö. MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 11.; TN, 1949, 380.

[1947] A <jó hir> [aláhúzott] légkör¹⁷⁷⁸

A kéziratok egymással, illetve azok a kiadással történt összeolvasása jelentős eredményt hoztak a fejezet és egyben a regény kiadásának vonatkozásában.

A '47-es kézirat 17. oldalán olvasható, és a '83-as szövegváltozat 19. oldalán változtatással, de felismerhető egy mondat, ami megkimaradt a kiadásból (az első kiadásból is¹⁷⁷⁹). A bizonyítás érdekében jelen esetben elég a késői változat hiányát idézni: „Egy műveltség nem csak Szobor és Ige, hanem anamnezis, – emlékezés, ahogy a görögök mondták.”¹⁷⁸⁰ Ennek kéziratosa folytatása megegyezik a nyomtatott változattal: „És ebben az emlékezéstudatban – tudva-tudatlan – minden nép élt a mediterrán tenger nyugati partjain.”¹⁷⁸¹

A köztöszóval és utalószóval kezdődő második mondat bizonyosan a kihagyott mondatra vonatkozik, nem lehet közvetlen folytatása a kihagyás előtti gondolatmenetnek. Korábban a disszertáció megemlítette, hogy a hagyatékban maradt '83-as változat gyanúsán nem az ultima manus, inkább az eddig ismert utolsó példány. A kiadás és a '83-as kézirat eltérései felvetik a kérdést, hogy a kiadónál maradhatott-e egy korrektúrapéldány. Mindenesetre a fent kiemelt hiány okaként aligha lehet az íróra következtetni, sokkal inkább szövegromlásról lehet szó.¹⁷⁸² A '83-as kézirat 21. oldalán¹⁷⁸³ szintén található egy hasonló eset, ám a szövegkörnyezet nem nyújt kielégítő magyarázatot a hiány okára.

A Jézus halála miatt a nemzeti fennmaradásért küzdő szadduceusokat okoló fejezet korai változatán a szerző két oldalnyi törlést hajtott végre. A '47-es kézirat 19–20. oldalait, a Titus Lucretius Carus (i. e. 99 – i. e. 55) tételére alapozott¹⁷⁸⁴ Márai-féle korszakhatár-értelmezés főbb feltevéseit, tehát a galileai ács gondolatait befolyásoló eszmék hatásáról szóló részeket jelentősen meghúzva a következő fejezetbe emelte át. Márai korai véleménye némileg eltért a végleges álláspontjától: '47-ben még úgy gondolta, hogy Jézus átérezte az őt körülvevő műveltség végét, sőt a magyar író nem vetette el Kelszosz (178 körül) római, epikureus

¹⁷⁷⁸ MÁRAI Sándor, *Harminc ezüstpénz* (Budapest: kézirat, 1947), 8.

¹⁷⁷⁹ MÁRAI Sándor, *Harminc ezüstpénz*, (München: Újváry „Griff” Kiadó, 1983), 21.

¹⁷⁸⁰ MÁRAI Sándor, *Harminc ezüstpénz* (San Diego: kézirat, 1983), 19.

¹⁷⁸¹ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 29.

¹⁷⁸² Az író levélben jelezte a kiadónak, hogy hiányoznak sorok a szedésben: MÁRAI Sándor levele ÚJVÁRY Sándornak (San Diego: 1982. február 22.), MTA, MS 5149/385.; Vö. *Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2003), 118.

¹⁷⁸³ Uo., 31.

¹⁷⁸⁴ TITUS LUCRETIVS CARUS, „Ötödik könyv: A vallás és istentisztelet eredete”, in *A dolgok természetéről*, ford. KISS Géza, 250–252 (Bukarest: Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, 1957).; Vö. MÁRAI, „Európa elrablása”, 112.

filozófus állítását, miszerint Jézus Egyiptomban bűbájt és varázslást tanult,¹⁷⁸⁵ hazaérve pedig már fellépése előtt szólt a helyi közösséghez.

[1947] Jézus élete, foglalkozása nem volt olyan helyhez kötött, hogy e harminc év alatt / ne vándorolhatott volna néhány hónapra a vándorévek idejében, tanulmányútjai egyikén Egyiptomba [!]. Erről nem tudunk semmit. Celsus / sem tudhatott erről bizonyosat. Különös füstök és ködök keverednek ebben az idő- / ben, e táj fölött, a légkör tele van finom köddel: a kihunyó pogányság <barbárok> áldozó- / ti oltárainak füstje és pernyéje ker<i>eng a levegőben, elvegyül a római<ak> tábornokok fátylói- / nak<,> és a zsidó Szentély belső <köreinek> udvarainak áldozati f<ö>üstj<ei>ével. Nem látunk tisztán; alak- / ot, helyzetet, eseményt, mindent ez alkonyati ködön át kell szemlélnünk.¹⁷⁸⁶

Az alak

A kézirat lapszéleire írt autográf kiegészítések-korrekciók meglehetősen elmosódottá váltak, a gépelés pedig elhalványult az évek során. Az *alak* című fejezetről annyi biztosan kijelenthető, hogy az ács büntetésnek érezte a családot, a mesterséget és az államot, mert tudta, hogy benne személy szerint kezdődik az új idő. Az ő ideje.

[1947] A vizen [..] / [..] nem tudott a valóságban járni, mert ember volt, s ez csak legenda; de tudott a / vizek és a föld fölött járni, mert minden földi lépésével már a másik térfogat / felé ment, ahol az istenek élnek. S ez nem legenda.¹⁷⁸⁷

A további oldalakon a fejezet struktúrájában és a tartalmában alig tér el a kiadástól. Természetesen a korai szövegváltozat még nem tartalmazhatta a hippikre (Zeffirelli filmjére [*Jesus of Nazareth*, 1977] és/vagy a Norman Jewison *Jesus Christ Superstar* című filmmusicaljére [1973]) utaló sorokat,¹⁷⁸⁸ viszont részletesebb képet ad az istenképábrázolásokról,¹⁷⁸⁹ Jézus és családja konfliktusáról,¹⁷⁹⁰ a „homousion és homoiousion csaknem eszelős vitájá”-ról.¹⁷⁹¹

¹⁷⁸⁵ ÓRIGENÉSZ, „Első könyv: 28.”, in *Kelszosz ellen*, ford. SOMOS Róbert, (Budapest: Kairosz Kiadó, 2008), 51.

¹⁷⁸⁶ MÁRAI Sándor, *Harminc ezüstpénz* (Budapest: kézirat, 1947), 20.

¹⁷⁸⁷ Uo., 22.

¹⁷⁸⁸ MÁRAI Sándor, *Harminc ezüstpénz* (San Diego: kézirat, 1983), 33.; Vö. TN, 1977, 471.

¹⁷⁸⁹ MÁRAI Sándor, *Harminc ezüstpénz* (Budapest: kézirat, 1947), 31.

¹⁷⁹⁰ Uo., 32.; Vö. RENAN, *Az evangéliumok...*, 187.

¹⁷⁹¹ MÁRAI Sándor, *Harminc ezüstpénz* (Budapest: kézirat, 1947), 34.; Homoiusios: hasonló lényegű. Homousios: egytermészetű. A kereszténység létkérdéséről, a szentháromságról szóló vita alapja. „Isten-e Krisztus vagy sem.” *Katolikus lexikon*, 2:326–327.; Kifejtését lásd Christoph SCHÖNBORN, *Krisztus ikonja*, ford. SZEGEDI Iván (H. n.: Holnap Kiadó, 1997).

Márai a '47 kéziratban még nevén nevezte azt a francia író, aki Pilátusról írva megemlíttette, hogy a római helytartó nem emlékezett Jézusra.¹⁷⁹² A fejezet jelentős része Hall Caine véleményén alapszik, aki szerint Jézus tisztában volt azzal, hogy halála után vallást alapítanak nézeteire. A forrásra vonatkozó helyes feltételezést látszik alátámasztani az, hogy Jézusnak, egy új istenképzet bölcséleti megfogalmazójaként megjelenített költői személyiségét bemutató oldalak szinte megegyeznek a korai és késői szövegváltozatokban, továbbá Hall Caine vetette fel azt a kérdéskört is, hogy Jézus arcáról és alakjáról nincs hiteles adat.¹⁷⁹³

A jó hír

Az 1947-es kézirat 39. oldalán kezdődő fejezet kisebb fogalmazási korrekciókat leszámítva tartalmilag változatlanul került átírásra a '83-as kiadásra szánt szövegbe. Továbbá e kéziratoldalak is bizonyítják, hogy létezett még további szövegpéldány a '83-as változathoz.

A vizsga

Az 1947-es szövegváltozatban ennek a fejezetnek a kéziratok az előző lapok állagromlásával ellentétben ép állapotban maradtak fenn, Márai tintát is cserélt az írógépből, ezért könnyen olvasható a szöveg, továbbá a lapszélek sem töredezték.

A szerző magyarázata olvasható itt arról, hogy mit értett az emberiség fogalma alatt. A meghatározás nem csupán azért kiemelendő, mert a későbbi változathoz törölte, hanem mert utalást tartalmaz a kollektív tudatfejlődésre, mint az emberi műveltség Jaspers-féle későbbi korszakolására. Márai '47-ben egy nagy személyiségnek tartotta az emberiséget, amit megszámlálhatatlan „parány” alkot.¹⁷⁹⁴

Pár sorral lejjebb olvashatja a kutató a '47-es kéziratban már szereplő és a *Keresztkérdés*be átemelt keresztjelenetet Jézus felkiáltásával, ami a szórend módosulását leszámítva nem változott a harmincöt év alatt.

¹⁷⁹² MÁRAI Sándor, *Harminc ezüstpénz* (Budapest: kézirat, 1947), 37.; ANATOLE FRANCE, „Pontius Pilatus”, ford. KUNFI Zsigmond, in *Pontius Pilatus / Laeta Acilia*, 3–28 (Budapest: Népszava, 1918).

¹⁷⁹³ MÁRAI Sándor, *Harminc ezüstpénz* (Budapest: kézirat, 1947), 38–39.; MÁRAI Sándor, *Harminc ezüstpénz* (San Diego: kézirat, 1983), 45–46.; HALL CAINE, *Krisztus...*, 2:26, 99.

¹⁷⁹⁴ MÁRAI Sándor, *Harminc ezüstpénz* (Budapest: kézirat, 1947), 66.; Vö. ECKERMANN, *Beszélgetések Goethével* (1828. október 23.), 361.

Jézus kezdeti viszonyát Keresztelő Jánoshoz Márai szerint leginkább a féltékeny kíváncsiság és a vetélkedés jellemezte, ahogy például Seneca volt féltékeny Szókratész hírnevére,¹⁷⁹⁵ vagy ahogy Goethe és Schiller hatottak egymásra. A német művészekről olvasható és az Eckermann-kötet erős hatását bizonyító fél oldalnyi anekdotát Márai kihagyta a kiadásból.¹⁷⁹⁶

A Jézus-kép részletei miatt a Keresztelőre vonatkozó, Márai szerint Jézusra is illő jellemzést, amelyek a '83-as kéziratban olvashatók, de a kiadásból kimaradtak elkerülhetetlen idézni:

[1983] Nem műkedvelő, nem csaló, hanem "igazi", épen olyan mindenre elszánt, megszállott, mint ő!¹⁷⁹⁷

A találkozás leírása az istenkép születésének aspektusában már '47-ben megvolt,¹⁷⁹⁸ tehát az áruházi mellett a regény másik fő tárgya nem elsősorban szövegszinten került előtérbe és lett ösztönzője a kiadásnak a nyolcvanas évek elején, hanem csupán a szerző fejében változott meg a fontossági sorrend.

A további oldalakon részletezett jézusi eszmék a korábbi kéziratban is biztos kézzel íródtak, csekély korrekcióval, megkockáztatva olyan véleményt, ami a „nem véletlen” szókapcsolattal kezdődik. A kulcsmondatot Márai háromszor hangsúlyozta ugyanazon az oldalon:

[1947] Bűn, mikor az ember elfordul Istentől. Bűn, mikor az ember megsiketül a hang / iránt, mely az istenit követeli. Ez az igazi bűn, amelynek feloldozásához nem elég / a töredelem és a bűnbánat. Mikor egy ember elfordul Istentől, csak a megváltás se- / gíthet rajta. Ő, Jézus, ezt a hitvallást és a megváltást hozza.¹⁷⁹⁹

A tizenkettedik

A szaduceus rokonsággal rendelkező Júdás alakját testközelbe hozó fejezet az apostolok bemutatása és a művelődéstörténeti áttekintés vonatkozásában tartalmilag változatlan. A '47-es kézirat 82. oldalán Márai törölte Oswald Spengler nevét, és átfogalmazta a hivatkozott gondolatát is, de ez az oldal más szempontból is elsőként állítható reprezentatív példaként a húzás módszerét bemutatni. A kapcsolódó '83-as szöveghely több megfajtott adatot tartalmaz, míg ez a korai változat elemzőbb, részletezőbb. A következő, '47-ből származó

¹⁷⁹⁵ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 109.

¹⁷⁹⁶ MÁRAI Sándor, *Harminc ezüstpénz* (Budapest: kézirat, 1947), 90.; Vö. TN, 1961, 118.: Az írók „mindig egymás ellen és mindig az irodalomért”.; Lásd még uo., 120–121, 124.; TN, 1966, 387.; Vö. ECKERMANN, *Beszélgések Goethével* (1829. március 23.), 394–395.

¹⁷⁹⁷ MÁRAI Sándor, *Harminc ezüstpénz* (San Diego: kézirat, 1983), 86.

¹⁷⁹⁸ MÁRAI Sándor, *Harminc ezüstpénz* (Budapest: kézirat, 1947), 70–71.

¹⁷⁹⁹ Uo., 74.; Vö. MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 117.

oldalakat Júdás külső megjelenésére, életmódjára és mindennapi emberi kapcsolataira vonatkozóan Márai megtartotta, tehát művészi képzeletét nem volt szükséges megerőltetnie '82-ben – a húzások sokkal inkább dominálnak a dialógus szövegváltozatainak eltérésében.

A későbbi kéziratban már nem olvasható Márainak a Jézus közvetlen környezetében élő nőkről írt, a kiadásban olvashatónál részletesebb és a női nemet (testi) szolgálai szerepbe helyező sorai.

[1947] Hoztak ételt / és italt. Hoztak pénzt is. / Ezt a pénzt néha oly módon keresték, amely mód nagyon régi, egyidős az emberrel, / a férfi és a nő ősi ügyletével, s a világ nem tiszteli. Testüket adták el, hogy él- / ni tudjanak, s a pénzt, melyet testükkel kerestek, megosztották Jézussal és a tizen- / kettővel.¹⁸⁰⁰

A szerző szókimondóbb állításainak kiindulópontja a farizeusok vádja volt. Márai nem tartotta alaptalannak véleményüket, de ő nem vádként, sőt – a bűn ismerete vonatkozásában – természetesnek véve beszélt Jézus emberi kapcsolatairól.

[1947] – ha nem is / vállalta <is> a családot, ember volt és férfi volt, soha nem tett szüzességi fogadal- / mat, mint<z> az esszenusok, emberi módon élt. Nem nősült meg, mert minden életkeret rob- / bant körülötte, nem lehetett egy asszony, egy család, gyerekek szolgálja. De megbo- / csátani csak az tud, aki testében ismer minden emberi parancsot.¹⁸⁰¹

A szerző egy 1975-ös regényterve kötődik e világi nézőponthoz: az első keresztény egyházi csoportok tevékenysége idején játszódó történet főszereplője egy fiatalember lett volna, aki Jézus elhagyott gyerekének mondja magát. „Az öreg keresztények zavarban vannak, a mítosz már kialakult, nem tudnak Jézus fiával mit kezdeni, elteszik láb alól.”¹⁸⁰²

¹⁸⁰⁰ MÁRAI Sándor, *Harminc ezüstpénz* (Budapest: kézirat, 1947), 87–88.; Vö. MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 137.; Lásd még a „kétshírű nőekkel” kapcsolatot tartó Jézusról: KLAUSNER, *Jézus és kora*, 290.

¹⁸⁰¹ MÁRAI Sándor, *Harminc ezüstpénz* (Budapest: kézirat, 1947), 89.; E kéziratföredék Renan határozott véleményét tükrözi, miszerint a Jakab által gyakorolt és terjesztett askézis szembemegy Jézus tanításával. RENAN, *Szent Pál...*, 49–50.; Vö. TN, 1959, 171.

¹⁸⁰² TN, 1975, 280–281.

[1947] <A vámszedő> Egy ember jegyezet [autográf javítás, aláhúzott]¹⁸⁰³

A Máté és Júdás találkozását leíró rész szinte javítás nélkül került a '47-es változatból kiadásra. Márai csupán a bekezdések sorrendjén módosított, amikor arra keresve a választ írt, hogy miért maradt Júdás Jézus mellett. Júdás kíváncsi volt,¹⁸⁰⁴ meglepett; és félt, mert nem értette, hogy mit keres Jézus mellett egy ellenséges csoportban. Márai véleménye, hogy a tanítványok egyszerű emberek voltak, kritikai gondolkodás nélkül követték Jézust a törvényen kívüli életformába; féltek a műveltségtől, és sértő volt számukra a városi, olvasott idegen. A tudás bűn volt a szemükben; nekik (és Jézusnak is) elég volt a hit.¹⁸⁰⁵ Az író Júdás csatlakozását a csoporthoz annak kutató kíváncsiságára alapozta. A csoportban hamar kiderült, hogy egyféle vezető szerepet fog betölteni; a pénz kezelése közben befolyásra tett szert társai felett. A dialógus központi témája a hatalom: Júdás érteni akarja azt a vonzási erőt, ami más (talán több), mint a pénz és a betű, ami Jézus lényéből árad és elragadta társait.¹⁸⁰⁶

Kevés esetben, de van példa a számos húzott sor és bekezdés között olyan szövegrészre is, ami nem létezett még '47-ben, de a kiadásban olvasható. Példa erre a szerző antik olvasmányaira utaló, a görög fajvédelemről írt sorai.¹⁸⁰⁷ Összeségében kihallható a regényből Márainak – az emberi vállalkozások tökéletlenségét hangsúlyozó nézőpontja alátámasztásaként – a trianoni nemzeti tragédiát követő, egymásnak ellentmondó megítélésektől övezett évtizedek politikai helyzetét bíráló véleménye is; e művészi eljárás funkcióját tekintve egyezik az eszményített antik görögök rabszolgamunkából virágzó műveltségének társadalomkritikájával, továbbá azokkal a sorokkal, amelyek tanúsítják, hogy – Renan könyvét lapozgatva – Marcus Aurelius politikai tetteit sem minden esetben helyeselte az író.¹⁸⁰⁸

Júdás a regényben bírálja Jézus egyetemes emberi értékekre alapozott eszméit; kettejük ellentéte ebben válik nyilvánvalóvá: Jézus nem ismert kivételezettséget, Júdás viszont tartotta magát a kiválasztottság tudatához, sőt a gyengéket és elesetteket sem szívlelte.¹⁸⁰⁹ Ezt, a szeretete és önmegtagadása között zajló vívódását használta ki Annás a döntő éjszakán.

¹⁸⁰³ MÁRAI Sándor, *Harminc ezüstpénz* (Budapest: kézirat, 1947), 90.; Vö. DÖMÖTÖR Vilmos, „Az emigráció két útja: Márai Sándor Béke Ithakában és San Gennaro vére”, *Studia Caroliensia* 4. sz. (2009): 129–153, 137.

¹⁸⁰⁴ Vö. TN, 1984, 198.

¹⁸⁰⁵ Lásd egy olaszországi utazás és múzeumlátogatás hatását a szerzőre: TN, 1973, 423.

¹⁸⁰⁶ MÁRAI Sándor, *Harminc ezüstpénz* (Budapest: kézirat, 1947), 102.; MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 160.

¹⁸⁰⁷ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 176.

¹⁸⁰⁸ MÁRAI Sándor, *Harminc ezüstpénz* (Budapest: kézirat, 1947), 17.; MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 30.; Vö. RENAN, *Marcus-Aurelius és az antik világ vége...*, 216, 234.

¹⁸⁰⁹ MÁRAI Sándor, *Harminc ezüstpénz* (Budapest: kézirat, 1947), 112–113.; Vö. MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 177.

A regény hitelt ad annak, hogy Jézus képes volt gyógyítani, de nem fogad el minden csodatételt megtörténtnek. Márai kritikai nézetei leginkább Hall Caine véleményét követték. A brit író nem fogadta el valóságosan megtörténtnek a kenyérszaporítás történetét, és e gondolatmenetén továbbhaladva a magyar író Júdás jellemének fontos vonását kihangsúlyozandó, a keriothi elbeszélésében adott egy lehetséges alternatívát a legenda valóságtartalmára. E történet végül mégsem került be a kiadásba:

[1947] <S> De nagyon sok ember gyült össze, hogy a szavát hallják, s a fiatalok és lelke- / sek később eltú<t>lo<u>zták ugyan a jelenlevők számát, ötezer emberről is beszéltek, / a<g>hogyan szokták<...>, hajlamuk szerint, [értelmezhetetlen, elmosódott autográf betoldás] hát egy nullát mindig levon<tak>hatunk.¹⁸¹⁰ De ötszázan bizonyosan voltak, / ezt ta<b>nusithatom, épen én, akinek elég gondja volt ezzel az ö<r>tszázzal is. / – Ugy érted, az étkezéssel volt dolgod, – mondta hidegen és visszautasítón / Levi ben Chalfai.¹⁸¹¹ – Azt akarod mondani, hogy az étkezés ügyesbajos vállalkozás / volt, de végül is nem volt benne semmi csodálatos? / – Már amennyire nem csodálatos az, hogy hirtelen, <ü>ötletszerűen, meg kell vendégel- / ni ötszáz izgatott embert<, >, napszállat után, félig már sötétben, – mondta keserűen / Judás. – Mert <ő> a rabbi beszélt, rendkívülien, ahogyan talán soha azelőtt, a felajzottság / és a rossz hír következtében.¹⁸¹²

Az egész oldal idézésére nincs lehetőség; Jézus a beszéd végeztével a tanítványokhoz fordulva így szólt:

[1947] És akkor ő, azzal a nagyvonalú, igazán ki- / rályi nemtörődőséggel, ahogyan mindig viselkedik, amikor pénzről, élelemről és / szállásról esik szó, azzal a nagyuri közönnyel, ahogyan csak ő tud felelni, ezt / mondotta: "Ne menjenek el. Ad<a>jatok ti nekik enni...." – Hallod? Így, egyszerűen, / a puszt<á>aságban, este tiz felé!¹⁸¹³

Egy oldalnyi jó hangulatú kérdés-felelet és panaszkodás után végül Júdás rátért az általa megvalósított étkeztetésre:

[1947] És ha van / csoda, már ugy értem, földi csoda,¹⁸¹⁴ akkor igazán csodálatosnak lehet mondani azt, hogy / e nehéz órában, mikor az ő királyi-fölényes és közömbös parancsát kellett teljesi- / teni, a keriothi nem

¹⁸¹⁰ „Túlzás” lásd KLAUSNER, *Jézus és kora*, 228.

¹⁸¹¹ A név eredetére vonatkozó információkat lásd: KLAUSNER, *Jézus és kora*, 224.

¹⁸¹² MÁRAI Sándor, *Harminc ezüstpénz* (Budapest: kézirat, 1947), 123.

¹⁸¹³ Uo., 124.

¹⁸¹⁴ Márai földi csodáról alkotott véleménye Goethe gondolkodását idézi, aki úgy vélte, hogy rendkívüli egyének értelmének hatására kerülhet sor olyan csodás eseményre, amin „csak ámulunk, és nem értjük, honnan jönnek!” ECKERMANN, *Beszélgetések Goethével* (1831. február 14.), 506.

mondott csődöt! Ezt meg kell mondanom, – mondta elégedetten és / fújt egyet. / – Belátom, – mondta a vámos, – ez nem volt könnyű. És hogyan csináltad ezt a kis, / földi csodát?... / Fölényesen kérdezte ezt<m>, de nem épen barátságatlanul. Mert a keriothi hangjából, / szenvedély, sértődöttség és szomorúság hangzott ki, mint minden ember hangjából, / aki úgy érzi, hogy mellőzik. S ezért rokonszenves volt és a vámos most már türel- / mesen nézett rá. / – Ahogy lehetett, a sötétben, – mondta gyorsan, dicsekedve és bizalmasan Judás. – / Mindenekelőtt elvonultam, rövid időre, az olajfák mögé, s az árnyékban hajladozva<,> – hogy / a többiek, a z [!] éhesek és rajongó<.>k ne lássák<.> – megkerestem <a>kabátom belső zsebében, / pontosabban a kabát ujjának egyik <hajlatában>varratában, ahol tartogatni szoktam, azt a na- / gyon kevés pénzt, amit eléggé nem dicsérhető, de a többiek által soha nem méltá- / nyolt előrelátással oda bevarrtam.¹⁸¹⁵

Az *Erősítő*höz hasonlóan ez a szakasz is a Dosztojevszkij-regény inkvizítorának monológjára utal: „Csodálni fognak, és isteneknek tartanak bennünket azért, mert mi, az élükre állva vállaltuk, hogy elviseljük a szabadságot, és uralkodunk rajtuk – olyan szörnyű lesz végül nekik a szabadság!”¹⁸¹⁶ Márai a szokottnál is körülményesebb volt a leírásban, nem meglepő, hogy nem volt elégedett az első szövegváltozattal. A disszertáció nem követheti tovább szó szerint a párbeszéd e részét. Végül Júdás kereskedői tapasztalatait felhasználva a legközelebbi város felé vezető úton, bizonyos távolságra egymástól láncba állította a tanítványokat, és az egyik régi ismeretségétől szerzett ételt a váltófutás módszerével folyamatosan érkezett a tömeghez.

A '47-es kézirat további oldalaiból is jelentősen törölt a szerző, a disszertáció szempontjából Mária Magdolna személyéről és Lázárról, valamint annak családjáról írt részletes beszámoló érdemel kiemelést.

[1947] s a rabbi néha elmegy hozzá- / juk, vándorutjain, megpihen a házban. Chuza felesége, aki rossznyelvű, mondotta egyszer, hogy a / rabbi nem kedveli tulságosan ezt azberényes [!] nővért, s olyasmit mondott,<hogy> a / másik, a feslettéletű és illa<r>tszertől, kenegetéstől<gőzölgő> párolgó nővér, ez a bizonyos Má- / ria, jobban vá<r>lasztott. Érted ezt?... a feslett életű jobban választott, mint az e- / rényes... az embernek megáll az esze! – mondotta és fejét csóválta.¹⁸¹⁷

Márai a párbeszéd további részében arról írt, hogy a két szereplő megpróbálta tisztázni a Mária származására vonatkozó tények és a néphit közötti ellentéteket:

[1947] Talán él egy Mária Bethaniában, erről nem / tudok bizonyosat, mert nem jártam ott. De ez a másik feltétlenül migdalai, ezt tu- / dom és azt is tudom, hogy a rabbi már gyermekkorában ismerte őt, ami egészen

¹⁸¹⁵ MÁRAI Sándor, *Harminc ezüstpénz* (Budapest: kézirat, 1947), 125–126.

¹⁸¹⁶ DOSZTOJEVSZKIJ, *A Karamazov testvérek*, 1:327.

¹⁸¹⁷ MÁRAI Sándor, *Harminc ezüstpénz* (Budapest: kézirat, 1947), 139.

ter- / mézes, h<o>iszen Migdala és Názáret két szomszédos kis falu és a gyermekek összejártak ját- / szani. S tudod, hogy milyen fontos számára minden, ami gyermeki és gyermekkori em- / lék, – mondta és sóhajtott.¹⁸¹⁸

A továbbiakban arról lehet olvasni a '47-es kéziratban, hogy Tamást követően Júdás is tett kísérletet arra, hogy Mária elhagyja a társaságot és visszatérjen falujába. Jézus jóhíréért védendő először megpróbálták a rajongó nőt elkergetni, majd Júdás – a nő szerény kereseti lehetőségeit kihasználva – lefizetni.¹⁸¹⁹ A törölt regényrészlet funkcióját tekintve alátámasztani hivatott Márainak azt az állítását, hogy Jézust környezete alig értette, továbbá árnyalni próbálta Júdás szemforgató önzését is. Mária az ajánlatra válaszul leköpte Júdást:

[1947] kiabált, hogy a szeretője aka- / rok lenni! A féreg!...Mondhatom, nagy önuralomra volt szükségem, hogy ne szóljak / egy szót Jeruzsálemben, az erkö<k>lcserendészeti osztályon, ahol barátaim vannak, s ne / tloncoltassam [!] ki ezt a nőt Galileából, Macharus erődjébe, ahol levágják az ilyen / nők orrát, vagy még messzebb! De aztán hallgattam, a rabbi miatt. Végül mindig hall- / gatok és <mindent> lenyele<k> m a vádakat. <s>S letöröltem a nyálat, amellyel az örült nő / bepiszkolt, szótlantul. A rabbi miatt cselekszem így, mert ő az erősebb.¹⁸²⁰

A korai kéziratban Júdás konkrét választ ad arra, hogy miért maradt a tanítványok között:

[1947] A közö- / nye épen olyan erő, mint az irgalom, amivel a személy iránt van...Mind érezzük ezt / és szenvedünk, mert egyszerre közönyös és irgalmas. Az ilyen embertől nem lehet el- / menni, – mondta, s mintha csikorgott volna a fogsora.¹⁸²¹

Márai oldalakat törölt a korai kéziratból, de nem azért, mert a törölt részekben megfogalmazott gondolatai megváltoztak az évtizedek alatt. A Jézust leginkább jellemző két (egyszerre emberi és isteni) tulajdonság Giordano Bruno regénybeli személyiségében kapott új külsőt.

Máté és Júdás párbeszédének befejező témája, a kerióti kételkedése szintén oldalakkal hosszabban elemzett a kiadásban olvasható változatnál. Jézus forradalmi gondolatai ejtették kétségbe Júdást, mert látta, hogy az ősi hitvilág került veszélybe általa, azonban megrémítette a felismerés, hogy az új tan mégis vonzza. Bár nem értette teljesen és pontosan, hogy mit jelent

---

¹⁸¹⁸ Uo.

¹⁸¹⁹ Uo., 139–141.

¹⁸²⁰ Uo., 143.

¹⁸²¹ Uo.

az, de tudta, hogy Jézus veszélyben van miatta. A mestere iránti vonzalmáról az övével nem beszélhetett, ezért egyedül érezte magát egy problémával, amit nem tudott megoldani. Támogatásra szorult, amit Annás bölcsen felismert.

[1947] <Az alku> Vacsora után [aláhúzott]¹⁸²²

Júdás mentőakciójának nem mellékes aspektusaként már a '47-es kézirat is a sátánra hivatkozik – a fejezet kezdő oldalai kevés módosítással megőrződtek a kiadás számára. A Márai regényeit jellemző nagy beszélgetésre induló Júdás áthaladt az ünnepre készülő nép között; lépteivel párhuzamosan tekintette át Márai a hódítok által deformált társadalom rétegződését. A kollektív félelemet és a várakozás feszültségét oldó ünnep tömeghangulatát részletezi a korai kézirat; a változást jelző művészi fogás az *Erősítő* karneváli forgatagához hasonló módon funkcionál.

Mikor Júdás megkopogtatta Annás ajtaját Márai rákényszerítette az olvasót, hogy vele együtt várja meg az ajtónál. Az áruló fél óra múlva lépett ki a főpap házából. A szerző a '47-es kéziratban a 157. oldaltól a 182. oldalig tartó nagyjeleneten az ötvenes években még módosított, a nyolcvanas évek elején azonban már nem tartotta érdemesnek a nyomtatásra.

A húzás lehetséges oka annak reprezentálása, hogy az emberi természet kiismerhetetlen. Az ördögtől megszállt Júdásnak Márai szerint számos oka lehetett az árulásra. A korai szövegváltozat Annás *hatalmának* külső jegyeit irigykedve szemlélő Júdás-képpel adott egy lehetséges felvetést – Ágoston sátánról alkotott elképzelésének felhasználásával.¹⁸²³ Az előző fejezetben pedig a *kétkedés* hangsúlyozása eleveníti fel az olvasóban Assisi Szent Ferenc gondolatait arról, hogy a tudás és a kétely az ördög műve.¹⁸²⁴

A párbeszéd bensőséges légkörben zajlott, mert a két fél régről ismerte egymást. Annás dicsérettel-elismeréssel indított, amire Júdásnak jó ideje szüksége volt. A főpap felelevenítve a régi jóviszonyt próbált a bizalmába férkőzni a keriótinak; meg akarta győzni arról, hogy a tanács nem akarja elveszejteni Jézust. Hosszan magyarázott a jó szándék ösztönözte cselekvés lehetőségéről, amit a megfogyatkozott hatalma – ami inkább volt szerep és képesség,¹⁸²⁵ mint fegyver és rang – még lehetővé tesz számára: tehát talán megmenthető Jézus – készítette elő egy esetleges kérdőre vonás esetén későbbi mentségét a főpap. Annás a hatalom keze volt, de

¹⁸²² Uo., 151.

¹⁸²³ TN, 1956, 379.: „A Tudás csak akkor nem az ördög műve, ha nem lesz a Hatalom szolgája – de ehhez szükséges, hogy a Tudást a Szeretet áramával töltsék meg az emberek.”

¹⁸²⁴ TN, 1957, 85.: „Talán mégis Szent Ferencnek volt igaza, aki hirdette, hogy »A Tudás az Ördög műve.«”; Lásd még uo., 90.; TN, 1961, 73.

¹⁸²⁵ Vö. TN, 1957, 68–69.

már nem birtokolt a társadalom számára látható hatalmat. Szerepével megfeleltethető Márai ismert mondata: „A hatalommal soha nem lehet vitatkozni, mert amikor vitába száll, már nem hatalom.”¹⁸²⁶ Akadnak dialógusrészek, amelyekben engedte Júdást ellenkezni, de ettől eltekintve az emberismeret gyakorlati tapasztalatának láthatatlan hatalma volt az övé, nem pedig a társadalmi hierarchia által érinthetetlen és környezetétől elszigetelt státusza. Annás eszköze a helyesen megfogalmazott mondat volt. Márai regénye alátámasztja Michel Foucault tételét, miszerint a hatalom a nyelvhasználaton keresztül létezik,¹⁸²⁷ e vonatkozásában pedig reprezentálja az iskolázott és kevésbé iskolázott vagy iskolázatlan személyek közti hatalmi viszonyok lehetőségeit, ha az nem az erőszakon, hanem az érvelő eszmecserén alapul.

Annás behízsgáló érveléseit követően a beszélgetők rátértek Jézus személyére, és talán erről a részről gondolta Márai, hogy unalmas lehet. Egyes helyeken kétségtelenül vonatott a beszélgetés – sőt a kihallgatás légkörére emlékeztető stílus valószerűtlenül hat annak ismeretében, hogy az önellentmondás csapdájába eső főpaprak megvoltak a megfelelő informátorai –, mégsem az unalmas a megfelelő jelző, ha az olvasót érdekli a valláspolitikai és a lélektan, utóbbin belül főleg a szociálpszichológia. Nem lehet megróni Márait a részletező okkeresés és a nemzetföltés és fennmaradás indítékát megmagyarázó oldalak miatt. A dialógus társadalomfilozófiai alaptétele – Arnold J. Toynbee állítását húsz évvel megelőzve –, hogy a nacionalizmus mindig erősebb mint a liberalizmus és a kommunizmus.¹⁸²⁸ Annás – elfojtva a szabadgondolkodók és rendszerkritikusok hangjait – *rendet* akart a zsidó nemzet körül, és érvelése telítve van a bizonyossággal, hogy a vallás ugyanazt a tömeghatást képes kelteni, mint a nacionalizmus – ami már szinte egy vele. A kereszténység végéről szóló sok-sok naplóbejegyzés e korszakváltással magyarázható, mert a nacionalizmus elnyomja az emberben azt a bűntudatot, amit a jézusi tanítás megpróbált a lelkekben elmélyíteni. A kereszténység e legbelső lényegét a nemzet fogalmára épített új vallás (hiedelem¹⁸²⁹) felelősség(érzet) hiányában felszámolja, mert egy nemzet konkrét és számon kérhető lelkiismerete megragadhatatlan, nincs kollektív szégyenérzete sem. Az egymás számára ismeretlen emberek

¹⁸²⁶ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 23.

¹⁸²⁷ MICHEL FOUCAULT, „A diskurzus rendje”, *Holmi* 3, 7. sz. (1991): 868–889, 869–871.

¹⁸²⁸ TOYNBEE, „Acceleration...”, 27.; TOYNBEE Arnold, „Exacerbation of Divisive Feeling”, in *Change and Habit, The Challenge of Our Time*, 101–112. (Oxford: Oneworld Publications Ltd., 1992), 110.; Vö. „A Kizáró, az Elkülönülő, a Fajvédő mindig elsorvad – csak az tud élni és nagy lenni, aki be tudja fogadni a világot.” TN, 1959, 69.

¹⁸²⁹ GUSTAVE LE BON, „A tömegnézetek és tömegmeggyőződések változékonyságának határai”, in *A tömegek lélektana*, ford. Dr. BALLA Antal, 107–116 (H. n.: Belső EGÉSZ-ség Kiadó, é. n.), 108.

között kreált fiktív csoportidentitás nem érezhet egységesen büntudatot, tehát a nemzet nevében fellépő egyén felmentve érzi magát tettei felelőssége alól.¹⁸³⁰

A beszélgetés érinti az *utolsó vacsora* hangulatát is: a Márai által rendszeresen ócsárolt eucharisztia dogmatikájának eredetéről realiztikus képekkel beszámoló Júdás a nagy láрма közepette nem hallhatta, hogy Jézus mit mondott az asztalnál akkor, amikor rá nézett. E témában Márai János evangéliumát – ami nem beszél a kenyértörésről –, hitelesebbnek fogadta el a szinoptikusokénál.

A párbeszéd záró témája a kereszthalál fiziológiai hatása, kifejtve részletesen azokat a Renan könyvében olvasható jellemzőket, amelyek a *Keresztkérdés*ben is olvashatók. Ennél sokkal lényegesebb, hogy Annás és Júdás beszélgetése hangulatában és a két szereplő státuszát tekintve is az *Erősítő*ben – a jézusi tanításba vetett hit próbatételének két korszak határán játszódó regényében¹⁸³¹ – kapott nyilvánosságot: a magabiztos bíboros és az identitásválságot átélő szerzetes között lezajlott nagydialogusra hasonlít, mintegy előképe annak. A mezítlábas szektásokkal szóba elegyedő egyházi előjárók csökkenő hatalma és a búcsúzaskor pénzzel távozók alakja egyértelmű párhuzamok a két korszak között. A dialogikus és monologikus, tehát a platóni didaktikus-filozófiai és a dosztojevszkiji ingatagságot sugalló szólamok¹⁸³² ötvözetét mutató párbeszéddek ezt a párhuzamot még inkább alátámasztják. A szerző által az *Erősítő*ben módosított Júdás-kép didaktikus jellemvonása, hogy a spanyol a folyóparton – átgondolva a bíboros, mint szellemi törvényhozó ideologikus megnyilatkozásait¹⁸³³ – levonta a történelem tanulságait,¹⁸³⁴ és a még példa nélkül álló helyzetében naiv és megvezetett Júdásra gondolva hajította a pénzt a folyóba: „az oldalra nyitottam, ahol a bölcs avignoni Eymerich és újkori tolmácsa, Francisco Peña atya elmagyarázzák, hogy a látszólagos jóindulat, a türelmes és barátságos faggatás néha eredményesebb, mint a tortúra. Elmélyedtem a bölcs tanításban, lassan olvastam és iparkodtam megérteni a kegyes oktatást mélyebb értelmét. Akkor történt valami.”¹⁸³⁵

¹⁸³⁰ Vö. az első fejezetben idézett 1949–1951 között lejegyzett írói gondolatokkal. További forrás: TN, 1953, 202–203.; TN, 1957, 45.; ZOLTÁN, *Szomszéd...*, 87.

¹⁸³¹ A *próbatételes regény* fogalma Bahtyin szerint: BAHTYIN, „A nevelődési regény és jelentősége a realizmus történetében”, 429, 438.

¹⁸³² Vö. BAHTYIN, „A dialógus Dosztojevszkijnél”, 355.

¹⁸³³ Vö. BAHTYIN, „A beszéd műfajai”, 388–389, 400–401.

¹⁸³⁴ Vö. TN, 1947, 325.

¹⁸³⁵ MÁRAI, *Erősítő*, 140.

A disszertáció terjedelmi korlátai és a szerzőijog-védelem szabályai nem adtak megfelelő alkalmat az olyan genetikus átírássra, mint például a Kosztolányi kritikai kiadás sorozata, amiben a párhuzamos közlés segítségével azonnal összevethető a kiadás és a kézirat szövege. Ennek a megkötésnek tudatában készült a dolgozat, és a módszertani rész azért szentelt a genetikus átírásnak egy alfejezetet, mert a jelen alfejezet elkészítésére ez a módszer adott lehetőséget – ha nem is adott alkalmat gyakorlati használatára/bemutatására –, továbbá a kutatás tárgyát e módszer adta lehetőségekkel látszott legrészletesebben feltárni – tekintve a kéziratokról írt naplójegyzeteket és leveleket.

A *Harminc ezüstpénz* árulásról szóló kulcsjelenetének befejező sorai kis mértékben, reprezentatív formában mégis megadják a lehetőséget a genetikus kritika munkamódszerének felhasználására:

[1947] Nem mozdul [!] / később sem, amikor <az> ismerős, csoszogó léptekeket hallott <a> a szobában, az öreg lép- / teit, aki visszatért, s most, mikor a látogató elment, hangtalanul rakosgatni kez- / dett <a szobában:> két cédrushasábot dobott a tüzre, aztán a pénzesládához lépett, rendezge / ni kezdte [elmosódott javítás] a különféle sulyu zacskókat, melyek rendjét Annás az elébb megzavarta, / s tompa kattanással lezárta a láda vaspántos fedelét. / – Pénzt adtál neki, – mondta az öreg, gügyögő és rosszalló hangon. / Annás felruiadt: / – Mit akarsz? – <kérdezte> és fordult, homályos, révedező pillantással, mint aki / messzire bámul és most hazatér. – Pénzt? Igen, – mondta közömbösen. – Nem sokat. / – Mennyit? – kérdezte az öreg, mint aki rendet akar tartani. / – Nem sokat, – ismételte Annás és legyintett. – Azt hiszem, harmincat... nem tu- / dom, – mondta kissé idegesen. – Csukd be a ládát menj a szobádba [homályos, törlési szándékot sejtető autográf bejegyzés a szó felett] és vigyázz. Ha / visszajönnek, vezesd őket azonnal hozzám. / – Harmincat, mondta makacson [homályos, módosítási szándékot sejtető autográf bejegyzés a szó felett] az öreg. – <é>És ha nem jön vissza?... / Annás kiegyenesedett. Szeme fehér fénnel villant egyet: / – Ugy érted, – kérdezte éles hangon, gunyosan, – ha megszökik a pénzzel?... / – Ha nem jön vissza, – ismételte az öreg, gyanakvóan és lelkiismeretesen. – / Ha nem adja el, amit [homályos, törlési szándékot sejtető autográf bejegyzés a szó felett] ígért... Megszámolja a pénzt és gondolkozni kezd, hogy talán / kevés... / De Annás most az öreg szavába vágott: / – Eladja, – mondta nyugodtan és fölényesen, [!] Mosolygott, mint aki többet tud és / biztos abban, amit mond. – Nyugodt lehetsz. Ez nem szökik meg a pénzzel. Eladja és / elárulja azt az embert, mert... / Elhallgatott. Kereste a szót. Nyersen mondta, gőgös hangsúllyal, mint aki egy / hosszú élet gyakorlatában megszokta, hogy a szava ítélet: / – Elárulja, mert szereti. / És visszaült a tüzhöz.¹⁸³⁶

¹⁸³⁶ MÁRAI Sándor, *Harminc ezüstpénz* (Budapest: kézirat, 1947), 182–183.

[1953?]¹⁸³⁷ Az öreg félkezében a pénzes láda kulcsával, vaksi pislogással / nézett Annásra. / – Eladja? – kérdezte. Amikor nem kapott választ: – Így gyűlöli? / Annás, száraz horkanással, felnevetett. A vállán át mondta: / – Nem gyűlöli <?>. / – Akkor miért adja el?... / A főpap hallgatott, mint aki keresi a szót. Kezét dörzsölte / és fogatlan mosollyal nézett a sercegő lángokba. Aztán <C>csendesen mondta<, > – gógös / hangsullyal, mint aki egy hosszú élet gyakorlatában megszokta, / hogy a szava ítélet: / – Mert belement az ördög. / És visszaült a tűzhöz.

[1983] A főpap háttal előtt [!] a bejárati ajtónak, [!] A tüzet nézte. Nem figyelt / a csoszogásra. A titkár megállott gazdája mögött és érdeklődve kérdez- / te: / – Adtál neki pénzt? / – Keveset. / – Elárulja mert gyűlöli? / Annás horkanásszerűen felnevetett: / – Nem gyűlöli. / – Akkor miért árulja el?... / A főpap hallgatott mint aki tünődik érdemes-e válaszolni? Fogatlan / mosollyal nézett a hamvadó cédrusüszkők paraszába. Ink<é>ább magának felelt, / mint aki egy hosszú élet gyakorlatában megtanulta, hogy a v<í>éggzettel és / az emberekkel nem érdemes vitatkozni: / – Mert belement az ördög. / <Ó>És leült a tűzhöz.¹⁸³⁸

A kiadott szövegváltozat Jn. 13: 2 idézésével kifejezőbb a végső választ illetően: a megmagyarázhatatlan természetfeletti okok az ember számára elfogadhatóbbak, paradox módon könnyebben hihetőek, nem igényelnek olyan, a szokásosnál nagyobb mértékű szellemi energiabefektetést, mint a valláspolitikai és a társadalomlélektan tudományos tényeket felsorakoztató elemzésének megértése.

A regény kéziratának vizsgálata a disszertáció további fejezetével válik teljessé, de elkerülhetetlen két előremutató, a soron következő fejezet tárgyában fogant, tehát az árulás témáját kifejtő, e fenti regényfejezet-zárás módosítására magyarázatul szolgáló megjegyzés: a '47-es szövegváltozat árulásra adott válasza a szovjet megszállás magyar társadalomra gyakorolt hatásának tapasztalatai következtében fogalmazódott meg az íróban. A hódítók pártjába belépő elnyomottak nem csekély arányban hittek abban, hogy a háborút okozó jobboldali politikát követően a baloldali eszmék jelentékeny orvoslást az ország problémáira. A nemzet iránti *szerelet*ből álltak be a pártba, váltak Márai szemében megtévesztett árulóvá. Hasonló motiváció készítette a szovjet éra enyhülési időszak alatt Magyarországra visszavágyó, ezért a kezdetben életmentő, később tüntetésként funkcionáló emigráció feladása után hazaköltöző értelmiségieket: a hazaszeretet.

¹⁸³⁷ A hagyatékban három töredék van elkülönítve. A fejezetzáró rész hét példányban található meg a mappában, kettő ebből ugyanazon a 192/a jelzésű lapon olvasható. A helyhiány miatt a disszertáció e kettő, szinte csak írásjelekben eltérő szöveg közül a másodikat közli, a hét közül azt, amelyik legkevesebb autográf javítást tartalmazva és a szerző által autográf kettőskereszttel megjelölve a véglegesnek tartott példány lehetett az első számú töredékben.

¹⁸³⁸ MÁRAI Sándor, *Harminc ezüstpénz* (San Diego: kézirat, 1983), 200–200a.

Végül, ennek a korai hipotézisnek kényszerű megváltoztatására az 1949 után Magyarországon létrejött kemény diktatúra szolgálatában álló írók és értelmiségiek okozta csalódottság adott okot. Márai szerint tudták, hogy mit cselekszenek, vagy kivel-kikkel cimborálnak.

[1947] <Az éjszaka> Éjfél után [aláhúzott]¹⁸³⁹

A fejezet első szövegváltozata éjfél előtti órákra tette azt a pillanatot, amikor kísérőivel Júdás az utcára lépett. A jelenet párhuzamba állítható az *Erősítő*nek azzal a jelenetével, amelyikben a kolostortársak elindultak Giordano Bruno cellája felé Róma sikátorain keresztül. Mindannyian hatalmat és elégedettséget éreztek a szokatlan órán végzett hivatalos feladat teljesítése közben, mert igazolták létezésüket kortársaik előtt.¹⁸⁴⁰ A feladatuk már a '47-es kéziratban letartóztatásként van megnevezve – évekkel megelőzve a valósággá vált éjszakai letartóztatások magyarországi időszakát –, nem pedig meghívásként, ahogy azt Annás megfogalmazása miatt Júdás gondolta e látogatásról.

A *Harminc ezüstpénz* utolsó oldalain olvasható világeseményekről és kortárs irodalomról írt egyetemes áttekintés a harmincöt év alatt alig módosult. Már az 1947-es kéziratban olvasható Tiberus császárnak Radnóti Miklós „ifjú tanítvány”-t jövendőző *Nyolcadik eclogájával* párhuzamba állítható összegző gondolatai. Ebben Radnóti Náhúm prófétával mondatta, hogy a Költőt az a bizonyos méreg élteti, ami felszólalni ösztönzi az állati ösztönök szintjén élő emberrel szemben.¹⁸⁴¹ A császár viszont rábőbbent, hogy éppen ez az önmagára is érvényesnek elfogadott életvitel mérgezte őt a szűkebb és tágabb társadalmi kapcsolatai által: a teljes élete volt méreg.¹⁸⁴²

Az *Erősítő*vel történt további összevetés eredményeként megállapítható, hogy az irodalmi művek felsorolása nem kerülhetett bele a nagydialógusba, mert Annás nem ismerhette sem a római költőket, sem a görög történetírókat, míg a bíboros egész könyvtárral rendelkezett az

¹⁸³⁹ MÁRAI Sándor, *Harminc ezüstpénz* (Budapest: kézirat, 1947), 184.

¹⁸⁴⁰ Uo., 185.

¹⁸⁴¹ RADNÓTI Miklós, *Összegyűjtött versei és versfordításai*, szerk. FERENCZ Győző (Budapest: Osiris Kiadó, 2003), 230–232. Márai 1946-ban emlékezett meg először a naplójában Radnóti Miklósról: „Nagy költő pusztult el a szerbiai munkatáborban: megható, megindító, szívet dobogtató költő... Olyan új minden sora! Nemes, egyszerű, meglepő, gazdag! Barmok, gyilkos barmok, emberek.” TN, 1946, 216.; Később is mindig csak megbecsüléssel írt róla: TN, 1946, 291.; TN, 1947, 34.; TN, 1967, 17.; TN, 1973, 516.; TN, 1974, 18, 110.; TN, 1976, 351, 383.; TN, 1979, 163.; TN, 1981, 300, 342.; TN, 1982, 56.

¹⁸⁴² MÁRAI Sándor, *Harminc ezüstpénz* (Budapest: kézirat, 1947), 187.

indexre került írások gyűjteményéből. A fejezet forrásai Tacitus és Suetonius,¹⁸⁴³ míg a kínai császárról írt bejegyzés eredetére utalhat egy 1947-es naplóbejegyzés arról, hogy Márai Japán és Kína történetét olvasta¹⁸⁴⁴ – a pontosítás további kutatást igényel, de feltehetően Gibbon, vagy esetleg a Lőrinczy Huba által említett Hippolyte Taine (1828–1893) lehetett még az író forrása.¹⁸⁴⁵ A különböző helyszínek közös vonása az istenként tisztelt császárok emberi esendősége, fizikai állapotuk romlása, haláluk előrevetítése, tehát egyéni és korszakos hatalmuk hanyatlásának kihangsúlyozása.

Márai velük állította szembe az éjszakai sétáira induló fiatal Saulust, a későbbi Pál apostolt. A kereskedelmi reklámok jelszavát idéző „Egyetek, igyatok, élvezetetek...”, a hódítók által felállított Sardanapal-szobor talapzatán olvasható kollektív felszólítás már a legkorábbi kéziratban szerepel, ezzel szintén utalva egy uralkodóra, akiben a közhit szerint isteni erő testesült meg.¹⁸⁴⁶

Az 1947-ben írt teljes kézirat mellett a hagyatékban található még néhány (a hagyaték kezelője által a '47-es kézirat mappájába helyezett) töredék. Ezek a korábbi autográf javítások tisztázatai: a regény második felének, a két dialógusnak és az utolsó fejezetnek újra legépelte és azon fekete tollal végzett korrigálást tartalmazó változatai, a végén „Posillipo 1950”¹⁸⁴⁷ autográf lezárással. Ez, az 1949 nyarán tett naplóbejegyzés által ismerhető szerzői vélemény („silány”¹⁸⁴⁸) hatására készült példány azonban nem tartalmazza a főpap és titkára szövegváltoztatását, ami alátámasztja azt a feltevést, hogy a művészi inspirációként funkcionáló áruelés feltételezett indítékán, Annás ítéletén Márai 1952–1953 között módosított. Az persze nem zárható ki, hogy a már említett hét variáns egyes darabjai 1950-ből valók, csak átkerültek egy másik mappába. A dolgozat hipotézisét viszont ez sem cáfolná. Ami még(is) elgondolkodtató, hogy a szerző mindvégig meghagyta az elalvás előtt tűnődő főpap önmagának feltett kérdését:

„Miért lesz áruló, aki egyszer szívvel-lélekkel felesküdt valamire?”¹⁸⁴⁹

---

¹⁸⁴³ TN, 1962, 209.; Publius Cornelius TACITUS, „Évkönyvek”, in *Összes művei*, ford. BORZSÁK István, 2 kötet. Bibliotheca Classica, 2:7–440 (Budapest: Magyar Helikon, 1970).; Caius SÜETONIUS Tranquillus, „Császárelőzetek: Negyedik könyv: Gaius Caligula”, in *Összes művei*, ford. KIS Ferencné, szerk. BOROS Gábor és GYURGYÁK János, Sapientia humana, 151–184 (Budapest: Osiris Kiadó, 2004).

¹⁸⁴⁴ TN, 1947, 120–121.

¹⁸⁴⁵ LŐRINCZY, „Esszébe ágyazott...”, 67–68.

¹⁸⁴⁶ MÁRAI Sándor, *Harminc ezüstpénz* (Budapest: kézirat, 1947), 189.

¹⁸⁴⁷ MÁRAI Sándor, *Harminc ezüstpénz* (Posillipo: kézirat, 1950), 201.

¹⁸⁴⁸ TN, 1949, 244.; A magyar nyelvű kiadásra szánt átdolgozásról írt naplójegyzeteket lásd még uo., 260.; TN, 1954, 175.

¹⁸⁴⁹ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 230.

Az árulás formái a huszadik század második felében

Márai Sándor véleménye szerint

„*Ti éhesen oda rohantatok*

Utolsó éveit elorzani...”¹⁸⁵⁰

„*Halhatatlanítva vagytok a dicsőökkel*”¹⁸⁵¹

Márainak már életében nevéhez kötött legjellemzőbb közszereplői tulajdonsága a megalkuvásmentesség. Az általánosítás oka, hogy következetesen elutasított minden szabadságot korlátozó rendszert, tehát nem tett különbséget a szovjet által megszállt országokban az évtizedek alatt rendészeti gyakorlatukban megváltozott, látszólag *enyhiült* politikai berendezkedések között. Állásfoglalása szerint az átalakult autoriter rendszer – bár módszereiben nem olyan látványosan erőszakos, mint volt az ötvenes évek közepéig –, céljaiban és kegyetlenségében nem változott; taktikája viszont igen: vezető rétege a hosszú távú hatalom nyújtotta nyerészkedési lehetőség érdekében – a megtévesztés módszerét alkalmazva – el kívánta magát fogadtatni alattvalóival. Tehát, az az értelmiségi, akit a jószándék vezet, viszont a történelmi tapasztalatokból leszűrhető tanulságok ellenére mégis legitimálja a rendszereket közéleti jelenlétével-munkájával: áruló.

A disszertáció korábban már megnevezte azt a három árulástípust, amelyekről a jelen fejezet kifejtést kíván adni. A kronológiai felosztás mentén művészek, intézmények, országok és államfők – leginkább írók – kerültek Márai bírálata alá. A politikai átrendeződés társadalmi aspektusáról a szerző így írt 1948-ban: „Lassan mindenki levizsgázik, mert ez az idő nem tűri, hogy az emberek elrejtőzzenek a modorban és életmódban... Színt kell vallani, ki mennyire barát, ember. Mindenki levetkőzik, bizonyosan én is. / Nem vagyunk nagyon szép látvány, így pőrén. Emberi látvány vagyunk. De kételkedem, volt-e valaha is üdítőbb látvány az ember.”¹⁸⁵² E gondolat kiegészítését a *Harminc ezüstpénz* első átdolgozása idején jegyezte le: „Az emberek akkor a legérdekesebbek, amikor Örök Dolgokkal kerülnek szemtől-szembe. Ilyen Örök, tehát másíthatatlan Dolgok: a halál, a tenger, a hiúság, kissé a pénz is. Első válaszuk mindig ez: »Nem így képzeltem.« Aztán zavartan hazudnak valamit. Csak kevesen kezdenek megfigyelni és

¹⁸⁵⁰ VAJDA János, „A honárulókhoz II.”, in *Összes művei I.*, szerk. BARTA János (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969), 30.; Vö. TN, 1984, 200.

¹⁸⁵¹ VAJDA, „A honárulókhoz III.”, in *Összes művei...*, 31.

¹⁸⁵² TN, 1948, 239.

elemezni.”¹⁸⁵³ – Júdás sem úgy képzelte, hogy az ideológiai hatalom elragadja tőle szeretett mesterét.

Az árulók első (korai) kategóriájának magyarországi megtestesítői a szovjetizálás éveiben fellépő hazafiak voltak, akiknek vakhitét, korlátoltságát és politikai tapasztalatlanságát használta ki a rendszer. Ilyen ember sok volt a társadalom minden rétegében. Az értelmiségiek közül leginkább haragudott Márai Illyés Gyulára, akiben egy életre csalódott. Lőrinczy Huba írt az árulás kontextusában is szemléltető értékű tanulmányt kettejük viszonyáról.¹⁸⁵⁴ Az irodalomtörténész kutatása még *A teljes naplók* megjelenése előtt készült, ezért a disszertáció – a terjedelmi korlátokra tekintettel – csupán lábjegyzetben teszi közzé Márai különösen mély és nem szűnő haragját bizonyító szövegek lelőhelyét.¹⁸⁵⁵ A két író kapcsolata már ’44-ben megromlott, de Márai durva bírálatait leginkább a Rákosi-rendszer alatt és után írta a „privilegizált lágerlakó, kapzsi népfiról”, akinek *jól esett* az irodalmi életben betöltött hatalmi státusz:¹⁸⁵⁶ a hírnév és a vele járó pénz, amelyek a bűnbe vitték őt. Illyés volt az eleven Júdások szimbolikus alakja Márai számára.¹⁸⁵⁷

Az első regényváltozatban Júdás jóhiszemű, naiv, megmentője akar lenni Jézusnak, Annástól vár segítséget, aki törbe csalja. Az árulás oka tehát az eltévelyedés, a kevés élettapasztalat, a tájékozatlanság némi mellőzöttségérzéssel – hasonlóan a Horthy-korszakban félreállított (baloldali érzelmű) írók esetéhez, akik a szovjet patronálta pártban látták Magyarország jövőjét. Az emigráció első öt éve alatt egyre nyilvánvalóbbá vált Márai számára, hogy ezek az írók a gyilkosoknak asszisztáltak; Márai legmélyebb csalódása a Rákosiért és Sztálinért kényszerlelkesedő,¹⁸⁵⁸ a műveltséget eláruló versek és kötetek voltak. Ehelyütt nincs lehetőség arra, hogy az e kötetek szerzőiről írt Márai-véleményeket részletesen áttekintse a dolgozat, csupán a naplójegyzetek lelőhelyeit jelölheti a Márai megítélése szerint Illyéssel és

¹⁸⁵³ TN, 1950, 178.

¹⁸⁵⁴ LŐRINCZY Huba, „Illyés az egyetlen, akivel beszélhetnék...»: Márai Sándor Illyés-képe avagy: Egy elfogultság története”, *Forrás* 34, 11. sz. (2002): 44–59.

¹⁸⁵⁵ TN, 1943, 136.; TN, 1945, 119, 171, 296, 311.; TN, 1946, 45, 207, 267, 270, 276–277, 281.; TN, 1949, 26, 426.; TN, 1951, 268, 289.; TN, 1952, 19.; TN, 1955, 286.; TN, 1956, 409.; TN, 1958, 199.; TN, 1959, 136, 177, 185.; TN, 1962, 251–252.; TN, 1963, 397–398, 412.; TN, 1964, 93–96, 99, 103, 115, 128, 130.; TN, 1965, 276.; TN, 1966, 304–305, 334–335, 342, 374–375, 398, 399.; TN, 1967, 31–32, 34, 62, 102–103, 139.; TN, 1968, 160–161, 189, 206.; TN, 1969, 309, 315, 326, 352.; TN, 1970, 54, 99, 1972, 256, 326.; TN, 1973, 409–410, 475, 517.; TN, 1974, 13.; TN, 1975, 171, 177, 203, 233–234.; TN, 1976, 349, 391–392.; TN, 1977, 435–436, 486, 510–511, 518.; TN, 1978, 55, 71.; TN, 1979, 142–143, 170.; TN, 1980, 187.; TN, 1981, 245–246, 320, 336.; TN, 1982, 40–41, 82.; TN, 1983, 136, 164.; TN, 1984, 196–197, 217, 226–227, 228–229.; TN, 1987, 359.

¹⁸⁵⁶ Vö. MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 22.

¹⁸⁵⁷ Vö. uo., 6.

¹⁸⁵⁸ Vö. TN, 1972, 256.; TN, 1974, 349.; TN, 1977, 518.; TN, 1984, 194, 196–197, 226–227.

Veres Péterrel¹⁸⁵⁹ társult „műparasztokról,¹⁸⁶⁰ akik cinkosai voltak egy gaztettnek,¹⁸⁶¹ tehát Déry Tiborról,¹⁸⁶² Gellért Oszkáról,¹⁸⁶³ Háty Gyuláról,¹⁸⁶⁴ Ignotus Pálról,¹⁸⁶⁵ Ortutay Gyuláról,¹⁸⁶⁶ Lukács Györgyről,¹⁸⁶⁷ Nagy Lajosról,¹⁸⁶⁸ Németh Lászlóról,¹⁸⁶⁹ Tamási Áronról,¹⁸⁷⁰ Vas Istvánról,¹⁸⁷¹ Zelk Zoltánról¹⁸⁷² és a rendszeresen hazalátogató Zilahy Lajosról.¹⁸⁷³ Továbbá Márainak a magyar viszonyokról alkotott képét tanulságos végigkövetni az évtizedekig szövetséges, majd a szerzőnek csalódást okozó Illés Endréről írt gondolatai mentén.¹⁸⁷⁴ Mindszenty József emlékirataiban olvashatókkal ellentétben – aki a megfélemlítéssel összefüggésben emlékezett még meg Szekfű Gyuláról¹⁸⁷⁵ és Kodály Zoltánról¹⁸⁷⁶ – Márai nem vette figyelembe a családjuk egészségével zsarolt értelmiségiek kiszolgáltatott helyzetét. Úgy vélte, hogy ők „»a magyar irodalmat képviselik külföldön«. A valóságban potyáztak egy kicsit, élősdi módon, mint a múltban, amikor a Baumgarten-díjakat vágták zsebre, sorozatosan. Nem lehet eléggé elhatárolni a munkát és életet ezektől a tüneményektől.”¹⁸⁷⁷ Nem is tudta magát elhatárolni, hiszen az ország elhagyása is egy olyan írótalálkozó ürügyén történhetett, mint amilyenről a fenti ’47-es bejegyzés hírt ad.

„Minden író művében elkövetkezik a pillanat, amikor bekopogtat az ördög: néha frakkot visel, és körüti vicceket mond, mint Molnár darabjaiban, néha olyan, mint Faust ördöge. Green ördöge neuraszténiás”¹⁸⁷⁸, Márai ördöge a *politikus*. Az árulás okaként a *Harminc ezüstpénz* ’53-as kézírata inkább látszik elfogadni a hatalomvágyat, az anyagi jólétet, a kényelmes

¹⁸⁵⁹ TN, 1946, 207, 284.; TN, 1956, 382.; TN, 1966, 399.; TN, 1979, 142–143.; TN, 1984, 217.

¹⁸⁶⁰ TN, 1984, 217.; Vö. „A magyar műveltséget nem a parasztság alkotta, hanem Mátyás, Pázmány, Kazinczy, Péterfy, a Nyugat köre... s mindig felülről lefelé világított ez a műveltség, magányos mécsesek hősiességével hatott a homályos mélybe.” TN, 1954, 40.

¹⁸⁶¹ TN, 1958, 139.

¹⁸⁶² TN, 1950, 28.; TN, 1957, 82.; TN, 1958, 186.; TN, 1967, 17.; TN, 1970, 54, 99.; TN, 1972, 256.; TN, 1974, 13.; TN, 1975, 171; TN, 1976, 391–392.; TN, 1984, 194, 196–197.

¹⁸⁶³ TN, 1949, 72.; TN, 1967, 15, 17, 25, 95.; TN, 1975, 276.

¹⁸⁶⁴ TN, 1958, 186.; TN, 1972, 256.; TN, 1975, 171.; TN, 1984, 194.

¹⁸⁶⁵ TN, 1975, 171.

¹⁸⁶⁶ TN, 1948, 297.; TN, 1949, 226, 335.

¹⁸⁶⁷ TN, 1967, 32.; TN, 1973, 385.; TN, 1976, 356–357, 378–379.; TN, 1979, 133.

¹⁸⁶⁸ TN, 1956, 392–393.

¹⁸⁶⁹ TN, 1950, 45–46.; TN, 1959, 208.; TN, 1961, 8, 95.; TN, 1962, 291.; TN, 1964, 46, 61.; TN, 1965, 203–204.; TN, 1967, 139.; TN, 1970, 99.; TN, 1973, 410.; TN, 1974, 13.; TN, 1980, 187.; TN, 1984, 206.

¹⁸⁷⁰ TN, 1949, 26, 331.; TN, 1951, 268.; TN, 1955, 286.; TN, 1957, 19; TN, 1972, 337.

¹⁸⁷¹ TN, 1947, 108.; TN, 1964, 46.; TN, 1984, 194, 196–197.; TN, 1985, 196–197.

¹⁸⁷² TN, 1958, 186.; TN, 1984, 194.

¹⁸⁷³ TN, 1951, 306.; TN, 1974, 63, 131.; TN, 1982, 82.

¹⁸⁷⁴ TN, 1950, 42.; TN, 1951, 268.; TN, 1957, 48, 76.; TN, 1966, 387.; TN, 1967, 30–32, 140.; TN, 1986, 348.; Vö. ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak (San Diego: 1982. február 26.), PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.

¹⁸⁷⁵ TN, 1948, 59–60, 237.; TN, 1981, 336.; Vö. MINDSZENTY, *Emlékirataim*, 225–226, 357.

¹⁸⁷⁶ TN, 1950, 115, 179–180.; TN, 1960, 264.; TN, 1964, 102, 103.; TN, 1966, 398.; TN, 1967, 39–40.; Vö. MINDSZENTY, *Emlékirataim*, 225–226.

¹⁸⁷⁷ TN, 1947, 188.

¹⁸⁷⁸ TN, 1947, 199.; Vö. MINDSZENTY, *Emlékirataim*, 169, 219.

egzisztenciát, a népszerűséget és a túlélésért vívott küzdelmet (vagyis a művekben továbbélést: az ismétlődő feltámadást), a visszavágást az elszenvedett sérelmekért. „Az emberek, akik egy bukott rendszer bíráinak, felszámolóinak, számonkérőinek állanak be, nagyon hamar felfedezik azt a képességüket, sőt jogukat, hogy minden igazságtalanságot és jogtalanságot igazságtalansággal és jogtalansággal toroljanak meg.”¹⁸⁷⁹ – írta a szerző már 1948-ban is. A közállapotok ilyen jellegű változása során „[v]an egy pillanat, amikor minden ember, aki nem hozza meg a tiltakozás áldozatát, bűnrészes lesz egy gáztettben, s valamilyen kényelmes kifogással megmarad otthon cinkosnak.”¹⁸⁸⁰ – szól az emigrációt legitimáló 1949-es véleménye a néma árulókról.

Az '56-os szabadságharc eseményei juttatták Márait arra a megállapításra, hogy ami Budapesten megtörténhetett (majd később Kubában¹⁸⁸¹ és Prágában¹⁸⁸²) szemléltetően bizonyítja a „szabad világ” kormányainak cinikus árulását a megszállt országokkal szemben.¹⁸⁸³ A fegyveres segítségnyújtás elmaradása – ellentétben bármilyen diplomáciai dokumentummal – gyakorlatilag legitimálta a szovjet diktatúrát, aminek elmaradott infrastrukturális állapotában a kapitalista, így leginkább a gazdasági érdekek vezette Nyugat árufelvevő piacot látott.¹⁸⁸⁴ A keletről származó bevételek pedig hozzájárultak a Márai által is elismert nyugati életszínvonal-emelés jótékony hatásához. Ennek a napjainkban is a politikai ideológiákon túl zajló gazdasági háborúnak voltak statisztái azok a szovjetrendszerrel szimpatizáló nyugati értelmiségiek, akik Márai véleménye szerint áruló módon, a gazdasági érdekek mentén befolyásolták a közvéleményt, és nem engedték őt, az író sem szóhoz jutni.¹⁸⁸⁵

A szerzőben folyamatosan munkáló, az egészségi állapotát is veszélyeztető makacs és kitartó ellenkezés eredménye volt az *Erősítő*. A regény befejezésének adott döntő lökést az 1972-ben megjelent visszaemlékező kötetének recepciója: 1973. „[s]zeptember 20. A »Föld, Föld«-re sajtóválasz eddig alig érkezett – levél antul több, és majd mind egyetértő. A kommunistákkal kollaboráló »emigráns« sajtó – írja az egyik levélíró – nem vesz tudomást a könyvről, ez természetes. Érdekesebb, hogy vannak olyan kollaboránsok, akik régebben állást foglaltak – pro vagy kontra – újabb könyveimmel kapcsolatban, de most levelet sem írnak. Vannak a

¹⁸⁷⁹ TN, 1948, 85.

¹⁸⁸⁰ TN, 1949, 37.; Lásd még TN, 1950, 179.; TN, 1958, 198–199.; TN, 1959, 176–177.; TN, 1960, 386, 389.; TN, 1982, 77.

¹⁸⁸¹ TN, 1961, 67.

¹⁸⁸² TN, 1968, 227, 231–232, 250.; TN, 1969, 315.; TN, 1970, 28.; TN, 1971, 197.; TN, 1973, 469–470.; TN, 1974, 12.; TN, 1976, 329.; TN, 1977, 526.

¹⁸⁸³ TN, 1957, 100–101.

¹⁸⁸⁴ TN, 1981, 336.

¹⁸⁸⁵ TN, 1960, 320–321.; A hidegárulásról lásd még TN, 1964, 31.; TN, 1966, 354, 355.; TN, 1972, 265.; TN, 1975, 207, 234–235, 240.

kommunisták, aztán vannak, akik kollaborálnak a kommunistákkal: és aztán vannak az óvatosak, akik nem kommunisták, de kollaborálnak azokkal, akik kollaborálnak a kommunistákkal. Ezek is hallgatnak.”¹⁸⁸⁶

Csicsery-Rónay István (1917–2011) a washingtoni Occidental Press könyvkiadó tulajdonosa már ’62 őszén kérte Márait,¹⁸⁸⁷ hogy hagyjon fel a Magyarországon élő írókról hangoztatott kritikáival, mert az a kiadónak (és nagyon valószínű, hogy áttételesen Márai írásai külföldi megjelenésének is – F. J. P.) nagy tehertételt jelent. A szerző 1962 tavaszán írt naplóbejegyzését olvasva érthető meg a kiadó levele: „Ezek a dögök, a koegzisztenciások, akik mindenütt lapulnak, mint a tetű a var alatt, és nyájas vigyorral vízumot kérnek, hogy Budapestre látogassanak... Engedélyt kérni egy rablógyilkostól, hogy belátogassunk a saját lakásunkba, ahol most a rablógyilkos tanyázik, rabol és gyilkol... Nem tudok elnéző és türelmes lenni ezzel a fajzattal szemben, mélyebben gyűlölöm őket, mint a nyíltsisakos kommunistákat.”¹⁸⁸⁸ A dolgozat megkísérelte a legjellemzőbb és egyben összegző véleményt citálni a szerzőtől, ekkor esett a választás a fenti tömör és egyben a következő árulástípust előrevetítő naplóbejegyzésre.

1964 tele az az egyik nagyon rövid időszak, amikor Márai leírta, hogy szívesen hazalátogatna „harapni a magyar nyelvet”, de ettől függetlenül nem kívánkozott haza, a Kárpát-medencébe.¹⁸⁸⁹ A hetvenes évek közepétől válik egyre gyakoribbá az író elítélő kritikája a Magyarországra először csak látogatóba induló, majd később hazacsábított, -költözött, ott könyvet kiadó értelmiségiekről-írókról.¹⁸⁹⁰ Erről a témáról Újváry Sándorral is számos alkalommal beszélgetett-levelezett, ami végül elvezetett a *Harminc ezüstpénz* kiadásáig. Az 1981. február 3-án kelt naplóbejegyzése szerint az első kézirat nem felel arra, hogy „[m]iért árulja el valaki azt, akit szeret”.¹⁸⁹¹ Az európai középkor ideológiai keretei alapvetően kizárták e kérdésfelvetést azzal, hogy Júdással összefüggésben a szeretet nem is merülhetett fel – a pénz szeretetén kívül –, viszont a nemzeti ideológiák politikai térnyerése és a különböző társadalmi rétegek világfelfogásának pluralizált valósága már lehetőséget adott erre. Márai számára szintén, harminc év után ismét aktuálissá vált az árulás témája: „Amikor írtam, Budán, az árulás sistergett mindenfelé, a »testvér testvért elad«. Ma üzemszerűbb, polírozottabb, de ugyanúgy rutin az árulás. Öreg emigráns írók, mint a kivénült apaszínész, aki nem tud lelépni a színről,

¹⁸⁸⁶ TN, 1973, 474–475.; Vö. TN, 1965, 250.

¹⁸⁸⁷ CSICSERY-RÓNAY István levele MÁRAI Sándornak (Washington: 1962. október 10.), PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.

¹⁸⁸⁸ TN, 1962, 260.; Lásd még TN, 1964, 103, 154.; TN, 1967, 139.

¹⁸⁸⁹ TN, 1964, 154.

¹⁸⁹⁰ TN, 1982, 117, 133.; Vö. „Amikor szabad szabadnak lenni, az ember nem szabad.” TN, 1966, 402.; Lásd még TN, 1976, 307.

¹⁸⁹¹ TN, 1981, 253.

amíg nem kapnak egy búcsúelőadást, hazalátogatnak a kommunista Pestre, hajlonganak.”¹⁸⁹² – írta 1981-ben a regény kéziratát rendezgetve. A menettérti jeggyel disszidáló¹⁸⁹³ hasznos hülyékből¹⁸⁹⁴ álló, „hazakullogó magyar írástudók safariá”-t¹⁸⁹⁵ a további évek során meglehetősen alaposan meg tárgyalta Újváryval, miközben a kiadó kitartóan szorgalmazta és ösztönözte a *Harminc ezüstpénz* kéziratának nyomdai előkészítését.¹⁸⁹⁶

Leveleiben és naplóiban Márai leginkább Cs. Szabó Lászlóra neheztelt a hazaköltözők közül.¹⁸⁹⁷ Minden bizonnyal azért is, mert Cs. Szabónak komoly nézeteltérése támadt Újváryval amiatt, hogy Magyarországon megjelentette a *Vérző fantomok* című elbeszéléskötetét, pedig az emigráns kiadónál még több mint száz példány volt raktáron. A nemcsak anyagi, hanem morális probléma után Márai haragjában – ahogy számos más személy esetében is – elítélte Cs. Szabó egész munkásságát, bírálta művészi-írói színvonalát,¹⁸⁹⁸ pedig

¹⁸⁹² TN, 1981, 240–241.; Lásd még uo., 319–320.; Vö. a regény *Jegyzetével*: MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 232–233.; TN, 1986, 321.

¹⁸⁹³ TN, 1984, 221, 226.

¹⁸⁹⁴ TN, 1984, 208.

¹⁸⁹⁵ MÁRAI Sándor levele ÚJVÁRY Sándornak (San Diego: 1980. október 10.), MTA, MS 5149/366.

¹⁸⁹⁶ ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak (München: 1980. augusztus 13.), MTA, MS 5147/335.

ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak (München: 1980. augusztus 20.), PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.

ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak (München: 1980. szeptember 25.), PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.

ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak (München: 1980. november 26.), PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.

ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak (München: 1980. december 5.), PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.

ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak (München: 1980. december 30.), PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.

ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak (München: 1981. február 20.), PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.

ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak (München: 1981. március 18.), PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.

ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak (München: 1981. június 10.), PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.

ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak (München: 1981. augusztus 14.), MTA, MS 5147/357.

MÁRAI Sándor levele ÚJVÁRY Sándornak (San Diego: 1981. augusztus 29.), PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.

ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak (München: 1982. október 29.), PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.

ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak (München: 1982. november 5.), PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.

ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak (München: 1982. november 12.), PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.

ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak (München: 1982. november 19.), PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.

ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak (München: 1982. december 1.), PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.

ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak (München: 1982. december 30.), PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.

ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak (München: 1983. március 29.), MTA, MS 5147/393.

¹⁸⁹⁷ ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak (München: 1980. október 22.), PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.

ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak (München: 1980. október 8.), PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.

ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak (München: 1982. augusztus 11.), PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.

ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak (München: 1982. augusztus 18.), PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.

MÁRAI Sándor levele ÚJVÁRY Sándornak (San Diego: 1982. augusztus 19.), MTA, MS 5149/397.

ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak (München: 1982. szeptember 1.), PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.

ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak (München: 1983. január 14.), PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.

ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak (München: 1982. június 23.), PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.

ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak (München: 1983. április 12.), PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.

ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak (München: 1983. május 5.), PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.

ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak (München: 1983. május 9.), PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.

ÚJVÁRY Sándor MÁRAI levele Sándornak (München: 1984. március 31.), PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.

ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak (München: 1985. július 15.), PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.

¹⁸⁹⁸ Újváry Sándor nyílt levele Cs. Szabó Lászlóhoz *Vérző fantomok – Vérző kiadó* címmel olvasható levélmellékletként: ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak (San Diego: 1982. november 24.), PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.

a széles kapcsolati hálóval rendelkező rádiós-író közbenjárásának köszönhető Furkó Zoltán interjúorozatának létrejötte is.¹⁸⁹⁹ A gyűjteményes kötetben olvasható interjúk alaphangulata az író magánya. Nem elsősorban a felesége halála miatt támad úr okozta személyes magány, hanem a pezsgő irodalmi életből kiszorult író magánya.¹⁹⁰⁰ Máraiban mindig volt vágy arra, hogy része legyen abban az inspiráló konfliktusokkal, ösztönző versennyel, civódással teli kulturális vitakörben, amit irodalmi életnek neveznek. A légkör hiányzott számára:¹⁹⁰¹ a polgári atmoszféra mindennapos magyar nyelvű társalgása, amit a német megszállás után nem tudott meglelni többé.

„Az »áruló« mindig az emberi ingrediencia az isteni cselekményben. Nem megy nélküle semmi.”¹⁹⁰² – olvasható 1958 januárjából a naplóban arról, hogy a gonosz természetes alkotórésze a földi világnak. Márai 1961-ben el is fogadta a megmásíthatatlant, de kitételrel: „Mindent meg lehet, meg is kell bocsátani, csak az árulást nem. Aki tudatosan elárul valakit vagy valamit, annak büntetés jár – golyó, vagy ami éppen olyan rossz, megvetés.”¹⁹⁰³

A szerző ismét három év múlva írt erről János apostol első levelének (5: 16.) olvasása közben. E naplóbejegyzések nem is annyira az ő Júdás-képét, sokkal inkább az ő Illyés-képét definiálják: „A »halálos bünt« nem szabad megbocsátani: ez a kitervelt árulás. Amikor valaki elárul valamit vagy valakit, hidegen, kitervelten, vigyorogva, kéjes kiszámítottsággal. Ezt nem szabad megbocsátani. Minden mást, ami spontán, amit a test akar, vagy az idegek lármásan követelnek, meg lehet bocsátani. Az agyvelővel elkövetett árulást nem, az halálos bűn.”¹⁹⁰⁴ Az ítélező véleményén a szerző egy év múlva módosított. Már nem akart bosszút; biztos volt benne, hogy ítélni fognak nekik az ő kezük munkája szerint.¹⁹⁰⁵ Végül „[I]ámpaoltás: Dante: A pokol, XXXII. és XXXIII. ének. A jeges pokol. »Száz fej kívül...« Dante szadizmusa csikorog minden sorban. Az áruló Júdás, az Iskarióti, akinek »feje benn van, lába kilóg a száján«. Az

---

¹⁸⁹⁹ TN, 1985, 285.

¹⁹⁰⁰ Vö. TN, 1983, 119.

¹⁹⁰¹ MÁRAI Sándor, *Bevezető A Garrenek műve című művéhez*, 2 köt. (Toronto: Vorosvary-Weller, 1988), 1:7–9.

¹⁹⁰² TN, 1958, 112.

¹⁹⁰³ TN, 1961, 18.

¹⁹⁰⁴ TN, 1964, 62.

¹⁹⁰⁵ TN, 1965, 235.; TN, 1954, 193.; TN, 1982, 26.; „Nem »megbosszulni« kell, hanem túlélni; ez az egyetlen »bosszú.«” TN, 1950, 111.

áruló számára semmilyen büntetés nem elég szigorú.”¹⁹⁰⁶ Az utókor igazolásának megnyugtató tudata elégedett *közönnyel* töltötte el Márait; ezt minden árulásnál erősebbnek érezte.¹⁹⁰⁷

Összegzés a *Harminc ezüstpénz* című regény vizsgálatának eredményeiről

„*Kereszténység, mondták – és szakszerű képzettség nélkül igényelt iparigazolványt értettek alatta. Kereszténység, mondták, és zsidó bútorok rablását értették alatta. Kereszténység, mondták és minden szabad gondolat, egyéni vélemény megfélemlítését értették alatta. Keresztény ember vagyok, mondták gögösen és a markukat tartották.*”¹⁹⁰⁸

A társadalmi jelenség, amit ilyen költőien megfogalmazott a szerző, tekinthető a regény megírása elsőszámú inspirálójának. Az általános szociológiai körkép az ember által elhagyott Isten és az Istentől elhagyott világ állapotát szemlélteti. A léghört dominánsan meghatározó gyanakvás, a bizalmatlansággal és a félelemmel teli közhangulat még tovább generálta az árulás gyakoriságát, ami évtizedekre meghatározta a lélektani közállapotokat. E szomorú tény okára kereste a választ Márai Sándor: az „irodalom igazi kérdése nem az, *mit* követett el valaki – egy csempész vagy egy író –, hanem a miért követte el.”¹⁹⁰⁹ A nagy, történelmi kérdés mindig az, hogy miért ölték; miért ölték meg a szeretetet hirdetőket.

A disszertáció a három válaszkereső Márai-művet keletkezésüket figyelembe véve állította sorrendbe. Ez a kronológia a *Harminc ezüstpénz* című regénnyel kezdődik és végződik is egyben. Térben és időben is nagy utazást tesz az olvasó, ha a Holt-tenger partjának kétezer éves társadalmi viszonyaitól indulva a reneszánsz Rómát érintve elérkezik a huszadik század politikai és médiavilágának működését feldolgozó rádiós hangjátékig. Utóbbi egyúttal visszavezeti a sivatag szélére, de már tapasztaltabban és kritikusabban ítélve meg az ott zajló kortárs, sok esetben álcázott eseményeket is.

A szerző egy kettős ünnepen, 1948. március 15-én írt bejegyzése szorosán köthető a regény által feszegetett társadalomtörténeti-társadalomlélektani problémá(k)hoz: „Nem tudom, igaza volt-e Petőfinek. Ők tudták, hitték, hogy egy nemzet akkor cselekszik igazán jól, történelmien, ha megmarad... Petőfi azt hitte, akkor marad meg, ha cselekszik. Az idő most dönt – lassan –

¹⁹⁰⁶ TN, 1983, 157.; A Júdásról szóló idézet a *Commedia* 34. énekének 61–63. soraiban olvasható.

¹⁹⁰⁷ TN, 1963, 392.

¹⁹⁰⁸ TN, 1944, 283.; Lásd még TN, 1948, 159.

¹⁹⁰⁹ TN, 1949, 163.

ebben a perben.”¹⁹¹⁰ – Számos próféta élt; vannak, akik szemében Petőfi is az volt, Illyés Gyula is.¹⁹¹¹ Márai szerint minden próféta nemzetellenes volt,¹⁹¹² tehát ismét az *Erősítő* kezdő oldalainak véleménypluratórással jellemezhető változékony világa ad elemzési alapot és alternatívát.¹⁹¹³

Ha igazán választ kíván adni az olvasó az árulások és a gyilkosságok motivációira, akkor nem lehet egyetlen univerzális indokot és okot. Ennek az a magyarázata, hogy maga az eskü tárgya is változékony, mint minden az emberi természet által irányított társadalmi környezetben. Az árulás oka lehet az egyén ismereteinek bővülése és a változó világ(politika) eseményeinek szubjektív értelmezése, vagy a megvezettség a hatalmon lévők által. Jól mutatja a problémára adható megoldások sokrétűségét, tudományos terminussal interdiszciplináris jellegét az, hogy sem az író, sem az ő írásait elemző tapasztalt kutatók, sem az irodalmi mű nem adott konkrét választ a feltett kérdésre. E tekintetben Márai elérte célját, mert egy 1971-ből származó kritikájában azt írta, hogy az igazi „irodalom nem ad »választ« – csak felidéli a kérdést, könyörtelenül.”¹⁹¹⁴

Végezetül a Máraira oly jellemző önirónia által átítatott, a következő kutatógenerációk számára írt üzenetét a disszertáció nem hagyhatja szó nélkül: az író ’47-ben kórházi kezelés alatt állt, és ekkor elképzelték tartotta, hogy az árulás témája első és utolsó írói vállalkozása marad. Első, mert tizenhárom éves korában a legelső irodalmi dolgozata Júdás árulásának feldolgozása volt. Utolsó, mert nem elképzelték, hogy a röntgenkezelés nem segít rajta. „Az irodalomtörténet, ha éppen eszébe jut ez, kárörömmel és kézdörzsölve állapítja majd meg, hogy az árulás témaköre első és utolsó írói vállalkozásom volt... [...] lehet, hogy az első és utolsó vállalkozás kapcsol, és témájában lezár valamit – egy témakört vagy egy életet.”¹⁹¹⁵ – üzent a szerző ismét egy vitaindító csattanóval.

A témakör diskurzusa bizonyosan nem zárult le, sőt, de az tény, hogy *A Garrenek műve* 1988-as díszkiadása és a *Napló (1976–1983)* 1985-ös publikálása előtt csak a *Harminc ezüstpénz* volt az,¹⁹¹⁶ ami utolsó éveiben megjelent – és bár a családtörténet is évtizedekig formálta, annak első kéziratokai korábbiak, mint a *Harminc ezüstpénz*é, sőt nyomtatásba is kerültek, ha megjelenésüket már nem is engedte a hatalom.

¹⁹¹⁰ TN, 1948, 79.

¹⁹¹¹ Vö. TN, 1985, 227.

¹⁹¹² MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 100.

¹⁹¹³ Vö. ECKERMANN, *Beszélgések Goethével* (1824. február 25.), 83.

¹⁹¹⁴ TN, 1971, 202.

¹⁹¹⁵ TN, 1947, 77.

¹⁹¹⁶ MÉSZÁROS, *Márai Sándor bibliográfia*, 107–108.

Tehát a jövő irodalomtörténet-írói, ha nem is kézdörzsölve és kárörömmel, de megfontolhatják Márai önjellemzését, ami leírása idején talán valószerűtlennek tűnt, végül mégis valósággá vált.

A KUTATÁS EREDMÉNYEINEK ÖSSZEFOGLALÁSA

„...*Én azt akarom, hogy az ember, testében és lelkében, tudjon Istenről. Ezért ember. Itt különbözik az állattól.*”¹⁹¹⁷

Márai Sándor emigrációs éveinek a vallás és az árulás témaköre mentén történt vizsgálata nem azt az eredményt hozta, ami bizonyítaná, hogy az íróban a hatvanas évek második feléig minden élettapasztalat beérett, és kimondta ítéletét, ahogy azt tervezte. Tény, hogy leírhatott mindent, amit a vallásról és az emberekről gondolt, és nem is zárták sem örültekházába, sem börtönbe ezért, de ezek a gondolatok már évtizedekkel korábban, a negyvenes évek közepén megfogalmazódtak benne, és (változó) alakot is kaptak szépirodalmi alkotások formájában.

Konklúzióként mégis megragadható annyi változás a gondolkodásában – és annak deklarálása is azt mutatja –, hogy egyre objektívebben volt képes megítélni a világpolitikát és a társadalmat. Az ő céljait figyelembe véve mégsem róható fel neki, hogy e tárgyilagosságra törekvő nézőpont nagyon kevés alkalommal párosult a közönnyel. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy a követelő és elítélő társadalombírálatok között fellelhető néhány, igazán kevés dicséret is, de ezek a pozitívumok csak a személy tapasztalatai egyénekké kapcsolatban,¹⁹¹⁸ és nem az (újság)író médiatapasztalata. Ezek a ritka naplóbejegyzések olyan egyszemélyes *kisebbségekről* szólnak, mint amilyenek ő saját magát tartotta és írta le.¹⁹¹⁹

A disszertáció – címéhez hűen – nem elsősorban a műelemzésekre helyezte a hangsúlyt, inkább a művek elemzéséhez adott meg interdiszciplináris szempontokat és kérdéseket. Az értekezés célja volt meghatározni, hogy Márai egyéniségekről alkotott képe milyen attitűdökkel rendelkezik, tehát mi szükséges ahhoz, hogy valaki képes legyen eltérni az őt körülvevő szociális közeget leginkább jellemző tulajdonságoktól, és ennek hatására művészi alkotások által reflektálni legyen képes arra. Ez nem feltétlenül jelent bírálatot vagy kritikát, de minden esetben a vizsgálathoz szükséges kételkedéssel párosul, a status quo megkérdőjelezését jelenti. Ennek a személynek eszményített példája Jézus, Márai szemében olyan művész, aki költői adottságokkal rendelkezett, képes volt magát művészi szintű nyelvi regiszterben kifejezni, mégsem írt semmit, de hatott a társadalom tagjaira az igazságával és az ebből sugárzó

¹⁹¹⁷ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 120.

¹⁹¹⁸ TN, 1947, 70.; Lásd még TN, 1962, 226, 281.; TN, 1964, 54–55.; TN, 1967, 63.; TN, 1976, 347.; TN, 1977, 475–476.; TN, 1982, 16.

¹⁹¹⁹ TN, 1974, 91.

szépséggel. E személyiségbeli tulajdonságai úgy tartoztak hozzá születésétől fogva, mint a fizikai tulajdonságai. Nem a szociális közeg és a neveltetés vagy a paradicsomi táj formálta költővé, de ezeknek mind szerepük volt abban, hogy a szociális érzékenységben gyökerező tehetségét felismerje és kamatoztassa.

A disszertáció további célja volt, hogy megkíséreljen egy az eddigiektől eltérő értelemzését adni a Márai-életmű kései korszakának, a lételmélet és a lélektan felől vizsgálva azt. Márai alkotásainak és gondolatainak az emberi lét és annak transzcendenssel összefüggő kapcsolata felől történt vizsgálata egy objektívebb, tárgyilagosabb, a korábban az íróra ragasztott jelzőket is magába foglaló, sőt elnyelő értelmezést hoztak. Nem vitatja a dolgozat Márainak a két világháború közötti, a magyarországi polgári kultúrában betöltött szerepét és ikonikus státuszát, viszont elveti ezt a szerzőképet abban az esetben, ha a szerző 1948 utáni korszakáról esik szó. Azt a korszakot az emigráns jelzővel is szokás illetni és ezzel ismét leszűkíteni; a disszertáció annyiban ért az utóbbi kategóriával egyet, hogy az író kényszerből nem élt Magyarországon, és ennek hatása egyes kései alkotásaiban megfigyelhető. Azonban ez az aspektus nem domináns. Sokkal érzékletesebben és tanulságosabban jellemezhető az író kései korszaka a keresztény kultúrkör hanyatlása és az elárult európai műveltség tematikája mentén. E kettőt sem az emigráció léthelyzetének társadalmi aspektusai kötik össze, hanem a politikai hatalomnak a keresztény erkölcsre és a művészetekre gyakorolt befolyása.

Az író elfogadta, hogy nem tér(het) vissza Magyarországra, és ennek tudatában szervezte személyes, valamint családja életét és jövőjét, mi sem bizonyítja ezt a nemzetköziséget jobban, mint az idegen nyelvű érvényesülésre törekvése. A nemzetköziségben lehet és volt is szó emigrációról, de volt egy tágabb látószög is, ami hozzájárult ahhoz, hogy a gyakorlatban vizsgálhatta a kortárs nyugati társadalmat a vallás és a politika tárgykörében, történelmi távlatban. Ezt a kutatást végezte el Márai, nemcsak magyarul. Megfigyelési módszerének eltérése egy antropológiai vagy (irodalom)történelmi munkától az, hogy a szerző saját magát is a vizsgálat tárgyaként kezelte – tehát témája önmaga volt. Művészi énjét és annak érvényesülési lehetőségeit állította origónak ahhoz, hogy rámutasson az európai műveltség korszakainak ismétlődéseire. A dolgozat ennek a kutatómunkának a szövegszintű vizsgálatát kívánta elvégezni filológiai-textológiai módszerekkel. Figyelte, hogy milyen módon változik az író személyisége és művészi hitvallása az addig ismeretlen szociális térben. A változást a disszertáció a három szépirodalmi alkotásban megjelenített Jézus-kép szociális viszonyainak eltéréseit vizsgálva kívánta elemezni és értelmezni.

A disszertációnak az az előzetes felvetése, miszerint le kell választani Márai művészetét a politikáról nem járt sikerrel abban az értelemben, hogy Márai szinte minden kései írása telítve

van világ- és valláspolitikával. Ez a megállapítás végül is nem meglepő, hiszen a huszadik század tömegmédiумаival áthatott emberiség közösségeiben már alig lehet beszélni olyan társadalmi szegmensről, ahol ne jelentek volna meg az elektronikus hírközlés eszközei. Nincsenek olyan önellátó közösségek – vagy már csak nagyon kevesen vannak és azok is eltűnőben –, amelyek függetleníteni képesek magukat a gazdasági és ideológiai hatalom befolyásától. Ennek ellensúlyozására törekedve Márai kései „irodalom művei, mondhatni, nem esztétikai autonómiára törekszenek, hanem az esztétikai érvényességgel együtt (vagy inkább azon túl) társadalmi/politikai érvényességre is. Ám mindez a szerző szemében nem veszteség: az irodalom itt nem öntörvényű folyamat, hanem társadalmi, politikai eszköz, amely arra való, hogy vele valami jót (elsősorban közjót) tegyen”¹⁹²⁰, mert „[a]milyen mértékben érezték úgy az irodalom szereplői, hogy a politikusok beszéde nem a társadalom valódi bajairól szól, olyan mértékben kezdték fontosnak tartani, hogy az irodalmi alkotások arról is szóljanak.”¹⁹²¹

Végkövetkeztetésként feltételezhető, hogy Márai Sándor nem lett volna *sikeres* gyakorlati politikus, mert bár nem voltak a társadalommal szemben illúziói, mégis idealista és erkölcsös volt. A kutatás további következtetése, hogy a szerző történelemszemlélete alapján a 1947–48-as naplókban megfogalmazott társadalmpolitikai bírálatok alig módosultak a további évtizedekben, mintegy felmutatva azt a tragikus következtetést, hogy a globális politikai folyamatok azóta is ugyanabban a mederben folytak és folynak. Ugyanígy alig változott Márainak a negyvenes évek közepén kialakult megítélése Jézus személyiségéről és tevékenységéről, annak ellenére, ha a három művészi feldolgozás más-más életszakaszában mutatja őt.

Márai társadalmi tapasztalata az volt, hogy a politika a művészetre is ki akarta terjeszteni befolyását, a tudomány (kifejezetten az orvoslás és csillagászat) pedig a politikához hasonlóan, szintén vallási töltetűt kapott. A szerző szépirodalmi alkotásai az olyan személyek, mint Alfred Loisy abbé, Friedrich von Hügel, Ernesto Buonaiuti, George Tyrell vagy a sokat emlegetett Ernest Renan második reformációt előkészítő kutatómunkáinak művészi szintű folytatásai-feldolgozásai. A művek szellemi hátterének és az író identitásának is legmeghatározóbb jellemzője a hatalom elutasítása, az egyoldalú értékítélet relevanciájának megkérdőjelezése. E vonatkozásban ítélte el a pártnak dolgozó magyar *írástudókat*, mert az igazi író az emberekről ír, akiknek mély megismerése nem történhet meg egyféle nézőpontból. Az árulók nem elsősorban a magyar művészetet vagy a polgári műveltséget árulták el, sokkal inkább vétettek az egyetemes művészet és az európai műveltség (Márai értelmezésében az antik kultúra

¹⁹²⁰ TAKÁTS, „Az inga visszaleng – Elbeszélő próza a kétezres években”, 337.

¹⁹²¹ Uo., 341.

esztétikai eredményei) ellen. A haza a szerző számára nem Magyarországot jelentette, ezért nemzeti értelemben vett hazaárulásról nem lehet szó. Abban az esetben, ha a hazát mint a keresztény erkölcs társadalomformáló szerepén nyugvó Európát Jézus szimbolizálja, akkor párhuzam vonható a trianoni békediktátumot követően toposszá vált *Magyarország a népek Krisztusa* irredenta szimbólummal. A Márai-életmű esetében ez az áthallás konkrétan egy esetben látszik művészileg megkomponáltnak: a *Mennyből az angyal* esetében, de bizonyos, hogy nem a nacionalista felhangokkal telített értelmezési háttérrel.

A további kutatások szempontjából is fontos azt kiemelni, hogy bár az író nem fogadta el az enyhülés politikáját mint a két világrész rejtett kooperációjának lehetőségét, mégis tudta, hogy a keleti blokk hanyatlásnak indult. Ő tisztában volt azzal, hogy vége lesz a szovjetrendszernek,¹⁹²² nem úgy, mint sokan a Magyarországon élők közül, ahogy ez például Fejes Endre *Rozsdatemető* című regényében olvasható. Márai levelezése a megfelelő bizonyíték erre. A keleti blokk válságának ismeretében nem lett elnézőbb, mert tisztában volt azzal, hogy egy éles politikai helyzetben a pártvezetés ismét erőszakos módszerekhez nyúlhat, ezzel pedig egy pillanat alatt megszűnik az enyhülés; a diktatúra újra erőszakossá válik, mert vezető rétege nem enged(het)i ki a kezéből a hatalmat.¹⁹²³ Márai mindhárom alkotásában azt ábrázolja, hogy milyen módszerekkel él a politikai hatalom annak érdekében, hogy élvezhesse a vezetői státusszal járó anyagi előnyöket. Ennek egyik módja a tömeggel elhitetni, hogy van beleszólása a történésekbe, sőt még élvezheti is látszólagos hatalmát. Márainak a tömegettársadalomról alkotott véleménye megegyezik a politikai vezetőkről alkotott gondolataival abban a vonatkozásban, amit a Galgóczi Erzsébet *Magyar karrier* című drámájában olvasható találó ítélet foglal össze: „a hatalom nem való annak, aki azt élvezi.”¹⁹²⁴

Márai meggyőződése volt, hogy minden lokális, tehát nemzeti problémamegoldás felett létezik egy egyetemes alternatíva, amit arra alapozott, hogy van egy, az egész emberiséget jellemző történeti léptékkal megragadható tudatállapot, szellemi fejlődési szint, aminek történelmi állomásai az ember teremtette istenképekkel mérhetők le. A XIX–XX. század egy olyan időszak első felvonása, amikor az emberiség istenképe új alakot fog kapni. Bizonyos, hogy lesz istenkép, ebben nem kételkedett a szerző. Mindig volt, mert értelmezni kell azt, amit az emberek – manapság a tudományos eredmények – nem képesek megmagyarázni. Ezt a jelenleg is zajló társadalmi folyamatot a posztmodern évtizedeinek genetikai és

¹⁹²² TN, 1967, 19.

¹⁹²³ TN, 1967, 108.

¹⁹²⁴ GALGÓCZI Erzsébet, „Magyar karrier”, in *Magyar karrier*, szerk. RÉZ Pál, 5–78 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986), 71.

nanotechnológiai fejlődése alátámasztani látszik, és megerősíti Rákai Orsolya véleményét: „a »posztizmus« nem a vég kezdete, hanem sokkal inkább a kezdet vége.”¹⁹²⁵ Márai ezt a tendenciát egy 1983-as levelében így fogalmazta meg: „Nem tudjuk milyen ez a világ. Néha úgy tetszik, az eleje valaminek, amilyen világ még nem volt, néha úgy rémlik, a vége valaminek, már nem folytatás, hanem befejezés.”¹⁹²⁶

A korszakok határszakaszain megszaporodnak a kritikai jellegű és értelmezési szándékot tükröző irodalmi és tudományos igényű íródott könyvek. Kétezer évvel ezelőtt is voltak emberek, akik megpróbálták megértetni a környezetükkel meggyőződésüket, miszerint változás várható. Az egyénekben alakot kapott új jelenség megértésére azonban a régi terminológiák nem adtak lehetőséget. Jézus különleges személyét a szokványostól merőben eltérő gondolkodása tette gyanússá.¹⁹²⁷ A szerző Jézus emberi vonásait, tehát ellentmondásos lényét kiemelve demisztifikálta a személyére felépített vallási jelképet, ezért hangsúlyozta például, hogy tudott haragos lenni és ütni is, de az ilyen felháborodásból következő szituációk sokkal inkább jellemzik társadalmi közegét, mint a személyt, aki ezekben a ritka esetekben elbizonytalanodott a megváltás módszereit illetően. Márainak erről az érzéséről a naplók követhető képet adnak: „Megértjük egy napon, hogy kézigránáttal és fegyverrel kezünkben lehetünk csak humanisták. / És mégsem így lesz. Kézigránát és géppisztoly nélkül leszek és maradok humanista. S tudnom kell a jövőben, mint a múltban, hogy az embereken nem segít a nevelés. S nevelem magam halálig, s tudom majd, hogy minden erőfeszítés reménytelen.”¹⁹²⁸

Jelentős konklúziója a kutatásnak, hogy Márai a meritokrácia társadalmi formáját tartotta megfelelőnek a világ megváltására.¹⁹²⁹ A disszertációnak nem feladata ennek az állításnak megvalósítási lehetőségeit megítélni, azonban az értekezésből is ismeretes a szerzőnek Arisztotelész és Platón gondolkodását követő didaktikus törekvése,¹⁹³⁰ amit a számos kudarcélmény sem tört meg. A teljesség igényével megemlítené továbbá, hogy a szerző áhította egy általa tiszta irodalomnak nevezett irodalomtörténeti korszak eljövételét is. Ezt az irodalmat úgy képzelte el, hogy nem érvelő,¹⁹³¹ hanem krúdysan szép,¹⁹³² szándékmentes nemcsak az író, de a kiadó és a kritikus részéről is,¹⁹³³ nem célja, hogy pénz csináljon,¹⁹³⁴ sem

¹⁹²⁵ RÁKAI, „Gerhard Plumpe...”, 406.

¹⁹²⁶ MÁRAI Sándor levele ÚJVÁRY Sándornak (San Diego: 1983. március 14.), MTA, MS 5149/408.

¹⁹²⁷ ELIAS CANETTI, „Nyílt és zárt tömeg”, in *Tömeg és hatalom*, ford. BOR Ambrus, 14–15 (Budapest: Európa, 1991), 15.; Vö. TN, 1975, 167.

¹⁹²⁸ TN, 1944, 331.

¹⁹²⁹ TN, 1948, 406.

¹⁹³⁰ Vö. TN, 1961, 100–101.

¹⁹³¹ TN, 1944, 331.; TN, 1954, 136.

¹⁹³² TN, 1954, 166.

¹⁹³³ TN, 1957, 13, 65.

¹⁹³⁴ TN, 1962, 232.

az, hogy meggyőzőn.¹⁹³⁵ Ezekben a „nagy írásokban mindig van valami kimondatlan [...]. A nagy írásokban az igazi mondanivaló csak annyira tetszik ki a szövegből, hogy válaszadásra készíti az olvasót, mielőtt még a kérdés elhangzott volna. Nem az író »felel«, hanem az olvasó”,¹⁹³⁶ akinek a művészet megadja a lehetőséget, hogy „az olvasmányon át teljesebben élje tovább az életét – ez az Irodalom.”¹⁹³⁷ 1982-ban Goethe nyomán fogalmazta meg ismét erről vallott, de nem minden esetben követett filozófiáját. Az irodalom „nem lehet vallásos. A hazafias és vallásos ponyva, amely irodalom és vallás nevében, szekuláris vagy klerikális jelmezben jelentkezik, eltorzítja a haza és a vallás fogalmait. Nemzeti nyelven az emberiség egészének írni, ez az irodalom. Felekezetek nélkül remélni az Istent, ez a vallás. Minden más csak üzlet.”¹⁹³⁸

A disszertáció állítását támasztja alá Márainak ez a válasza: a pénz motiválta gazdasági és politikai hatalom a műveltség ellen elkövetett árulás oka. Ennek az árulásnak ő is aktív résztvevője és tudatos elszenvetője volt, ami számos esetben okozott nála önértékelési problémát, depressziós időszakokat, mert a szociális környezete nem adott lehetőséget arra, hogy az élet mindennapi gyakorlatában állhatatos maradjon, hogy utolsó pillanatig hűséges legyen belső lényéhez, írói szerepéhez, alkati sorsához.¹⁹³⁹ Nem volt lehetősége a két ideológia között egy harmadik társadalmi alternatívát választani. Olykor az öreg Candide-re gondolt,¹⁹⁴⁰ de ahhoz, hogy ő is művelhesse a saját kertjét, előbb meg kellett fizetnie annak árát.¹⁹⁴¹

¹⁹³⁵ Vö. LEJEUNE, „Az önéletírás meghatározása”, 278–279.

¹⁹³⁶ TN, 1962, 262.; Lásd még uo., 264.

¹⁹³⁷ TN, 1962, 288.

¹⁹³⁸ TN, 1982, 51.

¹⁹³⁹ TN, 1947, 29.

¹⁹⁴⁰ TN, 1955, 237.; TN, 1964, 122–123.

¹⁹⁴¹ TN, 1964, 44, 104.

BIBLIOGRÁFIA

1. „Emlékek Márai Sándorról: Salamon István interjúi: Szőnyi T. Zsuzsa”, *Műhely* 23, 2–3. sz. (2000), 144–152.
2. A. BALOGH Pál. *Múzsza a hullámhosszon*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936.
3. ALFÖLDY Jenő. *Irodalmi fogalomtár*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1992.
4. ALIGHIERI, Dante. *Isteni színjáték*. Fordította BABITS Mihály. Budapest: Révai, 1940.
5. AQUINÓI SZENT Tamás. *A teológia foglalatata: Első rész (Quaestio 1–119.)*. Fordította TUDÓS-TAKÁCS János. Budapest: Gede testrévek Bt., 2002.
6. ARENDT, Hannah. *Eichmann Jeruzsálemben*. Fordította MESÉS Péter. Budapest: Osiris Kiadó, 2000.
7. ARISZTOTELÉSZ. *Nikomakhoszi etika*. Fordította SZABÓ Miklós. Budapest: Európa Kiadó, 1987.
8. ARISZTOTELÉSZ. *Poétika*. Fordította SARKADY János. Budapest: Magyar Helikon Könyvkiadó, 1974.
9. AURELIUS, Marcus. *Elmélkedések*. Szerkesztette VLADÁR Gábor. Fordította HUSZTI József. A Partheon kétnyelvű klasszikusai. Budapest: Franklin-Társulat, 1943.
10. AVILAI Szent Teréz. *Összes művei: Önéletrajz*. Fordította dr. SAJÓ Tamás és TEMPLOM Kata. Magyarszék–Budapest: Sarutlan Kármelita Nővérek, 2012.
11. BABITS Mihály. „Könyvről könyvre”. *Nyugat* 17–18. sz. (1933): 252–254.
12. BABITS Mihály. *Összegyűjtött munkái III.: Ezüstkor: Tanulmányok*. Budapest: Athenaeum, 1938.
13. BAHTYIN, Mihail Mihajlovics. *A beszéd és valóság*. Fordította OROSZ István. Budapest: Gondolat Kiadó, 1986.
14. BAHTYIN, Mihail. *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Szerkesztette KISS Ilona és SZŐKE Katalin. Fordította KÖNCZÖL Csaba és RAINCSÁK Réka. Budapest: Osiris Kiadó, 2002.
15. BARTHES, Roland. *A szöveg öröme: Irodalomelméleti írások*. Fordította BABARCZY Eszter, KOVÁCS Sándor, MIHANCSIK Zsófia. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor (Budapest: Osiris Kiadó, 1996.
16. BAUDELAIRE, Charles. *Válogatott művészeti írásai*. Fordította CSORBA Géza. Budapest: Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1964.
17. BAZSÁNYI Sándor. „Fehéret, feketét, tarkát...”: *Változatok az iróniára*. Pozsony: Kalligram, 2009.

18. BÉKY Gellért. „A fényes éjszaka: Keresztes Szent János”. *Vigilia* 40, 5. sz. (1975): 300–305.
19. BENDA, Julien. *Az írástudók árulása*. Fordította RÓNAY Mihály András. Budapest: Fekete Sas Kiadó, 1997.
20. BENEY Zsuzsa. *Összegyűjtött irodalmi esszék I.* Szerkesztette DARÓCZI Anikó. Budapest: Gondolat Kiadó, 2010.
21. BENYOVSZKY Krisztián. „Keresztül-kasul a szövegeken: Szempontok az irodalmi crossover meghatározásához”. *Helikon* 62, 3. sz. (2016): 388–397.
22. BEREMÉNYI Géza. *Magyar Copperfield*. Budapest: Magvető, 2020.
23. BERGSON, Henri. *A nevetés*. Fordította SZÁVAI Nándor. Budapest: Gondolat Kiadó, 1986.
24. BERNÁTH András. „Az újhistorizmus bírálata, avagy mi az etika mércéje Shakespeare-nél és mai kritikusaival?”. *Helikon* 44, 1–2. sz. (1998): 183–193.
25. BERTI, Domenico. *Vita di Giordano Bruno da Nola*. Torino: G. B. Paravia, 1868.
26. BERTOLOTTI, Antonio. *Martiri del libero pensiero e vittime della Santa Inquisizione nei secoli XVI, XVII e XVIII (Studi e Ricerche Negli Archivi di Roma e Di Mantova)*. Roma: Tipografia delle Mantellate, 1891.
27. *Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába*. Szerkesztette HARGITTAY Emil. Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2003.
28. BËSPFLUG, François. *Le immagini di Dio: Una storia dell’Eterno nell’arte*. Torino: Einaudi, 2012.
29. BOROWSKI, Tadeusz. „Hölgyeim és Uraim, parancsoljanak a gázba fáradni”. In *Kővilág*. Fordította FEJÉR Irén, KÖRNER Gábor, SPIRÓ György, 202–223. Budapest: Múlt és Jövő, 1999.
30. BURCKHARDT, Jacob. „Az egyén és az általános: a történelmi nagyság”. In *Világtörténelmi elmélkedések: Bevezetés a történelem tanulmányozásába*. Fordította BÁTHORI Csaba és HIDAS Zoltán, 209–244. Budapest: Atlantisz Kiadó, 2001.
31. CAMUS, Albert. „Közöny”. In *Regényei*. Fordította GYERGYAI Albert, 5–95. Budapest: Európa, 1969.
32. CANETTI, Elias. „Nyílt és zárt tömeg”. In *Tömeg és hatalom*. Fordította BOR Ambrus, 14–15. Budapest: Európa Kiadó, 1991.
33. CARVER, Terell. „Diskurzuselemzés és a »nyelvi fordulat«”. *Politikatudományi Szemle* 13, 4. sz. (2004): 143–148.
34. CAVELL, Stanley. „A tudás megtagadása Shakespeare hat darabjában”. Fordította KOMÁROMY Zsolt. *Helikon* 44, 4. sz. (1998): 460–494.

35. CHANTAL, Delsol. „Simone Weil, Hannah Arendt és a gonosz banalitása”. Fordította MARCZISOVSZKY Anna. *Helikon* 65, 1. sz. (2019): 11–17.
36. CICERO, Marcus Tullius. „A szónokról: Második könyv: Az irónia”. In *Összes retorikaelméleti művei*. Szerkesztette ADAMIK Tamás. Fordította CSEHY Zoltán és POLGÁR Anikó, 347–349. Pozsony: Kalligram, 2012.
37. COOPER, Duff. *Dávid*. Fordította BERINKEY Irma. Budapest: Franklin-Társulat, 1946.
38. CROCE, Benedetto. „Filozófiai munkásságomról”. In *A szellem filozófiája: Válogatott írások*. Fordította CSALA Károly, 91–104. Budapest: Gondolat Kiadó, 1987.
39. CROCE, Benedetto. *Az æsthetika alapelemei*. Fordította FARKAS Zoltán. Budapest: Franklin-Társulat, 1917.
40. CROCE, Benedetto. *Történelem és szabadság*. Budapest: Századunk, 1940.
41. CS. GYÍMESI Éva. *Teremtett világ: Rendhagyó bevezetés az irodalomba*. H. n.: Pátria Könyvek, 1992.
42. DE BIASI, Pierre-Marc. „Horizontális kiadás, vertikális kiadás: A genetikus kiadások tipológiai vázlata (A francia nyelvterület, 1980–1995)”. Fordította LŐRINSZKY Ildikó, *Helikon* 44, 4. sz. (1998): 414–441.
43. DE MAN, Paul. „A temporalitás retorikája: Az irónia”. In *Az irodalom elméletei I*. Szerkesztette THOMKA Beáta. Fordította BECK András, 33–59. Pécs: Jelenkor–JPTE, 1996.
44. DE MAN, Paul. „Az irónia fogalma”. In *Esztétikai ideológia*. Szerkesztette BÓKAY Antal. Fordította KATONA Gábor, 175–203. Budapest: Janus–Osiris, 2000.
45. DESCARTES, René. *Értekezés a módszerről*. Szerkesztette és fordította BOROS Gábor. Budapest: IKON Kiadó, 1992.
46. DEVECSERI Gábor. *Művei: Lágymányosi istenek: Összegyűjtött esszék és tanulmányok*. Szerkesztette STEINERT Ágota. Budapest: Magvető, 1979.
47. *Diccionario de Historia Eclesiástica de España*. Szerkesztette GOÑI GAZTAMBIDE, José, 5 köt. Madrid, Instituto Enrique Flórez, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1987.
48. DOBOS István. „A teljes napló tanúságtétele”. *Forrás* 52, 3. sz. (2020): 20–43.
49. DOSZTOJEVSZKIJ, Fjodor Mihajlovics. *A Karamazov testvérek*. Fordította MAKAI Imre. 2 köt. Budapest: Magyar Helikon, 1971.
50. DOYLE, Jon. „A poszt-posztmodern próza alakváltásai: irónia, őszinteség és populizmus”. *Helikon* 64, 3. sz. (2018.): 283–300.

51. DÖMÖTÖR Vilmos. „Az emigráció két útja: Márai Sándor Béke Ithakában és San Gennaro vére”. *Studia Caroliensia* 10, 4. sz. (2009): 129–153.
52. Dr. Borbándi Gyula visszaemlékezése. *Műhely* 23, 2–3. sz. (2000): 156–159.
53. ECKERMANN, Johann Peter. *Beszélgetések Goethével*. Fordította GYÖRFFY Miklós. H. n.: Magyar Helikon, 1973.
54. ECKERMANN, Johann Peter. *Gespräche mit Goethe in den letzten Jahren seines Lebens*. Berlin: Deutscher Klassiker Verlag, 2011.
55. ECO, Umberto, *A rózsza neve*. Fordította BARNÁ Imre. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2008.
56. ECO, Umberto. *Ellenséget alkotni*. Fordította SAJÓ Tamás. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2011.
57. Edward T. HALL. „Képi konvenciók és konvencionális képek”. In *A tér költészete: Fotókritikai antológiai*. Szerkesztette Steve YATES. Fordította KEMENESI Zsuzsanna, 137–148. Budapest: Typotex, 2008.
58. ERDŐS Károly. „Hall Caine: Krisztus élete című könyvéről. I. II.”. *Újszövetségi Füzetek* XI. füzet (1944): 1–15.
59. EYMERICI, F. Nicolai. *Directorium Inquisitorum, Ordinis Prædicatorum, Cum commentariis Francisco Pegñe*. Venetiis: Apud Marcum Antonium Zalterium, MDCVII (1607).
60. FARKAS Ákos. „Csolovek bádogból: Radikális dehumanizáció és a Gépnarancs című regény”. *Helikon* 65, 1. sz. (2019): 89–95.
61. FÉJA Géza. *Lapszélre*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982.
62. FÉJA Géza. *Szabadcsapat*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1965.
63. FILORAMO, Giovanni. *Ipotesi Dio. Il divino come idea necessaria*. Bologna: Il Mulino, 2016.
64. FINTA Gábor, SZÉNÁSI Zoltán. *Közös múltunk: Sipos Lajossal beszélget Finta Gábor és Szénási Zoltán*. Budapest: Kairosz Kiadó, 2014.
65. FODOR József Péter. „Írónia Márai Sándor kései írásaiban”. In *Nyom-követés 3.: Tanulmánykötet*. Szerkesztette BOLDOG-BERNÁD István, SZABÓ P. Katalin, SZUPERÁK Alexandra, 65–85. Szabadka – Budapest: Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete, Doktoranduszok Országos Szövetsége, Irodalomtudományi Osztály, 2018.
66. FODOR József Péter. „Könyvek, mint a szellemi szabadság emlékhelyei: A fikció szerepe Márai Sándor Erősítő című regényében”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 122, 5. sz. (2018): 603–616.

67. FODOR József Péter. „Márai Sándor Alekszandr Szolzsenyicinről alkotott véleményének alakulástörténete”. *Ambroozia Irodalmi Folyóirat* 9, 1. sz. (2019). Hozzáférés: 2021. április 16, <https://www.ambroozia.hu/A201901/tanulm%C3%A1ny/m%C3%A1rais%C3%A1ndor-alekszandr-szolzsenyicin%C5%91-alkotott-v%C3%A9lem%C3%A9ny%C3%A9nek-alakul%C3%A1st%C3%B6rt%C3%A9nete>.
68. FOSTER, Stephen C. „A kultúra megismerése: berlini dada, fotográfia és a tér ideológiája”. In *A tér költészete: Fotókritikai antológiai*. Szerkesztette Steve YATES. Fordította KEMENESI Zsuzsanna, 121–136. Budapest: Typotex, 2008.
69. FOUCAULT, Michel. „A diskurzus rendje”. *Holmi* 3, 7. sz. (1991): 868–889.
70. FOUCAULT, Michel. „A szubjektum és a hatalom: Miért tanulmányozzuk a hatalmat: a szubjektum kérdése”. Fordította KISS Attila. *Pompeji* 5, 1–2. sz. (1994): 177–187.
71. FÖLDES Györgyi. „Beigli és főbelövés: (Zoltán Gábor: Orgia)”. *Helikon* 65, 1. sz. (2019): 31–38.
72. FRANCE, Anatole. „Pontius Pilatus”. In *Pontius Pilatus / Laeta Acilia*. Fordította KUNFI Zsigmond, 3–28. Budapest: Népszava, 1918.
73. FRANK WYGODA, Tsivia. „Intertextuality, Hermeneutics and Textual Genetics: Edmond Jabès’ The Book of Questions”. *Electronic Journal of the European Forum at the Hebrew University of Jerusalem*, Working Paper 152. (2016): 1–35.
74. FRIED István, *Márai Sándor: A huszadik század koronatanúja*. Budapest: Athenaeum Kiadó, 2018.
75. FRIED István. *Író esőköpenyben: Márai Sándor pályaképe*. Budapest: Helikon Kiadó, 2007.
76. FRYE, Northrop. *Kettős tükör: A Biblia és az irodalom*. Fordította PÁSZTOR Péter. Budapest: Európa Kiadó, 1996.
77. FURKÓ Zoltán. *Márai Sándor üzenete*. Budapest: Püski Kiadó, é. n.
78. GADAMER, Hans-Georg. *Igazság és módszer*. Fordította BONYHAI Gábor. Budapest: Osiris Kiadó, 2003.
79. GALGÓCZI Erzsébet. „Magyar karrier”. In *Magyar karrier*. Szerkesztette RÉZ Pál, 5–78. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986.
80. GÁLLA Edit. „Orvosi dehumanizáció Sylvia Plath két versében”. *Helikon* 65, 1. sz. (2019): 75–81.
81. GENETTE, Gérard. „Transztextualitás”. Fordította BURJÁN Mónika. *Helikon* 42, 1–2. sz. (1996): 82–90.
82. GOBINEAU, Comte de. *A renaissance*. Fordította KUNCZ Aladár. Budapest: Genius

- Könyvkiadó R. T., 1921.
83. GOETHE, Johann Wolfgang. *Faust*. Fordította JÉKELY Zoltán és KÁLNOKY László. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1967.
84. GREENBERG, Clement. *Művészet és kultúra*. Fordította JÓZSA Péter és FALVAY Mihály, 15–27. Budapest: Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, 2013.
85. GREENBLATT, Stephen. „Shakespeare és az ördögüzők”. *Helikon* 44, 1–2. sz. (1998): 85–109.
86. GYIMESI Pálma. „Gavriel D. Rosenfeld: Az emlékezet jövője”. *Klió* 19, 4. sz. (2010): 17–22.
87. GYURIS Kata. „Az elkövető alakja az apartheidben: Mítosz, szembesítés és megbocsátás Antjie Krog és Pumla Gobodo-Madikizela műveiben”. *Helikon* 65, 1. sz. (2019): 69–74.
88. HAHN István. „A próféták forradalma”. In *A próféták forradalma: Vallástörténeti és történelmi tanulmányok*. Szerkesztette HARASZTI György, 181–201. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 1998.
89. HALL CAINE, Sir Thomas Henry. *Life of Christ*. Collins, 1938.
90. HALL CAINE, Thomas Henry. *Krisztus élete*. Fordította MÁTHÉ Elek. 3 köt. Budapest: Renaissance, 1943.
91. HALLET, Wolfgang. „Az intertextualitás mint a kultúratudományos irodalomtudomány módszertani alapvetése”. *Helikon* 60, 2. sz. (2014): 206–225.
92. HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich. *A jogfilozófia alapvonalai vagy a természetjog és államtudomány vázlat*a. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983.
93. HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich. *Előadások a filozófia történetéről*. Fordította SZEMERE Samu. 3 köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977.
94. HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich. *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. Fordította SZEMERE Samu. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979.
95. HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich. *Esz­tétika: Rövidített változat*. Fordította TANDORI Dezső. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1974.
96. HERSCHBERG-PIERROT, Anne. „Proust feljegyzései”. Fordította TÓTH Réka. *Helikon* 44, 4. sz. (1998): 442–461.
97. ILUH István. *Jó reggelt fény...* Budapest: Magvető, 1975.
98. *Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata*. Összeállította: PÉTER László. Budapest: MTA, 1988.
99. JASPERS, Karl. *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte*. München/Zürich: R, Piper & Co. Verlag, 1949.

100. JENEY Éva. „Műfajtalán-e az elmélet?”. *Helikon* 62, 3. sz. (2016): 355–360.
101. KAFKA, Franz. *A per*. Fordította SZABÓ Ede. Budapest: Európa Kiadó, 1975.
102. KAKUSZI B. Péter, „Bibliai és profán motívumok Márai kétegyfelvonásosában”. *Vigilia* 71, 7. sz. (2006): 529–538.
103. KAKUSZI B. Péter. „Az árulás motívuma Márai Sándor Harminc ezüstpénz című regényében”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 109, 4–6. sz. (2005): 420–428.
104. KÁLMÁN C. György. „Együttérzés, rettegés, elbeszélés: Zoltán Gábor Orgiájának eszközei”. *Helikon* 65, 1. sz. (2019): 25–30.
105. KANT, Immanuel. *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése*. Fordította BERÉNYI Gábor. Budapest: Gondolat Kiadó, 1991.
106. KAPPANYOS András. „A százéves dada: (A dada mint attitűd)”. *Helikon* 63, 1. sz. (2017): 3–12.
107. *Katolikus lexikon*. Szerkesztette BANGHA Béla. 4 köt. Budapest: A magyar kultúra, 1931.
108. KECZÁN Mariann. „Mind kántál, aki sorsot örökölt”: Márai Sándor emigrációbeli rádiós publicisztikája 1951–56. Debrecen: DEENK, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2008.
109. KIERKEGAARD, Søren. *A keresztény hit iskolája*. Fordította HIDAS Zoltán. Budapest: Atlantisz, 1998.
110. KIERKEGAARD, Søren. *Egy még élő ember írásaiból: Az irónia fogalmáról*. Fordította MISZOGLÁD Gábor és SOÓS Anita. Budapest: Jelenkor, 2004.
111. KILIÁN Zoltán. *Gépművészetek*. Budapest: Szent István Társulat, 1941.
112. KISS Attila Attila. „Hatalom, szubjektum, genealógia: az irodalom kulturális poétikája az újhistorizmusban”. *Helikon* 44, 1–2. sz. (1998): 3–10.
113. KLAUSNER, Joseph. *Jézus és kora*. Fordította Dr. HALMI István és Dr. KOLBEN György. Budapest: Káldor György Könyvkiadóvállalata, 1946.
114. KOSZTOLÁNYI Dezső. „Lenni vagy nem lenni”. *Nyugat* 23, 4. sz. (1930): 249–258.
115. KOVÁCS Ilona. „A szöveg hatalma: A szöveg és az ige hatalma”. *Helikon* 44, 4. sz. (1998): 533–543.
116. KULCSÁR SZABÓ Ernő. „A próza hangja. Kérdések a Márai-dallam körül: (A nemszemantikai elemek hatásformái Márai prózáírásában)”. *Irodalomtörténet* 101, 1. sz. (2020): 20–39.
117. KULCSÁR SZABÓ Ernő. „Klasszikus modernség – kartézianus értéktávlatban: Márai-értelmezések”. *Új Írás* 30, 5. sz. (1990): 101–113.
118. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán. „A liberális demokrácia »forradalma«: Márai Sándor”. In *A változás kultúrája: Régiók és mozgásterek*. Szerkesztette BERSZÁN István. A Nyelv és

- kultúra a változó régióban című VII. Hungarológiai Kongresszus interdiszciplináris szimpóziuma, Kolozsvár, 2011. aug. 26–27., 13–47. Kolozsvár: Bolyai Társaság–Egyetemi Műhely Kiadó, 2013.
119. KUNDERA, Milan. *A regény művészete*. Fordította RÉZ Pál. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2008.
  120. LÁSZLÓFFY Aladár. *...hogy kitudódjék a világ: Válogatott versek*. Szerkesztette FERENCZ Zsuzsa. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1980.
  121. LE BON, Gustave. *A tömegek lélektana*. Fordította Dr. BALLA Antal. H. n.: Belső EGÉSZ-ség Kiadó, é. n.
  122. LEJEUNE, Philippe. „Az önéletírás meghatározása”. Fordította Z. VARGA Zoltán. *Helikon* 48, 3. sz. (2002): 272–286.
  123. LÓRÁND Lajos. „A hangjáték esztétikájának vázlata”. In *Rádióesztétikai tanulmányok*. Szerkesztette PADISÁK Mihály, LÓRÁND Lajos, DECSÉNYI János, KISS Kálmán Dr., VAJDA Márton. Rádió és Televízió Szakkönyvtár 4, 17–41. Budapest: Magyar Rádió és Televízió, 1964.
  124. LŐRINCZY Huba. „Az inkvizítor és az eretnek: Márai Sándor: erősítő”. *Forrás* 35, 11. sz. (2003): 59–76.
  125. LŐRINCZY Huba. „Esszébe ágyazott krízisregény: Márai Sándor: Harminc ezüstpénz”. *Forrás* 36, 10. sz. (2004): 62–73.
  126. LUCRETIUS CARUS, Titus. „Ötödik könyv: A vallás és istentisztelet eredete”. In *A dolgok természetéről*. Fordította KISS Géza, 250–252. Bukarest: Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, 1957.
  127. LUKÁCS György. *Új magyar kultúráért*. Budapest: Szikra Kiadó, 1948.
  128. MAÁR Judit. *A drámai és elbeszélő szöveg szemantikai vizsgálata*. Modern Filológiai Füzetek. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1995.
  129. MACHIAVELLI, Niccolò, „Beszélgetések Titus Livius első tíz könyvéről”. In *Művei*. 2 köt. Fordította LONTAY László, 1: 361–363. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1978.
  130. MADÁCH Imre, „Részlet Az ember tragédiájából: Rádió színpadra alkalmazta és rendezte: Németh Antal Dr.”. In A. BALOGH Pál, *Múzsza a hullámhosszon*. 29–49. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936.
  131. *Magyar irodalmi lexikon*. Szerkesztette BENEDEK Marcell. 3 köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965.
  132. *Magyar katolikus lexikon*. Szerkesztette DIÓS István. 17 köt. Budapest: Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 2000.

133. *Magyar nagylexikon*. Szerkesztette ÉLESZTŐS László, BERÉNYI Gábor és BÁRÁNY Lászlóné. 21 köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1998.
134. MANNHEIM Károly. *A konzervativizmus*. Fordította KISS Endre. A társadalomtudomány klasszikusai 1. Budapest: Cserépfalvi Kiadó, 1994.
135. MÁRAI Sándor, „Az olvasó nevében”. *A Toll* 15, júl. 28. (1929): 7–14.
136. MÁRAI Sándor, „Mennyből az angyal”. In *Összegyűjtött versek*. Sajtó alá rendezte PÁNDI András, 325–327. Budapest: Helikon Kiadó, 2002.
137. MÁRAI Sándor, *Föld, föld!...* Budapest: Helikon Kiadó, 2006.
138. MÁRAI Sándor. „Bucsu?”. *Pesti Hírlap* 55, 203. sz. (1939. szept. 3.): 7–8.
139. MÁRAI Sándor. „Ima” (1956). In *A forradalom előérzete: 1956 Márai Sándor írásainak tükrében*. Szerkesztette MÉSZÁROS Tibor. 228–231. Budapest: Helikon Kiadó, 2006.
140. MÁRAI Sándor. „Keresztkérdés”. *Vigilia* 61, 10. sz. (1996): 771–781.
141. MÁRAI Sándor. „Messiás a Sportpalastban”. *Újság* 24. sz. (1933. január 29.): 5.
142. MÁRAI Sándor. „Nászút”. In *Jób ...és a könyve*, 9–23. München: Újváry „Griff” Kiadó, 1982.
143. MÁRAI Sándor. „Rómában történt valami”. In *Történelmi regények I.* Szerkesztette LÁNG Rózsa, 6–172. Budapest: Helikon Kiadó, 2002.
144. MÁRAI Sándor. „Ujjgyakorlat: Újdonság”. In *Kabala*. 11–13. Szerkesztette MÉSZÁROS Tibor. Budapest: Helikon Kiadó, 2006.
145. MÁRAI Sándor. *A Garrenek műve*, 2 köt. Toronto: Vorosvary-Weller, 1988.
146. MÁRAI Sándor. *A teljes napló 1943–1944*. Szerkesztette MÉSZÁROS Tibor. Budapest: Helikon Kiadó, 2006.
147. MÁRAI Sándor. *A teljes napló 1945*. Szerkesztette MÉSZÁROS Tibor. Budapest: Helikon Kiadó, 2006.
148. MÁRAI Sándor. *A teljes napló 1946*. Szerkesztette MÉSZÁROS Tibor. Budapest: Helikon Kiadó, 2007.
149. MÁRAI Sándor. *A teljes napló 1947*. Szerkesztette MÉSZÁROS Tibor. Budapest: Helikon Kiadó, 2007.
150. MÁRAI Sándor. *A teljes napló 1948*. Szerkesztette MÉSZÁROS Tibor. Budapest: Helikon Kiadó, 2008.
151. MÁRAI Sándor. *A teljes napló 1949*. Szerkesztette MÉSZÁROS Tibor. Budapest: Helikon Kiadó, 2008.
152. MÁRAI Sándor. *A teljes napló 1950–1951*. Szerkesztette MÉSZÁROS Tibor. Budapest: Helikon Kiadó, 2009.

153. MÁRAI Sándor. *A teljes napló 1952–1953*. Szerkesztette MÉSZÁROS Tibor. Budapest: Helikon Kiadó, 2009.
154. MÁRAI Sándor. *A teljes napló 1954–1956*. Szerkesztette MÉSZÁROS Tibor. Budapest: Helikon Kiadó, 2010.
155. MÁRAI Sándor. *A teljes napló 1957–1958*. Szerkesztette MÉSZÁROS Tibor. Budapest: Helikon Kiadó, 2011.
156. MÁRAI Sándor. *A teljes napló 1959–1960*. Szerkesztette MÉSZÁROS Tibor. Budapest: Helikon Kiadó, 2012.
157. MÁRAI Sándor. *A teljes napló 1964–1966*. Szerkesztette MÉSZÁROS Tibor. Budapest: Helikon Kiadó, 2013.
158. MÁRAI Sándor. *A teljes napló 1967–1969*. Szerkesztette MÉSZÁROS Tibor. Budapest: Helikon Kiadó, 2014.
159. MÁRAI Sándor. *A teljes napló 1970–1973*. Szerkesztette MÉSZÁROS Tibor. Budapest: Helikon Kiadó, 2015.
160. MÁRAI Sándor. *A teljes napló 1974–1977*. Szerkesztette MÉSZÁROS Tibor. Budapest: Helikon Kiadó, 2016.
161. MÁRAI Sándor. *A teljes napló 1978–1981*. Szerkesztette MÉSZÁROS Tibor. Budapest: Helikon Kiadó, 2017.
162. MÁRAI Sándor. *A teljes napló 1982–1989*. Szerkesztette MÉSZÁROS Tibor. Budapest: Helikon Kiadó, 2018.
163. MÁRAI Sándor. *Erősítő*. Budapest: Helikon Kiadó, 2008.
164. MÁRAI Sándor. *Erősítő*. Salerno: az író kiadása, 1975.
165. MÁRAI Sándor. *Európa elrablása. Röpirat a nemzetnevelés ügyében*. Budapest: Helikon Kiadó, 2008.
166. MÁRAI Sándor. *Harminc ezüstpénz*. Budapest: Helikon Kiadó, 2011.
167. MÁRAI Sándor. *Harminc ezüstpénz*. München: Újvary–Griff, 1983.
168. MÁRAI Sándor. *Napló 1945–1957*. Szombathely: Helikon Kiadó, 1999.
169. MÁRAI Sándor. *Sértődöttek*. Budapest: Révai Kiadó, 1947.
170. MÁRAI Sándor. *Történelmi regények I–II*. Szombathely: Sylvester János Nyomda Kft.–Helikon Kiadó, 2002.
171. MERLE D'AUBIGNÉ, Jean-Henry. *History of the Reformation in the Time of Calvin I*. U.S.A.: Hartland Publication, 1999.

172. MESTERHÁZI Márton és UJHÁZY László. *A térhatású rádiózás*. A Tömegkommunikációs Kutatóközpont szakkönyvtára 29. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1975.
173. MÉSZÁROS Tibor. *Márai Sándor bibliográfia*. Budapest: Helikon Kiadó – Petőfi Irodalmi Múzeum, 2003.
174. *Meyers grosses Personenlexikon*. Szerkesztette ZIEGLER, Ernst. Mannheim: 1968.
175. *Michelangelo Buonarroti versei*. Szerkesztette BERNÁTH István és PATAKY Dénes. Fordította RÓNAY György. Budapest: Helikon Kiadó, 1959.
176. MINDSZENTY József. *Emlékirataim*. Budapest: Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 1989.
177. MONTESQUIEU. *Perzsa levelek*. Fordította ORBÓK Attila. Budapest: Káldor György Könyvkiadóvállalat, 1948.
178. MONTHERLANT, de Henry, „Spanyolország bíborosa”, in *Két színmű*. Szerkesztette KACSÓ Judit. Fordította DEÁK Tamás, 5–96. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1971.
179. MONTHERLANT, de Henry. „Il cardinale di Spagna”, in *Il cardinale di Spagna – Port-Royal*. Fordította GOZZINI, Giuseppina, 5–170. Milano: Bompiani, 1961.
180. NEMES Z. Márió. „Ember, embertelen és ember utáni”. *Helikon* 64, 4. (2018): 375–393.
181. NIETZSCHE, Friedrich. *A hatalom akarása: Minden érték átértékelésének kísérlete*. Fordította ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor. Budapest: Cartaphilus Kiadó, 2002.
182. NORA, Pierre. „Emlékezet és történelem között: A helyek problematikája”. *Aetas* 14, 3. sz. (1999): 142–157.
183. OGDEN, C. K. – RICHARDS, I. A. „A jelentés jelentése: összefoglalás”, in *A jel tudománya: Szemiotika*. Szerkesztette HORÁNYI Özséb és SZÉPE György. Fordította ANTAL László, BERKES Ildikó, FEHÉR Márta, KANYÓ Zoltán, KELEMEN János, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, V. BINÉT Ágnes, VOIGT Vilmos, WILHELM Gábor, 81–87. Budapest: General Press Kiadó, 2004.
184. OLASZ Sándor. „Köznapi fikció és műfajpoétikai nyitottság: Márai Sándor történelmi regényei”. *Tiszatáj* 58, 6. (2004): 65–72.
185. ORANO, Domenico. *Liberi pensatori bruciati in Roma dal XVI al XVIII secolo (Da documenti inediti dell' archivio di stato in Roma)*. Roma: Tip. dell'Unione Cooperativa Editrice, 1904.
186. ORBÁN Ottó. *Összegyűjtött versei*. Szerkesztette DÉRCZY Péter. 2 köt. Budapest: Magvető, 2003.
187. ÓRIGENÉSZ. *Kelszosz ellen*. Fordította SOMOS Róbert. Budapest: Kairosz Kiadó, 2008.

188. ORTEGA Y GASSET, José. *Gondolatok a regényről*. Fordította PUSKÁS Lajos. Budapest: Hatágú Síp Alapítvány, 1993.
189. ORWELL, George. *1984*. Fordította SZÍJGYÁRTÓ László. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1989.
190. PAPP Katinka, „Szerelem, vallás, utópia diskurzusa az *Új Héloïs*-ban”, *Helikon* 62, 3. sz. (2016): 455–466.
191. PETRONIUS, Arbiter. *Satyricon*. Fordította HORVÁTH István Károly. Budapest: Magyar Helikon, 1972.
192. PILINSZKY János. „Miképpen a mennyben, azonképpen a földön is”. In *Összegyűjtött művei: Tanulmányok, esszék, cikkek I–II*. Szerkesztette HAFNER Zoltán, 1:61–63. Budapest, Századvég, 1993.
193. PIZZARO LLORENTE, Henar. *Un gran patrón en la corte de Felipe II: Don Gaspar de Quiroga*. Madrid: Universidad Pontificia de Comillas, 2004.
194. PLATÓN. *Összes művei*. Fordította DEVECSERI Gábor, FARAGÓ László, KÁRPÁTY Csilla, KERÉNYI Grácia, KÖVENDI Dénes, Papp János, PÉTERFY Jenő, RITOÓK Zsigmond, STEIGER Kornél, SZABÓ Árpád, SZABÓ Miklós, TELEGDÍ Zsigmond. 3 köt. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984.
195. PORTER ABBOTT, H. „Önéletírás, autográfia, fikció: kísérlet a szövegtípusok osztályozására”. Fordította PÉTI Miklós. *Helikon* 48, 3. sz. (2002): 286–304.
196. QUINTILIANUS, Marcus Fabius. *Szónoklattan*. Szerkesztette és fordította ADAMIK Tamás. Pozsony: Kalligram, 2008.
197. RÁ CZ János. *Növénynevek enciklopédiája: Az elnevezések eredete, a növények kultúrtörténete és élettani hatása*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2013.
198. RADICS Viktória. „Dokumentumok írókézen”. *Helikon* 65, 3. sz. (2019): 374–391.
199. RADNÓTI Miklós. *Összegyűjtött versei és versfordításai*. Szerkesztette FERENCZ Győző. Budapest: Osiris Kiadó, 2003.
200. RÁ KAI Orsolya. „Gerhard Plumpe: A modern irodalom korszakai”. *Helikon* 63, 3. sz. (2017): 393–406.
201. RÁ KAI Orsolya. „Sokarcú modernség és irodalomtörténet-írás”. *Helikon* 63, 3. (2017): 341–358.
202. RATZINGER, Joseph (XVI. Benedek). *A Názáreti Jézus*. Fordította Rokay Zoltán, 3 köt. Budapest: Szent István Társulat, 2007.
203. RENAN, Ernest. *A kereszténység eredetének története II.: Az apostolok*. Fordította SALGÓ Ernő. Budapest: Dick Manó, 1928.

204. RENAN, Ernest. *A kereszténység eredetének története III.: Szent Pál*. Fordította SALGÓ Ernő. Budapest: Dick Manó, 1928.
205. RENAN, Ernest. *A kereszténység eredetének története IV.: Az antikrisztus*. Fordította SALGÓ Ernő. Budapest: Dick Manó, 1928.
206. RENAN, Ernest. *A kereszténység eredetének története V.: Az evangéliumok*. Fordította SALGÓ Ernő. Budapest: Dick Manó, 1928.
207. RENAN, Ernest. *A kereszténység eredetének története VI.: A keresztény egyház*. Fordította SALGÓ Ernő. Budapest: Dick Manó, 1928.
208. RENAN, Ernest. *A kereszténység eredetének története VII.: Marcus-Aurelius és az antik világ vége*. Fordította SALGÓ Ernő. Budapest: Dick Manó, 1928.
209. RENAN, Ernest. *Jézus élete*. Fordította RÉZ Pál. Budapest: Noran-Kiadó Kft., 2007.
210. *Révai nagy lexikona*. 21 köt. Budapest: Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, 1913.
211. RIESMAN, David, GLAZER, Nathan, DENNEY, Reuel. *A magányos tömeg*. Fordította SZELÉNYI Iván. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983.
212. RÓNAY György. *A párduc és a gödöje*. Budapest: Magvető, 1978.
213. RÓNAY László, *Márai Sándor*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005.
214. RÓNAY László. *Márai Sándor*. Budapest: Korona Kiadó, 1998.
215. RORTY, Richard. *Esetlegesség, ironia és szolidaritás*. Fordította BOROS János és CSORDÁS Gábor. Pécs: Jelenkor, 1994.
216. ROS GARCÍA, Salvador. „El poema »Que bien sé yo la fonte«: la plegaria eucarística de un místico”. *Revista de espiritualidad* 54, 214/215. sz. (1995): 75–113.
217. ROSENFELD, Gavriel D. „A Looming Crash or a Soft Landing? Forecasting the Future of the Memory »Industry«”. *The Journal of Modern History* 81, 1. sz. (2009): 122–158.
218. ROWLAND, Ingrid, „A Catholic Reader of Giordano Bruno in Counter-Reformation Rome: Athanasius Kircher SJ and Panspermia Rerum”. In *Turning Tradition Upside Down: Rethinking Giordano Bruno's Enlightenment*. Edited by HUFNAGEL, Henning and EUSTERSCHULTE, Anne. 221–236. Budapest–New York: Central European University Press, 2013.
219. SÁNDOR Iván. *A regény jövője*. Budapest: Krónika Nova, 2002.
220. SCHLEGEL, August Wilhelm és SCHLEGEL, Friedrich. *Válogatott esztétikai írások*. Fordította BENDL Júlia és TANDORI Dezső. Budapest: Gondolat Kiadó, 1980.
221. SCHOPENHAUER, Arthur. *Életbölcesség: Aforizmák*. Fordította dr. KELEN Ferenc. Budapest: Pantheon Irodalmi Intézet, 1925.

222. SCHÖNBORN, Christoph. *Krisztus ikonja*. Fordította SZEGEDI Iván. H. n.: Holnap Kiadó, 1997.
223. SÍK Sándor. „A katolikus irodalom problémájához: Egyetemesség és forma”. *Vigilia* 1, 2. sz. (1935): 9–30.
224. SIPOS Balázs. „»Az igazi történelmi élmény.«: A naplóíró Márai Sándor és az 1945–1948-as évek ábrázolásai”. *Múltunk* 62, 1. (2017): 159–186.
225. SONTAG, Susan. *A Szaturnusz jegyében*. Fordította LÁZÁR Júlia. Budapest: Cartaphilus Kiadó, 2002.
226. SPINOZA, Benedictus de. *Etika*. Fordította SZEMERE Samu. Budapest: Osiris Kiadó, 2001.
227. SPINOZA, Benedictus de. *Teológiai-politikai tanulmány*. Fordította SZEMERE Samu. Budapest: Osiris Kiadó, 2002.
228. SUETONIUS, Caius Tranquillus. „Császárelrajzok: Negyedik könyv: Gaius Caligula”. In *Összes művei*. Szerkesztette BOROS Gábor és GYURGYÁK János. Fordította KIS Ferencné. Sapientia humana, 151–184. Budapest: Osiris Kiadó, 2004.
229. *Supplizio di frà Giovanni Savonarola* (Giovanni Savonarola kivégzése), festmény (1495–1499). Hozzáférés:
<https://catalogo.beniculturali.it/detail/HistoricOrArtisticProperty/1000016253>
230. SZABOLCSI Miklós. „A jel változásai a mai nyugat-európai neoavantgarde-ban”. In *Szemiotika és művészet*. Szerkesztette Róbert Zsófia és BARABAS, J. J., 49–58. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979.
231. SZÁVAI János. *A kassai dóm: Közéltések Márai Sándorhoz*. Pozsony: Kalligram, 2008.
232. SZEGEDY-MASZÁK Mihály. „Önéletrajz és regény Márai életművében (I. rész)”. *Vigilia* 53, 5. sz. (1988): 359–364.
233. SZEGEDY-MASZÁK Mihály. „Önéletrajz és regény Márai életművében (II. rész)”. *Vigilia* 53, 6. sz. (1988): 444–450.
234. SZEGEDY-MASZÁK Mihály. *Márai Sándor*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991.
235. SZEGEDY-MASZÁK Mihály. *Újraértelmezések*. Budapest: Krónika Nova, 2000.
236. SZÉNÁSI Zoltán. „De infima doctrina”. In SZÉNÁSI Zoltán. *Örökkék ég alatt: Tanulmányok*, 7–15. Szombathely: Savaria University Press, 2016.
237. SZÉNÁSI Zoltán. „Közéltés a katolikus irodalom problematikájához: Katolikus irodalom – keresztény poétika”. In SZÉNÁSI Zoltán. *A szavak sokféleségétől a Szó egységéig* 19–55. Budapest: Argumentum Kiadó, 2011.
238. SZÉNÁSI Zoltán. „Népnemzeti tradicionalizmusból konzervatív kritika”. *Helikon* 63, 3. sz. (2017): 407–417.

239. SZERB Antal. *A világirodalom története*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1989.
240. SZIGETI Jenő. „»Harminc ezüstpénz«: (A Biblia és egy Márai-regény)”. In *„Este nyolckor születtem...”: Hommage à Márai Sándor*. Szerkesztette CZETTER Ibolya és LŐRINCZY Huba, 97–110. Szombathely: Bár-könyvek, 2000.
241. SZIGETI Jenő. „Jegyzetek Márai kiadatlan hangjátékaihoz”. *Vigilia* 62, 4. sz. (1997): 289–290.
242. SZIGETI Jenő. *Palackposta Márai Sándortól*. Szerkesztette VÁRNAI Aladár. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2001.
243. SZKÁROSI Endre. „Igen, de lassan: A radikális megújulás kérdései az elmúlt évtizedek olasz és magyar kultúrájában”. *Helikon* 40, 3. sz. (1994): 287–296.
244. SZLUKOVÉNYI Katalin. „Egerek és emberek: Gyilkos sztereotípiák Art Spiegelman Maus című képregényében és más művekben”. *Helikon* 65, 1. sz. (2019): 17–24.
245. SZÖNYI György Endre. „Az »újhistorizmus« és a mai amerikai Shakespeare-kutatás”. *Helikon* 44, 1–2. sz. (1998): 11–33.
246. SZÖNYI Zsuzsa. *Vándor és idegen: Márai-levelek, emlékek*. Budapest: Kortárs Kiadó, 2000.
247. TACITUS, Publius Cornelius. „Évkönyvek”, in *Összes művei*. Fordította BORZSÁK István. 2 köt. Bibliotheca Classica, 2:7–440. Budapest: Magyar Helikon, 1970.
248. TAKÁTS József. „Az inga visszaleng – Elbeszélő próza a kétezres években”. *Helikon* 64, 3. sz. (2018.): 334–347.
249. TAMÁS Péter. „»Miért kell nekem mániákusokról olvasni?«: Dehumanizáció és elkövetői nézőpont Vladimir Nabokov Lolitájában”. *Helikon* 65, 1. sz. (2019): 82–88.
250. TEILHARD DE CHARDIN, Pierre. *Az emberi jelenség*. Fordította BITTEI Lajos és RÓNAY György. Budapest: Magyar Könyvklub, 2001.
251. *Természettudományi lexikon*. Szerkesztette ERDEY-GRÚZ Tibor. 6 köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968.
252. THOREAU, Henry Davis. *A polgári engedetlenség iránti kötelességről*. Fordította VAMOS Pál. Budapest: Fekete Sas Kiadó, 2015.
253. *Tibeti Halottaskönyv: A bardó útmutatás nagykönyve*. Fordította AGÓCS Tamás. H. n.: Cartaphilus Könyvkiadó, 2009.
254. *Tibeti Halottaskönyv: Bar-do thos-sgrol*. Szerkesztette GÁLVÖLGYI Judit. Fordította Dr. HETÉNYI Ernő. Budapest: Háttér Kiadó, 1991.
255. TIMÁR Andrea. „Dehumanizáció: az elkövető alakja az irodalomban, a filmművészetben, a színpadon és a filozófiában”. *Helikon* 65, 1. sz. (2019): 3–9.

256. TÓTH Csilla. „Kontextuális-kulturális narratológia és funkciótörténet”. *Helikon* 60, 2. sz. (2014): 155–180.
257. TÓTH Csilla. *Küzdelem a polgári identitásért: Identitás és narratív technika Márai Sándor pályáján, 1930–1935*. Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2019.
258. TÓTH Réka. *A szöveggenetika elmélete és gyakorlata*. Csokonai Könyvtár (Bibliotheca Studiorum Litterarium) 52. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012.
259. TOYNBEE, Arnold J. „A történelem felgyorsulása”. In *Válogatott tanulmányok*. Fordította MESTERHÁZI Márton, 221–248. Budapest: Gondolat Kiadó, 1971.
260. TOYNBEE, Arnold J. *Change and Habit: The Challenge of Our Time*. Oxford: Oneworld Publications Ltd., 1992.
261. TOYNBEE, Arnold J. és IKEDA, Daisaku. *Válaszd az életet: Párbeszéd*. Szerkesztette L. GAGE Richard. Fordította LISSZAUER Zoltán. Budapest: Gondolat Kiadó, 1992.
262. VAJDA János. *Összes művei I*. Szerkesztette BARTA János. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969.
263. VAN HULLE, Dirk. „Exogenetic Digital Editing and Enactive Cognition”. In VAN HULLE, Dirk. *Digital Scholarly Editing: Theories and Practices*, 107–118. JSTORE–Open Book Publishers: hozzáférés: 2021.02.03., <https://www.jstor.org/stable/j.ctt1fzhh6v.10>).
264. VAS István. „Ajánlás a Bibliához”. In *Igen is, nem is*. 213–239. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987.
265. VERES András, *Kosztolányi Ady-komplexuma: Filológiai regény*. Budapest: Balassi Kiadó, 2012.
266. *Világirodalmi lexikon*. Szerkesztette dr. DÉZSI Lajos. 3 köt. Szeged, Kassák Kiadó, 2002.
267. *Világirodalmi lexikon*. Szerkesztette KIRÁLY István. 19 köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986.
268. WAPPEL Mónika. „Hawthorn a kortárs irodalmi vitákról”. *Helikon* 44, 1–2. sz. (1998): 194–200.
269. WEIL, Simone. *Gravity and Grace*. Fordította WILLS, Arthur. New York: G. P. Putnam’s Sons, 1952.
270. WHITE, Michael. *Giordano Bruno, az eretnek*. Fordította BÓDOGH-SZABÓ Pál. Pécs: Alexandra Kiadó, 2008.
271. YATES, Steve. „A tér értéke: A 20. század vége fotografikus művészetének elméleti áttekintése”. In *A tér költészete: Fotókritikai antológiai*. Szerkesztette Steve YATES. Fordította KEMENESI Zsuzsanna, 237–258. Budapest: Typotex, 2008.
272. Z. VARGA Zoltán. „Az önéletírás-kutatások néhány aktuális elméleti kérdése: Az

- önéletírás definiálásának problémái, avagy létezik-e egyáltalán az önéletírás?”. *Helikon* 48, 3. sz. (2002): 247–257.
273. Z. VARGA Zoltán. „Előszó”. In *Önéletírás és fikció között: történelmi történetek: 20. századi történelmi és társadalmi traumák irodalmi és önéletrajzi reprezentációi*. 9–12. Budapest: L’Harmattan Kiadó, 2019.
274. Z. VARGA Zoltán. „Önéletírás és újraírás: Történelmi események reprezentációja Márai Sándor 1943–1944 és 1945–1946-os naplóiban és a Föld, föld...-ben”. *Literatura* 32, 4. sz. (2011): 341–356.
275. ZOLTÁN Gábor. *Orgia*. Budapest: Kalligram, 2016.
276. ZOLTÁN Gábor. *Szép versek 1944: Abszurd antológia*. Budapest: Kalligram, 2020.
277. ZOLTÁN Gábor. *Szomszéd: Orgia előtt és után*. Budapest: Kalligram, 2021.

KÉZIRATTÁRI FORRÁSOK

1. MÁRAI Sándor. *Harminc ezüstpénz*. Budapest: kézirat, 1947.
2. MÁRAI Sándor. *Harminc ezüstpénz*. Posillipo: kézirat, 1950.
3. MÁRAI Sándor. *Harminc ezüstpénz*. San Diego: kézirat, 1983.
4. MÁRAI Sándor. *Harminc ezüstpénz*. Töredékek.
5. CSICSERY-RÓNAY István levele MÁRAI Sándornak. Washington: 1962. október 10. PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.
6. MÁRAI Sándor levele VÖRÖSVÁRY Istvánnak. Salerno: 1972. november 3. PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.
7. VÖRÖSVÁRY István levele MÁRAI Sándornak. Toronto: 1975. december 18. PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.
8. VÖRÖSVÁRY István levele MÁRAI Sándornak. Toronto: 1976. március 8. PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.
9. MÁRAI Sándor levele ÚJVÁRY Sándornak. Salerno: 1976. augusztus. 31. MTA, MS 5149/306.
10. MÁRAI Sándor levele ÚJVÁRY Sándornak. San Diego: 1979. március 10. MTA, MS 5149/349.
11. MÁRAI Sándor levele ÚJVÁRY Sándornak. San Diego: 1980. február 22. MTA, MS 5149/385.
12. MÁRAI Sándor levele ÚJVÁRY Sándornak. San Diego: 1980. augusztus 2. MTA, MS 5149/363.
13. MÁRAI Sándor levele ÚJVÁRY Sándornak. San Diego: 1980. október 10. MTA, MS 5149/366.
14. MÁRAI Sándor levele ÚJVÁRY Sándornak. San Diego: 1980. december 12. MTA, MS 5149/367.
15. MÁRAI Sándor levele ÚJVÁRY Sándornak. San Diego: 1981. február 17. MTA, MS 5149/371.
16. MÁRAI Sándor levele ÚJVÁRY Sándornak. San Diego: 1981. január 11. MTA, MS 5149/368.
17. MÁRAI Sándor levele ÚJVÁRY Sándornak. San Diego: 1981. március 25. MTA, MS 5149/374.

18. *MÁRAI Sándor levele ÚJVÁRY Sándornak.* San Diego: 1981. augusztus 29. PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.
19. *MÁRAI Sándor levele ÚJVÁRY Sándornak.* San Diego: 1982. február 9. MTA, MS 5149/384.
20. *MÁRAI Sándor levele ÚJVÁRY Sándornak.* San Diego: 1982. február 22. MTA, MS 5149/385.
21. *MÁRAI Sándor levele ÚJVÁRY Sándornak.* San Diego: 1982. február 27. MTA, MS 5149/386.
22. *MÁRAI Sándor levele ÚJVÁRY Sándornak.* San Diego: 1982. március 11. MTA, MS 5149/388.
23. *MÁRAI Sándor levele ÚJVÁRY Sándornak.* San Diego: 1982. augusztus 19. MTA, MS 5149/397.
24. *MÁRAI Sándor levele ÚJVÁRY Sándornak.* San Diego: 1982. november 27. MTA, MS 5149/386.
25. *MÁRAI Sándor levele ÚJVÁRY Sándornak.* San Diego: 1982. november 7. MTA, MS 5149/400.
26. *MÁRAI Sándor levele ÚJVÁRY Sándornak.* San Diego: 1982. december 12. MTA, MS 5149/405.
27. *MÁRAI Sándor levele ÚJVÁRY Sándornak.* San Diego: 1982. december 30. MTA, MS 5149/406.
28. *MÁRAI Sándor levele ÚJVÁRY Sándornak.* San Diego: 1983. február 2. MTA, MS 5149/407.
29. *MÁRAI Sándor levele ÚJVÁRY Sándornak.* San Diego: 1983. március 14. MTA, MS 5149/408.
30. *ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak.* München: 1980. augusztus 13. MTA, MS 5147/335.
31. *ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak.* München: 1980. augusztus 20. PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.
32. *ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak.* München: 1980. szeptember 25. PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.
33. *ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak.* München: 1980. október 8. PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.
34. *ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak.* München: 1980. október 22. PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.

35. *ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak.* München: 1980. november 26. PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.
36. *ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak.* München: 1980. december 5. PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.
37. *ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak.* München: 1980. december 30. PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.
38. *ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak.* München: 1981. február 20. PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.
39. *ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak.* München: 1981. március 18. PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.
40. *ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak.* München: 1981. június 10. PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.
41. *ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak.* München: 1981. augusztus 14. MTA, MS 5147/357.
42. *ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak.* München: 1981. augusztus 19. PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.
43. *ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak.* München: 1982. február 03. PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.
44. *ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak.* München: 1982. február 17. MTA, MS 5147/365.
45. *ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak.* San Diego: 1982. február 26. PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.
46. *ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak.* München: 1982. március 3. PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.
47. *ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak.* München: 1982. március 10. PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.
48. *ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak.* München: 1982. június 23. PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.
49. *ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak.* München: 1982. augusztus 11. PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.
50. *ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak.* München: 1982. augusztus 18. PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.
51. *ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak.* München: 1982. szeptember 1. PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.

52. *ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak.* München: 1982. október 29. PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.
53. *ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak.* München: 1982. november 5. PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.
54. *ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak.* München: 1982. november 12. PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.
55. *ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak.* München: 1982. november 19. PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.
56. Újváry Sándor nyílt levele Cs. Szabó Lászlóhoz *Vérző fantomok – Vérző kiadó* címmel olvasható levélmellékletként. In *ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak.* San Diego: 1982. november 24. PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.
57. *ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak.* München: 1982. december 1. PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.
58. *ÚJVÁRY Sándor és MÁRAI Sándor között létrejött „Megállapodás”.* München: 1982. december 2. PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.
59. *ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak.* München: 1982. december 30. PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.
60. *ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak.* München: 1983. január 14. PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.
61. *ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak.* München: 1983. március 29. MTA, MS 5147/393.
62. *ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak.* München: 1983. április 12. PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.
63. *ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak.* München: 1983. május 5. PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.
64. *ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak.* München: 1983. május 9. PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.
65. *ÚJVÁRY Sándor MÁRAI levele Sándornak.* München: 1984. március 31. PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.
66. *ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak.* München: 1985. július 15. PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.
67. Újváry Sándor nyílt levele Cs. Szabó Lászlóhoz *Vérző fantomok – Vérző kiadó* címmel olvasható levélmellékletként: *ÚJVÁRY Sándor levele MÁRAI Sándornak.* San Diego: 1982. november 24. PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.

A KUTATÁS ÖSSZEFOGLALÁSA

Márai Sándor kéziratai alapján készített *A teljes napló* című sorozat kiadása 2018-ban befejeződött. E kötetek számos korábban nem ismert adalékkal szolgálnak az életmű, de főleg az emigrációban töltött évek során írt műveinek elemzéséhez. A szerző minden leírt sorának háttérében volt egy önkanonizációs törekvés, amit a dolgozat megpróbál bizonyítékokkal is alátámasztani az önéletírás mint személyiségformáló cselekedet elmélete mentén.

Márai kései műveiben középpontba állított személyek e képhez hasonló karakterjellemzőkkel rendelkeznek: a *Keresztkérdés* című rádiójáték dialógusainak díszletéül szolgáló keresztre feszített Jézus-test még kérdez, míg Giordano Bruno kivégzésének feldolgozásában, az *Erősítő* című regényben már csak a közönyös Jézus-arc mered az olvasóra, végül az évtizedekig érlelt *Harminc ezüstpénz* éppen kialakulóban lévő Jézus-képe válik el a tömegetől. A közös e művekben, hogy olyan emberekről szólnak, akik hatni tudtak a történelem folyamatára. A feltárt és feltárandó forrásokra támaszkodva a három mű kontextusában a kutatás megkísérli meghatározni azokat a legfontosabb attitűdöket, amelyek Márai szerint jellemzik azt a (leginkább művészi vénával rendelkező) személyt, aki más tud lenni, és önnön létezésével képes bírálni saját társadalmát.

Márai Sándor transzcendensről és teológiáról alkotott véleménye a teljes életpályájának vonatkozásában nem egységes. Az író életműve mélyebben gyökerezik egy sajátos kereszténységfelfogásban, mint a másik két, az íróra ragasztott jelző: a „polgári” és az „emigráns” tekintetében, mert ezek a kereszténységből, európai szocializációjának etikai kódexéből származnak. A disszertáció első része a kronológiát követve veszi sorra *A teljes naplók* katolikus vallást érintő bejegyzéseit.

A kutatás annyiban szellemtörténeti alapokon nyugszik, hogy Márainak az ideológiák társadalomformáló hatásáról alkotott véleményét állítja a vizsgálat középpontjába. Célja viszont filológiai-textológiai kutatási módszerekkel feltárni Márai gondolkodásának alakulásában szerepet játszott és a három szépirodalmi alkotás munkafolyamataira hatást gyakorolt filozófiai-történelmi-társadalomtörténeti-irodalmi műveket, kutatásokat. Továbbá megkeresni azokat szerzőket és a felsorolt típusokba tartozó befolyásoló tényezőket (olvasmányokat), amelyeket talán még maga a szerző sem ismert (fel), nem ismerhetett, de a korhangulatban tartalmukat érezni lehetett. E forráskutatás alapján kívánja a dolgozat átláthatóvá tenni a művekben megjelenített Jézus-alak(ok) szellemtörténeti háttérét.

SUMMARY OF THE RESEARCH

The publication of the series entitled *The Complete Diary*, based on the manuscripts of Sándor Márai, was completed in 2018. These volumes provide a number of previously unknown additions to the analysis of his oeuvre, especially to his works written during his years in exile. Behind every line written by the author was an attempt at self-canonization, which the dissertation also tries to support with evidence along the theory of autobiography as a personality-shaping act.

The figures in Márai's late works have similar characteristics to this image: the crucified body of Jesus, which sets the stage for the dialogues in the radio drama, titled *Keresztkérdés*, still asks, while in the processing of Giordano Bruno's execution, in the *Erősítő* only the indifferent face of Jesus stares at the reader, and in *Harminc ezüstpénz* the actually emerging image of Jesus is separated from the crowd. The common theme in these works is that they are about people who have been able to influence the process of history. Relying on the sources explored and to be explored in the context of the three works, the research attempts to identify the most important attitudes that, according to Márai, characterize a person (mostly with artistic vein) who can be different and be able to criticize his society by his own existence.

Sándor Márai's opinion on transcendent and theology is not uniform for his entire career. The writer's oeuvre is more deeply rooted in a particular conception of Christianity than the other two adjectives affixed to the writer: "bourgeois" and "emigrant," because these two derive from Christianity, the code of ethics of the European socialization. The first part of the dissertation analyses chronologically the writer's opinions which are in the complete diaries concerning the Catholic religion.

The research is based on history of ontology in that it focuses on Márai's opinion on the social-shaping effect of ideologies. The aim on the other hand is to explore philosophical-historical-social historical-literary works and researches that played a role in the development of Márai's thinking and influenced the workflow of the three literary works with philological-textological research methods. Furthermore, to find the authors and the influencing factors (readings) belonging to the listed types, which perhaps even the author himself did not know (recognize), but their content could be felt in the mood of the age. Based on this source research, the dissertation intends to make the ontological-historical background of the figure(s) of Jesus depicted in the works.